

**FUAD
İBRAHİMBƏYOV**

Seçilmiş elmi əsərləri

Seçilmiş elmi əsərləri

**FUAD
İBRAHİMBƏYOV**

Fuad İbrahimbəyov

SEÇİLMİŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ
və haqqındakı xatirələr

*Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Şurasının
26 oktyabr 2016-cı il tarixli iclasının qərarı ilə
(pr. №07) çapa tövsiyə edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2017

Tərtib edən və ön sözün müəllifi:

*Azərbaycan Dillər Universiteti, Psixologiya kafedrasının
müdiri, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
Ceyhun Aliyev

Elmi redaktorlar:

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Rəna İbrahimbəyova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ceyhun Aliyev

Texniki redaktor:

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ramil Mirzəyev

Fuad İbrahimbəyov. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr.

– Bakı: Mütərcim, 2017. – 512 səh.

Kitabda, Fuad İbrahimbəyovun psixologiya və psixiatriyaya aid elmi əsərləri, apardığı tədqiqatlar, müxtəlif beynəlxalq elmi konfranslara təqdim etdiyi məruzələri, tezis və məqalələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin Fuad müəllimin psixologiyadan müəllifi olduğu dərslük materialları, onun haqqında həmkarlarının, qohumlarının xatirələri, 1948-1953-cü illərdə Sibirdə sürgün olduğu dövrə aid materiallar eləcə də həyat yolunu əks etdirən şəkillər də əsərə daxil edilmişdir.

Kitab psixoloq, psixiatr, filosof, dilçi, pedaqoq və Azərbaycan elminin tarixi ilə maraqlanan hər bir kəsə ünvanlanmışdır.

İ 0304000000 77-17
026

© F.İbrahimbəyov, 2017
© C.Aliyev, 2017

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

Fuad İbrahimbəyovun həyatı və yaradıcılığı (<i>C.Q.Aliyev</i>).....	7
Böyük alim, əsl humanist (rus dilində) (<i>R.F.İbrahimbəyova</i>).....	27

I BÖLMƏ. PSIXOLOGIYA

I Fəsil. Şəxsiyyət psixologiyası

❖ İntellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi.....	38
❖ Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi.....	49
❖ Şəxsiyyətin təkamülü (rus dilində).....	66
❖ Multimədəni çarpazlaşma və psixikanın dəyişilməsi (rus dilində).....	97
❖ Psixologiya tarixində şəxsiyyətin dəyişilmə dərəcələri (rus dilində).....	100
❖ Psixoloji fikir tarixində “Şərq-Qərb” problemi (rus dilində).....	102
❖ Müxtəlif tarixi dövrlərdə psixoloji axtarışların multimədəni çarpazlaşması və qarşılıqlı zənginləşməsi (rus dilində).....	105
❖ Reaksiyaların qarşındırılması və şüurun genişlənməsi (rus dilində).....	122

II Fəsil. Bilinqvizm psixologiyası (rus dilində)

❖ Bilinqvizm psixologiyası.....	125
❖ Fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı təsiri haqqında.....	126
❖ Bilinqvizmin tipləri.....	161
❖ Bilinqvizmdə dil və təfəkkürün əlaqəsi.....	163
❖ İkinci siqnal sistemində “dil sahəsi” və onun hədləri haqqında..	172
❖ Bilinqvizm psixologiyasında “dil hissi”.....	176
❖ Bilinqvizmdə nitq qavrayışının xüsusiyyətləri.....	185
❖ İki və çoxdillilikdə təfəkkür və nitqin əlaqəsi məsələsinə dair..	192
❖ Dil hissi haqqında.....	213

III Fəsil. Azərbaycanca psixologiya tarixi və psixoloji terminologiya məsələləri

- ❖ 1962-ci il Zaqafqaziya konfransından sonra Azərbaycanca psixologiyanın inkişafı.....224
- ❖ Oktyabr inqilabına qədər Azərbaycan alimləri və maarifçilərinin psixoloji görüşləri.....232
- ❖ Sovet Azərbaycanında psixoloji elmlərin inkişafı.....244
- ❖ Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri.....252

IV Fəsil. Ədəbiyyat və Psixologiya (rus dilində)

- ❖ İnqilabçı demokrat M.F.Axundovun yaradıcılığında psixoloji cəhətlər.....273
- ❖ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri psixologiya tarixinin mənbəəsi kimi.....288
- ❖ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında psixi reaktivlik ideyaları....314

V Fəsil. Xarici dilin tədrisi və praktik psixologiya məsələləri

- ❖ Qeyri rus məktəblərdə rus dilinin tədrisinin bəzi məsələləri (rus dilində).....321
- ❖ Qeyri rus məktəblərdə rus dilinin tədrisinin səmərəliliyinin artırılmasının psixoloji əsasları haqqında (rus dilində).....331
- ❖ Məktəbə yeni daxil olan uşaqları səviyyəcə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müəyinə etməlidirlər.....335

VI Fəsil. F. Ə. İbrahimbəyovun dərslük materialları

Psixikanın inkişafı

- § 1. Heyvanlar aləmində əksətdirmə fəaliyyətinin inkişafı.....344
- § 2. Şüurun əmələ gəlməsi və tarixi inkişafı.....349

Nitq

- § 1. Nitq və dil haqqında anlayış.....356
- § 2. Nitqin qavranılması və anlaşılması.....357
- § 3. Nitq mexanizmi.....358
- § 4. Nitqin növləri.....361

§ 5. Nitqin əsas xüsusiyyətləri.....	364
§ 6. Uşaqlarda nitqin inkişafı.....	365
Temperament	
§1. Temperament haqqında anlayış.....	367
§2. Temperamentin tərbiyə edilməsi.....	377

II BÖLMƏ. PSIXIATRIYA

❖ Hipnoik reaksiyalar haqqında.....	382
❖ Şizofrenabənzər əlamət mənşəyli şüur pozuntuları (rus dilində).....	392

III BÖLMƏ. F.Ə.İBRAHİMBƏYOV HAQQINDA XATİRƏLƏR

❖ Məhərrəm Məmmədyarov.....	396
❖ Dimitriy Uznadze.....	400
❖ Aleksandr Makovelskiy.....	402
❖ Əkbər Bayramov.....	405
❖ Əbdül Əlizadə.....	413
❖ Muxtar Həmzəyev.....	418
❖ Ağabəy Sultanov.....	424
❖ Əhməd Abbasquliyev, İsmayıl Seyidov.....	426
❖ Rəşid Rəsulov.....	432
❖ Qriqoriy Keçhuaşvili.....	436
❖ Səməd Seyidov.....	437
❖ Svetlana Məcidova.....	440
❖ Zülfiyyə Veysova.....	441
❖ Allahverdi Tağıyev.....	446
❖ Karrar Əbilov.....	447
❖ Nadejda İsmayılova.....	449

IV BÖLMƏ. F.Ə.İBRAHİMBƏYOVUN SÜRGÜN HƏYATI

Zülmətdən işığa məktublar.....464

Kövrək övlad xatirələri

❖ İzida xanım Məmmədyarova.....467

❖ Zəmfira xanım Cəfərova.....469

❖ Rəna xanım İbrahimbəyova.....470

Çətin günlərin dostluğu

❖ Çətin günlərin dostu (İ.Rəhimov) 473

❖ Bayram hədiyyəsi (G.Hüseynoğlu) 476

V BÖLMƏ. F.Ə.İBRAHİMBƏYOV ŞƏKİLLƏRİN DİLİ İLƏ

❖ Dost və həmkarları ilə.....480

❖ Elmi konfrans və ezamiyyətlərdə.....484

❖ Ailə və qohumları ilə.....488

VI BÖLMƏ. ƏLAVƏLƏR

F.Ə.İbrahimbəyovun elmi əsərlərinin siyahısı.....505

İstifadə olunan mənbələr.....511

Fuad İbrahimbəyovun həyatı və yaradıcılığı

Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyov 29 (əvvəlki təqvimlə 16 dekabr) dekabr 1901-ci ildə Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində dünyaya göz açmışdır. Orta təhsilini Şamaxıda Realnı məktəbdə - maarifpərvər ziyalı-şair Abbas Səhətin sinfində almışdır. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində oxumuşdur. 1920-1925 - ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində təhsil almış, həkim ixtisasına yiyələnmişdir. Əmək fəaliyyətinə Şamaxı Realnı məktəbində oxuduğu illərdə başlamışdır. Belə ki, 1917-1918-ci illərdə Şamaxı Seysmik stansiyasında baş müşahidəçi işləmişdir. Universitetdə təhsil aldığı illərdə 1920- ci ildən 1925 ci ilə qədər fasiləsiz olaraq Bakı Xalq Təhsil Şöbəsinin 44, 60 və 23 saylı orta məktəblərində müəllimlik etmişdir.

1926-cı ildən V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda ali məktəb müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Avropa və Rusiyada psixologiya aləmində baş verən prosesləri yaxından izləyən Fuad müəllim çox böyük uzaqgörənliklə 1926-cı ildə Azərbaycan psixologiya tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. O, 1938- ci ilə qədər V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda ümumi və xüsusi psixoloji fənlərdən mühazirələr oxumuşdur. 1925-1927-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Əsəb xəstəlikləri” kafedrasında həkim kimi təcrübə keçmiş, 1933-cü ilə qədər psixotexniki və defektoloji kabinetlərdə, profilaktik ambulatoriyalarda işləmişdir. 1933-1935-ci illərdə Azərbaycan Tibb İnstitutunun Psixiatriya kafedrasında assistent işləmişdir. 1936-1939-cu illərdə psixiatrik kömək şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan SSR Xalq Təhsil Şöbəsinin əmri ilə

1936-cı ildə F.Ə.İbrahimbəyov psixologiya ixtisası üzrə psixologiya və pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsi və dosent elmi adına layiq görülmüşdür. 1938-1948-ci illərdə Azərbaycan Tibb İnstitutunun Psixiatriya kafedrasının dosenti olmuşdur. 1939-cu ildə SSRİ XKS-nin nəzdində fəaliyyət göstərən ali məktəblər üzrə AAK-ın əmrinə əsasən tibb elmləri namizədi elmi dərəcəsi və “Psixiatriya” kafedrasının dosenti elmi adını qazanmışdır. 1939-1948-ci illərdə Bakıda Psixiatrik Klinikada işləmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində eləcə də sonrakı illərdə (1941-1948) Respublika Psixiatrik hərbi-həkim komissiyasının sədri olmuşdur. O, həmçinin Stasionar Məhkəmə-Psixiatrik Ekspert Komissiyasının sədri, eyni zamanda Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinin baş psixiatri vəzifəsində çalışmışdır.

1948-ci il 27 oktyabr tarixində Azərbaycan SSR DİN tərəfindən həbs edilmiş, 1953-cü ilin oktyabr ayının 9-da həbsdən azad edilmişdir. İ.V.Stalinin ölümündən sonra 1953-cü ildə bəraət alaraq Vətənə qayıdan Fuad müəllim Surxay Hacıyevin dəvətilə 1954-cü ildən M.F.Axundov adına Rus Dili İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1960-1973-ci illərdə M.F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili İnstitutunda, 1973-1977-ci illərdə isə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) psixologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1984-cü ilə qədər Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Psixologiya kafedrasında elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

F. İbrahimbəyov SSRİ Psixoloqlar Cəmiyyətinin üzvü kimi Azərbaycan Psixoloqlar Cəmiyyətinin yaradılmasının ilk təşəbbüskarlarından biri olmuş və 15 il Azərbaycan Psixoloqlar Cəmiyyətinə rəhbərlik etmişdir. Fuad müəllim Azərbaycan psixologiyasında yaxın və uzaq xarici ölkələrə pəncərə açan ilk azərbaycanlı psixoloqdur. Belə ki o, SSRİ miqyasında nüfuzlu psixoloq kimi XVI Amsterdam (İsveçrə), XVIII Moskva (SSRİ), XIX London (Böyük

Britaniya), XX Tokio (Yaponiya) və başqa ölkələrdə keçirilən Beynəlxalq Psixoloqlar Konqresinin işində yaxından iştirak etmiş böyük maraq və müzakirəyə səbəb olan tezis və məqalələrlə çıxış etmişdir. Azərbaycan psixologiya elminin nümayəndəsi kimi Fuad İbrahimbəyov həmin konfranslarda B.V.Zeyqarnik, O.K.Tixomirov, E.D.Xomski, R.M.Qranovskaya, A.M.Penkauskas və başqa sovet psixoloqları ilə birlikdə iştirak və elmi əməkdaşlıq etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Fuad müəllim həm də I-V Zaqafqaziya Psixoloqlarının Təşkiat Komitəsinin sədri olmuşdur.

F.Ə. İbrahimbəyov, SSRİ məkanında psixoloq və psixiatrlar arasında istedadı, yüksək intellektual səviyyəsi və orjinal ideyalarla zəngin olan əsərləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Ziyalılığına, aristokratlığına, alicənablığına və ləyaqətli insan olmasına görə onu tanıyan bütün həmkarları hətta, İttifaq miqyasında çalışan psixoloqlar həmişə ona Fuad bəy - deyər müraciət edərtilər.

İkinci dünya müharibəsi illərində (1941-1945) F.Ə. İbrahimbəyov Respublikamızda fəaliyyət göstərən təxliyyə qospitalında çalışmışdır. O, burada yaralıları və xəstələri müalicə etməklə yanaşı elmi-tədqiqat aparmış və manikal-depressiv psixoz problemi ilə bağlı doktorluq dissertasiyası üzərində çalışmışdır. F.Ə. İbrahimbəyov gözəl alim, qayğıkeş insan, vətənpərvər ziyalı olmuşdur.

F.İbrahimbəyovun elmi əsərləri təkcə Azərbaycan mətbuatında deyil, həmçinin Rusiyanın “Вопросы психологии”, “Психоневрология”, “Невропатология и психиатрия” adlı nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda psixologiya və psixiatriya üzrə Azərbaycan dilində mühazirələr ilk dəfə Fuad müəllim tərəfindən (1926-1938-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Universitetində psixologiya üzrə, 1938-1948-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda psixiatriya üzrə) oxunmuşdur. F.İbrahimbəyov ictimai və peşəkar fəaliyyətinə görə aşağıdakı dövlət mükafatları: Azərbaycan SSR “Əməkdar

həkimi” fəxri adı (1943), “Şərəf nişanı” ordeni (1945), “Qafqazın Müdafiəsinə görə” medalı (1945), SSRİ-nin “Səhiyyə əlaçısı” adlı döş nişanı, “1941-1945 Böyük Vətən müharibəsi illərində fədakar əməyə görə” (1946) adlı medalla və Azərb.SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanı (1962) ilə təltif edilmişdir.

F. İbrahimbəyovun 1948-1953 – cü illərdəki həbsi və bəraəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə edilən rəsmi müraciətə verilən cavabda qeyd olunur ki, Fuad İbrahimbəyov Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi tərəfindən 27 oktyabr 1948 - ci ildə Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 72 maddəsinin 11-ci bəndinə (sovet əleyhinə təbliğat) ilə ittiham olunaraq həbs edilmiş və Azərb. SSR Ali Məhkəmənin 28 may 1949 - cu il qərarı ilə 10 il müddətinə islah-əmək düşərgəsinə - Si-birə sürgün edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Məhkəmə Kollegiyasının qərarı ilə Fuad Əhəmd oğlu İbrahimbəyov 5 sentyabr 1953 –cü ildə bəraət alaraq həbsdən azad olunmuşdur.

F. Ə. İbrahimbəyovun 1948- ci ildə həbs edilməsinin səbəbi ilə bağlı “Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi” adlı kitabın 52-ci səhifəsində belə bir məlumat verilmişdir.

Qeyd: *M. C. Bağırovun məhkəməsində şahid qismində ifadə verən şəxs, Padarov Hacı Məmməd İbrahim oğlu 1931-1953-cü illərdə Azərbaycan SSR Baş Siyasi İdarəsində, NKVD və DTN kimi dövlət orqanlarında yüksək vəzifədə çalışmışdır.*

SUAL: *Sizə Azərbaycan SSR DTN tərəfindən sovet vətəndaşlarının qeyri-qanuni həbs olunması barədə daha hansı faktlar məlumdur?*

CAVAB: *1948-ci ildə Azərbaycan SSR Dİ naziri Yaqubovun qərarı ilə psixiatriya üzrə professor Fuad İbrahimbəyov həbs edildi. Sonra onun işi baxılmaq üçün Azərbaycan SSR DTN-ə göndərildi. Nəticədə İbrahimbəyovu Azərbaycan SSR CM-nin 72-ci maddəsinə əsasən günahlandıraraq, 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etdilər. İbrahimbəyov 5 il həbsdə qaldı, 1953-cü ildə həbs olunması üçün*

kifayət qədər dəlil-sübut, əsas olmadığından onun işinə SSRİ Ali Məhkəməsi tərəfindən xitam verildi. Kimdən eşitdiyim indi dəqiq yadımda deyil, ancaq deyilənə görə, Fuad İbrahimbəyov M.C. Bağırovun göstərişi ilə həbs edilibmiş. Eşitdiyimə görə, Fuad İbrahimbəyov professor Ozeretskovski ilə yola getmirmiş. Ozeretskovski isə Bağırovun arvadını müalicə edirmiş. Bağırovun evində olarkən o, İbrahimbəyovdan şikayət edir. Bağırov da dərhal İbrahimbəyovun həbs olunması üçün sərəncam verir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, isnitəq materialında adı çəkilən prof. Dimitri Serqeyeviç Ozeretskovski 1938-ci ildə SSRİ miqyasında həyata keçirilən repressiya dalğası ilə, “xalq düşməni” kimi sağ qalmaq üçün könüllü surətdə Bakıya işləməyə gələn “cərimələnmiş” şəxslərdən olub və psixiatr kimi uzun müddət Azərbaycanda məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Rus psixiatrı D.S. Ozeretskovskinin Fuad İbrahimbəyov ilə yola getməməsi görəsən nə ilə bağlı olmuşdur?

Fuad müəllimin həbs ilə bağlı onun qızı Rəna İbrahimbəyovanın söylədikləri ilə, M.C. Bağırovun məhkəməsində şahid qismində ifadə verən Hacı Məmməd Padarovun dedikləri arasında bir uyğunluğun olduğu görsənir.

Rəna xanımın dediklərindən: *“Atam dissertasiyasında psixiatriya tarixindən söz açaraq yazmışdır ki, Avropada bu keçən əsrin ortalarında başlasa da, əsrin əvvəllərində bu məsələ ilə ilk dəfə Azərbaycanda Abdulxaliq Axundov adlı bir şəxs məşğul olb. O vaxt Bakıda dördüncü poliklinikada ruhi xəstəxanada ruhi xəstələr üçün bir otaq ayrılmışdı. Ona görə ki, o vaxt ruhi xəstəlik, xəstəlik kimi dərk olunmurdu, başa düşülmürdü. Deyirdilər ki, bu adamın xüsusiyyətidir, biri ağıllı olar, biri ağılsız. Bir sözlə, atam da bu məsələni ilk dəfə Abdulxaliq Axundovun irəli sürdüyünü qeyd edir. Abdulxaliq Axundov sonralar necə olursa, bütöv ölkədən küsür və çıxıb gedir İrana. Bu faktı atam da bilirdi. Atam Mərkəzi Komitəyə (Heydər Hüseynova) zəng edir ki, mən bu adam haqda məlumat vermək istəyirəm, bunu etməyə icazə verirsinizmi? Heydər*

Hüseynov da icazə verir ki, bu adam inqilabdan əvvəl köçüb gedib İrana, inqilabdan sonra olmayıb ki. Atam arxayın olaraq bu faktları açıqlayır. Elə atama qarşı irəli sürülən ittihamların biri də o idi ki, sən İrana qaçmış bir adama patriot adı verirsən, yazırsan ki, Azərbaycanda filan-filan məsələlər olub...

Bir gün anam səhər saat 7-də işə gedəndə qapını açarkən evimizin kəndarında bir kitab görür. Bilmir ki, bu nə kitabdır. Açarkən görür ki, hansı səhifədəsə kağız qoyublar. Baxır ki, bu atamın A. Axundov haqda yazdığı sözlərdir. Moskvada nəşr olunan hansı bir müəllifinsə farmakologiya adlı kitabıdır. İndiyə kimi bu kitab bizdədir, bu gün də bilmirik ki, bu kitabı kim qoymuşdu ora “.

Fuad müəllimin dissertasiya işində Azərbaycanda psixiatriya tarixindən yazarkən bu məsələ ilə hələ XX əsrin əvvəlində Abdullaxaliq Axundovun məşğul olmasını, ruhi xəstələr üçün xüsusi bir otağın ayrılması və s. yazıb göstərməsi həmin vaxtda Azərbaycanda Tibb İnstitutunda məsul vəzifədə çalışan psixiatr kimi D.S. Ozeretskovskinin heç də ürəyincə olmamışdır. Yəqin ki, Azərbaycanda psixiatriya tarixinin məhz onunla başladığı iddiasında olması D.S.Ozeretskovskinin belə addım atmasına səbəb olmuşdu. *(Onu da qeyd etmək lazımdır ki, T.İ.Yudinin məlumatına görə, Zaqafqaziya müstəqil psixiatrik xəstəxana ilk dəfə 1892-ci ildə Bakı şəhərində açılmışdır (15, 5).* Digər tərəfdən, Fuad müəllimin ruhi xəstələrin müalicəsi məsələsində xəstənin ana dilində söhbət aparmağı psixiatrik klinika təcrübəsinə daxil etməsi və onu əsas şərt kimi irəli sürməsi Azərbaycan dilini bilməyən D.S. Ozeretskovskinin işinə yaramırdı. Hesab edirik ki, Fuad müəllimdən M.C.Bağirova edilən güley-güzərin əsasında qeyd etdiyimiz səbəblər dayanmışdır. Fuad müəllimin vətənpərvər-ziyalı mövqeyi, onun Azərbaycan psixiatriya tarixinin kökündə Azərbaycanlı mütəxəssislərin dayandığını qeyd etməsi, eləcə də müayinə və müalicə işində pasiyentin ana dilini əsas götürməsi Azərbaycan dilini bilməyən bir psixiatrın şəxsi marağına uyğun gəlməmişdir. O illərdə bütün ittifaqı

bürüyən antiintellektualizm abı-havası, xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında antimillilik, pantürkizm və panislamizmə qarşı güclü mübarizənin aparıldığı bir vaxtda M.C.Bağırovun həyat yoldaşını müalicə edən bir psixiatrın kiçik narazılığı rəqibi ən azı bir müddət yox etmək, ya da ümumiyyətlə həyatdan götürmək üçün kifayət qədər yetərli idi. Hesab edirik ki, F. İbrahimbəyovun həbs edilərək Sibirə sürgün edilməsində bu fakt da öz rolunu oynamışdır.

Fuad İbrahimbəyovun 1948-1953 - cü illərdə Sibirdə sürgündə olduğu illərdə sağ qalması ilə bağlı professor Səməd Seyidov “Yaradıcılığın fenomenologiyası” əsərinin 94-cü səhifəsində yazır: “F. İbrahimbəyov Sibirə sürgün olunmuşdu. Onun nəvəsi, Azərbaycanın hazırkı xarici işlər naziri E. Məmmədyarovun dediyinə görə, babası yalnız öz peşəsi hesabına salamat qalıb. Məsələ burasındadır ki, F. İbrahimbəyovun cəza çəkdiyi koloniyanın rəisinə təcili psixiatr köməyi lazım olub. Məhbusların siyahısını gözdən keçirən rəis şəxsi işində “həkim-psixiatr” yazılmış yalnız bir nəfərin adına rast gəlib. Elə bu təsadüf də görkəmli alimin həyatını xilas edib”.

Həyatı və şəxsiyyəti qədər yaradıcılığı da çox maraqlı olan Fuad müəllim həm psixiatr, həm də psixoloq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Amma ruhən, qəlbən onun hansı sahəyə, psixologiyaya, yoxsa psixiatriyaya üstünlük verdiyini müəyyən etmək çox çətindir. F.Ə.İbrahimbəyov XX əsrdə Azərbaycanın mənəvi və mədəni tərəqqisi uğurunda çalışan və onu sivil dünya dövlətləri birliyinə qoşulmasını təmin edəcək ziyalılar nəslinin ən parlaq nümayəndələrindəndir. Onun ziyalı kimi şəxsiyyəti, yaradıcılığı və həyatı tam mənası ilə mədəni dəyərdir. İstər yaşadığı, istərsə də müasir dövrdə ziyalılarımız üçün mədəni dəyərə çevrilmiş Fuad müəllim mənsub olduğu Azərbaycan xalqının intellektual səviyyəsini, inamını, etiqadını, əqidəsini, mədəniyyətini, xeyallarını, azadlıq mübarizəsini, yenilməzliyini həmişə yüksək səviyyədə təcəssüm etdirmiş və ünsiyyətdə olduğu bütün insanlara çatdırmışdır. Lakin peşəkar fəaliyyətinin və sosial aktivliyinin ən yaxşı vaxtında 1937-1948 - ci represiyaya illərində öz

potensialından tam mənasında istifadə etmək imkanından məhrum olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq onun bütün əsərləri haqlı olaraq Azərbaycan psixologiya tarixinin qızıl fonduna daxil edilmiş və mütəxəssislər tərəfindən layiqincə qiymətləndirilir.

F.Ə. İbrahimbəyov 80-ə yaxın elmi əsərin müəllifidir. Müasir ölçülərə görə bu rəqəm adi oxuculara az gələ bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, onun bu əsərlərinin böyük əksəriyyəti əlyazmalar şəklində qalmış və heç vaxt çap olunmamışdır. Nəşr edilən yazıları isə konfrans, konqres, simpozium, qurultay və s. yerlərdə xüsusi material kimi məhdud sayda yalnız bir dəfə çap olunmuşdur. Odur ki, alimin fikir və ideyalarından əsasən, onunla bilavasitə ünsiyyətə olan mütəxəssislər çox bəhrələnmə biliblər. Həmin bu ideya və fikirlər məhz onunla birlikdə çalışmış insanlar tərəfindən sonradan onların vasitəsilə bu və ya digər formada elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. F. İbrahimbəyovun elmi irsini tam şəkildə çap edə bilməməyimizin əsas səbəbi onun 1948-ci ildə həbs edilərkən evində axtarış aparılan zaman əlyazma şəklində olan bütün əsərlərinin müsadirə edilərək götürülməsi və məhv edilməsidir.

Fuad İbrahimbəyovun əsərlərinin bütöv halda nəşr edilərək geniş elmi ictimaiyyətə və oxucu kütləsinə çatdırılmasının zəruriliyini təkcə psixoloqlar, psixiatrlar deyil, eləcə də humanitar elm sahələrinin nümayəndələri-linqvistlər, filosoflar və başqaları da qeyd edirlər. Bu elm sahəsinin mütəxəssisləri üçün onun əsərləri-tarix deyil. F.Ə.İbrahimbəyovun əsərlərinə əvvəlki illərlə müqayisədə indi daha çox ehtiyac var. Onun psixologiya, dilçilik, psixolinqvistika, xarici dilin mənimsənilməsi, bilnqvizm və psixotexnika ilə bağlı fikirləri, ideyaları, söhbətləri bəzən onun adını xatırlamadan belə mütəxəssislər tərəfindən daima qeyd olunur. F.Ə. İbrahimbəyov Azərbaycan psixologiyası üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan şəxsiyyət olmaqla yanaşı, yaradıcılığı həmişə canlı olan, müasir tədqiqatçıdır.

Psixologiyanın inkişafını izah etmək üçün personal və natural yanaşmalardan istifadə etmək olar. Personal yanaşmaya görə, elmdə

olan inkişaf, elm tarixinin gedişi həmin sahədə çalışan mütəxəssislərin istedad və bacarığından asılıdır.

Personal yanaşmanın əksinə olan naturalist yanaşma tərəfdarları isə qeyd edirlər ki, elm tarixində inkişaf “dövrün ruhu” ilə bağlıdır. Çünki sosial mühit, dövrün abi-havası insanları bir ideyaya həssas, digərinə isə etinasız yanaşmağa istiqamətləndirir. Bu mənada Fuad İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığını hər iki konsepsiya əsasında nəzərdən keçirə və təhlil edə bilərik. Əgər onun Respublikamızda ilk dəfə eksperimental psixologiya laboratoriyasını açması personal aspektdən izah olunursa, tədqiqat zamanı psixi xüsusiyyətlərin öyrənilməsi zamanı mədəniyyət faktorunu, milli xüsusiyyətin nəzərə alınmağın zəruriliyini göstərdiyinə görə ittiham olunaraq sürgün olunmasını naturalistik konsepsiyanın müddəaları ilə izah olunur.

Psixologiya tarixi dinamikdir. O, daima inkişaf edir. Ona görə də hesab edirik ki, F. İbrahimbəyov yaradıcılığının bir qismini əhatə edən bu kitab gələcək nəsillər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək və gələcək nəslin onun psixologiya tarixindəki rolunu yenidən qiymətləndirmək üçün qiymətli mənbəə olacaq.

Psixologiyanın fəlsəfi kökdən ayrılmasını tarixçilər fəlsəfi əsəsdən elmi əsəsa keçid kimi şərh edir və bunu psixologiyada baş verən ən böyük dəyişiklik hesab edirlər. Bu mənada Azərbaycan psixologiyasının elmi-psixoloji əsas üzərinə keçid tarixini F.Ə. İbrahimbəyovun 1926 - cı ildə təşkil etdiyi eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaradılması tarixindən hesablamaq daha doğru olardı.

Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin yaradılması tarixi XX əsrin 90 - cı illərinə aid edirlər. Amma bu yönümdə ilk addımlar XX əsrin 20 - 30 -cu illərində Fuad müəllim tərəfindən atılmışdır. Belə ki, bu istiqamətdə o, uğurlu işlər aparmış, psixoloji xidmətin nümunəsi kimi sənaye müəssisələrində psixotexnikadan, təhsil müəssisələrində isə yeni yönəldici elm olan pedalogiyadan geniş surətdə istifadə etmişdir.

F. İbrahimbəyovun Bakıda təşkil etdiyi eksperimental-psixoloji laboratoriyada gördüyü ilk işlərdən biri istedadlılığın psixoloji

əsaslarının öyrənilməsi olmuşdur. Laboratoriyada milli zəmin əsasında hiperemosiyaların hərəkət-ifadəli və intellektin tədqiqi ilə əlaqədar intellektual funksiyalar qeyri-verbal metodikalarla tədqiq olunmuş, müvafiq nəticə və təkliflər hazırlanmışdır. F.İbrahimbəyovun elmi-tədqiqat işinin nəticəsi və irəli sürdüyü təkliflər 1930-cu ildə insan davranışı üzrə I Ümumittifaq Qurultayında “Milli respublikalarda psixotexniki tədqiqatlar aparan işçilər üçün göstərişlər” adlı rəsmi sənəd kimi qəbul edilmidir. 1931-ci ildə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərində keçirilmiş VII Beynəlxalq Psixotexnik Konfransında bu yanaşmanın əhəmiyyəti mütəxəssislər tərəfindən bir daha xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

F. Ə. İbrahimbəyovun, 1930-cu ildə “Məktəbə yeni daxil olan uşaqları səviyyəcə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müayinə etməlidirlər”, “Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi” adlı məqalələri sırf məktəbə psixoloji xidmətlə bağlıdır. 1930 – 1950–ci illər arasında SSRİ ÜİK (B) P MK-nın qəbul etdiyi üç qərar bütün İttifaqda psixologiya elmini təməmindən sarsıtmağa, onu məhv etməyə yönəlmişdir. 1926-1927-ci illərdə Freydzizmə qarşı mübarizə, 1936-cı illərdə maarif sistemində “pedaloji təhriflər” və 1950-ci illərdə İ.P. Pavlov təlimi ilə əlaqədar olaraq qəbul edilən qərarlar bütün ölkədə ideoloji ab-havanı 1953-cü ilə - İ.V. Stalinin ölümünə qədər tamam dəyişdi. Həmin dövrdə elə bir sosial-siyasi şərait yaradılmışdır ki, milli xüsusiyyətləri aşkar etməyə meyilli olan tədqiqat müəllifinə çox asanlıqla millətçilik damğası vurulurdu. Bu qəbildən olan tədqiqatlar, xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında çalışan müəlliflər üçün yolverilməz idi. Çünki onlar etnik-milli kökü araşdıranda pantürkist, dini-mənəvi kökləri tədqiq edəndə panislamist damğasına tuş gəlirdi.

F. Ə. İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığı ilk növbədə onun yaşadığı dövrlə-Sovet hakimiyyətinin, Stalinizmin repressiyasının tüğyan etdiyi vaxta düşmüşdür. Cəmiyyətdə baş verən ideoloji dəyişik-

liklər ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən elm və maarif sahəsində də özünün biruzə verirdi.

Azərbaycanda psixoloji xidmət işinin tarixini XX əsrin 60 –cı illərindən götürürlər. Halbuki, F. İbrahimbəyovun 1930 - cu ildə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”adlı qəzetdə müəllimlərə və məktəbə praktiki olaraq psixoloji kömək məqsədi ilə hazırladığı “Məktəbə yeni daxil olan uşaqları səviyyəcə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müayinə etməlidirlər” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Ona görə də Respublikamızda psixoloji xidmət işinin təvəllüd tarixi kimi XX əsrin 30-cu illərini götürmək daha ədalətli olardı.

Maraqlı cəhəti odur ki, Fuad müəllim öz metodikasını Bakı Maarif Şöbəsinin pedaqoji laboratoriyasında hazırlamış və iki il müddətində Bakı məktəblərində tətbiq edərək sınaqdan çıxardıqdan sonra təklif etmişdir. Yəni, müasir dillə desək, metodika tam şəkildə aprobasiyadan çıxmışdır. Fuad müəllimin məktəbə yeni daxil olan uşaqları müayinə etmək üçün hazırladığı testi bütünlüklə uşağın ümumi təsəvvürü, hafizəsi və hesab biliyini öyrənirdi.

F. İbrahimbəyovun XX əsrin 20-30-cu illərinin sonunda maraq göstərdiyi və bu sahədə eksperimental tədqiqat apardığı sahələrdən biri istedadın milli aspektlərinin öyrənilməsi məsələsi olmuşdur. O, “Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi” adlı məqaləsində yazır ki, əgər eksperimental-psixoloji tədqiqat əqli istedadın milli xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsini aşkar edirsə, onda, ”hərəkəti istedadın” tədqiqi milli simanın öyrənilməsində mühüm rol oynaya bilər.

F. İbrahimbəyovun “Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi” adlı məqaləsində aparılmış tədqiqat üzrə konkret göstəricilər olan səhifələr yoxdur. Fuad müəllimin dediyinə görə, həmin səhifələri onun 1948-ci ildə həbsi ilə əlaqədar digər kağızlarla birlikdə evində aparılan axtarış zamanı götürüblər. Elə Fuad müəllimə qarşı irəli

sürülən ittihamlardan biri onun öz tədqiqatlarında, o cümlədən istedadlılıq məsələsinə milli zəmindən yanaşması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda elmi psixologiyada testologiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində ilk uğurumuz Fuad İbrahimbəyovla, 1931-ci ildə keçirilən VII (Leninqrad) Beynəlxalq konfransa təqdim etdiyi intellektin tədqiqi üçün hazırladığı orjinal metodika (intellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi) ilə bağlıdır. Bu metodika üç hissədən ibarətdir: fiqurların identifikasiyası, strukturun anlanılması, fiqurların kombinasiyası. “İntellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi” adlı məqaləsi F. İbrahimbəyovun çox maraqlı tədqiqat əsəridir. Bu tədqiqat işi Geştaltpsixologiyanın banilərindən biri V.Kellerin nəzəri yanaşması əsasında aparılmışdır. V.Kellerin əşyaların, alətlərin psixi fəaliyyətdə rolu ilə bağlı apardığı təcrübələrdən kifayət qədər məlumatı olan Fuad müəllim bu geştalit yanaşmadan intellektual funksiyaları tədqiq edərkən istifadə etmişdir. Hazırladığı metodikadan görünür ki, o, Sovet psixologiya məktəbinə deyil, həqiqi psixoloji məktəb və cərəyan olan geştaltpsixologiya məktəbinə və onun görkəmli nümayəndələri olan V. Keller, Büler və başqalarının apardığı tədqiqatların nəticələrinə daha çox inanıb və istinad etmişdir. F.İbrahimbəyovun tərtib etdiyi bu metodika və test Azərbaycan psixologiya tarixində ilk orjinal test hesab olunur. Professor Ə.Əlizadə yazır: “Təəssüf ki, testologiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində uzun müddət əsaslı bir tədqiqat aparılmayıb. 1931 - ci ildə məşhur Azərbaycan psixoloqu Fuad İbrahimbəyovun testi Azərbaycanda ilk və sonuncu orjinal test oldu” .

F.İbrahimbəyovun intellektual fəaliyyətin tədqiq üçün tərtib etdiyi sözsüz öyrənmə metodunun tərkibinə daxil olan “fiqurların identifikasiyası”, “strukturların dərk olunması”, “fiqurların kombinasiyası” testləri mücərrəddən konkretin yaradılmasına istiqamətlənmişdi.

Fuad müəllim qeyd edir ki, intellektual fəaliyyətin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti müxtəlif məsələlərin həllində təzahür edən maksimum qənaətcillikdir. İnsanın intellekt vasitəsi ilə icra etdiyi

hərəkətlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələndiyi göstərilir:

1. Bir sahədə qazanılmış təcrübənin digər sahəyə keçirilməsi;
2. Prosesin zahiri fəaliyyətdə təzahürünədək onun gizli formada cərəyan etmə dövrünün olması;
3. İntellekt vasitəsi ilə həll edilən məsələlərin sonradan əhəmiyyətli dərəcədə daha tez və asanlıqla həll edilməsi.

Göstərilən cəhətlər ancaq intellektual fəaliyyəti deyil, həm də yaradıcılıq prosesini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir.

Professor Səməd Seyidov, “Yaradıcılığın fenomenologiyası” əsərində Fuad müəllimin elmi axtarışları ilə amerikalı psixoloq C.Gilfordun tədqiqatlarını müqayisə edərək yazır: “F. İbrahimbəyovun istifadə etdiyi metodikalarla, C. Gilfordun xeyli sonra işləyib hazırladığı yaradıcı qabiliyyət üzrə testlər arasında heyrətamiz bir bənzərlik var. Yalnız 20 ildən sonra, 1950-ci illərdə amerikalı psixoloq C.Gilford, onun öz təbirincə desək, “divergent” təfəkkürlə birlikdə yaradıcı prosesdə xüsusi iştirakı olan “konvergent” təfəkkür üçün nəzərdə tutulmuş testlər vasitəsilə mücərrəddən konkretin yaradılmasını öyrənməyə yönəlmiş metodikasını elan etdi”(93). Professor Səməd Seyidov, Azərbaycanda yaradıcılıq psixologiyasının inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirərkən yazır ki, yaradıcılıq problemi üzrə tədqiqatların üçüncü mərhələsi tanınmış Azərbaycan psixiatri və psixoloqu Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyovun adı ilə sıx bağlıdır. Respublikada eksperimental psixologiyanın təməlini qoyan alim intellektual və yaradıcı proseslərin eksperimental tədqiqi ilə məşğul olan ilk mütəxəssis idi. Orjinallığı ilə seçilən, psixiatriya və fəlsəfə sahəsində dərin biliklərə əsaslanan yanaşma sovet psixologiyasının rəsmi ideoloji çərçivəsinə sığmırdı. Məhz buna görə tədqiqatçının peşəkar fəaliyyəti zirvədə olduğu bir vaxtda 1936-1938 –ci illərin repressiyası bu fəallığa son qoydu”(86).

Şəxsiyyət psixologiyası məsələləri Fuad müəllimin elmi yaradıcılığında xüsusi bir istiqamət olmuşdur. Bu aktual məsələni o, tarixi-nəzəri kontekstdə öyrənməyə üstünlük vermiş və problemi

müxtəlif elm sahələrinin qovşağında araşdırmışdır. Onun şəxsiyyət psixologiyası sahəsindəki tədqiqatları və aldığı bənzərsiz nəticələr “Şəxsiyyətin təkamülü” adlı əsərində cəmləşmişdir. Fuad müəllim şəxsiyyət psixologiyası məsələlərinə yaşadığı dövr üçün xarakterik olan ontogenetik yox, daha çox filogenetik aspektdən yanaşmışdır və şəxsiyyətin təkamülünün filogenetik cəhətlərinə nüfuz etmişdir. Fuad müəllimin şəxsiyyətin təkamülü probleminə yanaşmasındakı yenilik filogenetik təkamülün dinamikası və konkret yollarının araşdırılması ilə bağlı olmuşdur. O, şəxsiyyətin təkamül dinamikasının əsasında psixikanın qütblülük fenomeninin dayandığını göstərmişdir. Şəxsiyyətin filogenezdə təkamülünün tropizmdən başladığını qeyd edən müəllif göstərir ki, bu reaksiya heç də yalnız sadə orqanizmlərə xas deyil. Bu davranış reaksiyası həm də ali orqanizmlər üçün də səciyyəvidir. Şəxsiyyətin tropizmlərdən başlayan təkamülü dixotomikləşərək iki istiqamət alır- instinktlərin təkamülü və vərdişlərin təkamülü. Şəxsiyyətin təkamülünün sonrakı mərhələsi bu psixoloji törəmələrin dixotomizasiyası ilə bağlı olur. İnstinkt və intuisiya təkamül prosesinin növbəti törəmələridir. Bu psixoloji törəmələrin şəxsiyyətin təkamülündəki rolu ilə bağlı F.İbrahimbəyov hesab edir ki, instinkt - şəxsiyyətin dənəsidir, amma bəşəriyyətin uğurları intuisiya ilə bağlıdır və o insanın gələcək günüdür. O, “Şəxsiyyətin təkamülü” əsərində yazır ki, “İnstinkt şərait-stimul tərəfindən yarıdır və idrak aktı deyil. İntuisiya isə qəfildən baş verir və həmişə idrak aktıdır. İnstinkt vaxtında baş verir, o qabaqcadan düşünmə deyil. İntuisiya isə antisipasiya mexanizmindən ibarətdir. İnstinktiv hərəkət gərginlik olmadan təzahür edir. İntuisiya isə həmişə fiziki və mənəvi gərginliklə bağlıdır. İnstinkt mürəkkəb hərəkət, davranış aktı kimi təzahür edir. İntuisiya, idrakın insan mədəniyyəti tərəfindən yaradılan formalarında təzahür edir. İnstinkt daha az çevikliyə malikdir və genetik kodla bağlıdır”.

F. İbrahimbəyova görə şəxsiyyətin konkret tarixi dövrdə təkamülünü tədqiq etmək üçün ən adekvat metodika şəxsiyyətin

reaksiya formalarının öyrənilməsi ola bilər. Bu vaxt şəxsiyyətin ictimai psixologiyada davamlı hadisələrə münasibətinin dəyişməsi nəzərdə tutulur. Bu reaksiyalar aşağıdakı formalardan ibarətdir: özgüləşmə - öz simasının itirilməsində ifadə olunur və özgüləşməyə olan reaksiya-simasızlaşdırma şəraitinin əleyhinə olmaq;

a) itaətkarlıq - şəxsi ləyaqət hissinin şişirdilmiş formada təzahürü, şərə qarşı çıxmamaq və oxşar tələblərə qarşı gərginlik reaksiyası;

b) autizm - özünəqapanmada, şərh - izahlarda, ötüb keçən təəsüratlarda, brutal hərəkətlərdə ifadə olunur.

c) anomi reaksiyaları - əxlaqi düşkünlükdə ifadə olunur.

d) deprivasiya reaksiyaları - şəxsiyyətin hüquqlarının təhqir olunması, məhdudlaşdırılması.

Fuad müəllimin elmi yaradıcılığında nitq psixologiyası, dillərin mənimsənilməsi, bilinçvizm, nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi və psixolinqvistika məsələlərinin tədqiqi xüsusi bir istiqamət olmuşdur. Onun fərdi şüurda dillərin psixoloji xarakteristikası haqqında psixoloji görüşləri əsasən, 3 əsərdə (“Fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı təsiri”, “İki və çoxdillilikdə nitq və təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə dair”, “Milli məktəbdə rus dilinin öyrənilməsinin psixoloji əsasları haqqında”) öz əksini tapmışdır:

Hər üç məqalədə ümumi psixologiya, yaş və pedaqoji psixologiyanın və psixolingvistikanın istiqamətləri nəzərə alınaraq, eksperimental tədqiqatlar əsasında psixoloji proseslərin fizioloji xüsusiyyətləri əhatə olunmaqla dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verən təfəkkür hadisəsi olan mənfi induksiya qanunu, dilə yiyələnməklə fizioloji tonusun artması nəticəsində mənimsəmənin effektivliyinin artması və nitqin törəməsinin psixoloji xüsusiyyətləri inikas olunmuşdur.

Sinir sisteminin hərəkəti fəaliyyətində dominantlığın motivləşməsində determinizm əlamətlərinin üstünlüyü ilə oyanma mərkəzlərinin aparıcılığının fizioloji əsaslarını geniş izah edən F.Ə. İbrahim-

bəyov fərdi şüurda törəmə, tərcümə, əvəzetmə və qarışıq dillərin tipologiyasını vermişdir.

F. İbrahimbəyova görə, dillərin fərdi şüurda tipologiyasının əsasında sinir sistemlərinin nisbəti dayanır. Sinir sistemlərinin induksiya və dinamikası əsasında dillərin mənimsənilməsinin effektiv nəticələrinin təhlili ilk dəfə olaraq F.İbrahimbəyova məxsusdur. Görkəmli alim təfəkkür prosesində baş verən idrak qanunlarından irəli gələn psixoloji mənimsəmənin aspektlərini ümumiləşdirərək çoxdilli nitq tiplərinin sinir sisteminin xarakteristikası əsasında geniş təhlilini vermişdir. Şerti reflekslər əsasında tərtib edilmiş metodika dillərin qarşılıqlı təsirinin həm yaş, həm pedaqoji, həm də fizioloji xüsusiyyətlərini müşahidə etməyə və ondan ciddi pedaqoji nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir.

Nitq və təfəkkür arasında qarşılıqlı əlaqələri birdilli, ikidilli və üçdilli respientlər arasında eksperimentlərin köməyi ilə təhlil edən Fuad müəllim söz-məna-fikir arasında qarşılıqlı münasibət əsasında interferensiyanın və keçirilmə hadisəsinin təlim fəaliyyətinin səviyyəsi ilə bağlılığının psixoloji xüsusiyyətlərini izah etmiş, semantik strukturların dilə yiyələnməyə müsbət və mənfi təsirlərini eksperimentin nəticələrinə görə müəyyənləşdirmişdir.

F. İbrahimbəyov dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən dil hissi məsələsinə ciddi yanaşmış və rus, gürcü psixoloji məktəblərindən çox əvvəl problemin qoyuluşunun məntiqi əsasını formalaşdırmışdır.

Dilə yiyələnmədə və nitqin psixolingvistik törəmələrində ana dilinin rolunu və nitq mexanizmlərinin iştirakının psixoloji təhlilini F.İbrahimbəyov Lambertdən, Cekoboviçdən və N.İmedadzədən qabaq vermiş və eksperimentlər əsasında məntiqi nəticələr əldə etmişdir.

Fuad müəllim rus dili tədrisinin psixoloji məsələlərini də tədqiq etmişdir. Onun bu məsələni öyrənməyə başlaması onun sürgün həyatından Vətəninə döndüyü vaxtdan sonrakı dövrə təsadüf edir. Həkim psixoloqun rus dilinin mənimsənilməsi və tədrisi məsələlərini

araşdırması ilk baxışda bir qədər təəccüblü görünür. Əslində isə bu heç də təsadüfi deyil. Ona görə ki, dil maraqlı elmi problem kimi həmişə psixoloqların və psixiatrların diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki həm psixologiyada, həm də psixiatriyada şəfa, müalicə əsasən sözlə, söhbətlə aparılır və bütün bu və digər verbal vasitələr pasiyentin düşüncə və davranışının dəyişdirilməsinə xidmət göstərir. Bu mənada F.İbrahimbəyovun yaradıcılığında həmin məsələlərin uzun müddət xüsusi yer tutmasını asanlıqla izah etmək olar. Ancaq belə yozum onun müasirləri üçün əsaslı görünməzdi. Psixologiya elmləri doktoru, professor Ə.Ə. Əlizadə, F.Ə. İbrahimbəyovun rus dilinin mənimsənilməsinin psixoloji məsələləri ilə məşğul olmasının səbəbini belə izah edir: “1980-ci illərdə böyük alimin “rus dilinin mənimsənilməsi” məsələlərini öyrənməyə başlaması, bilavasitə həyat yolunun xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Sovet imperiyasının həyata keçirdiyi repressiyanın ağrı və acısını öz ailəsi ilə birlikdə yaşamış görkəmli psixoloq axtarışlarında özünəməxsus bir elmi problemə gəlib çıxmışdı. Problemin ideologiyadan törənmə olduğunu desək, səhv etmərik. Bir tərəfdən dövlətin rus dilini geniş təbliğ etməsi, rus məktəblərinin sayının artması, Azərbaycan məktəblərində rus dili fənninə geniş yer verilməsi, digər tərəfdən isə F.Ə.İbrahimbəyovun o zaman dillər institutunda işləməsi və Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili müəllimlərinin hazırlanmasında yaxından çalışması”.

Fuad müəllimin dilin tədrisi və mənimsənilməsilə bağlı apardığı tədqiqatları göstərir ki, məktəbdə xarici dilin öyrənilməsinin psixoloji əsasını “dil hissi” təşkil edir. Bu məqsədlə o, milli məktəblərdə xarici dilin öyrədilməsi zamanı aşağıdakı məsələləri nəzərə almağı vacib hesab etmişdir:

1. Xarici dildə daxili nitqin inkişaf etdirilməsi;
2. Müvafiq xarici dilə uyğun “dil hissini” inkişaf etdirilməsi;
3. Tədris prosesi müddətində şagirdlərin nitqində dillərin qarışdırılmasının qarşısını almaq.

F. İbrahimbəyov “dill hissini” belə təyin etmişdir: “Dil hissi” - nitqi müşayiət edən, onun qavranılmasını və başa düşülməsini asanlaşdıran və səmərəli təşkil edən, dil haqqındakı bilgilərə müraciət etmədən hazırki nitq situasiyasına uyğun gələn dil vasitələrindən bacarıqla istifadə etmədə ifadə olunan hadisədir. Fonematik duyum, istifadə olunan dilin qrammatik quruluşuna səs tərkibinə qarşı olan senzitivlik, cümlələrin və söz birləşmələrinin əsasını təşkil edən sözlərarası rabitələr və stereotiplər hamısı - “dil hissini” şüuraltı səviyyədə baş verən prosesləridir.

Xarici dilin mənimsənilməsi, bilinçvizm məsələləri bu gün də müasir Azərbaycan psixologiyası üçün olduqca aktual məsələ və sahələrdən hesab olunur. F. İbrahimbəyovun bu sahədə apardığı tədqiqatlar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamış, tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbəədir.

Fuad müəllimin elmi-pedaqoji yaradıcılığının bir istiqamətini də onun ali məktəb tələbələri üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması təşkil edir. Bilirik ki, hər bir elmin yayılmasında və inkişafında ana dilində olan dərslik və dərs vəsaitlərinin əvəzolunmaz rolu vardır. Bu mənada həm ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin Azərbaycan dilində oxumasını, həm də ümumən psixologiyanın elm sahəsi kimi cəmiyyətdə yayılmasını təmin etmək zərurətini nəzərə alan Fuad İbrahimbəyov dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması işinə də öz töhfəsini vermişdir. O, hələ 1935-ci ildə K.N. Kornilovun “Psixologiya” dərsliyini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və psixopatologiya üzrə dərs vəsaitinin elmi redaktoru olmuşdur. 1964 –cü ildə isə ümumi psixologiya üzrə nəşr olunmuş və uzun müddət respublikamızın bütün institut və universitetlərində istifadə olunan “Psixologiya“ dərsliyinin müəlliflərindən olmuşdur.

Beləliklə F.Ə. İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığını 3 istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

1) intellektin tədqiqi və milli testlərin hazırlanması (1930-1940 - cı illər);

2) bilinqvizmin psixoloji tədqiqi və poliqllossiya problemi (1950-1970 - cı illər);

3) şəxsiyyətin tibbi-bioloji planda və multimedəni qarşılıqlı təsirin eksperimental aspektdən tədqiqi (1970-1980 - cı illər).

Məlumdur ki, ziyalı ömrü yaşamış böyük insanın, Azərbaycan psixologiyasının parlaq simalarından olan və Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın banisi, psixologiya tarixinin qızıl fonduna daxil olan elmi əsərlər müəllifi - F.Ə. İbrahimbəyovun tədqiq etdiyi, araşdırdığı məsələlərin hamısını bir giriş sözündə tamam şəkildə səciyyələndirmək mükün deyil. F.Ə.İbrahimbəyovun dahiliyi həm də onun hər hansı elmi problemi rüşeym halında görə bilməsi və onun dəqiq proqnozunu verə bilməsi ilə bağlı idi. Onun irəli sürdü-yü, əsaslandığı fikir və ideyalar bu gün çağdaş Azərbaycan psixologiyasının ən aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Onun elmi yaradıcılığının istiqamətləri indi də öz aktuallığını saxlayır və müasir psixologiyanın əsas məsələsi olaraq qalır. Hesab edirik ki, F. İbrahimbəyovun əsərlərinin nəşr olunması gənc tədqiqatçıların onun irəli sürdüyü orjinal ideyalarla tanış olmasına və həmin ideyaların əsasında yeni tədqiqatların aparılmasına səbəb olacaqdır.

Bir məsələni də hörmətli oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, Fuad müəllimin elmi əsərlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti rus dilində yazılmışdır. Əgər onun əsərlərini bir yerə cəm edib çap etmək birinci məqsədimizdirsə, ikinci məqsədimiz psixologiya və psixiatriya sahəsində çalışan gənc tələbə, magistr və doktorantlarımıza onun elmi əsərlərini doğma azərbaycan dilində oxumaq imkanının yaradılmasını təmin etməkdir. Ona görə də əsərlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi nə qədər yaxşı alınsa da inanırıq ki, orjinaldakı dəqiqiliyi verə bilmir. Bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi əsərləri elə Fuad müəllimin yazdığı dildə - rus dilində ixtiyarınıza veririk.

Kitabın ərsəyə gəlməsində əməyi olan bütün insanlara ilk növbədə Azərbaycan Dillər Universitetinə, Psixologiya kafedrasının bütün əməkdaşlarına təşəkkürümü bildirirəm. Fuad İbrahimbəyov

haqqında naməlum məlumatları bölüşən, bu vaxta qədər işıq üzü görməyən materialları, fotoşəkilləri təqdim edən, Fuad müəllimin qızı Bakı Dövlət Universiteti “Gender və tətbiqi psixologiya” kafedrasının müdiri, professor əvəzi Rəna xanım İbrahimbəyovaya xüsusi təşəkkürümü bildirirəm.

Hesab edirik ki, bu kitabın nəşr olunması yalnız F.Ə. İbrahimbəyovun şəxsiyyəti, ziyalılığı, vətəndaşlığı, elmi xidmətləri qarşısında olan mənəvi borc, şəxsi istək və arzusun yerinə yetirilməsi deyil. Bu həm də hörmətli alim-psixoloqlarımızın Fuad müəllimlə bağlı olan xatirələrində öz əksini tapan ən səmimi arzu və istəklərinin həyata keçirilməsidir. F.Ə.İbrahimbəyovun əsərlərinin kitab halında nəşr edilməsi bir tərəfdən Azərbaycanda elmi psixoloji irsimizi mühafizə etməyə, digər tərəfdən isə zəngin elmi psixoloji keçmişə və elmi ənənəyə malik olduğumuzu sübut etməyə xidmət edir.

İnanırıq ki, F.Ə. İbrahimbəyovun elmi irsinin nəşr edilərək mütəxəssislərə çatdırılması Azərbaycan psixologiya elminin inkişafına olan bir qayğı, böyük alim və böyük insanın parlaq xatirəsi qarşısında olan bir mənəvi borc, eləcə də gənc nəsilin qəlbində istedadlı alim-psixoloqun şərəfinə ucaldılmış abidədir.

Ceyhun Aliyev

*Azərbaycan Dillər Universiteti,
Psixologiya kafedrasının müdiri*

Большой ученый, истинный гуманист

Фуад Ахмедович Ибрагимбеков – один из ярких представителей азербайджанской интеллигенции, формирование которой уходит своими корнями в период I Демократической Республики Азербайджана /1919-1921г.г./, того поколения азербайджанцев, которое должно было ввести Азербайджан в мировое сообщество цивилизованных государств равноправным юридически, интеллектуально, культурно. Осуществить это, призвана была плеяда блистательных личностей, высоко профессиональных специалистов, обладавших широчайшим кругозором и высокой культурой поведения, отвечавших самым притязательным нравственным критериям, органично сочетавших в себе национальное и общемировое начала. Однако многие из них были подсечены на самом пике своей творческой и личностной самореализации. Репрессии 1937-го и 48-го годов не дали им возможности использовать в полной мере свой потенциал духовности. Многие из их наследия уничтожено, утеряно, искажено. И, тем не менее, созданное ими составляет золотой фонд Азербайджана и должно быть оценено по достоинству.

Фуад Ахмедович Ибрагимбеков родился в г.Шемахе. Был он вторым ребенком в большой семье Ахмедбека Ибрагимбекова, человека образованного, обладавшего благородным характером и красивой внешностью. Дедушка Фуада Ахмедовича – Солтан Махмудбек Ибрагимбеков знал несколько языков, в том числе и русский, занимался юридической практикой, слылся в Шемахе как человек гуманный и справедливый. Обращались к нему за помощью многие горожане, когда надо было рассудить по праву и совести, и крестьяне, когда надо было защититься от несправедливостей и обмана. Известно состав-

ленное Солтан Махмудбек Ибрагимбековым Высокое Прошение русскому царю по просьбе крестьян одного из селений Шемахинского уезда об их притеснениях. Фуад Ахмедович рассказывал, что во время одной из своих командировок в Петербург, увидел это Прошение в музее.

Несмотря на вполне благополучное положение семьи, Фуад Ахмедович в неполные 15 лет начинает работать в шемахинской обсерватории «наблюдателем». К этому времени он уже находился на пороге окончания реального училища, дававшего прекрасное образование, которое стало истоком его постоянных на протяжении всей жизни научно-экспериментальных устремлений.

В 1919 году Ф.А.Ибрагимбеков поступает в только что созданной Бакинский Государственный Университет. Он хочет быть востоковедом. Но проучившись два года, решает поменять специальность и переходит на медицинский факультет. После окончания Университета в 1925 году, он создает в 1926 году Психологическую лабораторию. Ф.А.Ибрагимбеков обращается в «Азнефть» - одну из главных организаций страны, которая располагает большими финансовыми возможностями. Заинтересовав руководство «Азнефти» проведением отбора работников, получает одобрение и, таким образом оснащает лабораторию самыми современными по тем временам приборами для психологических обследований. Несмотря на свой возраст (ему всего 25 лет) он с поразительной четкостью определяет перспективы деятельности лаборатории, видя в ней прообраз учреждения «высокого научного значения объединяющего вокруг себя местные широкие силы». Лаборатория интенсивно работает и за короткий срок в ней проводится ряд исследований, не утеревших своего значения до наших дней. Здесь же создаются новые методы исследования личности и интеллекта, учитывающие местные, культурные условия.

Первые же уроки в начальных классах школы, где учителем маленького Фуада был Аббас Саххат¹ стали фундаментом его глубокой любви к азербайджанской культуре, поэзии и литературе. Через всю свою жизнь он пронес любовь и интерес к Слову, заботу о Слове, утверждая его силу и величие. Он владел словом на русском и азербайджанском языках, настолько блестяще, что люди, попадавшие в ареал его словесного воздействия, помнили это всю жизнь. Не случайно, он выбрал для себя профессии, в которых Слово – это основа основ – психиатрию и психологию. В психологии, не желая девальвировать Слово, Фуад Ахмедович разработал в 30-е годы свой оригинальный метод бессловесного исследования интеллектуальных функций, а впоследствии посвятил многие годы изучению психологических основ билингвизма и полиглоссии. В психиатрии же, он Словом лечил, цenia роль слова и в диагностике психических заболеваний. В связи с этим Фуад Ахмедович вводит в практику психиатрической клиники беседу на родном языке больного, в связи, с чем занимается разработкой научной психологической и психиатрической терминологии на азербайджанском языке. У него был свой подход к проблеме терминов. Сохранилось письмо Ф.А.Ибрагимбекова редактору Азербайджанской Советской Энциклопедии с просьбой вывести его из состава авторов, в связи с несовпадением его позиции с позицией Редакционного Совета.

В 1931 году на I Всесоюзной Психотехнической конференции Фуад Ахмедович выступает с получившим большой резонанс среди специалистов, докладом «К вопросу о проблеме национальных тестов», чем было определено новое направле-

---

¹Аббас Саххат (1884-1918) -известный азербайджанский поэт, драматург, переводчик, родился в Шемахе, учился за рубежом. В 1901 году, вернулся на родину и начал преподавать азербайджанский язык и литературу в школах, затем в реальном училище.

ние в применении объективного метода исследования психических явлений - тестов. Направление это, выкристаллизовавшееся в тщательном проведенных экспериментах психологической лаборатории в Баку, акцентировало внимание на роли культурных факторов в любых исследованиях, проводимых с помощью тестов.

Параллельно с сугубо психологической работой, которая с середины 30-х годов начинает сворачиваться по всей советской стране, Ф.А.Ибрагимбеков ведет клиническую работу в области психиатрии. Он становится первым азербайджанцем, занимающимся профессионально психическими расстройствами – психиатрией и, впервые читает лекции по психиатрии на азербайджанском языке. Профессор Агабек Султанов так оценил его вклад в эту область медицины: «Научные работы Ф.А.Ибрагимбекова и поныне не потеряли своей научной значимости, своего клинического аромата. Монография «маниакально-депрессивный психоз» была первым монументальным исследованием, посвященным этому эндогенному психозу».

В 1938 году Фуад Ахмедович получает степень кандидата психологических наук и звание доцента психологии, в 1939 году – степень кандидата медицинских наук и звание доцента психиатрии.

В 1941-45 годы Ибрагимбеков ведет интенсивную работу в эвако-госпиталях, «занимаясь лечением последствий травм головного мозга и контузий». В эти годы и вплоть до 1948 года он является председателем республиканской Комиссии по психиатрической экспертизе, главным психиатром республики и завершает докторскую диссертацию по психиатрии.

Однако, в 1948 году Ф.А.Ибрагимбеков, оказавшись жертвой второй волны политических репрессий в СССР, осуждается на 10 лет пребывания в лагерях особого режима (ГУЛАГ) в Сибири. Смерть Сталина и падение сталинского режима позво-

лили получить Ф. А. Ибрагимбеков у реабилитацию и, в 1953 году его освобождают из заключения «в связи с отсутствием состава преступления». В Баку Ф.А.Ибрагимбеков был тепло встречен коллегами – психологами. Работавший вместе с Фуадом Ахмедовичем еще в 30-е годы в психологической лаборатории Сурхай Гаджиев, приглашает его на кафедру психологии Азербайджанского педагогического института (АПИ) русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова². Здесь, Ф.А.Ибрагимбеков, верный духу психолога – экспериментатора разворачивает экспериментальные исследования двуязычия – главной проблемы языкового ВУЗ а, и вскоре разрабатывает метод «тренажа билингвизма в зоне преодолимых помех», что ложится в последующем в основу его «энергетического» подхода к овладению языками. Можно сказать, практически ни одна работа в Азербайджанской и других союзных республиках по методике преподавания второго языка и лингвистике, начиная с 60-х годов, не обходилась без упоминания его исследований.

Идеи и экспериментальные разработки Ф.А. Ибрагимбекова в области билингвизма выросли затем в исследование полиглосии. Эти исследования он продолжил на кафедре психологии организованного в 1973 году Азербайджанского педагогического института иностранных языков, (АПИИЯ)³, которой он заведовал вплоть до выхода на пенсию в 1982 году. Особое место в исследованиях Ф.А.Ибрагимбекова во все годы занимает проблема личности. Определивший его отношение к тестам еще в 30-е годы личностный подход получает закономерное и специфическое воплощение в анализе генезиса атрибутов сознания, при котором на центральное место выдвигается интеллектуальный план психики. Именно в этой проблеме ему удастся конвергировать психологический и психиатри-

---

² С 2000 года - - Бакинский Славянский Университет.

³ Ныне - Азербайджанский Университет Языков

ческий подходы к личности, норму и патологию и сформулировать концепцию дихотомизированной эволюции личности. Эта концепция позволяет не только «заглянуть» в прошлое человечества и понять механизмы изменений личности на всем пути человеческой истории, но создает также уникальную возможность прогнозирования новых этапов эволюции личности. На XX Международном Конгрессе в Токио (1972) Ф.А.Ибрагимбеков представляет работу «Мультикультуральное скрещивание и изменения психики», в которой анализирует современный мир сквозь призму предложенной им концепции личности.

Одной из последних работ Ф.А.Ибрагимбекова является исследование взаимопроникновения психологических идей Востока и Запада. Психоанализ и психология хинду, экзистенциализм и дзен буддизм, ассоцианизм и зороастризм были подвергнуты анализу в аспекте взаимообогащения психологических исканий. Эта работа является результатом историко-психологического углубления и отражает непреходящий интерес Фуада Ахмедовича - ученого, обладавшего колоссальной эрудицией, мощным неподвластным годам познавательным потенциалом - к сложной и трудноразрешимой проблеме личности

Ф.А.Ибрагимбеков был всегда активным участником научных форумов различного уровня. Это и внутривузовские конференции, республиканские и межреспубликанские симпозиумы и совещания, Всесоюзные съезды, Международные Конгрессы по психологии и смежных с нею наукам, к которым он относился с одинаковой ответственностью и тщательно готовился. Его выступления неизменно приковывали внимание участников, подчеркивались, выносились на пленарные заседания. Очень часто он избирался руководителем секции, председателем оргкомитета. Он являлся участником I-IV Всесоюзных

съездов, I-VIII Закавказских конференций, XVI, XVIII, XX Международных конгрессов по психологии.

Фуад Ахмедович – один из учредителей Общества психологов СССР функционировавшего вплоть до распада СССР и председатель Азербайджанского отделения этого Общества до 1974 года

Им написано около 80-ти научных работ. Некоторые из них - в рукописях. В это число входит часть его работ по психологии, относящихся к 30-40-м годам и почти все работы по психиатрии.

Фуад Ахмедович не вернулся в психиатрическую науку. Так и остались перевязанными бечевкой сотни листов его докторской диссертации по психиатрии. Но лечить и консультировать больных он не прекращал до последних лет своей жизни.

Ф.А. Ибрагимбеков имел государственные награды – почетное звание «Заслуженный врач республики» и нагрудный знак «Отличник здравоохранения СССР» (1943), «Орден славы» (1945), медали «За оборону Кавказа» (1945) и «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны 1941-1945г.г.» (1946). В 1962 году он получил Почетную Грамоту Верховного совета Азербайджанской ССР. В 1993 году именем Фуада Ибрагимбекова была названа улица в Ясамальском районе города Баку, там, где он жил.

Человек сложной судьбы, Фуад Ахмедович, прожил большую и счастливую семейную жизнь. В 1979 году он отпраздновал 50-ю годовщину своего бракосочетания - «золотую свадьбу» с Лейлой ханум Ибрагимбековой. Лейла ханум и Фуад Ахмедович имели трех дочерей и шестерых внуков. Дочери - Изида, Земфира и Рена получили воспитание в лучших традициях семьи как профессионалы своего дела (химик, биолог и архитектор психолог), хорошие хозяйки, любящие матери, вер-

ные жены. Лейла ханум и Фуад Ахмедович были дружны с их семьями, отводили много времени внукам – Фархаду, Аязу, Гюляре, Эльмару, Сафтару, Захре. Все они стали достойными людьми и в этом немалая заслуга их бабушки и дедушки.

Лейла ханум была верной спутницей жизни и другом, замечательным врачом-невропатологом. Пройдя через тяжелые испытания и, сохранив глубокую привязанность друг к другу, неизменно сердечные и гостеприимные, Фуад и Лейла составляли семейную чету, поражающую удивительной гармонией отношений.

Его письма из лагеря строгого режима в далекой Сибири, которые разрешалось писать лишь несколько раз в году, передают чувство щемящего одиночества, тоски и вместе с тем, наполнены поразительной нежностью, любовью и оптимизмом. В одном из таких писем он писал Лейле ханум: *«Да, моя милая, уже прожито полвека, а когда подумаю, как я должен чувствовать себя, да и, чувствую себя счастливым, потому что у меня имеются такие сокровища как ты и вы – трое моих дорогих детей, потому, что вы здоровы, ты работаешь, а дети хорошо учатся. Я счастлив еще и потому, что в мои годы жива и здорова моя мать. Что же касается моего теперешнего положения, то все это по существу пустяки, не могущие омрачить сознание счастья, возникающего у меня в связи с вашим здоровьем, благополучием и успехами»*. В строках другого письма очевиден не только намеренный уход от отчаяния, но и недопущение возникновения этого чувства у своей любимой: *«Пусть горестен средний период нашей жизни. Пусть безмерно велики тяготы и заботы, навалившиеся на твои плечи. Пусть безмерно мучительна разлука, пусть невероятно обиден нелепый случай, случившийся со мной. Но все же... у нас не должно быть места мыслям и чувствам, что мы несчастны»*.

В другом письме - *«...я желаю тебе большего здоровья, чем себе, большей радости, большего наслаждения, большего счастья чем себе. Я желаю тебе долгого-долгого здоровья и очень многих лет жизни».*

Во всех письмах Фуада беспокойство и о здоровье детей, матери, добрые пожелания близким родным. Его заботят проблемы сокамерников. Он пытается им помочь, как может. Находившиеся, также, в заключении Исмихан Рагимов, Гюльгусейн Гусейноглу подтверждают это в своих воспоминаниях. В одном из писем Лейле Фуад пишет: *«Для одного моего работника нужен протез глазного яблока, средних размеров, темно-карий по окраске - если не трудно будет, то приобрети и пошли».*

Философ по складу ума и характеру, блестящий ученый - профессиональный психолог и психиатр выстоял чудовищные трудности, сохранив себя, свое «я», свои жизненные позиции. Кредо Фуада Ибрагимбекова – гуманность, духовность и личностное развитие было неизменным на всех этапах его жизни, причем, в отношениях со всеми и независимо от их возраста. Он обладал мощной харизмой и щедро делился всем - знаниями и опытом с коллегами, чувствами и теплом с родными, последним куском с тем, кто в этом нуждался. Его великодушие потрясало. Он нес Свет и Добро, его любили, ему доверяли, с ним рядом приобретали уверенность в себе и надежды на успех. Он умел исцелять души и укреплять дух, делая это бережно и неуловимо, к нему обращались за советом, получая действенные рекомендации. Поэтому общения с ним искали, радуясь вновь и вновь встречам, которые раскрывали перспективы развития, умиротворяли и возвышали.

Ровесник века Фуад Ахмед оглу Ибрагимбеков, является «лицом» большого фрагмента истории Азербайджана. Его жизнь и ее перипетии были схожи с судьбами тех тысяч граж-

дан, которые пережили тяжелейшие времена, вопиющие несправедливости, но все вынесли и устояли.

Мудрый и Гуманный, Талантливый и Бескорыстный Фуад Ахмед оглу Ибрагимбеков воплотил в себе черты присущие лучшим представителям азербайджанского народа. Такие личности как он, делают мир чище и светлее, прославляют свою страну и вселяют уверенность в ее процветании.

Р.Ф.Ибрагимбекова

*доктор философии (психология), профессор,
зав.кафедрой «Гендер и прикладная психология»
Бакинского Государственного Университета*

I BÖLMƏ

PSIXOLOGİYA

I FƏSİL

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

- ❖ *İntellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi*
- ❖ *Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi*
- ❖ *Şəxsiyyətin təkamülü (rus dilində)*
- ❖ *Multimədənil çarpazlaşma və psixikanın dəyişilməsi (rus dilində)*
- ❖ *Psixologiya tarixində şəxsiyyətin dəyişilmə dərəcəsi (rus dilində)*
- ❖ *Psixoloji fikir tarixində “Şərq-Qərb” problemi (rus dilində)*
- ❖ *Müxtəlif tarixi dövrlərdə psixoloji axtarışların multimədəni çarpazlaşması və qarşılıqlı zənginləşməsi (rus dilində)*
- ❖ *Reaksiyaların dəyişdirilməsi və şüurun genişləndirilməsi (rus dilində)*

İntellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi

İntellektual funksiyaların tədqiqi zamanı insanın intellektual fəaliyyətinin yeni xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Şübhəsiz ki, intellektual fəaliyyətin başlıca xüsusiyyəti müxtəlif məsələlərin həllində təzahür edən maksimum qənaətcillikdir. İnsanın intellekt vasitəsi ilə icra etdiyi hərəkətlər bir sıra xüsusiyyətlərin təzahürü ilə səciyələnilir ki, onlardan daha önəmli olanı bunlardır (Köler, Büler və b):

1. Bir sahədə qazanılmış təcrübənin digər sahəyə keçirilməsi;
2. Prosesin zahiri fəaliyyətdə təzahürünədək onun gizli formada cərəyan etmə dövrünün olması;
3. İntellekt vasitəsi ilə həll edilən məsələlərin sonradan əhəmiyyətli dərəcədə daha tez və asanlıqla həll edilməsi.

İntellektin yuxarıda sadalanmış xüsusiyyətləri mövcud və bir çox hallarda tamamilə yeni qanunauyğunluqların düzgün təyin edilməsinə imkan verir. Xüsusilə vurğulayırıq ki, kamil formalı intellektual fəaliyyətdə bu xüsusiyyətlərin hamısının olması zəruridir, bir çox hallarda isə bəzi xüsusiyyətlər özünü biruzə verməyə və ya zəif biruzə verə bilər.

Beləliklə, fərdin intellektinin tədqiqi üçün onun fəaliyyətində bu xüsusiyyətləri araşdırmaq lazımdır. İntellektin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində isə bu xüsusiyyətlər məsələ həlli prosesində tədqiq edilməlidir, çünki, məsələlərin çətinliyi artdıqca həll prosesi bu xüsusiyyətlərin daha çox təzahür etməsini tələb edir.

Mürəkkəbliyi artan məsələləri təklif edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız müəyyən mürəkkəblilik dərəcəsi olan məsələlərin həlli fərdin fəaliyyətində intellektin maksimum iştirakını tələb edir. Belə məsələ fərdin avtomatik, bütün fəallığını səfərbər etmədən həll edə bildiyi asan məsələ olmamalıdır. Belə məsələ həm də fərd üçün həddən artıq çətin, dərk edilməyən və ya tam dərk edilməməsi səbəbindən onun intellektual fəaliyyətini pozaan məsələ də olmamalıdır.

Tədqiqat zamanı əsas məsələ, fərd üçün daha uyğun olan, onun bütün fəallığını səfərbər edərək intellektual fəaliyyətini müşahidə etməyə imkan verən tapşırığı müəyyən etməkdir. Bu məsələnin mürəkkəblik dərəcəsi sınılanın intellektinin inkişaf səviyyəsi barədə mülahizə yürütməyə imkan verir.

Bu cür mürəkkəb məsələnin həllini müşahidə etməklə sınılanın intellektual cizgilərinin xüsusiyyətləri barədə mülahizə yürütmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, intellektual inkişafın bütün səviyyələri üçün çətinliyi artırılan eyni tipli məsələlər yaratmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən intellektual fəaliyyəti araşdırmaq üçün yaradılmış istənilən eyni tipli məsələlərdən ibarət metodlar intellektual inkişaf səviyyəsini yalnız müəyyən mərhələ üçün tədqiq etməyə uyğunlaşdırılıb. Hazırkı metodika təxminən kiçik məktəbli dövründə intellektual inkişafının araşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Həll prosesində intellektual fəaliyyətin müşahidə edilməsi üçün nəzərdə tutulan əsas məsələ kimi formaların kombinə edilməsinə dair tapşırıqlar götürülmüşdür (Strukturun formalaşdırılmasına dair məsələlər ikinci yerdədir. Onların məqsədi sınılanın fiqurları qavramasının xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdır, fiqurların eyniləşdirilməsi tapşırıqları da eyni funksiyaya malikdir).

Həndəsi fiqurların qutuya yerləşdirilməsi formasında kombinə edilməsi – özlüyündə həndəsi strukturun mücərrəd formasından konkret quruluşa keçməni ifadə edən tapşırıqlardır.

Bu əsas xüsusiyyətinə görə sınaq xarakterli belə məsələlər bütün digər məsələlərdən əhəmiyyətli üstünlüyü ilə fərqlənir. Formaların kombinə edilməsinə dair tapşırıqların digər müsbət tərəfi onların çətinlik baxımından asan dərəcələnməsi və tapşırığın son icra mexanizminin asan olmasıdır.

İntellektin yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərinin aşkarlanması üçün formanın kombinə edilməsinə dair tapşırıqlar bir dəfə deyil, dəfələrlə verilməlidir – biz 3 dəfə təkrar verilməsini təklif edirik.

Eyni tapşırığın 3 dəfə icrasının müşahidə edilməsi (iş metodu və tapşırığın icra müddəti qeyd olunmaqla), həmçinin bir tapşırığın daha öncə təklif olunmuş daha asan tapşırığın icrası ilə müqayisəsi, yeni məsələnin həlli zamanı keçmiş təcrübə ilə zənginləşməyə (təcrübənin bir məsələ həllindən digərinə keçirilməsinə) dair nəticələr çıxarmağa, müxtəlif fəaliyyətlər zamanı latent dövrün (ilkin təhlilin) olub olmamasına dair məlumatın əldə edilməsinə imkanı verir.

Sınanan tapşırığı intellektual fəaliyyəti nəticəsində yerinə yetirdikdə, həmin tapşırığın təkrar icrasına daha az vaxt sərf olunur.

Eyni məsələnin birinci, ikinci, üçüncü dəfə həllinə sərf edilən zaman əyrisi çox böyük sürətlə aşağı düşür. Zaman fərqi daha çox birinci və ikinci tapşırıqların icrasında müşahidə edilir, bununla belə, sonrakı təkrar həll zamanı sərf edilmiş vaxtların fərqi azalır (sonrakı təcrübələrdə vaxt sərfinin daha çox azalması hərəkətlərin əlaqələndirilməsinin yüksəlməsi, avtomatlaşması, və s. hesabına olur).

Nümunə: tapşırıq birinci dəfə 80 saniyəyə, ikinci dəfə 30 saniyəyə, üçüncü dəfə isə 25 saniyəyə həll edilir.

Əks halda, yəni məsələnin həlli intellektual fəaliyyətin, hər halda gərgin zehni fəaliyyətin nəticəsi olmadıqda (tapşırıq fərd üçün həddindən artıq asan və ya çətin olduqda) kombinətmə ilə bağlı tapşırığını ikinci dəfə və sonrakı həllər zamanı vaxtın azalması ya baş vermir (bəzən hətta arta bilər) ya da az nəzərə çarpacaq dərəcədə tədricən azalır.

Nümunə: Tapşırıq birinci dəfə 80 saniyəyə, ikinci dəfə 60 saniyəyə, üçüncü dəfə isə 75 saniyəyə icra edilir.

Kombinə etməklə bağlı işin məhz intellektual fəaliyyətin nəticəsinin olmasını yoxlanmaq üçün kombinətmə metodunun özü də az əhəmiyyət kəsb etmir. Kombinətmə gərgin intellektual fəaliyyət olduqda, məsələ həllində latent mərhələ aşkar müşahidə edilir, bu özünü kombinə etmə prosesinin ləngiməsi, hissələrin axtarılması, zahiri fəaliyyətsizlik və s. də göstərir (bütün bunlar ilkin təhlil mərhələsi kimi mənalandırılır).

Qeyd etmək lazımdır ki, biz bir qaytda olaraq sınaq-səhv metodu kimi bəsit fəaliyyəti gərgin intellektual fəaliyyət hesab etmirik. Lakin bu metod da intellektual fəaliyyətin göstəricisi ola bilər və onların ayırddilmə sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətindir.

Təsadüfi yerləşdirmə metoduna gəldikdə isə – bu metod eyni məsələlərin təkrar həlləri və ya fərqli - daha çətin tapşırıqların həlli zamanı təcrübənin toplanılması və bir işdən digərinə keçirilməsinə dair çox əhəmiyyətli məlumatlar verir.

Strukturun dərk olunmasına dair tapşırıqların əsas məqsədi intellektual fəaliyyətin ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi – obyektə qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi, həmçinin uşağın qavrayışında eydetik əlamətlərin üzə çıxarılmasıdır.

İntellektual fəaliyyətə aid olan bütün məlumatlar, intellektual fəaliyyətin aşkarlanması məqsədi daşıyan tapşırıqlarda verilən formaların qavranılmasının xüsusiyyətlərinə dair əldə edilən məlumatlar əsasında mənalandırıla və dərk edilə bilər. Bu səbəbdən metodikaya fiqurların identifikasiyasına dair tapşırıqlar da daxil edilmişdir.

İntellektual funksiyaların sözsüz metodla tədqiqi ilə bağlı TƏLİMAT

Tədqiqat metodikası 3 hissəyə bölünür:

1. Fiqurların identifikasiyası.
2. Strukturun dərk edilməsi.
3. Fiqurların kombinə edilməsi.

Hər bölmə üzrə uşaqlara çətinliyi artırılan 5 tapşırıq verilir (fiqurların kombinə edilməsi üzrə tapşırıqlar 2 hissədə təqdim edilir: birinci hissədə 3 yaşdan 7-8 yaşadək, ikinci hissədə isə 7-8 yaşdan 13-14 yaşadək olan uşaqlar üçün).

1 BÖLMƏ

“Fiqurların identifikasiyasının” tədqiqi

Uşağın qarşısına içərisi müəyyən fiqura uyğun formada olan boş qutu qoyulur. Qutuya yaxın yerdə 3 müxtəlif fiqur qoyulur. Bu fiqurlardan yalnız birinin forması qutunun daxili formasına tam uyğun gəlir, digər ikisi isə fərqlidir. Sonra uşağa həmin formaya uyğun gələn fiquru ora qoymaq təklif edilir. Qutular uşaqlara müəyyən ardıcılıqla təklif olunur. Belə ki, birinci – dördbucaqlı, ikinci – üçbucaqlı, üçüncü – tərəfləri qabarıq və batıq olan düzgün çoxbucaqlı və nəhayət, düzgün olmayan 6 fiqur.

Tapşırıq təklif olunarkən yerləşdirilmək üçün nəzərdə tutulan fiqurlar qarışıq formada, lakin yığcam sahədə olmalıdır. Bütün artıq olan fiqurlar və qutular uşağın diqqət sahəsindən uzaqlaşdırılmalıdır. Uşağa aşağıdakı sözlərlə müraciət olunur: “Bu qutuya diqqətlə bax. Bax, gördüyün kimi burada müxtəlif fiqurlar var. İndi həmin fiqurlardan bu yerə (əllə göstərilir) uyğun olanı tap və qoy”.

Tapşırığın icrası zamanı uşağın davranışı diqqətlə müşahidə edilir. Sonda yalnız tapşırığın icrasının yekun nəticəsi deyil (bu bütün prosesi əks etdirmir), həmçinin uşağın qarşısına qoyulan problemə necə yanaşması da qeyd edilir. Müşahidənin nəticəsi olaraq aşağıdakılar qeyd edilməlidir:

1. Uşaq uyğun fiquru dərhal götürdümü? (qısaca – “O”).
2. Əvvəl uyğun olmayan fiquru götürdü, sonra düzgün seçim edənədək onu dəyişdirdi (qısaca – “P”).
3. Yerləşdiriləsi fiqurun tərəflərini sayaraq onları gözdən keçirmişdir və s. (qısaca – “A”).

Bütün bu məlumatlar, yekun nəticənin alternativ qiymətləndirilməsi ilə birgə: “yerinə yetirildi” - (+), “yerinə yetirilmədi” - (-) formasında cədvələ yazılır:

Fiqurun identifikasiyası

Tapşırıqın nömrəsi	Yerinə yetirilmə qiyməti	Yerinə yetirilmə keyfiyyəti	Xüsusi müşahidələr
1			
2			
3			
4			

Fiqurun identifikasiya olunması üzrə tapşırıqların ümumi qiyməti kəsrin surətində yerinə yetirilmiş tapşırıqların ümumi sayı, məxrəcində isə yerinə yetirilməsi ən çətin olan tapşırıqın nömrəsi yazılmaqla qeyd edilir.

Nəticələrin təhlilində nəzərə almaq lazımdır ki, bu tapşırıqlar uşağın qavrayış prosesi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri, xüsusilə, qavrayışda mədəni-kulturoloji priyomlardan istifadəni (tərəflərin sayılmasını və s.) üzə çıxarır. Yəni elə intellektual prosesləri ki, onlar daha çətin, eynizamanlı və düzgün identifikasiya tələb edilən hallarda qavrama prosesini mənalandırmağa və tənzimləməyə imkan verir.

*Orijinal versiyada əlavədə olan cədvələ istinad edilir, lakin arxiv materiallarda əlavə tapılmamışdır (tərtibçidən.).

2 BÖLMƏ

“Strukturun dərk olunmasının” tədqiqi

Bu bölmədə araşdırılan prosesi “strukturun dərk olunması” adlandırmışıq. Bu cür xüsusi terminin işlədilməsi tapşırıqların həllində istifadə edilən funksiyaların xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu funksiyalar bir tərəfdən verilmiş tapşırıqın ifadə olunmasını (yadda saxlanılmasını) şərtləndirir, digər tərəfdən isə həmin funksiyalarda obyektə olan qanunauyğunluqların duyulması da (bütün hallara aid deyil) iştirak edir.

Eydetik - uşaqlar bu qəbildən olan ən çətin tapşırıqları belə, tez və düzgün həll edirlər. Bu fakt texniki baxımdan sadə olan tədqiqatlar vasitəsi ilə uşaqda eydetizmin olmasını aşkarlamağa imkan verir. Tədqiqatın yekun nəticəsində uşağın tapşırığı yerinə yetirməsi üzərində aparılan həssas müşahidədən istifadə edərək “strukturun dərk olunması”nın bütün xüsusiyyətlərini: eydetizmin olmasını; quruluşdakı qanunauyğunluqların aşkarlanmasına dair intellektual priyomları; bir halda ölçünün, digər halda formanın, üçüncü halda isə həm birinci, həm də ikincinin mücərrədləşməsi hallarını üzə çıxarmaq lazımdır. Burada “strukturun dərk olunması”nın kəmiyyətə az və ya çox inkişaf etməsi təyin edilməlidir. Bu kəmiyyət yerinə yetirilmiş tapşırıqların sayı və onlardan daha çətin yerinə yetirilən tapşırığın nömrəsi ilə ifadə olunur.

Cari bölmə üzrə tədqiqatların aparılması üçün 4 uzun və 4 qısa dördüzlü sütunlar, 4 uzun, 4 qısa silindr, 4 piramida, həmçinin bir böyük və bir kiçik dördbucaqlı lövhəcik hazırlanmışdır.

I tapşırıq: sadə quruluş – sadə quruluşun qanunauyğunluqları (əsas hissə - sütun, əlavə hissə - piramidalar).

II tapşırıq: ölçülərin növbələşməsi ilə verilmiş quruluş (aşağı mərhələ böyük hissələr və meydança ilə, yuxarı isə daha kiçik hissələr ilə)

III tapşırıq: formaların növbələşməsi ilə verilən quruluş (öncəki mərtəbəliliyi saxlamaqla, quruluşda aşağıdakı cərgədə bucaqlarda bir-birinə qarşı sütunlar və silindrlər yerləşdirilir, yuxarıdakı cərgədə də eyni, lakin daha kiçik fiqurlar əks qaydada yerləşdirilmişlər, yəni sütunların üzərində silindrlər, silindrlərin üzərində isə sütunlar, hamısının üstündə isə kiçik piramida yerləşdirilmişlər). IV tapşırıq: bu, mürəkkəb, lakin qanunauyğun bir quruluştur. Tapşırıq uşağa belə təqdim edilir. Stolun üstündə uşağın qarşısına arakəsmə qoyulur və onun əks tərəfində eksperimenti aparacaq təkli edəcək tapşırığı qurur (ciddi nəzarət edilməlidir ki, uşaq öncədən eksperimentçinin tapşırığı qurma prosesini və 15 saniyəlik nümayişə

qədər hazır tapşırığı görməsin). Bundan sonra arakəsmə götürülür və uşağa bu sözlərlə müraciət edilir: “Mənim qurduğuma diqqətlə bax, hər şeyə və hər tərəfdən bax, mən indi bunu dağıdacam sən isə beləsinə yenidən dəqiqliklə qurmalısan”.

Baxış üçün 15 saniyə vaxt verilir, əgər uşaq bu 15 saniyədən daha tez hazır olduğunu bildirərsə, eksperimentçi uşağa bir daha diqqətlə baxmağı təklif edir. 15 saniyə bitdikdə hazır fiqur uşağın gözü qarşısında sökülür və hissələr dağınıq formada masa üzərində uşağın qarşısına yığılır. Uşağın baxış zonasında əlavə heç bir hissə olmamalıdır.

Tapşırığın icarsı zamanı heç bir köməklik edilmir və icra müddəti də məhdudlaşdırılmır. Bütün tapşırıqlar bir dəfə verilir, yalnız ən çətin olanlar iki dəfə verilir. İkinci dəfə təqdim olunan tapşırıqlar bir qədər fərqli formada verilir. Belə ki, uşağa qurulmuş fiqura baxmaq təklif edildikdən sonra onu dağıdırlar. Bu dəfə uşağa yenidən fiqur qurmaq təklif olunduqda, ona yalnız firuqun tərkib hissələri deyil, başqa hissələr də verilir.

Nəticələr 3 göstərici ilə qiymətləndirilir: dəqiqliklə yerinə yetirilib (“+” işarəsi qoyulur), səhvlərlə yerinə yetirilib (detallarda səhvlər edilir, lakin fiqur ümumilikdə qurulmuş olur və “±” işarəsi qoyulur), fiquru qurmaq mümkün olmayıb (“-” işarəsi qoyulur). Nəticələr aşağıdakı formada qeyd edilir:

2. Strukturun dərk olunması

Tapşırığın nömrəsi	Birinci icra	İkinci icra	Müşahidə məlumatları
1			
2			
3			
4			
5			

“Müşahidə məlumatları” xanasında aşağıdakılar qeyd edilməlidir:

1. Uşaq, təklif olunan fiquru necə gözdən keçirirdi?
2. Tapşırığın yerinə yetirilməsində daha çox buraxılan səhvlər (əsas hissələrdə və ya detallarda)

3. Uşaq hissələri necə yerləşdirir? Yerləşdikləri yerlərin ardıcılığına əsasən, yoxsa hissələrin tiplərinə əsasən.

4. Qurma zamanı hissələri dəyişirdimi və s.

Eydetizm bütün tapşırıqların dəqiq, böyük asanlıqla, detallarda belə səhv etmədən, qurmaya ön və ya arxa plandan başlamasından asılı olmayaraq, hissələrin düzgün ardıcılıqla, həm də tipləri üzrə nizamına görə deyil, yerləşdirilməsində, icranın fasiləsiz və fiqurların yerinin nadir dəyişdirilməsi ilə yerinə yetirilməsində aşkarlanır.

Strukturun dərk olunmasında intellektual üsulların mövcudluğu aşağıdakılarla müəyyən edilir: daha sadə tapşırıqların asanlıqla icrası və daha mürəkkəb tapşırıqların icra edilməməsində; hissələrin tiplər üzrə müəyyənləşdirilməsi zamanı (əvvəlcə sütunlar, sonra silindrlər və s.) aşkarlanan forma və ölçülərin mücərrədləşdirilməsi qabiliyyətində; icra zamanı ləngimələrdə; yerləşdirilmiş hissələrin yerdəyişdirilmələrində və s.

3 BÖLMƏ

“Fiqurların kombinə edilməsinin” tədqiqi

Bu metodikada fiqurların kombinə edilməsinə aid 10 tapşırıq vardır. Onlardan birinci seriyaya daxil olan ilk beşi 3-7 yaşlı, ikinci seriyaya daxil olan digər beşi isə 7- 8 yaşdan 13-14 yaşadək uşaqların intellektual səviyyəsini tətqiq etmək üçün tətbiq olunur (əlavəyə bax, Cədvəl 3).

Tədqiqat belə aparılır: uşağın qarşısına hissələri yerləşdirmək üçün qutu və bir qədər kənarında nizamsız səpələnmiş hissələr

qoyulur. Burada diqqət yetirmək lazımdır ki, hissələrin üz tərəfi yuxarıda olsun. Bundan sonra uşağa bu sözlərlə müraciət edilir (uşaqda eşitmə və nitq qüsuru varsa, jestlərdən istifadə edilir): “Bu hissələri (əllə göstərilir) bax bu qutuya yerləşdir. Onların hamısı ora yerləşəcək. Başla görək!”

Eksperimentçi heç bir müdaxilə etmədən sınınilanın işini müşahidə edir. Saniyə ölçənlə tapşırığın icrasına başlama vaxtını qeyd edir. Hər bir kombinə tapşırığından sonra işin icrası qiymətləndirilir. Qiymətləndirməyə aşağıdakılar daxildir:

1. Uşağın hissələri qutuya düzgün yerləşdirməsinə sərf etdiyi vaxtın müddəti.

2. Hər bir kombinətmə tapşırığında uşağın tətbiq etdiyi metodun qeyd edilməsi. Aşağıdakı icra metodları fərqləndirilir:

a) “Təsadüfi xarakter daşıyan yerləşdirmələr” ifadəsi o halda qeyd edilir ki, uşaq qutuya bir hissəni qoyduqdan sonra onun necə yerləşdiyinə fikir vermədən digər, ikinci, üçüncü və s. hissəni götürüb yerləşdirir. Bu zaman uğursuz yerləşdirmə etməsinə fikir vermədən onların yerləşməsində dəyişikliklər etməyə cəhd edir. (protokolda qısa formada T.Y qeyd edilir).

b) “Sınaq-səhv” metodu əsasında iş ifadəsi o halda qeyd edilir ki, sınınilan bir hissəni qutuya qoyur və sonra hər növbəti hissəni yerləşdirdikcə qutudakı hissələrin yerini dəyişdirir. Uğur qazanana qədər icra prosesi bu cür davam edir. Bununla belə, yerdəyişdirmələr tamamilə təsadüfi qaydada aparılır (protokolda qısa olaraq S.S. qeyd edilir.)

c) “Öncədən təhlil aparılmaqla görülən iş” ifadəsi o halda qeyd edilir ki, sınınilan hissələri qutuya yerləşdirməzdən öncə onlara nəzər yetirir və qutuda onlara uyğun yeri müəyyənləşdirir. Öncədən təhlil əsasında fəaliyyət göstərən uşaqlar adətən yerləşdirməni böyük hissələrdən başlayırlar. Qeyd edilməlidir ki, öncədən təhlilin əsas xüsusiyyətləri olan hissələrin nəzərdən keçirilməsi, yerləşdirilmənin böyük hissələrdən başlanılması amilləri müşahidə edildiyi hallarda, hissələrin azsaylı yerdəyişdirilmələri icranın sınaq-səhv

metodu ilə aparıldığını fikirləşməyə əsas vermir (protokolda qısa formada Ö.T. qeyd edilir).

Hər kombinətmə ilə bağlı təcrübə sınınilanın tapşırığı birinci dəfə icra edib-etməməsindən asılı olmayaraq 3 dəfə təkrarlanır. Sınınilanın tapşırığı birinci dəfə icra etmədiyi hallarda tapşırığın dərhal bir-birinin ardınca ikinci və üçüncü dəfə təklifindən öncə kombinətmə prosesi eksperimentator tərəfindən nümayiş olunur.

Hər bir halda kombinətmə prosesi üçün ayrılan maksimal vaxt 120 saniyədir. Sınınilan 120 saniyə ərzində tapşırığı icra etməzsə, eksperimentator özü sınınilanın gözü qarşısında tapşırığı icra edir və sınınilana tapşırığı ilk dəfə olduğu kimi yenidən icra etməyi təklif edir.

Tədqiqatın nəticəsi xüsusi cədvəldə protokollaşdırılır.

4. Fiqurların kombinə edilməsi

Tapşırığın nömrəsi	1-ci cavab		2-ci cavab		3-cü cavab		Eksperiment zamanı müşahidələr
	İcra müddəti	İcra metodu	İcra müddəti	İcra metodu	İcra müddəti	İcra metodu	

Müşahidə məlumatları:

- 1) Tapşırığın icrası zamanı təcrübənin toplanmasına dair:
  - A) İcra müddətinə dair məlumatlar.
  - B) İcra metoduna dair məlumatlar.

- 2) Təcrübənin bir işdən digərinə keçirilməsinə dair:
  - a) İcra müddətinə dair məlumatlar.
  - b) İcra metoduna dair məlumatlar⁴.

⁴ **Qeyd:** bu məqalə azərbaycan dilinə psixologiya elmləri doktoru

Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin eksperimental və test üsulu ilə tədqiqi

Uşaqlarda istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin eksperimental tədqiqi problemi indiyə qədər belə kəskinliklə qarşıya qoyulmamışdır, halbuki elmdə onun əsaslandırılması və formalaşdırılması üçün kifayət qədər təcrübə və metodoloji dəlillər toplanmışdır. Bizim əsas məqsədimiz bu problemin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasından ibarətdir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlini, psixologiyanın nəzəri məsələlərinin həlli üçün eksperimental üsuldən geniş istifadə olunması dövrü və fərdi psixologiyanın ondan ayrılaraq ayrıca bir sahə kimi formalaşması dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

Formalaşması alman psixoloqu Vilyam Şternin adı ilə bağlı olan bu gənc sahə fərdi və ya differensial (daha çox belə adlanır) psixologiya qısa bir müddətdə həm metodoloji və metodiki, həm də onun tətbiq sahəsi baxımından xeyli inkişaf etmiş və püxtələşmişdir.

Fərdi psixologiyanın, eləcə də, uşaqların inkişafını öyrənən pedologiya elminin son illərdə güclənməsi və inkişafı səmərəli tərbiyə məsələləri, dəyişən sosial şərait, ölkənin mədəni səviyyəsinin sürətlə artırılması, texniki tərəqqi və nailiyyətlərin genişlənməsilə bağlı tələb olunan külli miqdarda ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələsilə sıx surətdə əlaqədardır.

Pedologiyanın predmeti olan uşaq orqanizminin plastikliyi, asanlıqla qavramaq və buna görə də onun inkişafının diapazonunu genişləndirmək xüsusiyyətləri bu problemi daha da aktual edir.

Fərdi psixologiyanın mərkəzi (*aparıcı*) bölmələrindən biri fərdi istedad məsələsinin öyrənilməsidir. Çox saylı, müxtəlif metodlara malik olan və təcrübəyönümlü tədqiqatları ehtiva edən bu is-

tiqamət hal-hazırda gündəlik tələbata çevrilmişdir. İstedadlılıq problemi fərdi psixologiya çərçivəsində qoyulmuş məsələlərin həlli üçün eksperimental və test üsullarından geniş istifadə edir.

Psixologiya və pedologiyada olduğu kimi psixologiyanın digər bölmələri - nəzəri məsələlərlə məşğul olan psixologiya və fərdiyyətin psixikasının inkişafını tədqiq edən ontogenetik psixologiya üçün də eksperimental metod zəruri hesab olunur. Lakin filogenetik psixologiya, yəni hər hansı xalqın, irqin və millətin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdıran ictimai təkamül (filogenetik) psixologiyası bu vaxta qədər demək olar ki, eksperimental metoddan istifadə etmir.

Belə ki, R.Şulte qeyd edir ki, filogenetik psixologiyada eksperiment müstəsna hallarda istifadə oluna bilər və *mütləq (hökmən) zəruri deyildir* (kursiv – F.İ.). Ona görə ki, genetik psixologiya psixi proseslərin özünü yox, psixi fəaliyyətin konkret nəticəsini – dili, dini, adətləri müşahidə edir. Eyni fikir, amma tamam fərqli səbəblərə görə, dilçilər, tarixçilər, filoloqlar tərəfindən də dəstəklənir və bu çox qabarıq şəkildə möhtərəm akademik Ovsyaniko-Kulikovskinin sözlərində ifadə olunur: “hər hansı millətin psixikasının özünəməxsusluğunu duymaq istəyirsinizsə, onun dilini həm gündəlik danışığ dili (canlı nitq), həm də ədəbi – bədii ifadə funksiyasında öyrənin”.

Bu halda müəllif hər hansı millətə xas olan psixi xüsusiyyətlərin filogenezinə daha çox onun mövcud vəziyyətindən danışır və onun təyin olunmasının yalnız bir yolu - “dil ilə tanışlıq” göstərilir.

Belə ki, fərdi, ontogenetik və ümumi psixologiyanın eksperimental metoddan geniş istifadə etdiyi bir vaxtda, siniflərin, xalqların, irqlərin və millətlərin xüsusiyyətlərini öyrənən ümumi psixologiya bu imkana məhəl qoymur – o qədər də tutarlı olmayan bu yanlış fikirin dəyişməsinin vaxtı artıq çatmışdır.

Əgər millət bir bioloji vahid kimi çoxları tərəfindən şübhə altına alınarsa belə, milli xüsusiyyətlərin mövcudluğu şübhə doğura bilməz. Bu, insan psixikasının təhlilinə bioloji nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, tamamilə anlaşılındır. Bizim sinir-psixi aparatımız,

bütövlükdə insanın və ümumiyyətlə heyvan orqanizminin quruluş (təşkil) sistemi ümumbioloji nöqteyi-nəzərdən heç zaman öz filogenetik inkişafını bitirə bilməz.

Ümumbioloji mənada təkmilləşmə prosesi sonsuz və həyatın bu və ya digər formada mövcud olması ilə bağlı bir proses kimi düşünülür. Eyni zamanda, orqanizmin müxtəlif hissələrinin təkmilləşməsi tempi tamamilə fərqli olacaqdır. İnsanın, növün qrup əlamətlərini müşahidə etməsi qeyri-mümkündür, ondakı fərdi xüsusiyyətlər isə dərhal gözə çarpır.

Fərdi əlamət növ əlamətinə nə qədər yaxın olarsa, onun dəyişmə tempi də bir o qədər ləng olacaqdır (məhz buna görə heyvanların zahiri görünüşü ilə sinir-psixi aparatının dəyişmə tempində çox böyük fərq vardır.) Həyat və yaşamaq uğrunda mübarizə prosesində təsirlərə məruz qalan əsas orqan insanın beynidir.

Bu təsirlər izsiz qala bilməz və beyin ətraf mühitə uyğunlaşaraq öz dərin daxili strukturu çərçivəsində daima mürəkkəbləşir. Buradan aydın olur ki, mühit mürəkkəbləşdikcə, həyat uğrunda mübarizə gücləndikcə sinir aparatı da mürəkkəbləşir və bu kəmiyyət mürəkkəbliyi keyfiyyət fərqlərinə gətirib çıxarır.

Əgər hal-hazırda elm artıq insanın psixi həyatını ümumiyyətlə sinir sistemilə və xüsusilə də beyinin fəaliyyəti ilə bağlayırsa, onda bu həyatın rəngarəngliyi və polimorfluğu sinir aparatının mürəkkəblilik dərəcəsi ilə izah olunmalıdır. Ətraf mühit sinir sisteminin inkişafına təsir göstərməklə fərdlərin psixi həyatını da dəyişdirir.

Ekoloji şəraitdən (mühitdən) asılı olaraq sinir-psixi aparatın filogenetik inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə gedə bilər və nəticədə müxtəlif şəraitdə yaşayan və biri digərindən fərqli olan fərdlərin psixi xüsusiyyətləri alınır. Bir mühit digər mühitdən nə qədər fərqlidirsə, psixi fəaliyyətin məzmunu, psixi proseslərin keyfiyyəti və tempi də bir o qədər fərqli olacaqdır. Coğrafi, etnoqrafik, məişət, sosial, iqtisadi, professional və s. xüsusiyyətlər fərdlərin psixi həyatına öz, müstəsna təsirini göstərir.

Mədəniyyətin və sivilisasiyanın güclənməsi nəticəsində ictimai qrupların qarşılıqlı ünsiyyəti və bir-birinə uyğunlaşması ilə bir sıra belə fərqlər aradan götürülür. Lakin mədəniyyət və sivilisasiyanın təsiri bir çox digər şəraitə öz təsirini göstərə bilmir.

Bəziləri irsi yolla keçən bu şərtlərin məcmusu öz əlamətlərilə bir qrup fərdi digər qrup fərddən ayıran bu və ya digər dərəcədə dayanıqlı fərqlər törədir – bunlar milli fərqlər adlanır. Bu fərqlər sırasında, dil fərqiindən başlayaraq ta fizioloji və antropoloji fərqlərə qədər, psixi həyatın fərqləri də vardır.

Ketlənin nisbətən böyük (say baxımından) etnik xalqlara “fərdlərin təsadüfi yığılımı kimi yox, təbiətin qanunları ilə idarə olunan ictimai orqanizm” kimi baxışı yuxarıda qeyd olunan mülahizələrlə birlikdə, eksperimental üsul vasitəsilə millətin milli xüsusiyyətlərinin araşdırılması istəyimizə əsas verir. Ələxsus, nəzərə alsaq ki, “orqanizmdə baş verən fiziki və qismən də psixi hadisələr təsadüfi deyildir” (Kettle). Belə fərqlərin tədqiqi ilə məşğul olmaq həm elmi nəzəri, həm də praktiki baxımdan çox böyük maraq doğurur.

Milli fərqlərin araşdırılması hələ qədim zamanlardan mövcuddur. Milli keyfiyyətlərin psixoloji məsələlərinə möhtəşəm traktatlar və kiçik məcmuələr həsr olunmuşdur. Bu məsələlərin təsvir edilməsi üçün yəhudi xalqının psixologiyasına həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərdən bir neçəsini misal göstərmək istərdim. Heç bir xalqın psixologiyası yəhudilərin psixologiyası qədər geniş təsvir edilməmişdir. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Lakin onun təfərrüatına varmaq bizim üçün maraqlı deyil. Hər halda iudaizm çox qədim zamanlardan bəri bir çox müəllifin elmi araşdırmalarının obyektinə olmuşdur.

Seneka, Ssiseron, Tselsiy, Qerder, Şiller, Volter, Monteskye, Ernest Renan, E.Mayer, Vaqner, Şopenhauer, Çemberlen, Zombarın və bir çox digərlərinin adları yəhudiliyin və yəhudi xalqının psixologiyasının öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Onların əksəriyyəti metafizik üfüqlər baxımından yəhudi xalqının psixologiyasına xüsusi əsərlər həsr edərkən biri-birinə kifayət

qədər zidd olan nəticələrə gəlmişlər. Bununla belə, bu qədər əzab-əziyyətdən sonra, onlar öz qənaətlərində haqlıdırlar ki, “hər zaman və hər yerdə yəhudilər ilə üzləşən avropalılar onları uzaq Asiyanın hər hansı kiçik bir xalqından pis tanıyırlar”

Həqiqətən də, böyük filosof Kant yəhudiliyi əxlaqsızlıqda, bədbinlik və idealistlikdə, Şopenhauer – realizmdə və nikbinlikdə günahlandırır, Renan həddən artıq primitivizimi, Hartman – realizmi, Çemberlen – formalizmi, Zombart – teleologizmi, Marks – kapitalizmə meyilliliyi onların ayağına yazır. Rixard Vaqnerin rəyinə görə, onlar musiqidən uzaqdırlar, Dürinq və Zombartın rəyinə görə iztirablı və çevikdir, Bertelsin rəyinə görə qeyri-bədiidir, Otto Veyninqerə görə isə onların kişilərinə qadın keyfiyyətləri digər xalqların kişilərinə nisbətən daha yüksək dərəcədə məxsusdur”.

Məgər yəhudi milləti həqiqətən təsvir olunduğu kimidir? Məgər təhlillər nəticəsində müəlliflərin fikirlərində dərin ziddiyyətlər gözə çarpmır? Alınmış nəticələrdə şübhə doğuran axı nədir? Bəlkə də millətin xüsusiyyətlərinin təqdim edilməsində Kant və Şopenhauer kimi fəlsəfi təfəkkür nəhənglərinin möhtəşəm adı kifayət edərmi?

Əslində isə belə deyil! Nəticə və mülahizələrin düzgün olmasında şəxsiyyət hələ hər şey demək deyil. Alınmış nəticələrin həqiqiliyi proqnozu yalnız düzgün metod vasitəsilə müəyyən olunur. Nevropatoloq, psixiatr və psixoloqların II Qurultayında akademik B.N.Bexterev demişdir ki, “başqasının ruhunu müşahidə etmək mümkün deyil, onu yalnız yozmaq olar, amma yozum müşahidə deyil, eyni zamanda, yozulmanın nəticəsi yozanın mövqeyindən (sensualist, volyuntarist və s.) asılı olaraq mücərrəd (nəzəri) forma alır”. Milli xüsusiyyətlərin tədqiqində hadisələrin, hərəkətlərin, sözlərin, nitqin ifadə tərzinin və əsərlərin yozumu məsələsi nəinki nəzəriləşdirmədən, hətta “müşahidəçinin” emosional yönümündən asılıdır.

Buna əlavə edərdim ki, mücərrəd nəticələrin və sözlərin ixtiyari yozumu, ayrı-ayrı şəxslərin hərəkətlərini və cəmiyyəti müşahi-

də etmək yolu ilə gedilərsə heç bir millət və ya xalqın düzgün öyrənilməsi mümkün olmaz.

Psixologiya, eksperimental metodun ona tətbiq edildiyi zamandan başlayaraq faydalı və səmərəli elmə çevrildi. Eynilə də milli psixologiya eksperimental metoddan istifadə etməyə başladığı zamandan eksperimental psixologiyanın özünün real və faydalı sahəsinə çevrilə və həmçinin sosiologiya, siyasi iqtisad və digər elmlər üçün zəruri baza ola bilər. Milli xüsusiyyətlərin araşdırılmasında eksperimental metoddan istifadə edilməsi məsələsi qoyulmasa da, xalqların və millətlərin psixi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zərurəti uzun müddətdir ki, mövcuddur.

“Siyasi antropologiya” kitabında Voltman qeyd edir ki, bədən xüsusiyyətlərinin nəsildən nəslə ötürülməsini müəyyən etmək üçün fiziki dəyişikliklərin statistikasını izləmək nə qədər lazımdırsa, irsi və anadangəlmə qabiliyyətlərin, eləcə də psixi, (zehni, ruhi) keyfiyyətlərin də nəsildən nəsilə ötürülməsinin antropometriyası da bir o qədər lazımdır.

Professor Efrussi 1923-cü ildə psixoloqların I qurultayına yekun vuraraq istedadlılığın tədqiqində homogen metodikanın tətbiq edilməsini tələb etmişdir. Bununla o, belə hesab edirdi ki, metodikanın homogenliyi xüsusilə sonradan rus uşaqlarının müayinəsinin nəticələrini digər millətdən olan uşaqların nəticələri ilə müqayisə etmək üçün lazımlıdır. Rusiyada yaşayan müxtəlif millətlərin (xalqların) (rus, tatar, yahudi, çuvaş) uşaqlarının əqli inkişaf səviyyəsinin müqayisəsi bu qurultayda professor Neçayev tərəfindən də irəli sürülmüşdür.

Geniş kütlələrə aid edilən bütün eksperimental-psixoloji işlərdə empirik materialların təhlili bölməsində tədqiq olunanların milli keyfiyyətə görə paylanmasına rast gəlinir. Təkcə bu fakt onu göstərir ki, müəlliflər tərəfindən milli əlamətlərə və bu əlamətlərin tədqiqatda iştirak edənlərin psixixasına təsirinə nə qədər ciddi əhəmiyyət verilir.

Beləliklə, millətlərin psixologiyasına aid edilən milli istedadın psixi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsinin elmi əsasda təhlili məqsədilə onların obyektiv araşdırılması zəruridir. Lakin biz milli istedad dedikdə, nəyi nəzərdə tuturuq və onun öyrənilməsinə necə yanaşmalıyıq? Milli istedad məfhumu müxtəlif cür başa düşülür, lakin qeyd etmək lazımdır ki, ona hansı mənə verilirsə verilsin, son nəticədə milli, irsi istedad ifadəsi fərdi istedad mənasında başa düşülməlidir. Fərdi istedad məfhumu isə indiyə qədər psixologiyada aydın və birmənalı şəkildə müəyyən edilməmişdir.

Vilyam Şternin dediyinə görə əqli istedad “fikrin həyatın istənilən yeni tələblərinə uyğunlaşması qabiliyyəti” deməkdir, bu isə öz növbəsində bu və ya digər fərdin psixi inkişafının səviyyə-sindən asılıdır. Deməli, istedad - fərdin psixi keyfiyyətlərinin yük-sək səviyyəsi kimi müəyyən edilməsi daha düzgün olardı.

Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, son dövrlərə qədər istedadı öyrənərkən yalnız intellektual sahə nəzərə alınırdı, lakin psixi fə-aliyyətin ayrılmaz digər iki sahəsinin – emosional və iradi olanın – nəzərə alınmaması heç də o demək deyildir ki, onlar ümumi istedad anlayışına daxil deyildir. Bunun səbəbi psixi fəaliyyətin bu sahələ-rinin tədqiq edilməməsilə bağlı metodların lazımı səviyyədə işlənil-məməsidir. İndi isə eksperimental və fərdi psixologiyaya istinad edək və onların bu problemin qoyuluşu üçün hansı materallardan ist-ifadə etdiklərinə baxaq.

İstedadın eksperimental və nəzəri tədqiqi ilk dəfə geniş miqyasda uşaqlar üzərində aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda zehni cəhətdən geri qalmış və ya fitri istedadla malik uşaqların seçilməsi praktik xarakterli məqsəd kimi qoyulmuşdur. Onların normal məktəbdən müvafiq müəsisələrə eksperimentatorlar qarşısında ilk dəfə olaraq standartlaşdırılmış metod-testlərin hazırlanması zə-ruətini meydana çıxarmışdır.

Belə metoda nümunə kimi çox sadə olan və qoyulan tələblərə tam cavab verən Bine və Simonun metodunu göstərmək olar. Bu

metod uşaqlarda psixi xüsusiyyətlərin müxtəlif dövrlərdə təzahürləri, daha doğrusu, mürəkkəbləşməsi haqqında kifayət qədər düzgün prinsipə əsaslanır. Belə ki, psixi xüsusiyyətlərin müəyyən səviyyəsini tələb edən hər hansı tapşırığın yerinə yetirilməsi bir yaş üçün həll olunan, digər yaş üçün həll olunmayandır. Psixi inkişafın fiziki yaşa (yaş dövrünə) mütənasibliyini aşkar etmək üçün Bine və Simon çox sadə tapşırıq–testlər hazırlamışlar.

Onlar hesab edirdilər ki, istənilən testin yerinə yetirilməsi əsasında uşağın psixi inkişafının səviyyəsini müəyyən etmək və bunu, uşağın fiziki yaşı ilə müqaisə etmək mümkündür. Hər hansı yaşa test tapşırıqlarının uyğunluğu isə empirik yolla yəni, istənilən yaş qrupundan olan 75 faiz uşaqların test tapşırıqlarını yerinə yetirmələri əsasında müəyyən edilirdi.

Nəticədə 3-15 yaşlı uşaqlar üçün əqli istedad testlərinin yaş şkalası yaradılmışdır. Müəlliflərin əsas cəhdlərindən biri şagirdlərin məktəb biliklərinin və təsadüfi biliklərin təsirini əks etdirən testlərin istisna olunması idi.

İkinci redaksiyada, daha doğrusu, 1911-ci ildə işıq üzü görəndə üçüncü nəşrdə, məktəbdə qazanılmış və digər təsadüfi biliklərə və yeknəsəkliklərə istinad edərək, yerinə yetiriləcək testlərin sayı artıq azaldılmışdır, 4 yaş istisna olmaqla, hər yaş üçün 5 test (4 yaşına qədər və 4 yaşlılar üçün 4 test)

Bu metod müxtəlif dillərə tərcümə edildikdən sonra ilk müəlliflər tərəfindən irəli sürülən tələblərə (test tapşırıqlarının hər hansı yaş qrupuna aid edilən uşaqların 75 faizi tərəfindən yerinə yetirilməsi) cavab vermədiyindən redaktə dəyişiklərinə məruz qalmışdır. Bu dəyişiklikləri üç kateqoriyaya bölmək olar: birinci – testin şkalasının bir hissəsindən digər hissəsinə, digər yaşa aid (ondan böyük, ya da ondan kiçik) keçirilməsi; ikinci - müxtəlif ölkələrdən və millətdən olan uşaqlar üçün öz mahiyyətinə görə münasib olmayan testlərin şkaladan çıxarılması; üçüncü – Bine və Simon tərəfindən istifadə olunmayan yeni testlərin şkalaya əlavə edilməsi.

Müxtəlif ölkələrdə edilmiş belə dəyişikliklərin müqaisəsi bir çox məsələni aydınlaşdırma bilərdi və istedadın inkişafının milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi imkanlarının olub-olmamasını təsdiqləyərdi.

Bine və Simon şkalasının yuxarıda göstərilən üç kateqoriya dəyişikliklərindən birincisi bizi daha çox maraqlandırır – özünü daha aydın biruzə verən və yozumlara yol verməyən, müxtəlif müəlliflər tərəfindən test şkalası üzrə test tapşırıqlarının yerinin dəyişdirilməsi. Müqayisə üçün biz Bine və Simon şkalasının 1911-ci il redaksiyasının işlənməsi nəticəsində alınmış Almaniyada Bobertaq şkalası, Amerikada Termen və Çaylds şkalası və Rusiyada professor Sokolovun şkalasını götürmüşük .

Bu şkalalarda 102 test mövcuddur və bunlardan bir çoxuna yalnız bir, iki və ya üç müəllifdə rast gəlmək olar. 21 test isə hamısında (dördündə də) vardır. Bu testlər aşağıdakılardır və göstərilən yaşa aiddir.

Cədvəl 1

№	Testin adı	Hansı yaşa aiddir			
		Bine və Simon	Termen və Çaylds	Bobertaq	Sokolov
		Fransa	Amerika	Almaniya	Rusiya
1	Əşyaların şəkildə sadalanması	3	3	3	4
2	Açar, pul (sikkə) və qıfılın düzgün adlandırılması	4	3	3	3
3	3 təkrəqəmli rəqəmlərin təkrar edilməsi	4	3	4	4
4	Öz cinsinin düzgün adlandırılması	4	3	4	3
5	İki ağırlığın müqayisəsi	5	3	4	5
6	Düzbucaqlının qurulması	5	4	6	7

7	Şəkilə baxıb kvadratın təsvirini (çəkmək)	5	4	5	5
8	Estetik müqayisə	6	4	6	6
9	Tətbiq olunmasını göstərməklə konkret əşyaların müəyyən edilməsi	6	4	5	6
10	3 tapşırığın dərhal icrası	7	5	6	5
11	Şəkilə baxıb onu təsvir etmək	7	7	6	8
12	Şəkilə baxıb rombu təsvir etmək	6	7	7	7
13	Sağ və sol tərəfinin müəyyən edilməsi	7	6	7	6
14	4 əsas rəngin müəyyən edilməsi	7	5	8	6
15	3 yüngül suala cavab vermək	9	6	8	8
16	5 rəqəmin təkrarlanması	8	8	7	8
17	Şəkildə çatışmazlıqları tapmaq	8	7	7	7
18	20-dən 1-ə kimi geriya say	8	8	8	9
19	2 əşyanı əzbərdən müqayisə etmək	8	8	8	9
20	3,6,9,12 и 15 qram çəkiyə malik yüklərin artan sıra ilə istiqamətdə düzülməsi	10	9	9	10
21	Qarışıq salınmış sözlərdən cümlə qurmaq	11,12	12	11,12	13

Hər testin yanında müəlliflərin şkalada onu hansı yaşa aid etdikləri qeyd olunur. Fitri istedadı daha səlist formada müşahidə etmək məqsədilə, biz sadalanan testlərdən daha çox tərbiyəvi təsirləri və ya məktəb biliklərinin toplanmasını əks etdirən testləri istisna etmişdik. Aşağıdakı testlər çıxarılmışdır: 1.- Əşyaların şəkil-də sadalanması, 2 - Açar, pul (sikkə) və qıfılın düzgün adlandırılması, 4- Öz cinsinin düzqün adlandırılması, 9-Tətbiq olunmasını göstərməklə konkret əşyaların müəyyən edilməsi, 13- Sağ və sol tərəfinin müəyyən edilməsi, 15-3 yüngül suala cavab vermək.

Bundan sonra bütün müəlliflərdə rast gəlinən qalan 15 testin nəticələrini müqaisə edərək onların göstəricilərindən yüksək olanları qeyd edirik. Belə ki, sırada olmaqla dörd müəllifdən hər birində göstərilən minimal yaş 0-la işarə olunur.

Cədvəl 2

	Testin adı	Bine - Simon		Termen-Çaylds		Bobertaq		Sokolov	
		Yaş	Sırada fərqi	Yaş	Sırada fərqi	Yaş	Sırada fərqi	Yaş	Sırada fərqi
1	3 təkrəqəmli rəqəmlərin deyilməsi	4	1	3	0	4	1	4	1
2	İki ağırlığın müqaisəsi	5	2	3	0	4	1	5	2
3	Düzbucaqlının qurulması	5	1	4	0	6	2	7	3
4	Şəkilə baxıb kvadratın təsviri	5	1	4	0	5	1	5	1
5	Estetik müqaisə	6	2	4	0	6	2	6	2
6	3 tapşırığın dərhal icrası	7	2	5	0	6	1	6	0
7	Şəkilə baxıb onu nəsvir etmək	7	1	7	1	6	0	8	2
8	Şəkilə baxıb rombu təsvir etmək	6	0	7	1	7	1	7	1
9	4 əsas rəngin müyyən edilməsi	7	2	5	0	8	3	6	1

10	5 rəqəmin təkrarlanması	8	1	8	1	7	0	8	1
11	Şəkilə çatışmazlıqları tapmaq	8	1	7	0	7	0	7	0
12	20-dən 1-ə kimi geriya say	8	0	8	0	8	0	9	1
13	Yadda saxlamaqla 2 əşyanın müqayisəsi	8	0	8	0	8	0	9	1
14	3,6,9,12 и 15 qram yüklərin artan istiqamətdə düzülməsi	10	1	9	0	9	0	10	1
15	Qarışıq salınmış sözlərdən cümlə qurmaq	12	0	12	0	12	0	13	1
	15 test üzrə fərqin cəmi		15		3		12		18
	Orta hesabla hər test minimal yaşı ona aid edilən yaşı aşır.		1		0,2		0,8		1,2

Alınmış rəqəmlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, eyni testlər daha kiçik yaşlara Termen və Çaylısın şkalası üzrə, daha böyük yaşlılarda isə professor Sokolovun şkalası üzrə təqdim edilir. Termen və Çaylısın şkalasını əsas şkala kimi götürüb digər şkalalarla müqayisə etsək, görürük ki, eyni test digər müəlliflərdə daha böyük yaş üçün tətbiq olunur. Belə ki, Bobertaq orta hesabla 0,6 yaş, Bine və Simon 0,8 yaş, prof.Sokolov 1 yaş.

Bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, müxtəlif testlər müxtəlif ölkələrdə yaş artımına o qədər də ciddi riayət etmirlər. Məsələn, professor Sokolov tərəfindən şkala üzrə 1 yaş artımlı testlərlə yanaşı digər müəlliflərdə minimal səviyyədə yerləşdirilən testlər mövcuddur (6-cı və 11-ci testlər).

Bütün müəlliflər tərəfindən vurğulanan prinsipi nəzərə alsaq, yəni yalnız sınınanların 75%-i tərəfindən yerinə yetirilmiş bu və ya digər testi bu və digər yaşa aid etmək olar. Müxtəlif müəlliflərin geniş empirik baza əsasında əldə etdiyi eksperimental materiallardan əldə olunan rəqəmlərə istinad edərək demək olar ki, Termen və Çayldının sınınanları Bobertaqın sınınanlarına nisbətən, bunlar isə öz növbəsində, Bine və Simonun empirik materiallarına nisbətən daha istedadlı olmuşlar. İstedada görə sonuncu yeri professor Sokolovun sınınanları tutur. Təəssüf ki, adı çəkilən müəlliflərin empirik materiallarının xarakteri haqqında kifayət qədər dolğun məlumatımız yoxdur.

Bine və Simonun tədqiqatlarında sınınanların Paris fransızlarından və professor Sokolovun tədqiqatlarında isə MXTŞ-nin psixologiya laboratoriyasından keçmiş Moskva ruslarının olması haqqındakı məlumat şkalanın bütün göstəricilərin milli istedadla bağlı məsələlərin işıqlandırılmasına tətbiq edilməsi üçün kifayət deyildir.⁵

Eyni zamanda bu göstəricilər müxtəlif millətlər və xalqlar tərəfindən eyni testin icrasında yaş sapdırmalarının mövcud olmasının təsdiqlənməsi üçün kifayət qədər səciyyəvidir.

Biz, əqli istedadın milli xüsusiyyətlərinin fərqli eksperimental yolla müəyyənləşdirmək imkanını uşaq psixikasının inkişafının keyfiyyət xüsusiyyətlərini özünün dərinlik məhdudluğu səbəbindən ehtiva edə bilməyən Bine və Simon metoduna nisbətən bu məqsəd üçün daha güclü dəlilləri ehtiva edən differensial-psixoloji metod vasitəsilə aparılmış tədqiqatın nəticələri ilə tanış olduqda görə bilərik..⁶

Xüsusən də ona görə ki, Bine və Simon metodu böyük yaşlılar üçün uyğun deyildir. Milli istedadın tədqiqi isə konkret millət

---

⁵ Ev tərbiyyəsinin və məktəb biliklərinin sınınanların nəticələrinə aydın təsiri olan testlər kateqoriyasını testlərin ümumi siyahısından istisna etməsək belə, eyni mənzərəni müşahidə edirik.

⁶ Bine və Simon metodunun və onun müxtəlif ölkələrdə edilmiş redaktələrindəki fərqlərin təfəssilatlı təhlili hal hazırda azərbaycanlı uşaqlar üçün şkalanın tərtib edilməsi ilə əlaqədar təqdim edilir

nümayəndələrində həm bu və ya digər keyfiyyətlərin müxtəlif yaş dövrlərində təzahürünü, həm də artıq kamilləşmiş fərdlərində kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini ehtiva etməlidir.

Bine və Simon metodunun böyük yaşlı uşaqlar, xüsusilə də onun prinsipə yaşlılar üçün kifayət olmadığına səbəbini A Perelman aydın şəkildə göstərir: “Bine və Simon metodunun əsasını təşkil edən əqli istedadın qlobal qiymətləndirilməsi prinsipini böyük yaşlı uşaqları üçün uyğun hesab etmək olmaz. Bu yaşlarda kiçik yaşlara nisbətən daha vacib ayrı-ayrı psixi proseslərin qiymətləndirilməsi və bu proseslərin gücünün nisbətini müəyyən etmək asandır. İstedadlığın milli fərqlərinin differensial-psixoloji metod vasitəsilə açıqlanması imkanlarını göstərmək üçün fəhlə-yeniyetmələrin tədqiqi üzrə Bakıda Azneft tərəfindən aparılmış peşəseçimi materiallarını göstərmək istərdik.

(“Türk-yeniyetmələrin əqli istedadlılığının tədqiqi təcrübəsi” məqaləsində. Bu materialların ətraflı təhlili verilmişdir. Bakı şəhərində həkim-təbiətşünaslar cəmiyyətində təqdim edilmişdir.)

Azneft fabrik-zavod şagirdləri məktəblərində işləyən və oxuyan yeniyetmələrin tədqiqi ona görə dəyərlidir ki, onlar bu halda eyni şəraitdə eyni metod ilə tədqiq olunan, təxmini eyni məktəb hazırlığına malik olan, əksəriyyəti fəhlə rayonlarında yaşayan, sinfi baxımdan fəhlə yeniyetmələri olan müəyyən dərəcəyə qədər eyni material təşkil edən qrupu təmsil edirlər.

Bu tədqiqatdan götürülən bir neçə rəqəm, kütlələrin differensial-psixoloji metod vasitəsilə istedadının milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aşkar edə bilər. Bu əyriyədə sınıanan türk uşaqlarında daha geniş vüsət almış hafizənin digər tiplərinə nisbətən “hərəkət” forması diqqəti cəlb edir, rusalarda isə məhz bu sahədə gerilik vardır.

Əlbəttə, bu sınağın nəticələrini ümumiyyətlə bütün türk millətinə tətbiq etmək olmaz, yalnız ona görə ki, tədqiqat sırf milli xüsusiyyətlərin araşdırılması üçün aparılmışdır.

Bu qəbildən olan tədqiqatlarda milliyətin ayrıca bir sinfini, təbəqəni götürmək olmaz. Burada bütün təbəqələrin və qrupların – şəhər və kəndlilərin, fəhlə, məmur və ziyalaların tədqiqi zəruridir. Amma, yalnız statistik göstəricilərdə mövcud olan uyğun nisbətdə götürülməlidir. Bundan əlavə belə tədqiqatların daha geniş empirik bazası olmalıdır. Belə tədqiqatın nəticəsində aşağıdakı nümayişkaranə xarakteristika almaq olar.

Cədvəl 3

Azneftin fabrika-zavod məktəblərində oxuyan
türk və rus yeniyetmələrinin
nəticələrinin medianası

İştirak edənlərin xüsusiyyətləri	türk			rus		
	Hazırlıq qrupu	I rüb	IV rüb	I tədris ili	II tədris ili	III tədris ili
Diqqət	62	64	84	62	62	67
Hafizə	27	32	36	28	35	38
Konstruktiv düşüncə	27	43	62	62	72	70
Kombinator düşüncə	26	37	43	50	54	50
Analitik təfəkkür	13	30	60	48	51	52
Sintetik təfəkkür	25	41	57	44	50	40

(Rəqəmlər faizləri ifadə edir. Ruslara aid rəqəmlər həkim P.P.Popovun tədqiqatlarından götürülmüşdür)

Bu rəqəmlər silsiləsini təfərrüatı ilə araşdırmadan, bir tərəfdən, azərbaycanlılarda ruslarla müqaisədə ayrı-ayrı psixofiziki funksiyaların daha yüksək dinamikliyini, digər tərəfdən isə rusların daha böyük istedadlılığını qeyd etməmək olmaz.

Elə bu rəqəmlərlə bağlı yuxarıda deyilənləri təsdiqləyərək qeyd etmək lazımdır ki, bu rəqəmlər ümumiyyətlə azərbaycanlıların və ya rusların psixi xüsusiyyətləri barədə mülahizələrin irəli sürülməsi üçün əsas ola bilməz. Əgər eksperimental-psixoloji tədqiqat əqli istedadın milli xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsini aşkar edərsə, onda, "hərəkəti istedadın" tədqiqi milli simanın öyrənilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Azneftin yuxarıda adı çəkilən peşə seçimi materialları əsasında doktor V.Vadimov tərəfindən hərəkəti istedad tədqiq edilmiş və onun "Yeniyyətlərin hərəkəti sferasına istehsalat təliminin təsiri" işində maraqlı bir təşəbbüs öz əksini tapmışdır.

O, hərəkəti istedadın təkrarən tədqiqində ... (əl-qolun səbatlığı, sağ qol hərəkətlərinin dəqiqliyi, sağ qolun hərəkətlərinin itiliyi və zərbə sərrastlığı) azərbaycanlılar və ruslar arasında fərqlər görünür və bunun nəticəsində "ümumiyyətlə rus şagirdləri ilə müqaisədə azərbaycanlı şagirdlərin təmrinlik qabiliyyəti çox yüksəkdir. Elə oradaca, məhsuldarlıq baxımından, təlimdə refleksoloji sistemin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı qeyd olunur ki, "übhəsiz ki, refleksoloji təlim sistemi orqanizmdə bünövrəsi qoyulmuş qabiliyyətlərin aşkarlanması üçün imkan yaradır", bu təbii qabiliyyətlər isə, güman etmək olar ki, azərbaycanlı uşaqlarda daha yüksəkdir. Onun, məlumatına əsasən "refleksoloji sistem ilə aparılmış təlim nəticəsində azərbaycanlı şagirdlərdə rus şagirdlərə nisbətən hərəkəti funksiyalar daha çox inkişaf etmişdir".

O zaman daha pis olur ki, yuxarıda təqdim edilən millətin xarakteristikası..... (əlyazmanın 17, 18, 19-cu səhifələri çıxarılıb).

Mülahizələr

1. Millətlərin psixologiyası bu vaxta qədər şəxsiyyətin tədqiqində eksperimental metoddan demək olar ki istifadə etmir.

2. Müxtəlif ölkələrdə uşaqların Bine və Simon metodu ilə eksperimental yolla tədqiq edilməsi nəticəsində, milli xüsusiyyətlərin aşkara çıxması müəllifləri bu metoda düzəliş etməyə məcbur etmişdir

3. Bine və Simon metodu ilə tətbiq olunan testlərin müxtəlif ölkələrdəki fərqləri əsasında onların empirik materialları haqqında mülahizələr irəli sürmək mümkündür, lakin bu mülahizələr məhdud xarakterli olacaq və yalnız uşaqlara aid edilə biləcək.

4. Diferensial-psixoloji metod ayrı-ayrı fərdlərin psixi strukturunun xüsusiyyətlərini aşkar edir.

5. “Milli istedad” dedikdə fərdi istedadın ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulursa, hər hansı millət daxilində ayrı-ayrı fərdlərin eksperimental-psixoloji tədqiqinin nəticələri əsasında millətin geniş yayılmış psixoloji konstitutsiya formalarını meydana çıxarmaq mümkündür

6. Milli psixologiyanın və istedadın psixologiyasının öyrənilməsində millətin müasir vəziyyətində psixi xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi üçün mütləq eksperimental metoddan istifadə olunmalı və bu metod bu vaxta qədər millətlərin psixologiyasında işlənən metodlara mütləq əlavə edilməlidir.

Эволюция личности

На протяжении сотен миллионов лет существования жизни на Земле живые организмы изменяют окружающую их среду, в основном, в пространстве своего обитания. Поэтому медленно развивающаяся биосфера довольно компактна и ограничена пределами гидро, тропо и поверхностными слоями литосферы. С переходом от животных к человеку главное, считает А.Н.Леонтьев, автор капитального исследования проблем развития психики, заключается в том, что происходит изменение законов, управляющих развитием психики. Эти изменения связаны с человеческим сознанием, его разумом.

Разум человека, если даже иметь ввиду примерно миллион (или, может быть, несколько миллионов) лет, отделяющих австралопитеков и синантропа от нас, развивался во всё нарастающем темпе. Изменения, вызванные человеческой деятельностью, уже не ограничивались территорией его проживания. Появился новый планетарный слой – ноосфера. В период современной научно-технической революции ее границы уже вышли за пределы Земли, а какими они могут быть в далекой перспективе не представляется возможным предсказать. Ноосфера, к выделению которой положительно относился создатель учения о биосфере академик В. И. Вернадский, включает значительно более глубокие изменения, чем биосфера и в их числе, прежде всего, все то, что связано с созданием нового типа машин и технологических процессов, с получением и применением принципиально новых, отсутствующих в природе, материалов, с использованием новых видов энергий.

Ноосфера отнюдь не обособлена от биосферы и не потому, что человек эволюционно своим происхождением связан с предшествующими ему видами, но и потому, что многими сво-

ими современными достижениями, расширяющими новый слой планеты, он обязан изучению животных.

Казалось бы, многочисленные и все более обогащающие палеонтологические находки настолько убедительны в отношении непрерывности животных видов и отсутствии разрыва между ними и человеком, что более нет никакого основания рассматривать последнего вне эволюционного развития, а разбросанность этих находок на широких территориях Азии, Африки и Европы больше не оставляет никаких доводов в пользу моногенизма.

Тем не менее, изощряющиеся теологи пытаются отстаивать свою антинаучную позицию и выдвигают "теорию" о неизвестно откуда-то появившемся разумном человеке, который когда-то, в начале, распространился по миру, уничтожил синантропа, неандертальца и занял их место и, что понимаемое под искусством палеолита, вполне развитое, поражающее зрелостью и профессиональной утонченностью творчество, дело рук пришельцев, а не самих homo faber.

Такая квази-теория призвана создать ситуацию недоказуемости и тем самым обеспечить условия для бострения борьбы с полигенизмом и с эволюционной концепцией.

Интерес для исследующих эволюцию личности представляют и такие тенденции, которые пытаются согласовать эволюционную теорию и полигенизм с религией. Если иметь в виду П.Тейяра де Шардена, то он пытается делать это, трактуя эволюционные факты как "направленное развитие", говорит об "изобретательной силе", переворачивает всё вверх ногами, объясняет низшее через высшее интериоризирует сознание в материю.

Все, кажущиеся современными объяснения личностных особенностей, которые мы встречаем у него, неразрывно связаны с идеалистическими, финалистскими и теологическими

идеями и совершенно антинаучны, поэтому не могут быть приняты всерьез.

На самом деле, как находясь на научных позициях и, изучая эволюцию личности, можно думать, что нас ждет в конечном этапе "переворот равновесия, отделение сознания в конце достигнутого совершенства от материальной матрицы, чтобы отныне иметь возможность всей своей силой покоиться в боге - омеге", как можно представить себе в противовес энтропии "восходящий ноогенез", как может все развивающееся индивидуальное сознание в конечном счете влиться в коллективное?

Может быть следовало бы, обсуждая проблему эволюции личности, опираться на строго научные данные и совершенно игнорировать подобные взгляды? Но этого мы не делаем потому, что автор, о котором говорится, является человеком, внесшим существенный вклад в эволюционную науку открытием в 1929 году в Чжоу-Коу-Дане синантропа, еще поэтому, что он сам считает выдвигаемые им положения как основывающиеся на серьезных научных доказательствах, также и потому, что в определенной степени эти взгляды перекликаются с организмическими теориями, особенно с теориями эмерджентной эволюции и холизмом, положения которых у нас, особенно в плане личности, недостаточно обсуждены.

Изменения психических закономерностей преемственны и у человека общественно-исторически обусловлены. Они происходят путем преобразования /трансформации/ ранее присущих личности особенностей ее психики. И поскольку мы рассматриваем более или менее устойчивые для определенных исторических интервалов проявления, то и для обозначения таких изменений пользуемся термином "эволюция". Использование этого понятия ни в коем случае не должно рассматриваться как биологизация личности.

Преимственность не следует понимать как наслаение или замену; это связь нового качества или свойства с предшествующим, которое обязательно претерпевает изменения и, такими образом, обеспечивается непрерывность развития.

Гоминизация первоначально отмечена использованием несколько подработанным предметом, как орудием. Такое "орудие" как бы присоединяется к органам животного по мере жизненной необходимости и как бы включается в структуру инстинктивного действия /предгоминиды/. На следующем этапе человекоподобное существо, лишенное ногтей и клыков, не умеющее убивать, сдирать кожу и раздирать своими голыми руками на часть добычу, использует в этих целях орудия, которые он сам подготавливает /homo faber/. Это уже труд, он осуществляется не в одиночку, а совместно с другими.

По мере накопления трудового опыта при совместной работе по изготовлению орудий он при занятых руках вступает в аудиторно-вокальную коммуникацию, что неизбежно обуславливает развитие языка и уже становится мыслящим человеком /homo sapiens/.

Практическое изменение объектов природы для удовлетворения материальных потребностей и речевая коммуникация при этом обусловили формирование и развитие его духовных способностей: мышления, памяти, целенаправленной сосредоточенности, усложнили и улучшили его ощущения и восприятия. А язык, наряду с другими взаимозависимостями и материальными средствами, укреплял сообщество.

У этого существа, уже человека, формировалась рефлексия - осознание своей практики, самосознание и с этого времени исторический процесс превратил его в личность.

Мы изложили этот план развития личности так, как он (пользуясь выражениями В.И.Ленина) вошел во "всеобщее со-

знание", а дальше остановимся на вопросах, которые составляют "внутреннюю механику" процесса развития.

Примерно 30-50 тысяч лет, отделяющих нас от этого периода, и составляют неолитический и исторический период эволюции личности, развития общественных формаций и личностно-общественных отношений.

Как в эволюционном процессе, который характеризуется постепенностью и взрывностью /мутациями/, как в общественно-историческом процессе с периодами медленного прогресса и с революционными сдвигами, так и в эволюции личности происходят качественные перестройки, но все развитие протекает преемственно. Но знает ли эволюция жизни, история общества и эволюция личности регрессивные явления или явления, не относящиеся ни к прогрессу, ни к регрессу - явления застоя. Диалектический материализм в соответствии с фактами подтверждает их наличие и дает им объяснение в аспекте соотношения развития к прогрессу.

Как была ранее отмечено, преемственность нельзя понимать и в плане эволюции личности, как наслоение, или как замену. Новое качество или новое свойство в новом плане, подчиняясь новым закономерностям, по-новому продолжает предшествующее, в разной степени видоизменяя ее своим возникновением, но не нарушая непрерывности развития. Это связано с особенностями развития нервной системы у животных. Вследствие большой дифференцированности и строжайшей структурной взаимосвязи нервных клеток они не только не восстанавливаемы при разрушении, но и не исчезают при функциональной избыточности. Этим и объясняется сверх избыточность морфологических элементов головного мозга. На путях эволюционного развития огромны колебания строения, размеров, веса, но нервная система и ее передний отдел неизменно усложнялся и в пропорции к организму неуклонно

нарастал. В головном мозгу по мере развития новых передних отделов, регулирующая функция нижнего переходила в более новый. У нижнего отдела, наряду с предшествующими связями, появлялись новые. Он становился только частично подчиняющим, но превращался в подчиненный; он восходяще активизировал, а нисходяще мог тормозить. А новый, уже передний отдел приобретал обе функции нисходящего активизирования и торможения, в результате чего он мог регулировать функции предшествующего, точнее предшествующих отделов.

Другой план, в котором раскрывается преемственность, это план соотношения личности и общества. Как общество, так и личность являются открытыми системами. Между ними действуют фильтры селекции. Обществу и личности присущи многие изоморфные законы, поскольку они взаимосвязаны; общественное бытие, язык, сознание и психология эволюционно и исторически определяют индивидуальное сознание и психологию личности, хотя как система она, личность, является носителем индивидуальных особенностей. Благодаря этому, эволюция личности и общественной психологии в смысле их эквивалентности не совпадают. В силу ряда неизоморфных явлений, например, творческих способностей, личность полна порыва, дерзаний, может подчинить свою жизнь несбыточной мечте, а гениальная личность может выдвигать не признаваемые длительное время идеи, а общество в силу того, что в его психологии включены традиции, обычаи – степенно, косно.

Согласно историко-материалистической концепции, личность не изолированной пассивный свидетель испытываемых им преобразований, не отвечающий за эти преобразования и не имеющий возможность влиять на них, а активный, творческий деятель.

Человек не канал связи, в котором меняются лишь носители информации. Человек не такая система, в которой ин-

формация подвергается одной лишь трансформации, сохраняя свою семантику. Наоборот, суть активности личности и заключается в том, что у нее меняется семантика информации, которая подвергается мутации, в результате чего в сознании рождается новая информация. Вместе с тем накапливает и хранит информацию и общество, общественное сознание и общественная психология, коллективная память, коллективный разум. Индивидуальное сознание, развивающееся в процессе образования, обучения и воспитания впитывает в себя какую-то долю информации, сохраненной в формах общественного сознания и социальной психологии.

Благодаря языку, семантика информации может изменяться и в общественном сознании. Это ограничивает применение многих кибернетических идей к области общественных явлений и опосредствованно связано с проблемами личности, в частности с ее эволюций.

Для эволюции личности большое значение имеет полярность.

На полярность психических явлений было обращено внимание давно. Ассоциации по контрасту, контрастные последовательные образы, единство противоположных чувств или их смена и другие подвергались экспериментальному изучению. Но наиболее выраженные проявления полярности были выделены в психопатологии, где амбивалентность, амбигуэнтность иной раз раскрываются в легко демонстрируемых формах. В последний период интерес к полярным явлениям в психике еще более увеличился. При разработке проблемы распознавания образов в целях программирования машин выделяются также полярные явления как ограничение и обобщение, различение и отождествление.

В строении нервной системы как плацдарм антагонистических явлений рассматривались симпатическая и парасимпа-

тическая отделы. В высшей нервной деятельности явления полярности объясняются законами одновременной и последовательной индукции.

Взятая в абстрагированной форме полярность вообще и психических явлений в частности, представляет собой одновременную противоположную направленность протекающих процессов. Для понимания происхождения полярности психических явлений, накладывающих огромный отпечаток на личность, эволюционная мысль уносит нас к истокам психики. Здесь у простейших и низших животных тропизмы и представляют собой форму полярной ориентировки организма в сторону источника раздражения или от него.

Объяснение тропизмов одним влиянием силовых линий разной природы на симметричную структуру организмов, по убеждению других биологов, недостаточно и они дополняют его стимулами, возникающими внутри организма. Как бы то ни было эволюционное мышление не позволяет ограничить тропизмы рамками одних лишь простейших и не учитывать их роль у последующих видов до высших. Наиболее полно такая идея в его общем смысле выражена в теории интегративных уровней, приобретающей все более широкое признание.

Полярная ориентировка стала обнаруживаться в сложных психических явлениях в виде полярности их, в полярных особенностях личности, в разного рода полярных соотношениях и пропорциях. Полярность лежит также в основе таких закономерностей как интериоризация накапливаемого опыта или экстериоризация мыслительных операций. Источником, откуда можно черпать неиссякаемое множество примеров полярных образов, являются мифология, религия. В свете полярности поддаются объяснению даже такие явления как табу, рассматриваемое в плане объединения противоположного тона чувств: священного и нечистого.

Опыт, в значительной степени, есть функция индивидуального времени. Если согласиться с этим положением и иметь в виду, что размножение, несмотря на все его разнообразие, у наиболее простых видов, у которых не выделены половые клетки, происходит путем клеточного деления, а у более сложных, где они имеются, самовоспроизведению предшествует оплодотворение, то мы должны прийти к выводу, что у первых в силу отсутствия, "индивидуального времени" нет и индивидуального опыта, а у вторых есть индивидуальное время и появляется опыт. Благодаря такому различию, накопление опыта в самых простых формах, образование условного рефлекса уже осуществимо, начиная с уровня более или менее организованных существ. Тот факт, что у животных с богатыми навыками можно выработать условный рефлекс, на время убеждает в том, что у них наличествует восприятие длительности. У них вырабатывается присущий одним, и отсутствующий у других индивидуумов, свой порядок, так сказать метод накопления опыта. Это и есть ум. Ум есть система методов накопления опыта.

Таким образом, истоки изучения и решения проблем едины, поскольку возникновение и развитие обоих механизмов связано с эволюцией организмов приведшей к появлению индивидуального времени, когда генетический план /видовой/ отделился от соматического /индивидуального/ - рождающегося, растущего, развивающегося, бесследно умирающего и совершающего социальный вклад, если вид социализируется. В силу законов преемствования, о чем говорилось выше, новый план по мере развития приобретал все более регулирующее влияние.

В процессе гоминизации и с возникновением личности фактор времени приобретает новое, во многом решающее значение. Благодаря рефлексии растущее сознание от симультанного отличает сукцессивное. Оценка длительности пронизы-

вает все проявления психики. Возникает наблюдение, отличающееся от мгновенного восприятия, поток представлений, отличный от воспроизведенного единичного, непосредственные и отдаленные цели, оценка давности, фиксированных в памяти неизгладимые чувств, привязанностей.

Еще раньше дихотомизировавшийся процесс накопления опыта совершенствовался как в плане навыков и умений, так и в плане интеллекта. Если ум - система методов накопления опыта, то все развивающееся мышление один, но самый совершенный из этих методов - система упорядоченных операций, отражающих и вследствие этого соответствующих и синхронных закономерностям, присущим природе и обществу.

Чтобы проникнуть дальше в эволюцию личности, мы должны теперь обратиться к эволюции инстинктов. В связи с задачей обсудить вопрос об эволюции личности нет необходимости подробно останавливаться на развитии инстинктов у животных. Скажем только, что наши биологи рассматривают инстинкты как сложные безусловно-рефлекторные реакции, адаптирующие каждую особь к конкретным условиям обитания, что они становление инстинктов связывают с обязательным включением в него условных индивидуально-приобретенных рефлексов, унитарных реакций. Такая концепция противоположна преформационистской, финалистической трактовке их, сторонников которой среди зарубежных этологов много. Выше мы уже говорили о том, что одно из направлений дихотомизированных тропизмов на уровне, где у организмов появляется индивидуальное время эволюционирует в форму инстинктов. У человека инстинкты подверглись дихотомизации и таким образом определилось два новых направления дальнейшего развития. Одно - связано с развитием механизмов сдерживания, возникающих у личности, осознающей цели и задачи своей практики, свое общение, свое участие в коллек-

тивной деятельности и взаимодействие с уже складывающимися формами общественного сознания и явлениями социальной психологии. В результате этого инстинкты у человека становятся почти полностью заторможенными. Другое - связано с перерастанием в интуицию.

Основное при этом преобразование заключалось в том, что "инстинкт", освободившийся от одних особенностей /кости, однообразия, пополнился новыми /динамизмом, познавательностью/, присущими интеллекту.

Инстинктивное действие, эволюционирующее в этом направлении, сделало его новым психическим явлением, превратило в способность непосредственно познавать. В отличие от логического познания, становясь то ниже, то в уровень с ним, а в случае художественного познания и поднимаясь над ним, новое явление-интуиция-способно с величайшей четкостью и совершенством в кратчайший интервал времени выделить существенное, отразить сущность предмета и явления, постигнуть целостное.

Сопоставление явлений интуиции и инстинкта в некоторой степени раскрывает ход эволюционного процесса, обогащающего личность новыми возможностями.

Инстинкт, с примерно одинаковой силой и почти в тождественной форме, обнаруживается у всех здоровых людей.

Интуиция же у разных людей обнаруживается различно. У одних как художественная интуиция, у других - как научная, у третьих - мало дифференцированно, диффузно /житейская интуиция/, четвертые - почти лишены ее.

Инстинкт вызывается ситуацией-стимулом и не является познанием. Интуиция спонтанна и всегда есть акт познания. Инстинкт своевременен, ничего не предвосхищает, интуиция - антиципирует. Инстинктивное действие протекает без заметного напряжения, интуиция всегда выражает и это выражение

связано с физическим и духовным напряжением. Инстинкт обнаруживается как сложное действие, акт поведения. Интуиция - как выражение познания в формах, выработанных человеческой культурой.

Инстинкт мало пластичен и связан с генетическим кодом, это - вчерашний день личности, а многие успехи человечества связаны с интуицией и она, мы попытаемся это показать, ее завтрашний день.

Мы не затронули такие фундаментальные особенности личности, как пластичность, компенсаторные механизмы, уровень бессознательного, мотивы, установку и другие, эволюция которых прошла сложный и длительный путь, исходя из того, что эти особенности должны быть рассмотрены в связи с кардинальными сторонами личности такими, как темперамент, характер, способности, одаренность.

В эволюции личности имели значение и половые различия. С процессом гоминизации необходимость родительской заботы резко увеличилась. Период полной беспомощности младенца может быть существенно не изменялся, но становление полноценным членом общества по мере накопления общественно-исторического опыта, совершенствования форм общественного сознания, усложнения явлений социальной психологии, связывалось с большими знаниями, умениями и навыками: зрелость наступала позже. Биологическая нагрузка на всем протяжении эволюции личности у женщины все время была огромной и поэтому она в отношении некоторых психических особенностей эволюционировала медленнее, чем мужчина. Это, в частности, относится к интуиции, разившейся в результате дихотомизации инстинкта. У женщины она сохранила диффузный, житейский тип в то время, как у мужчин, все больше сближаясь с интеллектом, выливалась в формы научной и художественной интуиции. В последующем с изменени-

ем положения женщины в обществе, эти личностные различия постепенно уменьшались.

Нам кажется, что адекватной методикой для исследования эволюции личности в исторический период может быть изучение распространенных форм реакций личности. При этом имеется ввиду изменение отношения личности к определенным, устойчивым явлениям в общественной психологии - а отнюдь не болезненные формы таких реакций.

Данные в этом отношении больше всего черпаются из археологических, этнографических и социологических материалов, из мифологии, религии, фольклора, художественной литературы и других видов творчества.

Мы остановимся на следующих формах реакций:

а) **на отчуждении**, выражающемся в основном на обезличивании и **реакции на отчуждение** - как протест на обезличивающие условия;

б) **на смирении** - в форме утрированных проявлений снижения чувства собственного достоинства, непротивления злу и на реакции **напряжения** как протесте на подобные требования;

в) **на аутизации** - выражающейся самопогружении и в **экспликациях** - объяснениях, мимолетных переживаниях, брутальных актах;

г) на реакциях типа **аноми**, выражающихся в моральном опустошении;

д) на реакциях **депривации** - при ущемлении прав личности. Хотя перечисленные формы реакции подчас близки друг к другу, однако, как структура, так и механизмы возникновения их различны.

Рассмотрим **отчуждение**. Всем религиям свойственна идея божества, идола, бога, которым, создав их сам человек передает решение своей судьбы. Всякое вероучение требует от

своих приверженцев подчинить свое "я", свои желания, свою волю, установленным религией нормам. Самоотчуждение для верующей общины является основной особенностью и каждая личность в ней должна слепо подчиняться этим нормам. В этом заключается сущность самой реакции - отчуждать от себя свою волю, свои творческие идеи, приходящие в противоречие со всем тем, чем наделил человек свое божество. При этом практическая деятельность, в рамках дозволенного религией, развитие умений, навыков, привычек обыденной жизни, операциональные процессы мышления, без чего не может протекать эта деятельность, остаются не затронутыми. Что же касается разума и интуиции, они поразительно подавляются. К разрыву интуиции и мысли, о слиянии которых после дихотомизации инстинкта писалось выше и сводится основное в реакции отчуждения.

Судя по известным данным, в сообществах, где господствовали тотемическая и племенные религии, реакция отчуждения представляла собой всеобщее явление, охватывающее всех членов сообщества. Вопрос о том существовал ли период в эволюции личности, свободный от реакции отчуждения в форме веры, если следовать развиваемой в этой статье концепции, решается положительно. Этот период охватывает промежуток времени между возникновением интуиции в результате дихотомизации инстинкта и следующим за этим ее связыванием с мышлением /когда познание осуществляется как непосредственно, так и опосредствованно логическими операциями/, и временем, когда появляется отчуждение. Весь этот процесс упирается на закономерности полярности как на важнейшую особенность личности. Установить общие временные показатели для такого периода невозможно, так как местные отклонения весьма значительны.

Из полярности же вырастает и последующее закономерное событие в эволюции личности. Не затронутая отчуждением деятельность неизбежно обуславливает продолжение развития операционального мышления и на каком-то уровне личность не смиряется с отчуждением и дает на него реакцию. Из человека верующего, из отдавшего себя под власть божества, он преобразуется в неверующего, стремящегося управлять, познать до конца все явления природы и управлять ими. Реакция отчуждения сменяется реакцией на отчуждение. Религиозное верование как норма личности в первобытной общине сменяется безрелигиозным интеллектуализмом, ставшим нормой для современного человечества - современной личности.

Столь глубока эволюция личности, именно эволюция. Теперь уже познание не ограничено операциональным логическим мышлением, восстановилась его связь с интуицией. Обеспечились научно-технические революции XIX века и нашего времени. Рухнули преграды на пути социальных революций. Родилось новое искусство, тотально охватывающее жизнь: новая живопись, новая скульптура, новая архитектура.... Но жизнь - движение. Каков следующий этап в эволюции личности, рассматриваемый в плане полярность - отчуждение? Это мы рассмотрим после обсуждения других событий на пути эволюции личности.

У животных в числе инстинктивных проявлений описаны прикидывание мертвым и бешеным, состояния, благодаря которым они достигают своих целей.

В жизни общества, если силы, противодействующие прогрессу, выше возможностей личности и ум не находит путей преодоления их, то снижается заторможенность инстинктов присущих человеку и тогда личность идет по пути смирения - реакция смирения.

Такова была эволюция личности в древнейших рабовладельческих государствах, в период энеолита, когда только одной ценой, нескончаемым смирением, покупалось право на жизнь у победителя или вождя и знати.

Таким образом, механизм реакции смирения имеет в своей основе расторможенность инстинктов, заторможение которых протекало при гоминизации, при возникновении личности.

В силу того, что поработанных было больше, чем поработителей, то и реакция смирения стала на какой-то период нормой для личности. Позднее эта форма реакции была использована религией для создания ее устойчивости, а еще позже политикой, как средством в классовом обществе - классовой борьбы. В высшей степени интересное изменение значения реакции смирения в описанном плане наблюдалось на Востоке, там, где распространен буддизм и там, где смирение в виде непротivления злу было возведено на уровень политики, на этот раз борьбы за независимость.

Как бы то ни было, эволюция личности не могла застрять на реакции смирения - это не могло случиться как по внутриличностным, так и по причинам, заложенным в общественном развитии. Развития смирения сменялась реакцией напряжения.

Расторможение инстинктов - явление противоречащее эволюционному развитию, не могло длиться долго. Инстинкты должны были вновь затормозиться. Вместе с тем развивалось общество, развивались формы общественного сознания, зрели бури. Смирение не находило оправдания. Разрядка происходила в революциях. Реакция напряжения сменила реакцию смирения. Теперь нормой остановилась реакция напряжения личности. Она поддерживалась новой общественной формацией.

Смирение потеряло всякое значение, от него отказались и как от орудия политики. Торможение инстинкта все более углублялось. Роль безусловного компонента в унитарных реакциях все более уменьшалась.

Высшая нервная деятельность тем не менее усиливается и выдерживает, хотя и дает срывы чаще, чем раньше. Растет группа функциональных заболеваний /невропсихических, психосоматических/. Усиление идет за счет новых механизмов: повышается значение чувств интеллектуальных, эстетических; рождается новая мораль и этика. Сдерживание перестает быть ведущим требованием общества. Дерзание комплексируется с напряжением. Эволюцию личности в плане полярность - напряжение рассмотрим позднее.

Обратимся к реакции **аутизации**. Самый яркий образ - Диоген Синопский, который отвергал все блага человечества, отвергал культуру, требовал возвращения в первобытное состояние, был равнодушен к любым неудобствам жизни. Учитель Диогена Смирнского Метродор Хиосский в аутизме еще более глубок; он говорил, что не знает даже того, что ничего не знает. Такая реакция аутизации, если была бы у одного лица, нас не заинтересовала бы, так как не имела бы отношения к эволюции личности, однако, она несомненно представляла собой явление, имеющее какое-то распространение, во-первых, потому что речь идет о поведении, отражающем философское учение и, во-вторых, потому что связь его учеников, Анаксарха, Элейца Пиррона с гимнософистами в Индии и с магами имеет литературное подтверждение.

Самопогружение, как реакция личности, рассматривалось как спасение от страдания и в индийской философии. Это вытекало из признания, что есть страдание, есть причина страдания, есть возможность прекращения страданий и есть путь к прекращению страданий. Одна из частей философии ин-

дийского мудреца Патанджали, посвящена средствам достижения самадхи /самоуглубление/. Для этого он требует подавить и ограничить функции тела и чувств, ума-манаса, интеллекта и личного я.

Таким образом идеи самопогружения возникали и распространялись как на Востоке, так и на Западе, а реакция аутизации, по-видимому, была в какой-то степени типичной, занимающая определенное место в эволюции личности.

Если обратиться к широко известным литературным источникам, то сразу привлекает к себе внимание не только почти одновременные описания, но и тесная взаимосвязь подобных реакций аутизации на Востоке и Западе.

В средневековой итальянской поэзии "сладостного нового стиля" /XIII в./ Данте создал первый в Европе психологический роман с обрисовкой необыкновенной, достигающей беспримерных высот любви возможной только в рамках глубокого самопогружения, аутизации. Сонеты Петрарки /XIV в./ посвящены одной Лауре, она, также, выражение долгого как вся жизнь сохранения в аутистически направленном сознании одного неизменного образа, сравнимого лишь с представлением о божестве в мыслях верующего. Аутизация в любви как бы становится знаменем времени и философ-моралист Петрарка пишет "о средствах против страданий и радостей", "об уединенной жизни".

В средневековом Азербайджане Низами Гянджеви /XI в./ слагает поэму "Лейли и Меджнун", в основу которой ложится легенда о злосчастном юноше, зачарованном небывалой любовью к девушке, любовью, встречающей общественные преграды, вызывающей глубокие страдания и приводящей в состояние самопогружения. Гейс уходит из общества, оставив родных, друзей, он безразличен к своей внешности, к удобствам, к пище и скитается в пустыне. С этого времени легенда

лишает его собственного имени "Гейс" и называет "меджнуном". Наричательность показывает какую-то степень распространенности этой реакции. Это подтверждается и тем, что к Меджнуну тянутся все влюбленные и неудачливые в любви, а их было так много в ближайшей и отдаленной округе. Они пришли услышать замечательные газели, которые слагает изнывающая душа Меджнуна, газели, в которых воспевается возлюбленная и которые созвучны их переживаниям. Общество расчленено. Одни - это герой и ему подобные - люди в состоянии реакции аутизации, между ними взаимопонимание. Все остальные, не едины в своей оценке такого состояния: часть понимает героя и выводит его состояние из страсти, охватившей его; другие расценивают это состояние как душевную болезнь - сумасшествие. Тем и другим нет дела до глубоких переживаний героя, они оберегают девушку от посягательств отверженного.

Таким образом, аутизация-форма распространенной реакции личности. Она - тема философских произведений. Истоки такой реакции мы проследили до I половины первого тысячелетия до н.э. Из азербайджанской классической литературы можно черпать и данные, указывающие на углубление такой реакции к концу средневековья. Мухаммед Физули /XVI в./ в одноименной поэме раскрывает Меджнуна в еще более глубоком состоянии аутизации, чем это дано Низами.

Позднее, человек перестает идти по пути реакции аутизма, он не желает самопогружаться. Общественно-историческое развитие предъявляет новые требования: необходимы грамотность, образование, эрудиция. Основываясь на одной лишь рефлексии, наука идти дальше не может: меняются цели, увеличиваются заботы. Медицинская литература документирует исчезновение летаргии - мнимой смерти. О ней сохранились сообщения лишь в старых источниках. Изредка появляющиеся

сейчас сообщения такого рода носят характер сенсаций и не считаются убедительными. Они рассматриваются как другие заболевания, но не как "мнимая смерть".

При одинаковых поводах, при любви без взаимности формой реакции личности становится самоубийство, акты агрессии, но не самопогружение. Уход в себя становится признаком психического заболевания.

Такова эволюция личности, выражающая изменение значения переживаний. С одной стороны, брутальность, с другой - объяснения во имя убеждения, самооправдание при неудачах, вера в собственную непогрешимость, быстрое свержение идеалов, кумира, их мимолетность неустойчивость. Может быть такую реакцию личности, сменяющую аутизацию, следовало бы назвать "экспликативной".

Еще один аспект полярности, раскрывающийся в эволюции личности.

Самосознание росло по мере развития общества. Ее рост был связан со стремлением личности овладеть окружающей средой. Это путь, обеспечивающий технический и научный прогресс. Личность стремится и в обществе занять заметное место, самоутвердиться. Успех на этом пути - линия прогресса. Неудача приводит к реакциям личности, с одной стороны типа аномии, с другой - рессентимента.

Взгляд Э.Дюркгейма, создателя понятия аномии, на это явление как на состояние общества, соответствует тому, что тип такой реакции, могущий возникнуть в индивидуальном порядке, становится широко распространенным в обществах, где он характеризует его (общества) моральное состояние. Появление реакции аномии является показателем, с одной стороны, в известной степени развитого общества (по крайней мере феодального), с другой стороны, определенного уровня самосозна-

ния - поэтому может быть рассмотрен с позиций эволюции личности.

В рабовладельческом обществе эволюция личности не достигла еще того уровня, чтобы аномические реакции могли получить какое-то распространение. В таком обществе личность не могла достигнуть чего бы то ни было и на путях ресентимента. Другое дело, условия феодализма, здесь личность эволюционировала настолько, что система должна была выдвинуть какие-то критерии для управления ею. Таким критерием стала доктрина неограниченной верности сюзерену. Приемля ее, личность соответственно и реагировала на события, происходящие в обществе на уровне ленных отношений вассала к сеньору. Заслуживает внимания в этом отношении, история самоубийств в Японии, и теперь (1955г.) занимающей по числу их (к численности населения) первое место в капиталистических странах. В средневековом японском феодальном эпосе (повесть "Тайхейки" XIV в.) имеются указания на совершенно необычный тип "самоубийств вслед" (описывается одновременное самоубийство 332 лиц). В повести "О Тайра" (XII в.) харакири единичны, в "Тайхейки" из 2.640 - 2.159. Все эти акты были связаны с доктриной верности.

Совершенно иной личностный механизм имеют самоубийства в современном капиталистическом обществе. В большинстве случаев их генез включен в структуру аномии и самый акт представляет одно из ее проявлений.

Другим проявлением аномии можно считать наркотизацию. Хотя история пользования наркотическими средствами уходит в глубокую древность, наше время отмечено разнообразием и весьма широким их распространением, а в рамках реакции аномии и изощренностью самого процесса и целей наркотизации, приобретающего характер разврата.

Реакция типа аномии назревает в условиях, когда общество исчерпывает свои прогрессивные возможности, когда наступает кризис в материально-производственной основе и в общественных отношениях. Будучи отрицательным по своим проявлениям, аномии, все же, по своей сущности предвосхищает дальнейший прогресс личности.

Утрата смысла жизни, потеря жизненных перспектив, эмоциональная неустойчивость, гротеск в симпатических чувствах, сочетающийся с огромным эгоизмом и субъективизмом, моральный нигилизм и цинизм - таково основное содержание аномии. В структуре этой реакции резче, чем где-то в другой, выражена полярность. Именно эта полярность и позволяет видеть в эволюции личности, идущей в таком направлении, возможность благоприятного прогнозирования, хотя антиобщественные действия, складываются из культа имплицитных, замысловатых преступлений, характеризуемых разрывом в мотивационном плане, реализацией безудержных желаний и страстей с игнорированием морально-этических регламентаций.

Нам кажется, что и рессентимент, понимаемый в рамках слабого типа высшей нервной деятельности, как реакция слабого против сильных должен найти свою оценку в явлениях аномии: никакие запреты или "нормы, рамки", как бы они не мыслились, не способны ни приостановить, ни изменить направление или масштабы аномических реакций личности в системе буржуазного общества.

Рассмотрим еще одну последнюю из намеченных выше форм, реакцию **депривации** - реакции личности на ущемление её прав, её свободы.

В психопатологии давно и очень подробно разобраны самые различные формы психогенных реакций человека на ограничение или лишение его свободы, психопатологические явления периода следствия, судебного разбирательства, осуж-

дения, отбывания наказания или перед казнью. Интерес к ним ограничен пределами специальных разделов психологии. Реакция депривации имеет в виду иное. У человека развивается определенное представление о своих правах и личность свою правовую концепцию склонна в какой-то степени расширить в сторону ей дозволенного, но если регламентация дозволенности обществом когда-то не совпадает с личным представлением о свободе, у нее возникает реакция на ущемление, реакция депривация.

В определенных ситуациях такая реакция приобретает значительное распространение. Такова военная или другая обстановка, где мы наблюдаем жизнь в лагерях.

Нам удалось, насколько кажется, подметить самое существенное при таких реакциях в этих ситуациях. В то время как люди безупречно выполняли свою работу, сохранив основные черты своей личности и поведения, у них обнаруживалось изменение отношения к шутке, юмору. Ни сами, ни слушая других, они иносказательно не мыслили, не понимали. На этой почве возникали недоразумения. Изменение касалось и литературного вкуса. Другое характерное в реакции на депривацию это уплощение интуиции. Люди с творческим дарованием, если и продолжали работать, однако, трудно было найти в их продукции, присущую им интеллектуальную или художественную интуицию. Явления эти при недлительном пребывании в условиях ущемления прав и свобод-обратимы. Длительный же период оставляет неизгладимый след.

Реакция депривации своей альтернативы не имеет, поэтому не может служить эволюции личности и практически приводит к ее быстрой или медленной гибели. Поэтому войны и ограничение свобод эволюции личности содействовать никогда не могли.

В основе всех перечисленных, сменявшихся в историческом периоде, формах реакций лежали /кроме реакции депривации/ закономерности полярности психики, что позволяет рассматривать их как явления, характеризующие эволюцию личности. Типы реакций сменяли один другой в больших интервалах времени.

Современная научно-техническая революция с ее высокими темпами внесла в личность новый вид полярности. В послевоенный период⁷ человеческое сознание, еще не оформившееся - детское или оформившееся-взрослое последовательно было потрясено по крайней мере четырьмя новыми, вносящими в жизнь коренные изменения, факторами: атомное оружие и энергия, кибернетика и ее приборы, космическое проникновение, коммуникация (визуально-аудиторная и всякая другая связь), охватывающая весь мир. Каждые 5-7 лет приносили принципиально новое. Еще не успевали горизонты сознания охватить одно как приходило другое. Такое высокое давление на успешное сознание не могло не привести к возникновению полярности во временном плане. Если раньше сознание личностью последовательностей не обнаруживало принципиально новый тип опыта и опыт был непрерывен, то теперь человек даже на пороге зрелости видит наслаивание друг на друга "А" (атом) и трех "К" (кибернетика, космос, коммуникация). Это и порождает в эволюции личности новый тип полярности.

Существенное влияние на современную эволюцию личности оказывают и следующие три фактора:

1. Человек все больше приближается к всестороннему моделированию всех функций памяти, своего восприятия, мышления, речи и к созданию легко применимых для решения любых практических задач, машин.

---

⁷ Имеется в виду период после Второй Мировой войны (1939-1945)

2. Достижение в обыденной жизни для практических целей огромных скоростей.

3. В высоком темпе меняются условия труда и быта: на производстве технология, машины, материалы нескончаемо сменяют друг друга; в быту то же происходит с приборами, новыми материалами и т.д. Соответственно этому быстро меняются характеры, нравы, вкусы, потребности, интересы, чувства, мода.

Все это порождает новую особенность сознания: симультанность и сукцессивность дополняется "видением времени (темповизуальностью)". Раньше нечто подобное имело место при революционных сдвигах. Теперь это стало характерной особенностью жизни, общественного бытия и сознания, что изменило индивидуальное сознание на всем его онтогенетическом протяжении.

Новые формы реакции на основе "видения времени" и есть показатели нового этапа в эволюции личности.

Подведем некоторый итог. С зари биогенеза, с давности в миллиард или большее число лет, с того времени, когда живое стало расчленяться на два мира растений и животных - психическое выражавшееся в элементарном, полярном, целесообразном движении "к" или "от" предмета, эта полярная особенность пронеслась через весь длительный процесс эволюции, влилась в структуру нервной системы, раскрылась в ее функции и стала основной особенностью психики человека.

С того этапа эволюции, когда возникло половое размножение и произошло расчленение биологического времени на филогенетическое и онтогенетическое, опыт, накапливаемый видом стал отличаться от опыта индивидуального. Психическое стало выражаться в инстинктах (условно-безусловной системе) и в системе условных рефлексов. Оба плана психики,

также, пройдя весь долгий путь эволюции, стали особенностью человеческой психики.

В процессе эволюции психики животных на каком-то этапе произошла дихотомизация условно-рефлекторной деятельности. Одно направление обозначилось высокой дрессируемостью, выработкой всякого рода навыков и индивидуальных повадок, в другом - закладывались основы интеллекта, вырабатывалось умение решать задачи.

С начала антропогенеза миллион или, может быть, несколько миллион лет тому назад все линии развития психики под влиянием труда, общества, языка, включились в структуру зарождающегося сознания. Начался путь гоминизации. На этот раз дихотомизации подвергнулся инстинкт. В последующем одно направление задерживалось торможением, другое преобразовалось в интуицию.

С появлением самосознания, рефлексии, возникла личность. У женщины с ее биологической перегрузкой, сделалась более заметной интуиция, пронизывающая все сферы ее психической активности. У мужчины - логическое мышление и лишь в отдельных примерах интуитивное мышление или художественная интуиция. С уменьшением необходимости в численном росте населения Земли менялся и культ женщины: образ многожизненной женщины верхнего палеолита сменялся культом крепкой, гармонично сложенной женщины античного мира и изящной - современного.

Эволюцию личности *homo sapiens* вплоть до нашего времени удастся проследить по формам реакций, которые выявляются различным образом. Являясь вначале индивидуальными эти проявления в процессе взаимодействия личности с силами природы, а позднее с обществом, формами общественного сознания и с явлениями социальной психологии, распространяются, охватывают широкий круг людей и сменя-

ются реакциями противоположного характера. В основе их возникновения и смены лежит, за редкими исключениями, полярность, как важнейшая характеристика человеческой психики.

Для раскрытия наиболее существенных особенностей и характера эволюции личности полезным оказывается изучение сменяющихся реакций: отчуждения и реакций на отчуждение, реакции смирения и напряжения, аутизации и экспликации, реакции типа аноми и реакции на депривацию.

Современная эволюция личности связана с важным дополнением в сфере сознания временных связей. Сознание одновременности и последовательности событий в связи с огромными темпами научно-технической революции, порождающими коренные изменения в условиях труда и в быту, пополнилось "видением сдвигов", зримостью самого процесса развития. Это рождает новый вид полярности в психике - проблему, которая почти совсем не разработана.

До сих пор эволюцию личности мы излагали на основе накопленных знаний, наблюдений и опыта, но не упоминали имена, создавшие эти знания из-за многочисленности и связанной с этим необходимостью пространных дискуссий.

В заключении мы позволяем себе свободно, без стремления убедить читателя высказать некоторые мысли о дальнейшем ходе эволюции личности.

С возникновением нового вида отражения, порожденного высоким темпом изменений и развития - "видением развития" - появляется целый ряд особенностей в психике и поведении людей. Если раньше важное значение имела длительность жизненного опыта и людей можно было делить на незрелых и опытных и последние были намного старше первых, то теперь уже более важным оказалась способность осознавать эти зримые изменения и уже более существенным яв-

ляется насколько современен человек. При этом ни возраст, ни даже сумма знаний этого не определяют. Если исходить из того, что память хорошо сохраняет впечатления, начиная со школьных лет, а вскоре после этого, в подростковом возрасте завершается складывание мышления, то надо согласиться с тем, что в раннем юношеском возрасте обеспечивается "видение развития". С этого времени современностью своего сознания юноша может вполне соревноваться со взрослыми и опережать всех "несовременных" независимо от их возраста. Он преуспевает в способности находить правильное решение, обширные фактические знания старших могут оказаться устаревшими. Здесь выступает еще одна особенность - обрывки знаний, которые он получает объединяются у него в сознании с "видением развития" - таков путь усвоения им знаний. Систематическое усвоение как это предполагается классической дидактикой с её принципами и правилами обучения, программированное обучение, вызывает у него реакцию напряжения.

Если согласиться с положением, что отражение сознанием самого развития в силу высоких темпов изменения как "видения развития" есть качественно новая особенность, не сводимая и симультанности и сукцессивности, то становится понятным необходимость пересмотра многих вопросов развития личности, в том числе опирающихся на генетическую эпистемологии.

Следующая проблема, касающаяся перспективы эволюции личности связана с тем, что человеку удалось в столь значительной степени разобраться в закономерностях своего восприятия и мышления и моделировать их, что становится невозможным не укрепится во мнении, что какое-то завтра приведет к превращению кибернетических машин в достаточно совершенный заменитель этих особенностей личности, тем бо-

лее, что путь миниатюризации и перспективы широчайшего распространения таких аппаратов очевидна.

Следовательно, завтра человека связано с вакуумом в сфере его заменимых особенностей. Однако, эволюция включает вакуум.

Интуиция оказалась развитой лишь в тех случаях, когда она ассоциировалась с интеллектом и специальными видами восприятия, создав новую целостность (научно-философскую, математическую, художественную и др.).

У биологически перегруженной женщины интуиция не могла пойти по этому пути - она развивалась диффузно. У них вакуум возникнуть не может.

В наше время, наряду с возникновением, с одной стороны, возможности разгрузки /в огромной степени/ от интеллектуальной операции, а, с другой - такого развития ноосферы, когда исчерпана необходимость дальнейшего увеличения населения планеты, женщина биологически разгружается. Биологическая разгрузка символизирована в искусстве культом изящной женщины.

Все это приводит к понижению значимости мужского интеллектуального преимущества и это происходит именно в то время, когда повышается возможности интенсивной эволюции личности женщины.

Диффузная интуиция получает сильный толчок для развития. Поэтому будущее эволюции личности, в определенной степени, заложено в структуре женской психики, сохранившей почти незатронутой ее диффузную интуицию.

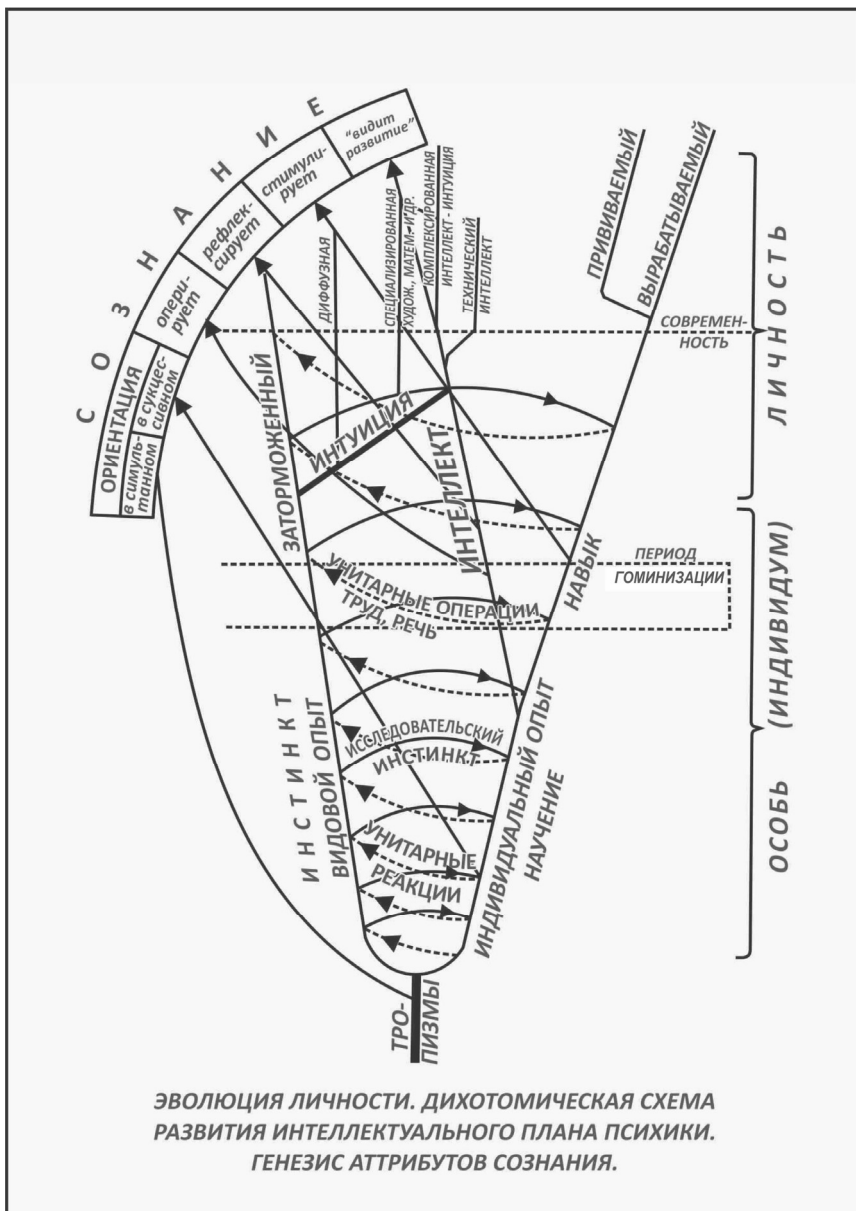
Успехи нейро-физиологии на нейронном и молекулярном уровнях и психофармакологии дают основание высказать предположение, что человеку удастся, на этот раз самому, дихотомизировать навыки. Если до сих пор для их выработки единственным методом было упражнение, а единственным ме-

ханизмом была автоматизация, вначале сознательно совершаемого действия, то в будущем удастся обогатить личность новыми навыками, "внося" их в организм электрофизиологическим путем, такими средствами, как лучистая энергия или химическими веществами, а может быть, трансплантацией нервной ткани. В результате этого наряду с приобретенными появятся и "привнесенные" навыки.

Таким образом дальнейшая эволюция личности и изменения в ноосфере намечаются на основе прогресса комплексированных интуиции-интеллекта, развития диффузной интуиции, дихотомизации навыков в направлениях, приобретаемых и "привносимых" форм, при одновременном подавлении инстинктов и классических логических особенностей ума. Это скажется на дальнейшем нарастании темпа эволюции личности и развитии новой формы отражения "видения изменений" сознанием.

15.03.1968 г.

ЭВОЛЮЦИЯ ЛИЧНОСТИ. ДИХОТОМИЧЕСКАЯ СХЕМА РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПЛАНА ПСИХИКИ. ГЕНЕЗИС АТТРИБУТОВ СОЗНАНИЯ.

Мультикультуральное скрещивание и изменения психики

Современность внесла в сферу общения дистантную, опосредствованную средствами массовой коммуникации, визуально - аудиторную, односторонне направленную форму контактов, которые приводят к одновременному: взаимодействию множества культур и сказываются на темпах эволюции психики и порождает новые феномены.

Методика. Исторические изменения психики оказываются возможными в результате флуктуаций экстензии и экспансии психических явлений. Благодаря флуктуации порождаются сдвиги в саморегулирующихся механизмах физиологического и психологического порядка, которые выступают как новые, ранее не встречавшиеся формы реакций личности или видоизменения прежних.

Намечая круг "реакций сдвига" мы исходим из того, что в процессе развития реализуется дихотомия терявших свою значимость функций (свойств, особенностей) на ее составляющие и, что новые механизмы возникают в результате интеграции этих, часто популярных составляющих.

В реакциях сдвига раскрывается отношение (attitude) человека к социальному предмету и поэтому они являются индикаторами исторических изменений психики.

В число реакций сдвига можно было бы включить, возникающие при: е) непонимании происходящего - реакцию отчуждения или реакцию на отчуждение, б) императивном - реакции смирения или напряжения, в) невозможности реализации влечения (фрустрации) - реакции аутизации или экспликации, г) ограничении свобод (изоляция) - реакцию депривации или реакции на депривацию, д) морально-этических ограничениях - реакции типа аномим, а также группу е) психосоматических реакций и ж) реакции акцелерации.

Виды реакции и некоторые выводы

Осознание своего бессилия при решении важных задач приводило к недооценке своих способностей, к переживанию полной зависимости от сил природы, к отчуждению своей воли - к реакции отчуждения.

Осознание же своей силы происходило иначе в реакциях сдвига, выливалось в форму реакции на отчуждение. Наиболее полно отчуждение выражено в религиях природы. Обращает на себя внимание, что совершенно различные религиозные учения, составляющие содержание разных культур, были одинаковыми по своей психогенной основе и возникали как реакции на отчуждение.

Таковы, например, учение Заратуштры (zaratustra), высоко ставившего материальное благополучие и порицавшего аскетизм, и Будды (Буддха), исходившего из признания у человека сил, достаточных для того, чтобы преодолеть земные привязанности, избавиться от страданий. Он призывал к аскетизму.

Таким образом, на разных территориях, в условиях различных культур, но в одну и ту же эпоху, следуя одинаковому психологическому механизму, возникали разные учения. В этом, нам кажется, следует усмотреть общечеловеческий характер реакций сдвига и универсальность механизма психических изменений.

В последующем, реакцией на требование отчуждать свое "я" и искать помощь у Будды явилась новая реакция на отчуждение. Учение "Зен", превознося человека, утверждает, что все люди по натуре Будды. Поэтому для подавления страстей и желаний и избавления от страданий, достаточно одного лишь самосозерцания, которое приводит к просветлению.

В историческом развитии психики отчуждение и реакция на него все время сменяли друг друга с неуклонной тенденцией превалирования последнего. В современных условиях реакция

на отчуждение выражается, например, в форме революционного гуманизма и безрелигиозного интеллектуализма. Не менее общечеловеческими являются реакции смирения и напряжения, в которых также выражаются последовательные изменения психики. На современном этапе реакции напряжения, часто приобретающие характер стресса, занимают обширное место, проявляясь повсеместно в формах психосоматических заболеваний, в агрессивных реакциях.

Являясь результатом исторических изменений психики, реакции человека на ситуацию, исключая возможность реализации влечения (при фрустрациях) выливались в форму аутизма, самопогружения, сменившиеся в последующем реакциями экспликации, экстраверсии. В литературном творчестве разных времен и народов много подобных примеров. Поиск реакций сдвига, характеризующих современность, облегчается, если сосредоточить внимание на изменениях поведения и на отношении молодежи к разного вида творчеству, поскольку именно среди них более часто, чем у старого поколения, можно встретить тип личности, способный интегрировать в себе все прогрессивное.

Дистантное, односторонне направленное общение существенным образом влияет на соотношение деятельности и интереса, на "пракоикоэйдолическую пропорцию". Рост числа зрителей, слушателей, болельщиков значительно опережает рост числа актеров, лекторов, спортсменов.

Мультикультуральное скрещивание разрыхляет внутренние связи в культурах. Вместе с тем, такое скрещивание не приводит и к появлению какого-то нового "сплава культур". Культурная конформация, возникающая в результате дистантного, односторонне направленного общения, оказывается лишенной определенности внутренних связей и поэтому весьма лабильной.

*Тезисы докладов XX Международного
Психологического Конгресса. Токио, Япония, 1972.*

Уровни изменений личности в исторической психологии

Исследование исторических изменений личности осуществляется с разных позиций. Социологический подход связан, главным образом, с теорией социального поведения индивидуумов, имеющей в виду зависимости между социальными ситуациями и реакциями на них и теорией лингвистической относительности. Историческая наука *sui generis* учитывала широкий план его особенностей и классифицировала их по общественно—историческим формациям. В отличие от того и другого историческая психология, будучи нацелена на изучение эволюции личности, прослеживает ее изменения в связи с природными (физическими, химическими, экологическими и др.) явлениями биосферы и ноосферы, с экономическими, культурными и другими факторами, характерными для различных этапов общественного развития. При этом наиболее важным должно быть установление универсальных, общечеловеческих закономерностей в изменениях психики. Что же касается изменений характерных для конкретной этнической общности, то и они обладают определенным значением поскольку при мультикультуральном скрещивании в конечном итоге они становятся универсальными.

Для исследования уровней изменений личности полезным, на наш взгляд, оказывается установление на основе широкого комплекса исторических данных иерархии форм реакций личности. Последние, по тому на сколько глубоко и всесторонне затрагивают личность и на сколько древни по происхождению, могут быть разделены на *глобальные* и *ипарциальные*.

К глобальным относятся выделенные в патологической психологии а) примитивные реакции (реакции «мнимой смер-

ти», «двигательной бури», агрессивные, некоторые формы самоубийств и т. д.), которые своими механизмами близки к схожим формам у животных. Они в историческом отрезке времени заметно видоизменились у человека и некоторые из них обнаруживают тенденцию к исчезновению; и б) реакции личности, характеризующиеся богатством нюансировки и большой динамичностью (отчуждение и реакция на отчуждение, реакция смирения и отчуждения, реакции аутизации, на депривацию, типа аномии, психосоматические психической акселерации и др.)

К парциальным мы относим — сдвиги в социальных перцепциях и действиях, происходящие в конкретной социальной общности или в процессе скрещивания культур и, распространяющиеся в результате индукции, суггестии и имитации.

Для анализа изменений этого уровня существенное значение имеет одна из основных особенностей социальных перцепций—приобретение ими характера ритуалов, церемониалов и последующая их рутинизация. Развитие же системы социальных действий приобретает семиотическую характеристику и по терминологии лингво—психологов становятся «фоно-генным» или «заднеплановыми» знаниями (background knowledge).

*VI Закавказская конференция психологов.
Тезисы докладов. Баку, 1974 г.*

Проблема “Восток – Запад” в сфере психологической мысли

Западная традиции поиска истоков решения психологических проблем, как правило, ограничивается пределами древне - греческой философско-психологической мысли. Между тем в сохранившихся письменных документах у еще более древних мыслителей Востока по вопросам философско-психологического мышления содержится изложение целых систем, отдельных концепций и описание фактов, которые оказывали влияние на западное мышление, на научно – психологические взгляды западных ученых, в частности, А.Уотса (из американской академии по исследованию Востока) ряд идей и догадок (инсайтов) большого значения в таких междисциплинарных областях, как психология и психотерапия, логика и философские науки, семиотика и теория коммуникации мог быть навеян или является результатом воздействия восточных воззрений. Он полагает, что эти влияния в современном мире идут не только в направлении “Восток – Запад”, но и параллельно по линии с влиянием Запада на Восток.

Некоторые психологи дальнего и среднего Востока и ряд советских ученых прослеживают пути этих влияний. На XX международном психологическом конгрессе (1972, Токио) выделен симпозиум, посвященный проблеме “Значение психологии стран Азии для мирового плана этой науки”. Доклады на этом форуме в основном касались “психологии хинду”, “конфуцианских идей о природе человека”, “психологии Зен”, “психологических идей иранских мыслителей”. Они содержали много фактических данных и ряд обоснованных положений о влиянии анализируемых авторами воззрений на различные направления и школы западной психологии. В одних докладах

проблема разрабатывалась с крайних этноцентрических позиций, в них не оставалось места для признания успеха западных культур, в других же явно проявлялась конформность. Так, Йошихару Акашиг восхваляет Зен завершает словами: "Путь Зен приведет к окончанию борьбы в мире и принесет счастье всему человечеству". В отличие от такого подхода Юти Бхатнагар, рассматривая индуистскую психологию (впрочем, его можно было бы упрекнуть в игнорировании джайнистской версии, имеющей не меньшую причастность к некоторым западным психологическим тенденциям), считает, что "восточная и западная точки зрения на человеческую волю обнаруживает какую-то общую основу". В этой работе убедительно раскрывается влияние психологии "хинду" на экзистенциальное психоаналитическое направления.

Авесту на этом симпозиуме рассматривал А.Р.Арасте (из Тегеранского университета).

Вопрос о влиянии философско-психологических воззрений зороастризма на западную психологию далеко не изучен достаточно. А.О.Маковельский специально прослеживал пути влияния зороастрийских идей на Демокрита и Гегеля. В отношении Гегеля он считает это влияние непосредственный, тогда как Г.Милье опосредствуем его гностиками и Я.Беме. Оба считают, что гегелевское учение об единстве и борьбе противоположностей исходит от зороастризма.

Целый ряд выделенных позднее и рассматриваемых в современной психологии явлений, таких, как "амбивалентность", "амбитендентность", "амбиверзия" - балансирование между интроверсией и экстраверсией, того же происхождения. Особое место во влияниях "Восток-Запад" занимает Ибн-Сина (Авиценна). Иллюстрацией может служить описанный в "Каноне врачебной науки" метод лечения болезни, выражающейся "в страданиях от страстной любви", по поводу которого историк

медицины Б. Д. Петров пишет: “Ассоциативный эксперимент – творцом которого считается психиатр Юнг (1907 г.) - является не больше как воспроизведением эксперимента Ибн-Сины, утверждавшего взаимную связь физиологического и психического”.

Что касается влияний по линии “Запад-Восток”, то в наше время они прежде всего выражаются в использовании учеными стран Азии современных методов научного исследования при изучении описанных еще в глубокой древности психических состояний. Так, например, при изучении состояния глубокой медитаций (самадхи), достижение которого подробно излагалось в древних документах, или действий и свершений йога пользуются измерениями кровяного давления, температуры в различных полостях тела, биохимическими исследованиями, КГР, ЭЭГ и другими методами.

Понимание взаимовлияния Восток - Запад соответствует концепции мультикультурального скрещивания, с чем связаны исторические изменения психики.

*VII Закавказская конференция психологов.
Тезисы докладов. Тбилиси 1977.*

Мультикультуральное скрещивание и взаимообогащение психологических исканий в различные исторические периоды

Одним из аспектов мультикультурального скрещивания является передача психологического опыта или, точнее, влияние психологических взглядов одной культуры на представления о человеке, сформировавшиеся в другой. Процесс этот всегда носит двусторонний и, поскольку мы имеем в виду развитие культур, прогрессивный характер. Когда-то в весьма отдаленном прошлом эти взаимовлияния носили, надо полагать, спорадический характер и как правило, возникали при непосредственном общении в процессе деятельности. Однако уже в древних культурах шумеров, египтян, ариев, греков, римлян отдельные психологические идеи и представления сложились в систему.

Целью нашего исследования является изучение взаимовлияния в рамках некоторых из этих психологических систем, имея в виду при этом ряд конкретных психологических учений. Тут же необходимо отметить, что такая задача исследования не может и не должна заниматься критикой рассматриваемого с какой-либо оценкой его. Целью является лишь исторический анализ взаимообогащения и лишь в этом следует усмотреть особенности методологической позиции, которая требует использования адекватного метода.

В порядке введения разберем метод, которым мы будем пользоваться. Первое, что следует выявлять при историко-временном анализе - это **факт предшествования**. Факт предшествования таит в себе возможность влияния и только возможность, отнюдь не являясь свидетельством самого влияния. Исходя из этого, факт предшествования сходных явлений в

разных культурах следует назвать «потенциальным антиципированием». Установление факта «потенциального антиципирования» является только начальным этапом историко-психологического исследования и никак не конечной целью его. Конечной же целью следует считать раскрытие путей такого влияния или воздействия. Там, где эти пути раскрыты достаточно убедительно, следует говорить об «актуальном антиципировании».

Пути воздействия могут быть: а) прямыми, если автор сам сообщает о повлиявших на него источниках или он принадлежит данной школе и т.д. и б) эвентуальными, когда возможность воздействия признается весьма вероятной. К числу таких вариантов следует отнести высокую степень сходства или идентичности антиципирующих и реципируемых идей, подходов и т.п. В случаях, когда сюда оказываются отнесенными целостные, гармонично и изящно построенные психологические или философско-психологические системы, то неупоминанию антиципирующих идей особого значения придавать не следует.

В определенных случаях «потенциальное антиципирование» никак не может быть поднято до уровня «актуального антиципирования». Следует отметить, что в этих случаях выступает определенная закономерность – «чем более общекультурным представляется психологическое явление, тем меньше возможность поднять антиципированное событие, факт с потенциального уровня на актуальный». В качестве примера можно использовать следующее. В широко известных культурах бытуют мифы, легенды, сказания о любви, на реальное завершение которой, по тем или иным мотивам, наложено табу. Во всех случаях на такую ситуацию личность реагирует самопогружением, аутизацией. На Ближнем Востоке бытовала легенда о Лейли и Меджнуне. Она послужила основой для одноименной поэмы Низами Гянджеви (1141-1209 гг.). С исключи-

тельным творческим дарованием гениальный Низами повествует об аутизации Меджнуна - Гейса, создавая картины разных уровней самопогружения. Несколько позднее, несколько иначе, не повествуя о влюбленных, а выражая свои собственные переживания любви, слагают сонеты о несравненной Лауре Петрарка (1304-1374 гг.) и о Беатриче Данте (1265-1321 гг.) Сонеты выражают предел самопогружения. В этом примере налицо «потенциальное антиципирование». Но разве найдется ученый, который сможет доказать «актуальное антиципирование»? Конечно, нет, ибо легенда о Лейли и Меджнуне, описания аутизации в одноименной поэме Низами и воспетая в сонетах любовь Петрарки и Данте совершенно независимы одно от другого и различны по своим мотивам и целям, а историко-временная близость объясняется универсальностью психологии самого чувства любви у человека. Перейдем к рассмотрению главных психологических учений.

1. Психология хинду и западная психология

Источниками индуистской психологии являются древнейшие священные писания Бхадвад Гита и Веды. Бхадвад Гита – религиозно-философский памятник древнеиндийского эпоса, возникновение которого относят к IX –VI вв. до. н.э. Веды – древнейший памятник индийской литературы конца первой половины I тыс. до. н.э. Это богатейшие источники о природе человека, включая его психологию. Конспективно излагая основные черты хиндуистской психологии, Йоти Бхатнагар («Хиндуистская и западная психология») на XX Международном психологическом конгрессе подчеркивал, что основной категорией психологии хинду является понятие «Сам». «Сам» охватывает все планы функционирования индивидуума, независим, вечен, реален, регулирует и контролирует как физиологические, так и психологические явления. Мышление хинду отвергает разграничение между произвольным и произволь-

ным, между психологическим и физиологическим. Все психологическое, так же как телесное, контролирует «Сам». «Сам» осуществляет контроль над уровнем обмена веществ (метаболизма). «Сам» извечно неизменен, не ограничен временем и пространством. Согласно хиндуистской психологии, изучение изменчивых явлений может привести к пониманию только изменчивых реальностей, но никак не к «знанию неизменного «Сам». В изменчивом мире поток изменений полон противоречий и опровержений. Феномены, как и вся наша перцепция, обманчивы и вводят в заблуждение. В «Сам» же этого нет. Свои рассуждения Й.Бхатнагар завершает констатацией того, что основное усилие хиндуистской психологии на протяжении более чем тридцати столетий направлено к знанию «Сам» и к тому, чтобы сделать это знание полезным для мира и спокойствия индивидуума. В изложенном можно отметить, по крайней мере, две недоговоренности, которые, на наш взгляд, весьма существенны для понимания сущности категории «Сам». Извечность и неизменность «Сам» связана с философско-психологической концепцией перевоплощения, переселения душ и с учением о «карме». Возможно наиболее точно (с числовыми выражениями) это учение дано в джайнизме (С. Рахакришнан. Индийская философия, т.1.М., 1956), в котором философско-психологическая концепция перевоплощения (переселения души и ее пространственно-временные сроки существования) детально разработана. Срок пребывания души в данном воплощении назван «сроком жизни» и у конкретного человека равен продолжительности его жизни. Со смертью тела душа переходит в некое внетелесное состояние, в котором пребывает неопределенное число лет. Далее происходит переход из одного состояния в другое, пока душа вновь не воплотится в конкретного индивида. Под знаком блуждания от одного воплощения к другому перед темной и безличной всезнаю-

щей и всепоглащающей бездной могильного ложа грани между «Я», «Сам» и «не-Я», «не-Сам» стираются. «Ту грудь, что некогда питала его, он сжимает, охваченный страстью. В том лоне, что некогда породило его, он предается наслаждению. Та, что была ему матерью, - снова жена; та, что жена, - снова мать. Так, в круговороте бытия блуждает человек...» (Упанишады).

Однако есть предел перемен состояний души – это срок бога. Он исчисляется нанютами. 1 нанют=19 786 136 *10¹⁸ септиллион лет, что при переводе на световые годы близко к 5*10¹³ световых лет. В порядке любопытства сравним с тем, что по современным астрофизическим данным, самые удаленные космические объекты зарегистрированы на расстоянии не более, чем 2*10¹⁰ световых лет от нашей планеты.

Второе – это учение о «карме». Санскритское слово «карма» означает «действие». Карма – незыблемый закон справедливости. Каждое действие во Вселенной есть результат предшествующей причины и, в то же время, причина последующего действия. В рамках хиндуистской космогонии каждая мысль, каждое чувство и поступок идут из прошлого и влияют на будущее.

Примущество хиндуистской психологии Й.Бхатнагар видит в том, что она обеспечивает возможность решения, когда имеются налицо изменения или далеко идущие сдвиги в предметах или явлениях, в то время как информация об этом отсутствует, что не дает возможности выявить причины обычным путем. «Сам» же выявляет и постигает эти причины. Со ссылкой на Мандукью Упанишад, пафос который заключается в перенесении центра тяжести с явлений внешнего мира на углубление во внутреннюю жизнь, Й.Бхатнагар подчеркивает отличие «пути знания» от «пути действия» и останавливается на четырех состояниях «Сам» (см.таблицу). Представляет значительный интерес описание четвертого состояния - состояния «нирвана», обозначающего цель пути освобождения. Канони-

ческие произведения так описывают нирвану: «Есть место, где нет ни земли, ни воды, ни огня, ни воздуха, ни места в пространстве, ни этого мира, ни другого мира, ни обоих вместе, ни солнца, ни луны. Там нет ни движения, ни возникновения, ни уничтожения. Оно не движется и не стоит, оно ни на чем не основано. Оно поистине конец страдания». (Ф.Э., т.1. М., 1967). С.С.Стивенс (редактор-составитель «Экспериментальной психологии», М., 1960) в статье «Математика, измерения и психофизика» рассматривает ноль как символ незаполненного места. «Древним грекам и римлянам, - пишет он, - никогда не приходила в голову простая и в то же время чрезвычайно плодотворная мысль: обозначить «ничто» при помощи символа». Именно индийцы могли это сделать, потому что у них было понятие «нирвана», исчерпывающе характеризующее «шунья»(ноль) как самостоятельный класс, наделенный свойствами, отсутствующими у любого другого числа числовой системы.

Ограничиваясь изложенным, попытаемся сопоставить основные моменты психологии хинду с некоторыми западными психологическими учениями, совершенно не затрагивая при этом парапсихологию (см. таблицу).

Каждое из приведенных направлений (психология хинду, психоанализ, экзистенциализм) представляет собой самостоятельную целостную гармоничную систему. Однако при сопоставлении бросается в глаза ряд общих черт и поэтому нельзя не согласиться с Й. Бхатнагаром в том, что «экзистенциальная школа мышления в меньшей степени, чем психоаналитическая теория, проявляет признаки глубокого влияния хиндуистской психологии».

Если хиндуистская психология полна абстракциями, то развившаяся в ее рамках йога разработана как практическая система. Она нацелена на достижение вершин самоподчинения, просветления и нирваны. Йога изложена Патанджали прибли-

зительно в I веке н.э. или до.н.э. Цель системы Патанджали усматривается в «удержании материи мысли от завихрений». В более позднем периоде выделяются три ступени, как цели: 1) «очищение разума от ненужного бремени материальной жизни. При этом имеется в виду чисто психологическая сторона; реальная материалистическая не учитывается – разрешается иметь половые связи и привязанности, иметь имущество без стремления к обогащению; 2) ступень медитации, созерцания, в период которого приобретает власть над всеми аспектами межличностных отношений; 3) ступень –слияние и открытие себя в «Сам». Для перехода на каждую следующую ступень должен быть достигнут полный успех в предыдущем. Рассматривая открытие себя в «Сам» как реальную природу человека, неуспех в достижении всех ступеней полностью исключается.

Таблица

Сходные и идентичные идеи
(материал для эвентуального анализа)

Хиндуистская психология (согласно Й.Бхатнагару)	Психоанализ	Экзистенциализм
<p>Четыре состояния «Сам»:</p> <p>1) Внешнее – направленное осознание опыта при бодрствующей жизни. Передача данных обеспечивается ощущениями;</p> <p>2) Внутреннее, направляющее опыт сновидений. «сам» при этом ре-</p>	<p>Личность имеет три уровня: ид, эго, супер-эго. Личность приспосабливается к условиям существования. Сновидения реинтерпретируются с помощью символов. Символика обеспечивает возможность истолкования сновидений и проникновения в глубины личностных переживаний. Поэтому</p>	<p>Постижим только интроспективный опыт. В человеке различают природный, социально-духовный и экзистенциальный слои. Человек рожден быть свободным. Отказ от своей свободы равносителен отказу от себя как личности. Все – чужие друг другу, даже самому себе. Никто ни за что не в ответе и никто</p>

интерпретирует сенсорные данные. Для личности она уникальна. В таком функционировании она не подчинена общим закономерностям;	сновидения позволяют раскрыть бессознательные мотивы поведения при бодрствовании и	ничего не решает. Структура экзистенции складывается из трансцендентирования. Так как оно ничто, то и бытие ничто. Тайна экзистенции – ничто, как присутствие, и ничто как
3) Глубокий сон без сновидений; Бодрственная жизнь высшего сознания. Личность становится всезнающей, всемогущей, навечно в покое. «сам» один с самим собой.	бессознательные конфликты.	отсутствие. Существование экзистенции сводится к бытию «Я» в мире; оно направлено к ничто и сознанию своей конечности. При соприкосновении с ничто у личности возникают модусы экзистенции: эмпатия, страх, совесть, решимость.

Влияние Запада на Восток сказалось в обогащении экспериментальными методами, в проверке основных характеристик ступеней, достигаемых при медитации. К.Р.Уэллес и Х.Бенсон дали обзор результатов корреляции физиологических данных с медитацией. Испытуемыми были 36 студентов Гарвардского медицинского центра госпиталя в Бостоне и Калифорнийского университета в Ирвине. Они проходили короткую тренировку по технике «трансцендентальной медитации», развитой йогом Махариши Махеш. Данные включали измерения дыхания, систолического и диастолического давления, сердечной деятельности, ректальной температуры, кожно-гальванических реакций, концентрации молочной кислоты в крови, основного обмена до и после медитации. Проводилась также и электроэнцефалографическая запись. В этих исследованиях было выявлено, что в период медитации кожная сопротивляемость за-

метно возрастает, в некоторых случаях более, чем вчетверо, сердцебиение замедляется, потребление кислорода резко падает и удаление углекислого газа снижается, концентрация молочной кислоты в крови резко падает, ЭЭГ-запись показывает заметное усиление альфа ритма. Эти данные демонстрируют, что испытуемые при медитации находились в бодрственном состоянии, но сильно релаксированные.

Заслуживающим внимания является опыт одного йога, описанный Рамдассом («Зерно для мельницы»; «Юнайтед пресс» Санта Крус, США, 1977). Йога Махараджи Джи испытывал на себе влияние наркотика ЛСД, выясняя ряд вопросов, таких, например, как продолжительность его действия, можно ли после его приема пить воду и другие. Как известно, ЛСД – производное лизергиновой кислоты – обладает сильным галлюциногенным действием. В первый раз Махараджи Джи принял 900 микрограмм. Вскоре после того, как действие ЛСД прекратилось, он попросил дать большую дозу, получив на этот раз 1200 микрограмм. Через 30 минут он выглядел умалишенным, а еще через 30 минут, когда действие ЛСД прошло, сказал: «А нет ли у тебя чего-нибудь покрепче?» Не получив ничего, он, в частности, сказал: «Да, это может быть полезно...». Но в целом, его оценка ЛСД была невысока, «потому что это ложное самадхи и действие его непродолжительно».

2. Учение Заратуштры и западная психология

Перейдем к проблеме взаимообогащения философско-психологического аспекта учения Заратуштры и западных учений, легших в основу современной психологии, использующей такие понятия, как «психические пропорции», «амбивалентность», «амбитендентность», «амбиверзия» и некоторые другие.

Спитама Заратуштра (древняя форма имени) был современником Будды и они вели между собой словесные состоя-

зания. Мидийские маги-жрецы из Атропатены записали учение Заратуштры в Авесте.

Советский философ и психолог А.О.Маковельский, оставивший глубокий анализ этого произведения древнеазербайджанской культуры («Авеста», Баку, 1960) и историк И.Алиев, проводивший разностороннее исследование этого источника («История Мидии», т.1. Баку, 1960), внесли существенный вклад в дело изучения учения Заратуштры. В дальнейшем, мы будем опираться главным образом на данные Маковельского.

Как известно, современные парсы исповедуют зороастризм (из парсов Кападиа в 1913 выпустил книгу «Учение зороастризма и философия религии парсов», носящую апологетический характер). Из числа выдающихся деятелей Азербайджана 19 века интерес к зороастризму проявляли А.К.Бакиханов, Мирза Шафи Вазех, М.Ф.Ахундов. Обширные данные о зороастризме и Авесте приводятся Б.Г.Гафуровым в произведении «Таджики» (М., 1972). Из числа многочисленных западных философов особое внимание зороастризму уделяли Гегель и Ницше.

Гегель назвал учение Заратуштры «религией субстанции или природы, но уже находящейся в переходе к религии свободы». В зороастризме свет выступает в своей противоположности тьме и добро противоположности злу. Между ними идет непрерывная борьба, существует непримиримое противоречие и не может быть никакого компромисса. Добро и зло персонафицированы в образах Ормузда и Аримана (Агура Мазда и Ангра Манью). Они символизируют космические силы и этические начала одновременно, борьба жизни со смертью. Агура Мазда – божество, субъект, действующий и желающий – есть мировая цель. Агура есть свет, истина, благо, знание. Ангра Манью – тьма, ложь, зло и незнание. Агура требует моральной правдивости, выраженной в доброй воле, доброй мысли, доб-

ром слове и добром деле. Каждый человек самым активным образом участвует в этой борьбе. Своими добрыми делами он содействует победе начала добра, каждым своим дурным поступком он увеличивает мощь злого начала. Говоря современным языком, вся психология человека, его деятельность должна быть рассмотрена с позиций бинарных отношений, как дихотомия противоречивых сил. Ссылаясь на Гаука, Г.Мильса и собственные изыскания, А.О.Маковельский убедительно доказывает, что учение Гегеля о единстве и борьбе противоположностей сформировалось под влиянием Заратуштры. Это может служить примером, демонстрирующим то, что факт предшествования весьма важных для психологии идей не остается на уровне потенциального антиципирования, а доводится до конечной цели историко-психологического исследования уровня актуального антиципирования. Несомненно также влияние идей Заратуштры на построение философско-психологической доктрины Ф.Ницше, получившей свое развитие в последующем в психологической концепции А. Адлера. Ф. Ницше посвятил учению Заратуштры целый ряд произведений и, в том числе, «Заратустра» (Собр.соч, т.9.М,1901). Так же, как и Заратуштра, Ницше подчеркивал активную роль человека в выборе своей позиции в жизни, которая определяется по Ницше стремлением к господству, волей к власти. У Адлера это выступает в форме стремления к самоутверждению.

3. Авиценна и западная психология

Научная деятельность Ибн-Сина (Авиценны) начинается на рубеже 9 века. Это был великий ученый-энциклопедист Востока. Его «Канун фи-ал-тибб» (Канон врачебной науки) переводился около 30 раз на латинский и другие языки Европы и с 11-17 вв.издавался множество раз. Ибн-Сина находился под определенным влиянием античных представлений, используя которые он создал стройную систему, естествознание и меди-

цину, психологию и патопсихологию. Он подчеркивал большое значение строения человека (его конституцию), которое признавал типичным и вместе с тем индивидуальным. Ибн-Сина описал раскрытие мотива реакции при запретной страстной любви с помощью следующего метода (Канон врачебной науки, кн.3, т.1, Ташкент, 1958). Систематически предъявляя словесные стимулы, он производил непрерывный контроль за пульсом. Изменения ритма пульса служили ему ориентиром, по которому он определял объект страсти своего пациента. Ибн-Сина пишет : «И удивились мы этому, и сделали вывод, что естество послушно внушениям души». Историк медицины Б.Д.Петров в послесловии к вышеназванной книге утверждает: «Ассоциативный эксперимент, творцом которого считается психиатр К.Юнг (1970), является не больше как воспроизведением эксперимента Ибн-Сины, утверждавшего взаимную связь физиологического и психологического». Имея в виду распространённость в Европе произведений Ибн-Сины, можно утверждать, что и этот случай может служить примером «актуального антиципирования».

4. Зен-буддизм и западная психология

Зен-буддизм (китайское «чань, японское «дзен», общепринятое европейское «зен») основан Бадхикармой, индийским монахом, прибывшим в Китай в 520 году до.н.э. в 12 веке «зен» достиг в Китае расцвета и стал господствующей формой буддизма. Еще позднее, в 13 и 14 веках, зен проник в Японию, где пышно расцвел и расширил свою основу под сильным влиянием местных, региональных особенностей культуры.

Зен разработал и пользовался рядом методов. Это мондо (диалоги) и коаны (вопросы и ответы), имеющие двойной смысл. С одной стороны, они разбивают рассудочную уверенность в привычных различиях и связях между предметами. Коаны напоминают древнегреческие апории. Подобно апориям,

они не могут быть разрешены в рамках той формы мышления, пользуясь которой они были сформулированы. Апории Зенона Элейского оказываются разрешимыми лишь при переходе от формально-логического к диалектическому мышлению. Коаны не дают возможность рассудочного решения проблем жизни. Для этого коаны требуют перехода на поэтически-ассоциативное мышление. С другой стороны, коаны разбивают и «антимир потустороннего».

Зен вносит в медитацию улыбку, которая спасает от «напряжения в сосредоточенность», характеризующего действия йога. Улыбка приобретает ритуальную форму. Нам однажды довелось оказать первую помощь манчжурцу, у которого пила сняла с ладони огромный лоскут мягких тканей. В период всей весьма болезненной манипуляции привычная улыбка не сходила с его лица. Описывая этот случай, мы желаем показать, что в культуре зен есть и такое, что никак не может быть «трансдуцировано» на Запад. Западная культура, как это умело показал Ницше, столь неглубока и неемка, что в ней такие учения, как зен, теряют свою потенциальную энергию распространения и антиципирующие возможности остаются нереализованными. Таким образом, кроме актуального и потенциального антиципирования становится необходимым предусмотреть также и исключенное воздействие при наличии антиципирующего социально-психологического факта или индивидуально-психологического акта. Влияние в этих случаях заключается главным образом в силу особенностей реципиента.

Другим примером, подтверждающим это, может служить следующее. Значимой традицией зен является чайная церемония. Возникла она в зен-монастырях в Китае. В Японии эта традиция нашла свою вторую родину и мыслилась как своего рода камерная, домашняя месса, как воплощение духа «ваби» (нагой простоты). Этот дух создает ситуацию, в которой хозяин

и гости должны быть абсолютно искренни друг с другом. Чайная церемония исчезла в Китае благодаря давлению конфуцианства. В Японии же она, подойдя как ключ к замку, стала составным элементом ее культуры, традицией. На своем пути «Восток-Запад» церемония лишилась психологического содержания и утилитаризовалась. И ныне в Узбекистане чай пьют из «пьяла», в Азербайджане – из грушевидного стакана «армуды», на Западе – из больших стаканов или чашек. Таким образом, потенциальная энергия оказалась утраченной и исчезла антиципирующая возможность.

Согласно И. Акашиге («Вклад психологии зен». Материалы XX Международного конгресса психологов. Токио, 1979), зен имеет два облика, которые должны изучаться параллельно. Первый путь – путь «момбо» является учением о подлинной мудрости, основывающееся на доктринах буддизма: 1) нечто существует лишь условно, оно не субстанционально и не обнаруживается какими-либо феноменами; 2) нечто постоянно меняется, оно неустойчиво; 3) нечто – суть, страдание.

Зен-буддизм утверждает, что все человеческие страдания начинаются тогда, когда несубстанциональное принимается за субстанциональное, неустойчивое за постоянное. В просветленном мире дуалистический антагонизм добра и зла, истины и лжи исчезает и обычная жизнь сама собой становится просветленной, а обычный разум становится разумом Будды. Высшей ценностью признается переживание своего единства с миром. Согласно этому, Будда в самом человеке и искать его не надо. «Что такое Будда?» - «Кусок глины».

Второй путь выражается в Зазен (зен-практика): 1) «если Вы хотите достичь правильного понимания зен, не позволяйте другим обманывать себя. Если Вы встречаете какое-либо препятствие, внутреннее или внешнее, разбейте его без пощады.»; 2) нигилистическое отношение к традиционным формам ре-

лигиозной практики; 3) подозрительное, часто нигилистическое отношение к эрудиции. Так обстоит дело и с излишней ученостью: «Можете иногда читать книги, но вовремя откладывайте их в сторону»; 4) поиски «высшего мира» в обыденной жизни, обстановке, труде и так далее.

Большинство религиозных и философских предпосылок, метафизических построений признается чем-то совершенно отброшенным классиками зен, несущественным для этого учения; остальные модернизируются в духе прагматизма У.Джеймса и учения о бессознательном К. Юнга, который, со своей стороны, признал зен формой психосинтеза, воссоединения «Я» со своей подсознательной основой (актуальное антиципирование). Зен выработал рафинированную культуру философского и эстетического намека, ставшего основой его языка.

Переходя к вопросу об историческом и современном распространении идей зен, хочется обратить внимание, в частности, на вопрос об их проникновении в Азербайджан, что совершенно не исследовано, хотя, на наш взгляд, на возможность их проникновения указывает целый ряд фактов. Наряду с историческими данными эти факты могут быть собраны при детальном анализе фольклора, лексики языка, традиций, а также из произведений искусства (в особенности литературы), в которых отражены позиции и взгляды их создателей.

Как известно, в раннем средневековье торговый путь, связывающий Дальний Восток с Византией и проходящий через города Шемаха в Азербайджане, имел не только чисто торговое, но и большое культурное значение. Можно предполагать, что именно этим путем проникли и зен-буддийские идеи.

Арабское слово «зындиг» означает «еретик», «безбожник». Как в семантике, так и в фонологии этого слова можно усмотреть связь со словами «зен», «дзен». В исламской Шемахе слово «зен» употреблялось как ругательство. В шемахин-

ском и некоторых других районах республики и ныне слово «зендиг» употребляют тоже как ругательство. Заслуживает, на наш взгляд, внимания также и тот факт, что одной из характерных особенностей местных жителей Шемахи является страсти к использованию в общении намеков, едва заметных мимических знаков (хим-джим). Определенное созвучие идеям зен мы усматриваем также в философско-психологической концепции азербайджанского поэта-мыслителя XIV века И.Насими, уроженца опять же Шемахи, умерщвленного исламскими теологами по обвинению в ереси в городе Алеппо. При общепринятом подходе (см. напр., М.Гулузаде «История азербайджанской литературы», Баку, 1960) подчеркивается влияние на Насими таких исламских течений, как суфизм и хуруфизм. Однако нам думается, что в одном из основных тезисов философии Насими «ан аллах» («я есть бог») проглядывается аналогия с положением зен («бог во мне»).

Перечисленные факты являются фактами потенциального антиципирования, которое тщательные и разносторонние исследования могут поднять до уровня актуального антиципирования.

В послевоенное время идеи зен распространились на Западе и, особенно, в США, где получили широкую поддержку в кругах битников (beatnik). Битниками 50-х годов называли в США юношей, отвергающих нормы американской жизни и предпочитающих духовные и интеллектуальные (spirit) ценности.

А.Уотс так определяет битнический зен: «В нем нет никаких усилий, никакой дисциплины, никакого искусственного стремления достичь сатори » (сатори в зен заменяют нирвану). Распространение зен среди битников, по-видимому, объясняется тем, что это учение гарантирует им нигилистическое отношение к любым авторитетам, социальным институтам, к эру-

диции и, вместе с тем, дает право на мимолетную любовь и ничем не ограниченное конкубаторство.

Ограниченные анализ некоторых психологических воззрений, развиваемых в рамках того или иного философско-религиозного (исключая Ибн-Сину) учения, предпринятый нами, показывает, что на значительном историческом протяжении происходило взаимовлияние психологических исканий различных культур, приводящее нередко к весьма плодотворным результатам. Можно констатировать, что подобные взаимовлияния всегда носили позитивный характер и в современном мире становятся обширными.

*«Этнопсихологические проблемы личности»,
АГУ, Баку. 1985.*

Смещение реакций и расширение сознания

1. При всех различиях психических реакций на одинаковые воздействия в одинаковых ситуациях, или сходствах их при разных раздражителях в разных ситуациях, все же можно обнаружить определенные закономерные сдвиги (“смещения”) в их видах, происходящие в большие или меньшие исторические интервалы и в разных культурах. При этом имеются в виду лишь такие психические реакции, которые оказываются более или менее распространенными и благодаря этому характерными для социальной общности и представляющие собой комплекс взаимосвязанных явлений, возникающих у личности в процессе взаимодействия со средой, порождающей житейские трудности и интенсифицирующей переживания.

2. Более определенно о смещениях можно высказаться, если один вид реакций, который был распространен, позднее исчезает или сменяется другим. При некоторой схематизации можно выделить следующие тенденции в смещениях: а) от примитивных реакций к реакциям личности; б) от глобальных и амфорных к дифференцированным; в) от парциальных к интегрированным; г) от гипноических к гипноическим; д) при экстерииоризации и при интериоризации; е) от изменений индивидуальности при приспособлении, к сохранению ее при преобразовании среды.

3. Факты смещения реакций оправдывают взгляд на исторические изменения личности как на ее эволюцию и попытку рассматривать различия в происхождении атрибутов сознания как показатель “расширяющегося сознания”.

4. Характеризуя примитивного человека, В.Вундт наиболее выдающуюся черту его сознания усматривал в “удовлетворенности” и подчеркивал, что в своих желаниях он не

ищет ничего дополнительного к тому, чем обеспечивает его среда. Состояние сознания, допускающее сопричастность несовместимого (Леви Брюль) при тотемических верованиях объясняется неполнотой рефлексии. Сознание, отчуждающее волю, привело к всеобъемлющему распространению религий, а позднее, возникновению реакций на отчуждение к появлению ереси и сект. В этом конкретном плане реакции человека смещались от отчуждения к реакциям на отчуждение, от смирения к напряжению, от аутизации к реакциям “экспликации”, возникли реакции типа аномии, реакция на культурную депривацию и т.д.

5. Такие особенности сознания как “связывание симультанного”, “связывание сукцессивного”, “отражение в виде образа”, “рефлексия”, “оперирование”, “интуиция, возникшая на основе торможения инстинктов”, “антиципирование”, возникли не сразу (А.Н.Леонтьев). Одни из них своими корнями уходят в глубокую историю жизни на Земле, другие развились уже у homo faber. Современность с быстрой сменой всего склада жизни и насыщением воздействий породила новую особенность сознания “видение изменений” и вместе с тем привела к акселерации темпов и ритмов сознания, которые продолжают и дальше.

II FƏSİL

BİLİŖVİZM PSIXOLOGİYASI (rus dilində)

- ❖ *Fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı təsiri haqqında*
- ❖ *Bilinqvizm tipləri*
- ❖ *Bilinqvizmdə dil və təfəkkürün əlaqəsi*
- ❖ *İkinci siqnal sistemində “dil sahələri” və hədlər haqqında*
- ❖ *Bilinqvizm psixologiyasında dil hissi*
- ❖ *Bilinqvizmdə nitq qavrayışının xüsusiyyətləri*
- ❖ *İki və çoxdillilikdə nitq və təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə dair*
- ❖ *Dil hissi haqqında (azərbaycan dilində)*

Психология билингвизма ⁸

В течение последних десяти лет мы больше всего сосредоточены на изучении психологии билингвизма и изыскания методов, могущих стимулировать его развитие при обучении языкам, поэтому и обзорный доклад по своим работам посвящаем этой теме.

Билингвизм является с одной из сложных форм речевой деятельности. Для исследования явлений, характеризующих билингвизм авторы в той или иной форме опираются на данные накопленные в психологии речи.

В Советской науке психология речи изучается с принципиально новых позиций в самых различных аспектах. Плодотворные и перспективные результаты в этой области сложились в цельную систему взглядов, которые мы находим в трудах А.Н.Леонтьева, А.Р.Лурия, Н.А.Жинкина, А.Н.Соколова, В.А.Артемова, Ф.Н.Шемакина и других, а в зарубежной литературе - у Дж.Миллера, Дж.Ликлайдера и других.

Что же касается специфических проблем билингвизма, то работа Л.С.Выготского "К вопросу о многоязычии в детском возрасте" (1928) явилась важной вехой на этом пути. Именно с этой работы начинается глубокий критический анализ и экспериментальное изучение таких основных проблем как возможность или невозможность независимого существования двух или нескольких языков в сознании, влияние билингвизма на интеллектуальное развитие и других. Эта работа обладала подытоживающим значением в дискуссии вокруг вопросов, поднятых зарубежными учеными, в которой участвовали И.Эпштейн, В.Штерн, Ж.Ронжа и др.

---

⁸ Публикуется впервые (ред. – Р.И.) Доклад был подготовлен в 1966 году и представлен на соискание степени доктора психологических наук .

Большинство работ наших ученых о двуязычии связано с обучением русскому и иностранным языкам. Большой вклад в эту область внесла лаборатория I Московского института иностранных языков, руководимая В.А.Артемовым. Из этой лаборатории вышли исследования З.М.Цветковой, Ф.А. Кязимова, О. С. Городецкой, Н. С. Сыртлаковой и других. Большое распространение получили работы Б.В.Беляева. В Институте им.Герцена исследования вели А.В.Ярмоленко, А. Г. Зоргенфрей. Работы велись во многих национальных республиках, исследовались разные аспекты взаимодействия одно или разносистемных языков с близкой или различной графикой. При этом вторым языком большей частью являлся русский. Ставилась также задача найти психологически обоснованный путь для разработки более эффективных методов обучения языку. В числе этих работ исследования Р.М.Расулова (в Азербайджанской ССР), З.А.Александрян (в Армянской ССР), Н.В.Имедадзе (в Грузинской ССР), В.С.Суфиева (в Казахской ССР), А.П.Яцкиявичюса (в Литовской ССР), М.А.Павлова (в Латвийской ССР), К.Н. Вноровской, Н.С.Магина (в Молдавской ССР), А.Бехбасова (в Узбекской ССР) и другие.

Изложение наших исследований в области билингвизма мы осуществляем в хронологической последовательности их выполнения, что позволит показать как обосновывались те выводы, к которым мы постепенно подходили на протяжении всего этого времени.

1. Языковые взаимодействия в индивидуальном сознании

На основе первых же экспериментальных данных мы разработали рабочую гипотезу языковых взаимодействий в сознании, которая должна была облегчить дальнейшую разработку

вопроса. С изложения ее мы и начнем настоящую статью. В психологии давно еще было обращено внимание на то, что дети, одновременно изучающие несколько языков, разговаривая на одном из них, сравнительно редко переходят с одного языка на другой. Подчеркивалось, что одни лишь представления о вещах едва ли могли оградить их от этого. Представления, наоборот, увлекали бы говорящего в область то одного, то другого языка. Указывалось, что этому мешает сам язык, на котором случайно начали говорить они сами или окружающие их люди. Можно полагать, что также обстоит дело у взрослых.

Таким образом у людей, знающих два языка, каждый из них своим словарным фондом, грамматическим строем и фонетикой как бы довлеет над индивидуальным сознанием, когда говорящий начинает свою речь на том или из этих языков.

Современная психология, вооруженная понятиями физиологии высшей нервной деятельности, вполне научно может объяснить отмеченный факт, пользуясь учением о доминанте и о динамическом стереотипе. Учение о доминанте, подчеркивая руководящую и организующую роль главенствующего очага возбуждения в нервной системе, который тормозит деятельность одних центров, отклоняет и направляет возбуждения, исходящие от других, показывает, как осуществляется единство и стройность во всей работе нервной системы в целом.

Оно объясняет, как тот или иной язык с началом речи на нем становится доминирующим благодаря именно этому представления, связанные с другими языком, тормозятся.

С другой стороны, выработанный в процессе изучения языка и последующего пользования им динамический стереотип так же обеспечивает чистоту речи на каждом из языков у многоязычных людей.

Такова первая из речевых тенденций, называемая воспроизводительной, которая будучи детерминирована объектив

ной реальностью языка, обуславливает чистоту речи на том или ином языке, которым пользуется человек, владеющий двумя языками.

Однако практика и экспериментальные данные показывают, что такое состояние, когда говорящий на одном языке совершенно не прибегает к другому, не одинаково легко развивается у всех людей, и вместе с тем оно не находится в простой зависимости от уровня владения вторым языком. В то время как одни люди, со сравнительно бедным лексическим и грамматическими познаниями во втором языке, пользуясь им, совсем или почти совсем не прибегают к своему родному языку, другие же, при более высоком уровне знания второго языка, и даже вопреки своему стремлению не пользоваться родным языком то и дело возвращаются к нему.

По-видимому, одной воспроизводительной тенденцией всего многообразия языковых взаимодействий объяснить нельзя.

Непрерывный анализ и синтез, как ведущий принцип невропсихической деятельности, не может не привести к межъязыковым сопоставлениям у двуязычного человека. Это рождает, в отличие от воспроизводительной и в известной степени противоположную ей, **переводную тенденцию**. Если воспроизводительная тенденция, выражаясь условно, должна гарантировать непрерывность речи на каждом языке в отдельности, то переводная – часто уводит говорящего с рельсов одного языка на другой и обратно.

Корни возникновения переводной тенденции и степень ее развития в известной степени упираются в методику обучения второму языку. Вместе с тем, надо полагать, не существует методов обучения, могущих полностью исключить развитие переводной тенденции - ведь, как бы то ни было, второй язык дается на основе родного.

Вопрос о том, как развивается переводная тенденции, подлежат экспериментальному исследованию.

Предпочтительность для основных нейродинамических процессов более проторенных путей перед менее проторенными может объяснить и третью тенденцию языковых взаимодействий – **соскальзывание** о время речи на родной язык. Иначе эту тенденцию можно было бы назвать заместительной.

Эта тенденция, как и предыдущая, опирается на связь мышления с речью и является проявлением именно этой связи. На самом деле, привычная родная речь, развившаяся в единстве с мышлением, обычно не приводит к психологической ситуации опережения мышлением речи. Между тем речь на втором языке в различные периоды овладения им сталкивается с той или иной степенью недостаточности словесного запаса и знакомства с грамматическим строем, что в свою очередь выражается в опережении мышлением речи на втором языке.

Первоначально могло казаться, что тенденция соскальзывания на привычную речь тем сильнее, чем хуже человек владеет вторым языком в сравнении с родным. Однако это не так. Тут для раскрытия закономерностей также нужны экспериментальные исследования.

Взаимодействие первых трех тенденций не затрагивает систему каждого языка в отдельности. Но при известных условиях такое взаимодействие может оказаться нарушенным, и тогда наступает состояние, при котором происходит **“смешение языков”** в индивидуальном сознании — условно мы это назовем тенденцией **смесительной**. В самом деле, на практике и в эксперименте наблюдаются случаи, когда люди, включают в свою речь знакомые им слова второго языка, хотя соответствующие понятия родного языка им хорошо известны. Они как бы “ородноязычивают” или лучше “обродняют” их, а в других примерах, при пользовании вторым языком, включают в

него слова родного языка и здесь как бы “овтороязычивают” или лучше “обиноязычивают” такие слова. Причем явление это может касаться не только слов, но и, что чаще, грамматических и фонетических сторон языка. Это является фиксацией в речи смесительной тенденции.

И здесь также эксперимент, и наблюдение могут до конца раскрыть, при каких условиях и при каких индивидуальных вариациях языковых взаимодействий развивается такая тенденция; то есть когда, как, почему и что перемеривается в языке у двуязычных лиц.

Таким образом, пользование вторым языком раскрывает в речевом процессе три или четыре тенденции: в – первых, тенденцию установления и сохранения речевых связей на каждом языке в изолированности от других — **воспроизводительную**, во-вторых — **переводную**, в—третьих, тенденцию соскальзывания на другой язык — **заместительную** и, условно, четвертую — тенденцию смешения языков — **смесительную**.

В психологическом плане раскрытие языковых взаимодействий, собственно, связано с обнаружением этих тенденций.

Забегая вперед (наш материал не позволяет делать обобщения в этом плане), попытаемся рассмотреть индивидуальные вариации межязыковых взаимодействий и выделить основные типы их.

Поскольку психологические понятия ведущих тенденций, определяющих языковые взаимодействия, легко интерпретируются в физиологическом аспекте, то и для типизации следует использовать идеи, легшие в основу разграничения типов высшей нервной деятельности. Если с точки зрения силы, уравновешенности и подвижности сопоставить рассмотренные тенденции и исходить из идеи П.П.Павлова о том, что при слабости основных нервных процессов теряют практическое значение отклонения в их уравновешенности и подвижности, то мы бу-

дем иметь следующие 4 типа межъязыковых взаимодействий.

У первого — сильно выражена воспроизводительная тенденция. При значительной силе основных нервных процессов в части второй сигнальной системы, охватывающей систему сигналов второго языка, у него эти процессы не уравниваются, и возбуждение превалирует над торможением. Вместе с тем они подвижны. Это тип ученика, обучающегося второму языку, который хотя и усвоил всего небольшой запас слов и еще очень далек от познания грамматического строя его, тем не менее, говорит на этом языке, не прерывая свою речь переходами на родной язык, не прибегая к переводным сопоставлениям и как-то *обходя*, недочеты словарного запаса, путем замены одних понятий другими.

Особенно ярко выявляется этот тип в процессе овладения устной речью. Такой ученик характеризуется преподавателем языка как восприимчивый и способный к его предмету. Может быть, этот “чистоговорящий” тип можно было бы назвать — “к языку способный”. Для развития такого речевого типа, по-видимому, решающее значение имеет раннее начало обучения второму языку с наглядными и активными принципами его осуществления.

У двух других типов сильная первая тенденция имеет в своей основе уравновешенные и сильные основные нервные процессы. Уравновешенность их приводит к тому, что торможение в системе сигналов второго языка может положительно индуцировать и селективно иррадиировать в систему сигналов привычного языка. Такова физиологическая основа переводной тенденции. Однако здесь обнаруживаются и некоторые различия этих двух типов. У одного из них, с такой же легкостью, с какой протекает положительная индукция в систему сигналов родного языка, благодаря большой подвижности нервных процессов, идет динамика и противоположного направления;

вследствие этого тенденция к переводу становится двусторонней. Педагогам хорошо знаком и этот тип ученика. Такой ученик говорит на втором языке в меру своего словесного запаса и знания грамматического строя. Он дает хорошие ответы тогда, когда учитель требует от него перевести с обучаемого языка на родной и обратно. Но он выглядит слабее, когда ему надо поддерживать беседу на втором языке. Его следовало бы назвать — сопоставляющими или двусторонне переводящим.

У третьего типа, в отличие от второго, имеет место малая подвижность нервных процессов. Благодаря этому переводная тенденция у него односторонняя. Такой ученик в меру своих знаний переводит со второго языка на свой родной язык хорошо, но он не может использовать все свои возможности при переводе на второй язык. Такой односторонне переводящий тип назовем замещающим или соскальзывающим. Второй и третий типы дадут лучшие показатели при письменных работах и худшие при устной речи. Можно полагать, что такие типы разрешаются при позднем начале обучения второму языку и проведении на его основе переводного принципа как основного средства семантизации и закрепления материала.

У четвертого типа слабая первая тенденция — связи нового языка у него устанавливаются и сохраняются плохо. Основные нервные процессы, по крайней мере в пределах сигналов вновь изучаемого второго языка слабы. При таких условиях в пределах первой тенденции все время будет обнаруживаться инертность тормозного процесса. Такой тип при попытках беседы с ним на втором языке все время будет соскальзывать на родной. Учителю неродного языка он доставляет много хлопот, и тот характеризует его как “неспособного к языку”. Этот мало успевающий в новых языках тип можно было бы назвать смешивающим. Такой тип — продукт позднего начала обучений второму языку и пассивно—переводного характера

его осуществления. В целях удобства придадим вышеизложенному характер таблицы, обозначив ее как "речевые типы полиглотов"; однако будем иметь в виду всю условность подобной схемы.

Из приведенной схемы видно, что речевой тип с лежащими в его основе тенденциями межъязыковых связей развивается в результате множества факторов и прежде всего - времени начала обучения второму языку и метода обучения.

Все изложенное, собственно, только приводит нас к постановке проблемы о языковых взаимодействиях в индивидуальном сознании. Задачей исследования в этой области является раскрытие закономерностей, характеризующих эти взаимодействия на различных ступенях овладения вторым языком. Для успешного проведения исследования решающее значение имеет методика, поэтому изложению ее мы отводим несколько больше места, чем, может быть, нужно.

Речевые типы полиглотов

Речевой тип	Превалирующая у него в языковых взаимодействиях тенденции	Тип высшей нервной деятельности, у которого чаще развивается речевой тип	Время начала и методика обучения второму языку, чаще всего приводящие к развитию данного речевого типа
Чистоговорящий	Репродуктивный	Безудержный	Раннее начало. Наглядное обучение

Сопоставляющий-переводящий	Переводная	Живой	Позднее начало. Переводная методика.
Замещающий или соскальзывающий	Заместительная	Спокойный	Позднее начало. Переводная методика.
Смешивающий	Смесительная	Слабый	Позднее начало. Переводно-пассивная методика.

Методика исследования

Из всех методов психологического исследования ни один не получил такого распространения и не подвергался таким модификациям, как ассоциативный эксперимент. Его применяли для самых различных целей, он оказывался полезным при разрешении ряда психологических вопросов. Ценность этого метода в отечественной психологии в последнее время возросла и потому, что ряд наших физиологов и патофизиологов, занятых исследованием второй сигнальной системы и межсигнальных взаимодействий, стали отводить в своих работах значительное место новым его модификациям. А.Д.Зурабашвили¹ предложил назвать его словесным экспериментом, не считая при этом необходимым снятие его прежнего названия.

Ассоциативный эксперимент в определенной модификации положительно оценивается А.Г. Ивановым-Смоленским, так как он дает “возможность объективно уловить те изменения корковой динамики, которые происходят в мозговой коре от момента попадания в нее словесного раздражителя до появления ответной на него словесной реакции”.

Однако А.Д.Зурабашвили считает необходимым подчеркнуть, что “словесный эксперимент, проводимый на основе учения И.П.Павлова о высшей нервной деятельности, ничего общего не имеет с субъективно – психологическими трактовкам и спекулятивными умозаключениями психоаналитиков”.

Как известно, А.Г Иванов-Смоленский выделяет *четыре* типа условных связей:

тип Н - Н (непосредственный раздражитель непосредственная условная реакция);

тип Н—С (непосредственный раздражитель - ответная словесная условная реакция);

тип С—Н (словесный раздражитель — ответная словесная условная реакция).

тип С—С (словесный раздражитель ответная условная словесная реакция).

А.Д.Зурабашвили, констатируя методику “словесных экспериментов исходя при этом из принципиальных позиций, имеющих в виду выделение в речевой сигнализации генетических ступеней, ввел в формуляр слов—раздражителей, наряду с именами существительными (названия предметов), также глаголы (название действий), отглагольные существительные (отвлеченные представления о действиях) и имена прилагательные (качественные признаки).

Первым из восьми вариантов его словесного эксперимента является непосредственное раздражение предметом и словесный ответ — тип Н—С. Этот вариант он считал самым легким для испытуемых.

Нашей задачей является исследование языковых взаимодействий; поэтому методику словесного эксперимента мы строили по типам Н—С (раздражение предметом-словесная реакция) и С—С (раздражение и ответная реакция словами). Предметами- раздражителями нам служили те же, которыми

пользовался и А.Д.Зурабашвили. Однако словесные реакции, которые давались при этом испытуемым инструкциями, либо ограничивались рамками одного языка (русского или азербайджанского), либо же были, произвольными, и испытуемые могли в своих ответных реакциях пользоваться любым из двух языков. Для создания той или иной языковой доминанты придавалось значение не только инструкции, но и всей речевой ситуации. Если требовался ответ на азербайджанском языке, мы еще до дачи инструкции испытуемому на этом же языке, вели обычное собеседование с ассистентом; в другом случае создавалась ситуация русской речи. В тех же случаях, когда объявлялось испытуемому, что он должен, увидев предмет, ответить первым пришедшим в голову словом, на каком бы это языке ни было, беседа с ассистентом и сама инструкция излагалась перемешанными словами и фразами обоих языков. Таким образом, наши опыты по типу Н-С проходили в трех вариантах:

Н — С_а (вид предмета — реакция азербайджанскими словами)

Н — С_р (вид предмета — словесная реакция словами русского языка)

Н — С_с (вид предмета — словесная реакция свободная, словами любого языка)

Предметы, которые показывались испытуемым, были: ключ, ложка, маленькое зеркальце, карандаш, кусок сахара, огарок свечи, иголка, обрывок веревки, очки, катушка из—под ниток.

В последующих опытах мы, в качестве слов—раздражителей, пользовались такими обиходными словами, которые входят в оба языка и, будучи фонетически близкими, имеют одинаковое смысловое значение в обоих языках. Такими являлись: шкаф, пальто, лампа, карандаш, пол, радио, самовар, стул, рамка, кукла.

Здесь также предусматривалось три варианта словесных

реакций. Варианты:

$C_o — C_a$ (слово - раздражитель, одинаковый для обоих языков словесная реакция азербайджанскими словами);

$C_o — C_p$ (слово - раздражитель, одинаковый в обоих языках словесная реакция русскими словами);

$C_o - C_c$ (слово - раздражитель, одинаковый в обоих языках—словесная реакция свободная, словами любого языка).

В третьих опытах словами - раздражителями служили слова русского языка. Таковыми были: книга, хлеб, яблоко, картина, курица, тетрадь, одежда, вода, стекло, бумага. Здесь также имелось три варианта.

$C_p - C_p$ (слово - раздражитель русского языка — словесная реакция русскими слова..и);

$C_p — C_a$ (слово - раздражитель русского языка — словесная реакция азербайджанскими словами)

$C_p — C_c$ (слово - раздражитель русского языка — словесная реакция свободная, словами любого языка)

В четвертых опытах словами—раздражителями были слова азербайджанского языка - те же, что и на русском, но предлагаемые в иной последовательности. Здесь имелось также три варианта:

$C_a - C_a$ (слово раздражитель азербайджанского языка — словесная реакция азербайджанскими словами);

$C_a — C_p$ (слово - раздражитель азербайджанского языка — словесная реакция русскими словами);

$C_a — C_c$ (слово - раздражитель азербайджанского языка, словесная реакция свободная, словами любого языка)

В настоящей статье мы не приводим данных по пятому типу опытов, где раздражителями служат слова, имеющие одно определенное значение в данном языке, но различно переводимые на другой. Так, например, слово “soğan” азербайджанского языка соответствует слову “лук” русского языка. На, азербай-

джанском языке слово “soğan” другого значения не имеет. Между тем “лук” русского языка имеет по крайней мере два различных значения. Или “бить” русского языка в переводе на азербайджанский язык имеет значения: 1) “döymək” избивать, 2) “vurmaq” ударить, 3) “sındırmaq” — ломать и т.д.

Уже перечисленные виды словесного эксперимента должны позволить раскрыть ряд закономерных связей в межъязыковых взаимодействиях в индивидуальном сознании человека.

Между тем методика исследования не ограничивается ими, и в каждом отдельном случае мы считаем необходимым дополнение словесного эксперимента специальной беседой, имеющей в виду изучение наличия или отсутствия у испытуемого тенденции к переводу или соскальзыванию с одного языка на другой. Одновременно с этим проводит я подробная паспортизация обследуемого с особенным акцентом на условиях его речевого различия, в частности времени начала обучения и вообще соприкосновения со вторым языком. Сюда же включается и выясняемая в порядке беседы степень знания им языков — родного и второго.

Переводную тенденцию методом беседы легче удавалось устанавливать у школьников 9 - 12—летнего возраста при проверке простого арифметического счета, осуществляемого ими на разных языках, с требованием при ошибочных ответах произвести подсчет повторно вслух. Характер расспросов в этом случае имел форму клинической беседы.

Опыт проводился так.

В начала предлагается перевод числовых обозначений с одного языка на другой в обоих направлениях. При этом учитывается скорость, правильность перевода и пределы сложности быстрого и правильного перевода.

Далее на родном языке (если он является привычным) предлагаются примеры на сложение, умножение и т.д., возраст-

тающей трудности, причем устанавливается скорость, правильность и предел сложности устного счета, доступный испытуемому.

За **этим начинается беседа** с испытуемым на втором языке, *и* для устного решения ему предлагаются те же или такого же характера **примеры**, что и на родном языке. При неправильных ответах от испытуемого добиваются устного суждения при подсчете. **Учитывается** скорость, правильность, предел сложности счета на втором языке, отношение к ошибкам (замечает ли испытуемый **их сам**), пользование при суждениях словами родного языка).

Таким образом, суть этой методики сводится к анализу речевых особенностей при сравнительном устном счете предельной для испытуемого "пороговой" трудности.

В отдельных случаях, при незамечаемых испытуемым грубых ошибках, мы его ответ повторяли на этом же языке, выражая его вопросительной форме. Это иногда позволяет дифференцировать роль внешнего анализатора в возникновении ошибки и может служить углублению анализа языковые взаимодействия.

Другим дополнением к методике, имеющим самостоятельное значение, являлось наблюдение и исследование переноса ошибок с одного языка на другой, особенно со второго на родной.

При анализе полученных данных словесного эксперимента мы не останавливали нашего внимания времени словесной реакции, им на типах ассоциаций, полагая, что эти моменты являются сами по себе следствием весьма сложных психофизиологических процессов *и* поэтому, в силу сложности, могут лишь запутать раскрытие языковых взаимодействий. Прежде всего мы подвергали рассмотрению репродукции только что данной испытуемым ассоциации, в повторном опыте, непосредственно следующим за основным. Таким образом анали-

зировалось непосредственное запоминание (закрепление словесного представления) только что самопроизвольно установленной испытуемым ассоциации в условиях множественности (10 ассоциаций) раздражителей.

Перехожу к изложению некоторых данных, полученных описанными методами.

Результаты исследований

Начну сизложения эксперимента, проведенного на взрослом, который служит нам для демонстрации положительного значения избранной методики.

СР., 1925 года рождения, студент вуза, родился в семье, где говорили на азербайджанском языке, и до пятилетнего возраста он знал лишь этот язык. В 1910 году переехал в Баку, семью дяди где пользовался двумя языками: азербайджанским и русским, и поступил в русский детский сад. Учился в русской школе. В быту пользовался обоими языками — азербайджанский был единственным языком общения с матерью. В армию был взят в 1943 году из IX класса. Служил в частях, где не было азербайджанцев (в Грузии, РСФСР, Молдавии). Переписку с родными вел также на русском языке. Когда в 1946 году после трехлетней службы, а армии приехал отпуск в Баку, обнаружил полное незнание азербайджанского языка. Хотя он мог использовать отдельные слова, однако совершенно не мог строить даже простых фраз. “Доходило до курьезов и знакомые смеялись над этим”. К концу месячного пребывания в отпуске “стал сносно говорить”. Повторное трехлетнее пребывание в войсковых частях в прежних условиях не привело уже к такой степени, запямятования родного языка. Ранен и контужен не был. В настоящее время речь на обоих языках свободна, преимущественна пользуется русской речь с азербайджанским ак-

центом и обучается в вузе на русском языке.

Данные экспериментов, проведенных над ним, оказались весьма интересными для освещения вопроса языковых взаимодействий. История языкового развития С.Р. сложна, русский язык, которым он овладел в детском возрасте на основе азербайджанского, в известный период его жизни стал единственным языком его общения и, таким образом, родным не в переносном, а в прямом смысле этого слова. Это обстоятельство, а также и то, что он дважды впоследствии восстанавливал знание родного языка, должны были сделать межъязыковые связи в его речи более устойчивыми.

Анализ результатов словесного эксперимента, проведенного над ним 8.VI—55г., показал наиболее яркие дифференцирующие признаки в части репродукции словесных реакций, проверенной тут же вслед за основным опытом.

Предельное количество воспроизведений в повторном опыте словесных реакций основного опыта у него равнялось 30-80 % и имело место в вариантах, когда раздражителями являлись:

1) вид предмета, а словесная реакция свободна и не связана с инструкцией о необходимости пользоваться тем или иным языком (вариант Н — С_с). В этих случаях он всегда давал ответы на русском языке (90%).

2) Слова одинакового обозначения на обоих языках, а словесная реакция была либо свободной (вариант С_о — С_с), либо же связывалась с инструкцией о необходимости давать словесные ассоциации на русском языке (вариант С_о - С_р). При свободном выборе словесных реакций он всегда отвечал словами русского языка (90%).

3) Когда раздражителями служили слова русского языка и язык ответов не устанавливался инструкцией (вариант С_р — С_с). В этих опытах все ответы также были даны словами русс-

кого языка(90 %), а когда на словесные раздражители русского языка испытуемый обязывался давать ответы русскими словами (вариант $C_p - C_p$),—(80%).

Минимальное количество одинаковых репродукций в 10%— 20% он давал тогда, когда:

1) словами - раздражителями являлись слова русского языка, а от испытуемого требовалось давать ответы азербайджанскими словами (вариант $C_p - C_a$) —(10%) или

2) раздражителями являлись слова азербайджанского языка, а инструкцией, произнесенной на этом же языке, исследуемый обязывался давать ассоциации азербайджанскими же словами (вариант $C_a - C_a$) (20%) .

Процент одинаковых с основным опытом репродукций был средний же колебался между 50% и 70% в следующих вариантах:

1) когда показывались предметы, и испытуемый обязывался сказать первое пришедшее в голову слово азербайджанского языка (вариант $H - C_a$) (70%);

когда при показе предмета он давал словесную реакцию русскими словами (вариант $H - C_p$) (60 %);

2) когда, услышав слово азербайджанского языка, он должен был ответить словами русского языка. (вариант $C_a - C_p$) (60%) и, наконец,

3) когда на слова азербайджанского языка он волен был отвечать словами любого из двух языков (вариант — $C_a - C_o$) (50%).

Для анализа полученных данных следует привлечь ряд понятий, принятых психологией, особенно те, физиологический смысл которых достаточно **раскрыт** в **определенных** нейродинамических закономерностях. **Мы имеем ввиду явления**, как одновременного, так и последовательного торможения ассоциации. Хорошо известны результаты **воспроизведения**,

когда при повторном опыте испытуемому предъявляется материал, даже немного превышающий максимум, **который он может** запомнить. При этом он не запоминает *итого* количества, которое легко запоминал ранее.

Далее, если для человека привычны одни ассоциации (одного языка), то образование новых ассоциаций между словами этого языка и любыми другими оказывается значительно труднее привычных ассоциаций. При этом каждый раз, когда человек должен со словами одного языка ассоциировать слова другого, возникает торможение, затрудняющее появление желаемой ассоциации и, значит, в той или иной форме сказывающееся на его (повторном воспроизведении).

Оценивая с этой точки зрения частоту соответствия репродуцированных словесных реакций с таковыми же в основном опыте, мы видим, что слова, одинаковые на обоих языках (языковой недифференцированный раздражитель), дают при заданиях ответить словами азербайджанского и русского языков или свободных реакций (ответить словами любого языка, пришедшими в голову), наибольший процент закрепления в репродукциях (90% - 80%) и, значит, такой тип протекания ассоциаций является для испытуемого самым легким - наименее тормозимым. Самым же трудным для него явились случаи, когда от него требовалось, услышать слово русского языка, давать ответные реакции словами азербайджанского (10 % одинаковых репродукций).

Если учесть затруднения в ходе течения представлений, когда раздражителями и реакциями являлись слова (азербайджанского языка (20% одинаковых репродукций), то станет понятной и сравнительная облегченность в течении ассоциативного процесса лишь в одном направлении (раздражитель слово азербайджанского языка, реакция — слово русского языка дало — 60% правильных репродукций при значительном за-

труднении в противоположном (10% одинаковых репродукций).

Следует обратить внимание на то, что в опытах, где ассоциативный процесс связан с переходом из одной сигнальной системы в другую (раздражитель – показ предмета, а реакция словесная), дифференцированность по правильности репродукций во всех случаях (реакция словами русскими, азербайджанскими или свободная) незначительна (60 - 90%).

Однако не случайным надо считать и то, что само задание, обязывающее едавать речевые реакции на определенном языке, снижает процент правильных репродукций (60-70%) и, значит, является затрудняющим фактором. Этот пример позволяет наметить, ряд вопросов, раскрытие которым мы увидим в приводимых в дальнейшем данных.

В - первых, в случаях, когда словесная реакция обусловлена - раздражителем первой сигнальной системы, всегда ли она протекает легче и даже тогда, когда заранее определен язык реакции?

Во - вторых, всегда ли у людей, владеющих двумя языками, но одним более привычно, чем другим, связи в одном направлении (от непривычного к привычному) образуются легче, чем в противоположном направлении?

В – третьих, служат ли средством облегченно устанавливаемых языковых связей при двуязычии одинаково обозначающие, а обоих языках слова (одинаковые в морфологическом и семантическом отношении).

Показание в приведенном примере разнообразии межъязыковых связей находится ли в соответствии с уровнем овладения этими языками? В отношении рассмотренного случая можно прямо утверждать, что он владеет обоими языками. Более того, как уже было сказано ранее, в разные переводы его жизни то один, то другой из этих языков был единственным

средством его речевого общения и полностью удовлетворял его в этом. Но один из этих языков теперь является более привычным, а к другому он прибегает реже. Уже одно это, как показано выше, сказывается на частоте тормозимости устанавливаемым к словесных связей.

Владение языком и привычность пользования им не всегда соответствуют друг другу. Для привычность пользования нужно считать весьма важным моментом языковую установку обследуемого. И в этой установке — наличие или отсутствие тенденции заменять при возникающих затруднениях один язык другим. В качестве затруднений могут быть интеллектуальные операции, физическое напряжение и эмоциональные моменты - переживания, осложняющие состояние. Именно этими соображениями мы руководствовались при описываемых ниже исследованиях.

Причем тенденция заменят один язык другим, при прочих равных условиях, зависит и от степени знания этих языков, хотя можно заранее утверждать, что она не всегда обусловлена этим. Экспериментальное подтверждение этому мы найдем и следующих примерах. Нами нарочно подобраны два случая, когда обследуемые еще очень плохо владеют вторым языком. Это дети одинакового возраста и примерно одинаковых условий языкового общения. В качестве интеллектуальной операции, используемой для раскрытия закономерностей в языковых взаимодействиях, у них взят счет в пределах первых десятков.

М. Ш., десяти лет, ученик III класса азербайджанской школы. В семье его говорят на азербайджанском языке. Слабо владеет устной русской речью. Отвечая на простые - вопросы, он выговаривает слова неясно, нечетко, пропускает окончания. Интеллектуальное развитие хорошее: находчив, понимает индифференциальные выражения, шутливый тон.

Простой устный счет через десятки, проверенный на азербайджанском языке, безошибочен, ответы быстрые, например: $5+5=10$; $7+9=16$; $8+7=15$; $17+19=36$; $5 \times 5=25$; $7 \times 5=35$ и т.д. Любые числа он быстро и безошибочно переводит с азербайджанского на русский и обратно.

В продолжающийся беседе задания даются на русском языке и требуется ответ на русском. Отвечает он так же быстро, но почти всегда с ошибками: $8+7=14$; $7+9=70$; $5+5=10$; $17+19=37$ .....21; $5 \times 5=25$; $7 \times 5=85$ и т.д. При этом он не обнаруживает никакой склонности к расчету с переводом. Анализ ошибок нашего испытуемого затруднителен, так как ответы его нередко, по-видимому, носят случайной ассоциации.

Если понятие элективной иррадиации, применяемой к межсигнальным взаимодействиям, распространить и на взаимодействие между различными языками (значит, пользоваться им, для объяснения явления а пределах одной лишь второй сигнальной системы), то можно было бы в этом случае говорить о том, что у приведенного испытуемого не происходит элективной иррадиации с системы, обнаруживает отрицательное индуктивное влияние на систему сигналов другого, в данном случае привычного, родного языка.

К обсуждению отмеченного явления хотелось бы привлечь и тот хорошо известный факт, что люди обычно не замечают неправильность своей речи, паразитические слова в ней и т.п. в то время как в чужой речи все это отмечают без особого труда. Полной аналогии тут, конечно нет. Но все же, когда в процессе обследования, получив неправильный ответ, тут же на русском языке мы повторяли обследуемому произведенный им счет (например: $8+7=14$), он обычно сразу замечал ошибку. Ведь в последнем случае, в отличие от самостоятельно производимой счетной операции, которую надо понимать как работу какой—то корковой части анализатора, принимает, участие

анализатор в целом, начиная со слухового рецептора.

Совершенно иные межъязыковые взаимодействия с постоянной тенденцией перевода на родной язык мы видели у другого *испытываемого*.

А.Б., ровесник М.Ш., из третьего класса той же школы. Дома у него говорят также на азербайджанском языке, интеллектуальное развитие у него хорошее, на родном языке говорит свободно. Русским языком владеет плохо и так же, как М.Ш., с трудом строит фразы.

Он свободно и быстро переводит обозначения чисел с одного языка на другой. Однако при производстве счетных операций он обнаруживает постоянную тенденцию перевода с одного языка на другой. Его устный счет на русском языке происходит медленнее, чем на азербайджанском. Если требуется от него вести подсчеты вслух, то сразу замечаешь, что в счет он вставляет азербайджанские слова. Например, при отсчете 100-13, про себя 100—10 ... *doxsan*-девянсто, потом лишь полный ответ 87. Если вначале он дает ошибочные ответы, то тут же исправляет их, например, 19+18-27 ... нет, десять, да десять ... 9 и 3 ...37.

Таким образом, в приведенном случае, при том же уровне знания второго языка, налицо — переводная тенденция. Здесь - совершенно отличные взаимодействия между обоими языками, хотя обоих случаях привычным является азербайджанский, а русским они начали овладевать лишь сравнительно не давно и знают его плохо Следовательно, переводная тенденций не находится в прямой зависимости от уровня владения вторым языком и даже при очень низком уровне знания его, она может быть мало выражена.

Интересным для - раскрытая направления переводной тенденции является перенос ошибок со второго языка, которым он слабо владеет, на привычный родной.

Привожу выдержку из беседы о составе семьи ученицей III класса Г.Х., 10 лет. Дома у нее говорят на азербайджанском языке. До школы она недолго посещала детский сад. Интеллект ее соответствует возрасту. В школе обучается успешно, с отличными оценками по родному и русскому языкам.

Беседа ведется на русском языке. "Сколько у тебя сестер?". "У меня три сестры". "Как зовут их?". "Старшую зовут — Светлана, среднюю — Хураман (называет свое имя), младшую — Натаван". Вопрос повторяется с акцентированием — «у тебя» — ответ тот же.

Переходим к беседе на азербайджанском языке (вопросы и ответы приводим в переводе на русский язык). На тот же вопрос - "Сколько у нее сестер?" — она отвечает: "У меня три сестры" — и дальше перечисляет их имена, включив свое имя. Тогда вопрос повторяется с подчеркиванием "у тебя" словами: "спрашиваю, сколько у тебя сестер?". Быстро исправляет: "У меня две сестры, нас трое сестер".

Перейдем к рассмотрению данных словесного эксперимента, первоначально сгруппировав их и попытаюсь найти закономерность в общих цифрах, а уже в дальнейшем вернемся к индивидуальному анализу. Численность словесных реакций в репродукциях, повторяющих ответные словесные реакции основного типа у отдельных испытуемых, различна. Частота их зависит от быстроты закрепления словесной реакции. Мы имеем примеры, когда в самых различных вариантах из 10 словесных реакций основного опыта все закреплены и повторяются в репродукциях, и наряду с этим - другие, где ни одна словесная реакция основного опыта при репродукции не повторяется.

Обратимся к общим цифрам. Взято 8 учеников III класса почти одинакового возраста, примерно одинаково владеющих родным азербайджанским языком и еще плохо овладевших вторым — русским языком, которому они обучаются в школе,

хотя число случаев мало, однако средние цифры, выведенные из результатов экспериментов, проведенных над ними, настолько отражают предполагаемые возможности, то мы считаем уместным привести их.

В вариантах $H-C_a$ и $H-C_p$ они дают почти одинаковый процент репродуктивного закрепление словесной реакции основного опыта (повторение той же словесной реакции в повторной опыте). Соответственно средний процент равен 25,7% и 20,2% .

Далее словесные реакции на языке слова-раздражителя C_p-C_p в C_a-C_a , оказываются легче запоминаемыми, устойчивыми. При этом большая устойчивость C_p-C_p в сравнении с C_a-C_a по—видимому, должна быть объяснена меньшим словесным запасом на втором языке, что обуславливает и большую динамичность процессов — меньшую возможность иррадиации возбуждения или проявлений торможения.

Что же касается переводных словесных реакций C_a-C_p и C_p-C_a , то процент сохраненных словесных реакций основного опыта в репродукциях в обоих вариантах различается незначительно. В реакциях C_a-C_p он равен 33%, а в реакциях C_p-C_a 27% .

Даже эта небольшая разница нам кажется вполне закономерной, так как объяснение ее остается тем же, что и было только что сказано в отношении высокого процента одинаковых словесных реакций вариантах C_p-C_p , в сравнении с C_a-C_a .

Заслуживает пристального внимания ряд примеров, когда в самых различных вариантах словесная реакция в репродукциях одинакова с основным опытом по содержанию, но дается словами другого языка.

Эти примеры будут приведены дальше при рассмотрении вопроса о переводной тенденции. Теперь же мы обращаем внимание на этот факт для подчеркивания значения закрепле-

ния в непосредственных репродукциях словесных реакций основного опыта.

По—видимому, закрепление словесной реакции на одном языке тут же сопровождается элективной иррадиацией в сторону знаков другого. Этот факт показывает, что оба языка в процессе закрепления словесных реакций могут находиться в непрерывном взаимодействии.

Последнее обстоятельство может натолкнуть нас на педагогические выводы, но от них пока мы воздерживаемся, хотя они и очевидны.

Приводим следующие данные, касающиеся словесных реакций этой же группы испытуемых. Дети 10—11—летнего возраста, ученики III класса с родной азербайджанской речью, еще плохо говорящие по—русский, хотя и умеющие уже сами строить предложения и отвечать на втором языке на простые вопросы. Они обучаются русскому языку второй или третий год. Для них азербайджанский язык привычен в домашних условиях. Наряду с этим они часто слышат на улицах, по радио, в кино и т.д. русскую речь, а в быту и в играх нередко сами пользуются ею.

Мы сталкивались с детьми, которые в вариантах Н—С_а, несмотря на твердую инструкцию на раздражитель — показанный предмет реагировать словами азербайджанского языка, тем не менее дают в среднем 5% реакции словами русского языка. Такого примера в варианте Н—С_р не было. В других же вариантах это явление повторяется. Причем, в варианте С_о—С_а, средний процент реакций русскими словами составляет 13,7%.

С_р—С_а “ ” “ ” “ ” “ ” 5%

С_г—С_а “ ” “ ” “ ” “ ” 0%

Н—С_а “ ” “ ” “ ” “ ” 5%

То обстоятельство, что реакции русскими словами мы встречаем во всех вариантах и даже в варианте С_а—С_а, показы-

вает что это явление не случайного порядка.

Однако их больше всего в варианте $C_o—C_a$, где раздражителями служат слова, встречающиеся в обоих языках и имеющие одинаковое значение. В этом варианте в количестве от 1 до 4-х они встречаются у половины испытуемых как в основном опыте, так и в репродукциях. Таковы слова: вата, вода, груша, дверь, иголка, железо, камень, слет, книга, ковер, ложка, ножик, очки, перо, палка, рука, ручка, сахар, тетрадь, чернильница, шапка. Как правило, характер ассоциативной связи со словом раздражителем относится к группе низших.

Таким образом, при ситуации, когда испытуемые должны были дать словесные реакции азербайджанскими словами, они наряду с такими реакциями, вопреки данной инструкции и созданной в порядке беседы экспериментатора с ассистирующим речевой ситуации азербайджанского языка, давали реакции русскими словами.

С этим явлением мы сталкиваемся именно у детей, еще плохо владеющих русским языком. В приведенных примерах у испытуемых происходит смешение языков, отмеченное знаком “оброднения”, “ородноязычивания” слов русского языка,— русские слова они включают в свою родную речь.

Это, по-видимому, имеет место только в определенной стадии овладения вторым языком. Но всегда ли это имеет место, пока не знаем. Обусловлено это, надо полагать, слабостью активного, в частности дифференцировочного, торможение вновь вырабатывающихся сигналов системы второго языка. Такое объяснение вполне согласуется с тем фактом, что именно вариант $C_o—C_a$ дает наибольшее количество (13,7%) подобных словесных реакций. На самом деле, когда раздражителем служат одинаковые в обоих языках слова, а инструкция требует реакции азербайджанскими словами, система сигналов второго языка должна находиться в заторможенном состоянии. Но в ту

пору овладения вторым языком, когда знание его еще далеко от прочности и внутренней связанности, такое активное торможение, по—видимому, еще очень слабо.

Обратившись к словесным реакциям азербайджанскими словами на разные раздражители у тех же испытуемых, находим следующие средние цифры:

в варианте $C_a—C_p$ средний процент реакции азербайджанскими словами в отношении ко всем словесным реакциям этого варианта — 14,6%,

$C_o—C_p$ средний процент реакций азербайджанскими словами в отношении ко всем словесным реакциям этого варианта — 37%

$C_p—C_p$ “ ” “ ” “ ” “ ” 0

H— C_p “ ” “ ” “ ” “ ” 0

Таким образом, мы здесь сталкиваемся с результатом, который следовало бы ожидать в той стадии овладения вторым языком, когда связи в нем еще рыхлые и, как предполагалось, активное торможение, особенно дифференцировочное слабо.

Наряду с этим здесь мы встречаемся и со смешением языков. Ряд слов родного языка “овтороязычен”. Такими словами являлись азербайджанские слова: *qarı, qazan, papaq, təyyarə, qutu, sücə, qələm, kitab, kağız, dəftəri* т.д. в переводе; дверь, кастрюля, шапка, самолет, коробка, цыпленок, ручка, книга, бумага, тетрадь.

Значение возраста или типа внутрисигнальных межъязыковых связей во - второй сигнальной системе, выработанного в процессе обучения, для таких явлений, как “ородноязычие” или “овтороязычие” слов другого языка, нами еще не изучено. Также мы не можем ответить на вопросы об обязательности или устойчивости этих явлений как стадий в процессе овладения человеком вторым языком.

Ассоциативный эксперимент позволяет раскрыть у обследуемых наличие переводной тенденции. Бесспорными в этом отношении являются примеры, когда испытуемые в репродукциях дают переводы на другой язык тех слов, которыми реагировали они на раздражители в основном опыте.

В зависимости от того обнаруживают ли испытуемые перевод лишь с одного какого-либо языка на другой или наряду с этим же в других опытах репродукции дают переводы и в противоположном направлении, можно судить об односторонней или двусторонней направленности переводной тенденции.

Привожу примеры такого типа словесных реакций: (азербайджанские слова напечатаны курсивом)

Испытуемая Г.Т., 12 лет ученица V класса

Вариант опыта	Раздражитель	Словесная реакция в основном опыте	Словесная реакция при репродукции
H-C _a	часы	<i>qol</i>	рука
H-C _c	ключ вата зеркало	ключ вата зеркало	<i>açar</i> <i>rambiq</i> <i>ayna</i>
C _p -C _c	курица	<i>süсә</i>	цыплята
C _a -C _c	<i>Şüşə</i> (стекло) <i>su</i> (вода) <i>kitab</i> (книга)	<i>ev</i> <i>həyət</i> <i>kitabxana</i>	дом двор библиотека
C _o -C _o	пальто кукла рамка	одевать <i>oynamaq</i> <i>şəkil üçün</i>	<i>geymək</i> играть для карточки

В приведенном случае обследуемая бесспорно обнаруживает переводную тенденцию. Не случайно, что такое переводное закрепление в репродукции словесной реакции, данной в основном опыте, чаще всего обнаруживается в вариантах сво-

бодного выбора испытуемым языка ассоциативной реакции. Эта же испытуемая в остальных вариантах всегда реагировала словами языка, которые требовались инструкцией. Единственное исключение имело место в варианте Н—С_а, где она в основном опыте неоднократно соскальзывала на русский язык.

Переходная тенденция обнаруживается и в низшего типа словесных реакций., когда испытуемые в варианте Н—С давали наименования показанного предмета. Г.Т., на семью, в которой обычная речь – азербайджанская, имеет отличную оценку по русскому языку, которому в школе обучается четвертый год. Живет она в доме со смешанным составом и вселения, а среди подруг, с которыми играет во дворе, некоторые говорят только на русском языке. Нередко, бывает а кино, где смотрят русские фильмы. Сама Т.Г считает, что оно значительно легче говорить по-азербайджански, чем по-русски.

Уже в начале статьи отмечалось, что переводную тенденцию можно понимать как элективную иррадиацию с системы сигналов одного языка на другой. В приведенном примере такая иррадиация быстро протекала в обоих направлениях. Привожу пример языковых взаимодействий с такой же элективной иррадиацией, во раскрывающейся на более элементарном уровне типов словесных связей. Здесь также обнаруживалась двусторонняя направленность переводной тенденции при значительно худшем знании русского языка.

Данные ассоциативного эксперимента относятся к ученику III класса М.Ш., 10 лет, из семьи, где обычной является речь на азербайджанском языке. Он начал обучаться русскому языку только в школе и учится ему около двух лет. Русские слова он выговаривает еще неясно, нечетко, пропускает окончания.

В варианте С_р—С_а часть его словесных реакций на азербайджанском представляет собой переводы русских слов—раздражителей на азербайджанский язык. Доказательством то-

го, что это – не следствие неправильного понимания инструкции, а наоборот, инструкция им воспринята правильно и сохраняется в памяти на протяжении всего опыта, являются другие словесные реакции, где он реагирует на раздражители русскими словами. Этот опыт дал следующие результаты:

Вариант С_р—С_а

Слова— раздражители	Словесная реакция в основном опыте	Словесная реакция при репродукции
книга	<i>китаб</i>	<i>китаб</i>
ручка	стол	стол
стекло	<i>ајна</i>	<i>ајна</i>
девочка	<i>гыз</i>	<i>гыз</i>
картина	тетрадь	тетрадь
яблоко	<i>алма</i>	<i>алма</i>
курица	<i>тојуг</i>	<i>тојуг</i>
тетрадь	доктор	книга
одежда	диван	стол
вода	<i>су</i>	<i>су</i>

Примечание: слова азербайджанского языка напечатаны курсивом и во всех случаях являются переводом слов –раздражителем.

Он же в варианте С_а–С_р сохраняет словесную реакцию перевода, хотя прибегает к нему несколько реже.

Вариант С_а—С_р

Слова— раздражители	Словесная реак- ция в основном опыте	Словесная реакция при репродукции
<i>алма</i> яблоко	яблоко	яблоко
<i>су</i> вода	вода	вода
<i>палтар</i> одежда	пальто	пальто
<i>дәфтәр</i> тетрадь	<i>китаб</i> книга	<i>китаб</i> книга
<i>тојуг</i> курица	<i>сйсә</i> цыпленек	<i>сйсә</i> цыпленек
<i>шәкил</i> картина	шкаф	<i>китаб</i> книга
<i>гәләм</i> ручка	ручка	ручка
<i>китаб</i> книга	<i>дәфтәр</i> тетрадь	<i>дәфтәр</i> тетрадь
<i>шушә</i> стекло	<i>гәзет</i> газета	<i>гәзет</i> газета
<i>чорәк</i> хлеб	<i>кагыз</i> бумага	<i>кагыз</i> бумага

Примечание: перевод азербайджанских слов дан курсивом. Рассмотрим также случаи, где обнаруживается тенденция соскальзывания на другой язык. Случаи соскальзывания мы констатируем тогда, когда испытуемый, который реагировал словами языка, предусмотренного инструкцией, перестает давать таковые, и начинает обнаруживать словесные реакции на другом языке. Это является показателем большой тормозимости может быть, инертности, некоторой застойности тормозного процесса

и системе сигналов языка, пользование которым имеется в виду данным вариантом исследования.

Вариант С_а—С_с

Слова— раздражители	Словесная реакция в основном опыте	Словесная реакция при репродукции
<i>кагыз</i> бумага	стол стол	большой
<i>алма</i> яблоко	базар базар	базар
<i>шüşə</i> стекло	<i>ев</i> дом	дом
<i>су</i> вода	<i>həjətdə</i> во дворе	двор
<i>китаб</i> книга	<i>китабхана</i> библиотека	библиотека
<i>палтар</i> одежда	<i>магазиндə</i> в магазине	магазин
<i>чорəк</i> хлеб	в доме	кушать
<i>дəфтəр</i> тетрадь	в сумке	в сумке
<i>шəкил</i> картина	кино	в клубе
<i>тојуг</i> курица	во дворе	во дворе

Примечание: перевод азербайджанских слов дан курсивом.

В приведенном примере испытуемый вначале реагирует с словами одинакового обозначения в обоих языках, далее он в словесные реакции дает словами азербайджанского языка, после и до конца опыта, включая все репродукции, он обнаруживает одни лишь реакции русскими словами, и это несмотря на то, что раз-

дражителями служат слова азербайджанского языка, а при переходе на опыт репродукции соответственно варианту исследования создавалась ситуация смешанной речи, проводимой между экспериментатором и ассистентом, и в таком же порядке излагалась инструкция. Следует обратить внимание также и на то, что грамматическая форма связи словесной реакции и слова раздражителя сохраняется при переходе с одного языка на другой.

В другом примере – Г.Х., 12 лет, 7 мес., в V классе, соскальзывает на реакции русскими словами в варианте C_p-C_a .

После пяти первых словесных реакций азербайджанскими словами и словами одинакового в обоих языках значения она соскальзывает на реакции русскими словами: железо, палка, кровать, печь, дверь.

Она же в варианте C_p-C_c в основном опыте дает первые словесные реакции, а при репродукции лишь первую реакцию словом азербайджанского языка, а вслед за этим соскальзывает на реакции русскими словами одинакового значения на обоих языках. Привожу протокол записей.

Вариант C_p-C_c

Слова— раздражители	Словесная реакция в основном опыте	Словесная реакция при репродукции
курица	<i>дивар</i> (стена)	<i>дивар</i> (стена)
картина	<i>китаб</i> (книга)	стена
яблоко	газета	картина
ручка	карта	карандаш
книга	чернила	тетрадь
бумага	диван	диван
стекло	шкаф	чернила
вода	рамка	диван
одежда	графин	рамка
тетрадь	картина	газета

В следующем примере обнаруживается то же явление, но в противоположном направлении. В варианте С_а–С_р после 4-х реакций русскими или одинокого обозначенными на обоих языках словами: чернила, ручка, медведь, шкаф – соскальзывает на реакции словами азербайджанского языка:

toyuq cücə

курица цыпленок

çörək qapı

хлеб дверь

Едина ли нейродинамическая основа обоих этих соскальзывания или сделанное в этом отношении предположение должно быть пополнено и изменено, покажут дальнейшие эксперименты. Во всяком случае “соскальзывания” на второй язык, которым испытуемая владеет значительно хуже родного, с психологической точки зрения, по-видимому, отлично от перехода с малознакомого языка на родной.

Соображения о роли одинаково значимых слов обоих языков для соскальзывания с одного языка на другой можно было бы подтвердить следующим примером, который легко приумножить.

Испытуемая Н.Т., 10 лет 6 мес., ученица III класса, начавшая овладевать русским языком в детском саду, продолжала обучаться ему в школе. Она обычно находится в азербайджанском речевом окружении (семья, школа). Азербайджанская речь у нее правильная и значительно лучше русской. В варианте Н–С она соскальзывает на русскую речь. Происходит это после 2-х реакций словами одинокого значения в обоих языках.

Вариант Н—С_с

Слова—раздражители	Словесная реакция в основном опыте
ключ	<i>Açar</i> (ключ)
катушка	<i>İp</i> (веревка)
ложка	чай
свечка	спичка
зеркало	девочка
карандаш	ручка
сахар	ложка
веревка	нитка
очки	очки
иголка	

В этом примере одинаковые слова, встречающиеся в обоих языках, как бы служат привычными связями перехода с одного языка на другой. При подведении общих итогов возвратимся к методике исследования и рассмотрим положения, высказанные в начале статьи. Методика исследования сводилась:

- 1) к анализу непосредственного закрепления словесной реакции при различного вида языковых связях;
- 2) к анализу языка мыслительного процесса в *условиях* затрудненной интеллектуальной операции и
- 3) к анализу переноса речевой ошибки с одного языка на другой.

Как доказано, эти методы дополняют друг друга и вполне могут служить раскрытию языковых связей в индивидуальной сознании. Как видно из приведенных примеров, при всем многообразии языковых взаимодействий мы нередко имеем достаточно оснований разграничить наличие в индивидуальном сознании говорящего таких тенденций, как воспроизводительная, переводная, заместительная и смесительная.

Если какая-либо одна тенденция заметно превалирует и обнаруживается при всех методах исследования, то появляется, возможность говорить о типе языковых связей, характерном для данного лица, в данной стадии овладения им вторым или третьим языком.

Таковы чистоговорящий, сопоставляющий или переводящий, замещающий или соскальзывающий к смешивающий типы полиглотов.

Во вводной части было высказано соображение, что превалирование той *или* иной тенденции обусловлено как возрастом начала обучения второму языку, так и методом преподавания.

Как было показано, превалирование разных тенденций может иметь место при одинаковом, знании языков и наоборот.

В связи с этим имели место рассуждения о значимости для индивидуальных различий типов высшей нервной деятельности, к которым эти лица относятся, однако эти соображения в работе не исследованы.

2. Типы билингвизма

В последующих работах под тем же наименованием /2/ и в работе "Двуязычие, его структура и индивидуальная типология" /3/ автор психологическую проблематику явления двуязычия рассматривает как специфичную, своеобразную для психологии и критически оценивает подход к этой проблеме со стороны психолингвистики, снижающей проблему возраста усвоения языка и ее уровень.

Исходя из идеи, что связь мысли и слова представляет собой непрерывный процесс /движение/ идущий в двух направлениях - от мысли к слову и от слова к мысли, он выделяет, возникающие на этой основе два новых типа мысляязыковых связей. Первый - имеет место при лексике фразеологической и фо-

нетической идентичной значимости элементов обоих языков и второй - при лексико-фразеологических семантических расхождении. Этот аспект проблемы ставит психологическое изучение двуязычия в тесную связь с лингвистическими сопоставительными исследованиями двух языков.

В качестве вспомогательного материала, могущего помочь более глубокому раскрытию проблемы для выявления роли эмоциональных факторов, состояний сознания, он привлекает и психологический материал /расстройства речи на разных языках у биглотов, речь биглотов при состояниях опьянения, при погружении и выходе из шоковых состояний/.

Исходя из экспериментально установленных автором четырех речевых тенденций, обнаруженных на разных стадиях развития билингвизма он выделяет четыре типа б – или полиглотов. При превалировании репродуктивной тенденции – чисто-говорящий, переводной - сопоставляющий или переводящий, при тенденции соскальзывания – соскальзывающий с одного языка на другой и, наконец смешивающий в речи разные языки.

Имея в виду устойчивое проявление отмеченных речевых тенденций при билингвизме и трудность их выравнивания, автор склонен объяснить их особенностями нейродинамики: силой, уравновешенностью и подвижностью нервных процессов, лежащих в основе речи. Если тенденция беспорядочного смешения в речи элементов разных языков указывает на неустойчивость индуктивных взаимоотношений между элементами двух языков, ставших средствами речи у биглота - и это наблюдается /экспериментально автор не доказывает/ у людей со слабым типом высшей нервной деятельности, то остальные три соотнесены с соответствующими сильными типами высшей нервной деятельности. Во всяком случае устойчивая репродуктивная тенденция, выделяющая язык, которым поль-

зуются, от другого или других, которые знают, обусловлена отрицательной индукцией сильного нервного процесса. Можно предположить, что переводная тенденция может иметь место лишь при подвижности, а стойкое соскальзывание с рельс одного языка на другой, наоборот, при малой подвижности процессов.

3. Связи мышления языка при билингвизме

Следующий аспект проблемы билингвизма, который исследован автором это вопрос о связях мышления и речи при билингвизма /4/.

Специфика изучения связей мышления и речи заключается в том, что она вводит нас в сферу явлений, представляющих собой предмет не только психологии, но и физиологии и лингвистики, физиологии высшей нервной деятельности, поскольку последняя изучает вторую сигнальную систему и лингвистики, поскольку предметом ее является изучение свойств языковых единиц и правил соединения их в речи. Отправными точками для автора являются основная характеристика мышления как строго детерминированного процесса, где внешние в отношении мыслительного процесса причины всегда действуют через внутренние условия.

Речевое развитие рассматривается как развитие мышления, процесс формирования значения слов как процесс образования понятий, который происходит при решении той или иной задачи и таким образом, связан с потребностями и интересами человека.

С этих точек зрения автор стремится найти общие и отличительные черты в процессе овладения родным и новым языком. Новый язык всегда привносит что-то новое и мышление, так как слова нового языка в той или иной степени отличны от слов родного и часто не совпадают с ними своим значением. В

этом кроется важнейшее звено в психологической концепции билингвизма в отличие от лингвистической. По мнению многих лингвистов, полного двуязычия быть не может, особенно если под двуязычием понимать такое посредствующее звено в процессе взаимодействия языков, когда имеет место равноправие двух языков. Взаимодействие, считают они, в равной степени и в различных формах охватывает как лексику и морфологию, так и фонетику. Взаимодействие обязательно приводит к смешению языков, заимствованиям, субстратным, суперстратным явлениям.

С психологической же точки зрения двуязычие у отдельного лица может быть полным и два или несколько языков могут сосуществовать на равных правах на протяжении всей жизни субъекта, даже будучи в различной степени развитыми. Вместе с тем, чем более человек совершенствует знание языков, тем более снижаются возможности их смешения.

Как показано выше, в большинстве случаев /сильные нервные процессы/ в речи двуязычных людей всегда имеет место противодействие их смешению.

Автор, как бы полемизируя с лингвистами корень зла, а смешение языков, по-видимому, есть зло, видит в тех людях, которые становятся посредствующими звеньями, и у которых, благодаря слабости нервных процессов, обнаруживается тенденция к смешению языков.

Вместе с тем, в последней работе о взаимодействии речевых явлений с эволюцией языка /II/ он стремится снизить роль "опосредствующего звена", вывод, который логически вытекает из изучения явлений двусторонней селекции между личностью (ее речью, народным языком) и литературной системой языка.

Однако психологическая концепция билингвизма не всегда противоположна лингвистической, более того, она часто оказывается в высшей степени близкой. Так, например, лингвисты

утверждают, что различные стороны языка по-разному подвергаются смешению: легче других смешиваются грамматическая система одного языка с лексической системой другого или фонетическая система одного языка с морфологической системой другого. Вместе с тем смешение однородных систем двух языков невозможно, две морфологические системы не смешиваются, а исключают одна другую. Исключением из этого является лексическая система, которая не является, по мнению многих лингвистов, однородной и системой, по крайней мере в той степени, в какой это наблюдается в области морфологии и фонетики, а представляет собою "незамкнутую систему".

Аналогичное явление мы имеем и в психологии билингвизма.

Подходя к вопросу, исходя из особенностей мышления, автор подчеркивает, что мышление фиксирует грамматику первоначально усвоенного и, значит, родного языка, а при овладении вторым языком, имеющим иной грамматический строй, основные затруднения создаются именно в связи с этим. Иллюстрирует это положение то, что у азербайджанца, достаточно хорошо овладевшего русским языком и мыслящем на этом языке, ошибки в родовых согласованиях сохраняются долгое время, а для многих полное преодоление их оказывается невозможным. Между тем, когда в родную или неродную речь включаются слова другого языка, они тут же оформляются в соответствии с грамматикой родного языка.

Положение, выдвинутое в отечественной психологии, о том, что в наипростейшем виде единство мышления к речи отражается в "значении слова", эвристически чрезвычайно важно для психологии дву- и многоязычия.

На самом деле, для слова значение есть конституирующий признак, "Слово, лишённое значение, не есть слово". "Оно /значение - Ф.И./ есть само слово, рассматриваемое с внутрен-

ней стороны" /Л.С.Выготский/. Но значение слова в то же время есть обобщение или понятие. "Обобщение и значение слова суть синонимы" /Он же/. Но ведь обобщение есть акт мысли и значение слова есть элемент мышления. Таким образом в значении слова можно действительно усмотреть единство мышления и речи.

Дальнейшее развитие значения слова, заключающееся в его обогащении, расширении или сужении, протекает в результате новых связей слова с другими словами или предметами.

Изучение второго языка представляет собой установление новых временных связей между уже имеющимся в мышлении значением слова и новым словом второго языка.

Однако слово второго языка не всегда имеет то же значение, что и слово первого языка. В результате этого значение слова и его осознание как феномена мышления изменяется. Большое влияние на это оказывает расходящаяся полисемия слов в разных и особенно в разносистемных языках. Например, азербайджанец, обучающийся русскому языку, узнает, что "duz" - соль, а "duzlu" - присоленный. Прилагательное же "соленый" - он должен переводить как "şor". Слово "соленый" в азербайджанском языке, в отличие от русского, крайне полисемично. Среди множества переносных значений слова "şor" можно отметить: "şorgöz", "şorba" - томный взгляд, "şor" - присоленный творог, "şorunu çıxartmaq" - переходить границы допустимого, "пересолить". Развитие переносного значения слова "соль", "солить" в русском языке идет совершенно в другом направлении: "соль" - как остроумие, как насмешка, "солить" - кому-то делать назло, наперекор и т.д. В таких значениях слово "соль" и "солить" в азербайджанском языке никогда не употребляется.

Выше было подчеркнуто, что единство мышления и речи заключается в значении слова. Вместе с тем обращалось на то,

что отношение мысли к слову не вещь, а процесс, "это отношение есть движение от мысли к слову и обратно от слова к мысли" /Л.С.Выготский/.

Пока человек одноязычен, такое движение остается свободным, если, конечно, отсутствуют какие-либо специальные причины для репродуктивного торможения /эмоциональные и т.д./. Второй же язык приносит новое. Это новое рождается из сути самого слова. Значение, присущее родному слову, как бы выражается в новой звуковой оболочке в слове иностранного языка. Между нами сразу возникают индуктивные взаимоотношения.

Если мы утверждаем, что первое же слово второго языка, которым овладевает человек, вступает в отрицательное индуктивное взаимоотношение с родным, то это имеет место лишь тогда, когда значение слова родного и второго языка одинаково. На самом деле, до появления нового слова второго языка значение мысли и выражающего ее слова едино. Когда же человек начинает выражать ту же мысль словом другого языка, другим звуко сочетанием, то наступает определенная коллизия, вызванная тем, что при наличии двух возможностей словесная реакция может быть лишь одна. В таком случае одно слово будет тормозить другое. Если распространить такой механизм и на взаимоотношение стереотипов /фонетических, грамматических/, складывающихся также по законам динамических стереотипов, то мы подойдем вплотную к объяснению гладкости двуязычной речи, на каком бы из этих двух языков она не велась. Отрицательно - индуктивное взаимодействие между языками имеет место и во внутренней речи, обеспечивающей упреждение произносимого вслух подготовленностью речи в мышлении. Так же обстоит дело и у полиглота, у которого между системами каждого языка в отдельности и остальными языками устанавливаются индуктивные взаимоотношения.

Иначе обстоит дело в тех примерах из семасиология, когда данному слову родного языка во втором языке соответствуют два или несколько слов с двумя или несколькими значениями. В таких случаях прежняя, простая индуктивная связь нарушается. Языковой стереотип второго языка, включающий то одно, то другое слово, перестает быть параллельным стереотипу родного языка. Появляется сверхтрудная задача, которая приводит к дезорганизации речи на втором языке, выражением чего становится несоответственное словоупотребление. В типичном примере В.Л.Абаева дело обстоит именно так. Произнося слово несоответственного для русского языка значения, биглот или полиглот нередко тут же замечает это и поправляется /последнее происходит благодаря обратной связи - "слово-мысль". Значит, речь идет о дезорганизации в звене упреждения произносимого вслух, подготовленного в мышлении /мысль - слово/. Приведенные рассуждения можно распространить и на ошибки, касающиеся грамматического строя или фонетической системы языка.

Изложенные выше соображения могут быть изображены в виде трех схем, показывающих связи мышления и языка: 1/ при одноязычности; 2/ при совпадающих по значению словах или параллельных языковых стереотипах и 3/ при семантических лексико-фразеологических расхождениях. четвертая схема объединяет предыдущие и показывает структуру связей языка и мышления при лингвизме.

Обучение второму языку в определенных случаях сталкивается с возникновением трудных и сверхтрудных для второй сигнальной системы задач. Они, как и все сверхтрудные задачи, дезорганизуют речевую деятельность, приводят к неправильному словоупотреблению или к неправильному построению речи, к интонационным нарушениям, к сравнительно

большему числу слов - паразитов на втором языке, чем на первом, к заминкам и т.д.

Перечисленные формы дезорганизации в речевой деятельности могут быть следствием влияния на мышление, на связи речи и мышления переживаний и эмоций, установок личности, ее интересов и влечений.

Как уже отмечалось выше, человек, еще слабо владеющий вторым языком, может обнаружить себя как вполне двуязычный при одних условиях, например, при обычных житейских условиях и перестает быть двуязычным, когда он занимается своей специальностью, которой овладел, изучая ее, скажем, на втором языке. Подобные факты и приводят к несоответствию между понятием двуязычия в языкознании и таким же понятием к психологии.

В языкознании под билингвизмом понимается полное владение вторым языком, массовое распространение этого явления и обязательное овладение в первые годы жизни. В психологическом же понимании билингвизма - явление, заключающееся в возможности свободного, беспереводного пользования в речи двумя языками, возникающее на самых различных этапах овладения вторым языком, по разному выявляющееся в различных условиях и при различных формах деятельности, с рядом индивидуальных, могущих быть типизированными особенностей. Таково же и понятие полиглоссии.

Важное значение эмоционального фактора для развития дву- и многоязычия обнаруживается в ряде примеров. Хорошо известно, что никто не бывает так совершенно двуязычен как художник слова, если он даже не вполне овладел вторым языком. Ученый же, владеющий вторым языком и бесстрастно выражающий на нем результаты своих исследований, никогда не может подняться до того уровня двуязычия, на который легко

поднимается страстный оратор, глубоко чувствующий слово актер, поэт.

Чувство, сопровождающее слово, есть средство, которое укрепляет взаимодействие языков. Это одно из важных психологических обстоятельств, облегчающих развитие дву- и многоязычности при обучении языкам.

Также важен и вопрос о роли памяти в развитии билингвизме. Не подлежит сомнению, что возможность успешного обучения второму языку снижается в довольно раннем возрасте, хотя и имеются исключения. Во всяком случае научиться второму языку до степени правильного говорения после 25-30 лет очень трудно или почти невозможно. Обычно считают, что это связано с особенностями памяти в этом возрасте и прежде всего с ослаблением так называемой механической памяти. При этом учитывается, что заучивание слов иностранного языка может быть осуществлено лишь опираясь на этот вид памяти.

Однако в этом утверждении несправедливо снижено оценивается пластичность нервной системы в такие годы, как 25-30 лет, и способность ее вырабатывать и закреплять любые временные связи. Да и преподаватели иностранных языков, обучающие взрослых, совершенно не жалуются на то, что взрослые плохо запоминают отдельные слова.

Трудность не в запоминании, а в воспроизведении. Наоборот, если судить о запоминании по узнаванию, то, сославшись на наблюдения, можно сказать, что взрослые легче, после меньшего числа повторений узнают новые слова иностранного языка, чем дети школьного возраста. Однако воспроизводят они их значительно труднее. Такое явление психологически находит свое объяснение в репродуктивном торможении заученного слова нового языка. Но этим ограничить объяснение нельзя и надо ответить на вопрос, почему же происходит такое

торможение, обуславливающее трудность воспроизведения нового слова иностранного языка, почему такое торможение у взрослого сильнее, чем у детей. Ключ ответа в сути самого слова и в единстве мышления и речи.

Если мы свободное протекание речи объясняем выработкой динамических стереотипов и знаем, что динамические стереотипы представляют собой нейро-физиологические механизмы, наделенные признаками косности и устойчивости, то должны согласиться с тем, что чем прочнее стереотип, тем труднее переделка его тем труднее слову - значению как части этого стереотипа выключиться из всей динамической структуры и облечься в новую звуковую оболочку. Именно это и обуславливает затруднение в воспроизведении нового слова изучаемого языка, но не затрудняет узнавания его. В первом случае процесс идет по линии "мысль-слово-мысль" с начальным звеном "мысль" и затормаживается в связи "мысль-слово", а во втором случае процесс идет по связям "слово-мысль-слово" с начальным звеном "слово" и уже нет причин для возникновения репродуктивного торможения.

Иначе будет обстоять дело, когда при дальнейшем обучении второму языку то же слово нового языка будет не единственным, а вступит в связь с другими, знакомыми уже словами иностранного языка, появится новое словосочетание, фраза, т.е. выработается новая динамическая структура, которая уже будет параллельна первой. С этого времени значительно снизится или исчезнет тормозное влияние значения слова родного языка на имеющее то же значение другое звуко сочетание - слово изучаемого языка. Так, на путях возникающих словосочетаний и рождаются возможности свободной речи на втором языке.

С возрастом, с практикой бесконечно множатся и укрепляются динамические стереотипы и вместе с этим, при начале обучения второму языку в более позднем возрасте, уси-

ливается репродуктивное торможение вновь обретенного слова второго языка.

Из сказанного ясно, что уже в среднем возрасте очень трудно научиться второму языку, память совершенно неповинна, а причины тому иные, они кроются, прежде всего, в мышлении, и в особенностях самого слова.

4. О поргах и "языковых полях" во второй сигнальной системе

Как уже было показано выше словесный эксперимент в специальной его модификация, изучение речевых явлений при затрудненной мыслительной деятельности в перенос ошибок, совершаемых на одном языке, с этого на другой язык помогает раскрыть целый ряд особенностей взаимодействия языков в сознании.

Однако метод словесного эксперимента оказывается недостаточным для изучения такой важной особенности двуязычия, как дифференциация сигналов родного и нового, изучаемого языка, основывающегося на селективности восприятия /5/. Развитие селективности связано с состоянием кортико-ретикулярных взаимоотношений. С одной стороны, восходящая активирующая роль ретикулярной системы сказывается на концентрации внимания и поддержке ее /в какой то период времени/ на высоком уровне, что в свою очередь облегчает механизмы формирования целостных условно-рефлекторных реакций /динамических стереотипов, клише и т.д./. С другой стороны, определившееся таким образом взаимоотношение приводит к активному снижению передачи посторонней эфферентной информации, которая перестает приходить дальше первого синапса центрального эфферентного пути. В результате таких явлений значительно повышается избирательность речевого восприятия и выделения сигналов, несущих информа-

цию из среды других, носящих характер помех. Кортикореткулярные взаимоотношения объясняют возникновение и развитие "чувства языка".

Целям изучения явлений, связанных с селективностью, на наш взгляд вполне отвечает методика исследования речевого восприятия в условиях одновременной слышимости /с нарастающей или убывающей громкостью/ речи на другом языке. При этом речь, которую должен слушать испытуемый становится сигналом, а речь, слышимая на другом языке - помехой. Испытуемый получает инструкцию прислушаться и воспроизвести каждую фразу, слышимую на языке, который он изучает. Отдельные, предъявляемые испытуемому фразы, простые предложение, составленные из хорошо знакомых ему слов. Громкость речи сигнала на протяжении всего исследования не меняется. После каждой фразы дается пауза, достаточная для того, чтобы испытуемый повторил все, что сумел услышать. Одновременно с этими фразами он слышит связный текст на родном языке. Громкость этой речи вначале либо значительно больше громкости прослушиваемых фраз, либо же речь почти не слышна, но с каждым последующим предъявлением новой фразы громкость родной речи постепенно убывает до исчезновения или нарастает до степени, превышающей громкость фраз, которые испытуемый должен воспроизвести.

При таких экспериментах устанавливаются:

а) "Порог помехоустойчивости", соответствующий, как это признается в теории информации, тому уровню селективности, ниже которого последняя не действует, как бы она ни была высока. Ниже "порога помехоустойчивости" отрезки суммарного сигнала и помехи интерпретируются испытуемым как части одного когерентного сигнала. "Порог помехоустойчивости" соответствует "порогу абсолютной недостаточности селективности восприятия".

Под "порогом относительной недостаточности селективности восприятия", мы понимаем тот уровень отношения сигнал-помеха, ниже которого испытуемый начинает совершать первые ошибки в восприятии речи.

Между этими двумя порогами проистекают градуальные изменения, начинающиеся выше порога помехоустойчивости и выступающие как триггерные механизмы, которые находят свое полное завершение как "пусковое" явление у порога "относительной недостаточности селективности восприятия". Если исходить из оценки значимости помех, то подпороговый уровень (ниже порога помехоустойчивости) следует обозначить как "зону непреодолимых помех", уровень между двумя порогами, как "зону помех различной значимости", а подпороговый уровень – (выше "порога относительной недостаточности селективности восприятия") как "зону незначимых помех".

На основе анализа ошибок при восприятии речи у билингвистов в "зоне помех различной значимости" удастся выделить, по крайней мере, четыре полосы. Начиная с "порога относительной недостаточности селективности восприятия" эти полосы следующие:

а) полоса дезинтеграции грамматических явлений - эта полоса характеризуется ошибками смыслового значения при достаточности восприятия отдельных слов.

б) полоса словной дезинтеграции - она характеризуется ошибками в восприятии отдельных слов. Испытуемые воспринимают не все слова.

в) полоса деформации фонем- здесь мы сталкиваемся с ошибками, обусловленными искаженным восприятием отдельных фонем, заменой одних фонем другими и т.д.

г) полоса оголенного "чувства языка" - в этой полосе испытуемые, не выделяя ни одной фразы, слова или даже опреде-

ленного звука, тем не менее утверждают, что слышат речь на таком – то именно языке.

В этой полоса "языковое поле" еще не распалось, не стало аморфным. Оно сохраняет еще какую то структуру, складывающуюся из "осколков" деформированных фонем, остатков слов и дезинтегрированных грамматических закономерностей. При билингвизме вторая сигнальная система включает два или большее число "языковых полей", которые обладают определенной языковой структурой. Полосы в этом поле автор понимает не как положенные друг на друга или следующие друг за другом уровни, а как включенные друг в друга явления, благодаря чему создается структура поля.

Изложенные данные позволяет рассматривать взаимодействие во второй сигнальной системе с точки зрения интеграции выделенных выше, составляющих речь переменных. Следует также обратить внимание в различие путей этой интеграции в оттогенезе родной речи и при развитии речи на втором языке при школьном обучения. пути эти нередко диаметрально противоположные.

Порог помехоустойчивости у человека, владеющего одним языком, в описанных выше опытах, ниже, чем у двуязычного, при условии, если язык сигнала и помехи являются языками речи последнего.

Для практических целей наибольшее значение имеет исследование обоих порогов у лиц, обучающихся языкам. В разные периоды практического овладения тем или иных новым языком, оба порога в различной степени будут выше, чем при билингвизме или полиглоссии. Зону, заключенную между порогами у обучающегося и при завершеном владении данным языком, следует обозначить как "зону преодолимых помех".

5. "Чувство языка" в психологии билингвизма

"Чувство языка" в психологии речи рассматривается очень редко. Объясняется это, по-видимому, тем что понятие это точно не очерчено и как предмет экспериментального исследования само явление не выделено. Мы определяем "чувство языка" как явление, сопровождающее речь и облегчающее ее восприятие, понимание и продуктивную организацию, которое выражается в умении, с интуитивной скоростью, минуя логические операции, разрешать /в устной и письменной речи/ вопросы о том, что соответствует или чуждо речевым нормам, иными словами найти правильное решение в каждой данной речевой ситуации без обращения к знаниям о языке /6/.

Выше мы уже останавливались на том, как, пользуясь методом маскировки нам удастся в речевом поле выделить полосу, которая сохраняет общую, недифференцированную языковую характеристику. в то время как под маскирующим воздействием дезинтегрировались, деформировались составляющие поле простые или более сложные языковые явления. Эту полосу мы называли - полосой оголенного чувства языка. В несколько модифицированном виде эксперимент, выявляющий чувство языка при восприятии речи ставится так /9, 10/.

Испытуемый с родным азербайджанским языком нацеливается в условиях белого шума на прослушивание речи, о языке которой ему ничего не сообщается. Вначале, уровень помех столь значителен, что испытуемый не может различить ни одного слова или определенного слова или ясно очерченного звука. Но если громкость шума будет постепенно снижаться, то на некотором его уровне, одновременно с выделением чего то, что воспринимается как человеческая речи, испытуемый обычно утверждает, что слышит речь именно на азербайджанском язы-

ке. Такое утверждение часто бывает безошибочным. Если же испытуемый получил инструкцию воспроизвести слышимое то он проверяет дальше свое утверждение, хотя и теперь ему не удается выделить ни одного слова или слога.

В тех же случаях, когда испытуемый владеет азербайджанским языком недостаточно полно /не всесторонне/, при отмеченном соотношении речи - сигнала и шума, узнать язык речи он не в состоянии. Такому испытуемому удастся установить язык слышимой речи лишь тогда, когда он сможет выделить знакомые слова, сочетания их или выделить фонемы характерные для азербайджанского языка.

В отношении первого испытуемого можно говорить, что у него есть "чувство азербайджанского языка", а у второго, хотя и имеются какие-то познания в языке, но "чувство языка" еще не развилось.

В связи с описанным примером возникает ряд вопросов, ответы на которые могут помочь дальнейшему раскрытию сущности "чувство языка".

Если бы носителями информации в речевом потоке были одни лишь слова, словосочетания или слоги и звуки, то наш испытуемый, в то время, когда он не мог различать ни один из этих элементов, не мог бы и утверждать, на каком языке передается речь.

По-видимому, речевой поток содержит значительно больше "ключей" различения, чем все перечисленное.

Таким образом, принадлежность речи определенному языку воспринимается по каким-то особенностям речи, которые продолжают сохраняться при полной невозможности различить отдельные слова, словосочетания, слоги, звуки. Можно высказать предположение, что "ключом" такого различения служат соотношения таких явлений, которые характерны для различных участков речевых колебаний и не одинаковы в раз-

ных языках. В таком плане речь экспериментально почти не изучена.

Описанный пример демонстрирует “чувство языка“, которое раскрывается в изолированном виде в полосе, хотя и примыкающей к порогу помехустойчивости, но все же стоящей выше нее. В этой “полосе чувства языка“ сигнал и помеха уже воспринимаются как не вполне когерентные, как происходящие не из одного источника. В этой полосе из речевых колебаний остаются несрезанными лишь такие, соотношение которых хотя и определяет принадлежность речи тому или другому языку, но в то же время значимость каждого из них в отдельности незначительна и они более определенной речевой информации не несут. Селективность речевого восприятия в этой полосе в какой-то степени уже действует.

Нейро-физиологические механизмы таких воздействий становятся вполне понятными в плане опытов И.И.Павлова с последовательными, следующими друг за другом с некоторыми паузами комплексными раздражителями. Компоненты, входящие в комплексный раздражитель, связываются между собой настолько прочно, что действие одного или нескольких элементов комплекса вызывает целостный образ или рефлекс.

“Чувство языка“ тесно связано с избирательностью восприятия речи на этом языке. Это хорошо видно из следующего нашего эксперимента.

Сигнальным /маскируемым/ языком мы делаем язык, которому испытуемый обучается, а помехой /маскирующим языком/- его родной язык. Сигнальная речь состоит из простых предложений в 4-7 слов, она все время дается на одинаковом, среднем уровне громкости. Речь – помеха накладывается на нее, вначале значительно превышая громкость сигнальной речи, а в дальнейшем, постепенно стихая, доводится до уровня плохой слышимости.

Испытуемый получает инструкцию воспроизвести услышанное на обучаемом языке.

Учащиеся, овладевшие русским языком на уровне программных требований 5-го класса, воспроизводят прослушиваемую речь с искажением слов и грамматических связей, начиная примерно с одинаковой громкости помех /на уровне средней громкости сигнала и помехи/. Резкое снижение ошибок при воспроизведении происходит лишь тогда, когда помеха значительно стихает.

Если же испытуемый является билингвистом, человеком, у которого в одинаковой степени развито “чувство” одного и другого языка, то безошибочное воспроизведение наблюдается при незначительной разнице в громкости звучания обоих языков.

Таким образом, селективность, восприятия речи на новом языке в процессе изучения значительно нарастает. Уровень громкости речи-помехи, приводящей к ошибкам воспроизведения речи-сигнала, следовало бы обозначить как “порог относительной недостаточности селективности восприятия”, в отличие от порога помехустойчивости, ниже которого селективность вообще не действует.

Этот эксперимент показывает, что селективность речевого восприятия имеет прямую связь с “чувством языка”. На самом деле, как уже было показано, селективность восприятия речи при наличии развитого чувства языка /что имеет место тогда, когда этот язык является родным/ настолько высока, что позволяет испытуемому определить язык речи по какому-то соотношению раздражений у самого порога помехустойчивости.

В период же обучения новому языку она в отношении этого языка еще очень невысока и лишь постепенно, по мере полного, всестороннего овладения им /иными словами, такого владения, когда становится возможным беспереводное мышле-

ние средствами этого языка/, селективность приближается к тому пределу, который мы наблюдаем при билингвизме. Следует, однако, подчеркнуть, что избирательность речевого восприятия, как показывают эксперименты, подвержена значительным индивидуальным колебаниям и поддается упражнению. Хотя по тем же данным, даже после долгого упражнения, индивидуальные различия выравнить полностью не удастся.

До сих пор наши рассуждения касались раскрытия “чувства языка“ и восприятия речи.

Другим планом, в котором обнаруживается “чувство языка“, является продуктивная речь. В этом плане понятие “чувство языка“ преемствует таким понятиям, как “чутье языка“, “языковая интуиция”, “словесный инстинкт”, “дар слова”, которые мы встречаем у представителей отечественной и зарубежной психологии и педагогики.

Эксперименты, имеющие в виду изучение влияния “чувства языка“ на продуктивную речь, организуются, исходя из тех же методических принципов, что и описанные выше опыты. Для этой цели речь на языке, чувство которого изучается, затрудняется выполнением какого либо другого, автоматизированного речевого действия /например, прописью последовательного ряда цифр или чисел/. При этом изучаются изменения речи и в особенности, речевые ошибки, неправильное употребление слов, нарушение межсловных связей и т.д. Опыты такого характера требуют некоторой предварительной тренировки, так как приходится иметь в виду, что, несмотря на высокую автоматизированность письма, тем не менее, оно в какой-то степени отвлекает внимание от выполнения устного речевого задания, Независимо от того, идет ли отвлечение по типу частого переключения внимания или его распределения, во всяком случае всегда в какой-то степени снижаются оптимальные условия для выполнения продуктивного речевого процесса.

При развитии “чувстве языка“, наблюдающиеся изменения касаются скорости и ритма устной речи и они почти не затрагивают межсловных связей, согласования по родам, падежам и т.д. В случае же, когда обучающийся языку испытуемый далеко не овладел им, искажения, главным образом, касаются употребления самих слов, структуры словосочетаний и межсловных связей.

По современным физиологическим представлениям основной селективности речевого восприятия, внимания при речевом процессе следует считать процессы, протекающие не только в коре полушарий головного мозга, но и связанные с ними. Нервные пути, идущие к центру, в том числе и кинестезические, несущие информацию в порядке обратной связи, направляются не только к коре головного мозга, но через соответствующие ответвления проникают и в сетчатую /ретикулярную/ формацию. Из последней к коре следуют импульсы, которые активизируют ее и тем самым поддерживают активное внимание, условие совершенно необходимое для селективности процесса восприятия. При усложнении речевого задания другим речевым процессом, мы в определенной степени дезорганизуем эти активирующие влияния, что и сказывается на речевом процессе. Причем, легче всего дезорганизуются слабоукрепленные процессы. Следует отметить, что селективность восприятия речи повышается не только вследствие прямого активирующего влияния ретикулярной формации на кору, но вообще в результате создания оптимальных условий в деятельной речевой зоне, связанное также с тем, что подавляется, активно снижается передача посторонней афферентной информации. На основе этих идей находят удовлетворительное объяснение такие явления, как селективность речевого восприятия и ряд особенностей внимания. Для объяснения же “чувства языка“

нам следует обратиться и к некоторым другим физиологическим представлениям.

Поскольку язык является системой последовательных, ритмических и аperiodических повторяющихся рядов, а развитие родной речи, так же, как овладение другими языками представляет собою отражение этих рядов, то мы имеем возможность для объяснения различных процессов в этой области опираться на теорию “опережающего отражения“ П.К.Анохина. Согласно этой теории даже одиночные раздражения могут быть источником определенного объема информации о явлении, если только это раздражение занимает строго определенное место в цепи повторяющихся воздействий. Описанный в начале главы экспериментальный факт определения испытуемым, обладающим “чувством данного языка“ принадлежности речи слышимой на нем, именно этому языку еще тогда, когда не могут быть разграничены слова, слоги или даже ясно прослушиваемые звуки, может найти удовлетворительное объяснение в свете именно этой теории.

Лицо, определяющее принадлежность речи, производит это по единичным раздражениям, доходящим до него, которые по тем или иным причинам не перебиты помехой и отражаются им в микроинтервале времени. Он способен осуществить такое определение благодаря механизмам опережающего отражения. Единичные раздражения вызывают в специализированном нервном аппарате последовательную цепь реакций, следующих друг за другом во много раз быстрее, чем это протекает в произносимой речи. Такое опережающее отражение дает огромный выигрыш как в восприятии, так и в продуктивной речи. С этих позиций “чувство языка“ можно оценить как систему опереженного отражения речевых сигналов, Вместе с тем, можно сказать, что большее опережение в восприятии и в продуктивной речи говорит о более высоком развитии “чувства языка“.

Вторая сигнальная система, связанная с родной речью тесно взаимодействует с первой. При овладении новым языком его элементы, становясь сигналами этой системы, взаимодействуют с первой сигнальной системой опосредованно через родную речь. Позднее, при полном владении этим языком, речь на нем /рецептивная, репродуктивная и продуктивная/ наделяется основными чертами родной речевой системы: тесным взаимодействием с первой сигнальной системой, опережающим отражением, собственной структурой межсловных и контекстных явлений.

Таким образом, в рамках второй сигнальной системы возникают два независимых языковых поля с характерной для каждого из них структурой. Между обоими языковыми системами устанавливаются отрицательно – индуктивные взаимоотношения: процесс пользования одним языком подавляет на это время другую языковую систему. Все это ознаменовывается в различных видах речи проявлениями “чувства языка“. В “чувстве языка“ находит свою индикацию сложный комплекс описанных явлений. Может быть, именно такая ложность “чувства“, которая поддается какому-то анализу лишь на современном уровне наших знаний и была причиной того, что в прошлом оно находило обозначение в неопределенных терминах “интуиции“, “дарования“ и тому подобных.

На основе изложенной концепции “чувства языка“ решающее значение для его развития следует придать именно повторяемости и связности последовательных речевых раздражений /словесный контекст/, обеспечивающее иерархическую последовательность связей. Разнообразие же и многочисленность малоповторяющихся языковых средств закрепляется полинейным связям и отнюдь не способствует развитию “чувства языка“. Именно повторяемость обеспечивает опережающее отражение объективной языковой закономерности, заключающейся

в том, что слова могут соединяться одним и не могут соединяться другим способом /теория межсловных связей/.

Такая оценка “чувства языка“ удовлетворительно объясняет наличие его у 4-5 летнего ребенка при относительно небольшом лексическом запасе и отсутствие его у обучающихся второму языку даже тогда, когда запас слов и грамматических познаний становится несравнимо большим. Этим же объясняется почему при бытовом овладении языком, при обучении “живой речи“, при котором пользуются весьма ограниченным словесным запасом, устойчивыми словосочетаниями, простыми формами межсловных связей “чувство языка“ возникает легко и быстро, а при школьном обучении оно появляется очень поздно, а иной раз, даже после многих лет учебы оно еще не обнаруживается.

Хотя явление, рассматриваемое нами и обозначается как “чувство“, однако, как явствует из изложенной концепции его развития, явление это следует отнести к познавательным процессам.

Возражение такому положению может основываться на том, что познавательные процессы предусматривают их сознательность между тем, “чувство языка“ действует именно, мнущая сознание. Однако, это противоречие лишь кажущееся, т.к. сами познавательные процессы с точки зрения развития и функционирования на самом деле не всегда являются сознательными. Хорошо известно, что явления восприятия, сохранения воспринятого и воспроизведение его могут быть неосознанным и протекать на физиологическом уровне. Практически важно, что изложенная концепция позволяет теоретически обоснованно решить вопрос о методах, способствующих развитию “чувства языка“. Для этой цели овладение языком прежде всего должно быть потребностью человека, что в свою очередь вызывает устойчивый, постоянный интерес к занятиям языком.

Далее строгая, ритмическая и аperiodическая повторяемость определенного количества, легко запоминающихся иерархически составленных языковых элементов – лексических и с определенного типа межслойными связями имеет ведущее значение для развития “чувства языка”. Однако развитие “чувства языка” может быть стимулировано и другими путями.

Выше мы показали тесную связь “чувства языка” с селективностью восприятия и с вниманием. Отсюда специальные упражнения по развитию селективности восприятия речи и внимания /7, 8/ должны сказаться на развитии “чувства” новых языков при становлении билингвизма.

6. Особенности восприятия речи при билингвизме

Изучение восприятия речи в процессе обучения новому языку и при развитии билингвизма приводит к выводу о двух типах речевого восприятия.

На необходимость разграничения двух типов речевого восприятия: один, наблюдающийся при обучении новому языку еще до развития билингвизма, а другой, характеризующий билингвизм, натолкнули нас на проведение словесных отчетов после опытов.

При слушании речи на новом языке, если даже, многое из слышимого не понимается, восприятие продолжается соответственно с продолжительностью речевого воздействия. Именно такое восприятие мы и предложили /12/ назвать аверзивным.

Этот тип восприятия речи на втором языке, как бы долго не длилось обучение или как бы далеко не шло знание языка, не приводит к билингвизму. На это указывает широкий опыт человечества в области религии. Десятилетиями продолжающееся чтение религиозных книг знание множества религиозных песен и т.д. у католиков – на латинском, у православных

славян – на древнеславянском, у магометан не арабов – на арабском и т.д., даже тогда, когда они хорошо знают содержание читаемого, могут переводить их, тем не менее никогда не приводит к овладению речью на этих языках и восприятия сохраняет все черты аверзивного восприятия.

Верующие, которые читают или слушают, отнюдь не имеют в виду язык религиозного материала как возможное средство коммуникации, более того сама религия почти все речевое, кроме того, что дается в проповеди, рассматривает лишь как средство для вызывания религиозного чувства и аффектов.

Другой тип восприятия речи, следуя тому же принципу обозначения, мы называем аппетентным. Такое восприятие появляется вместе с возникновением “чувства языка“ и опирается на нее. Важная особенность аппетентного восприятия заключается в том, что процесс при этом идет не только от воздействия к образу, но одновременно речевое сознание организует восприятие. Для того, чтобы восприятие стало аппетентным, язык в сознании должен сложиться в систему, языковое поле должно структурироваться со связями не только линейными, но и иерархически организованными на самых различных уровнях, характеризующихся разной степенью сложности.

Аппетентное восприятие отражает входящие в состав речи языковые явления не по признаку одной лишь формальной, линейной последовательности их, а как систему иерархически построенных последовательностей, удовлетворяющих принципам искомости, возможности, допустимости в рамках структуры языкового поля, Аппетентное слуховое восприятие не только слышит, но и слушает, - при этом оно корректирует речь. Здесь уместно обратить внимание на то, что особенность аппетентного восприятия обнаруживается при восприятии и собственной речи. Обмолвка и всякая другая ошибка аппетентным восприятием примечается тут же, в момент ее проистекания.

При этом типе самовосприятие как бы подготавливается в сознании и продолжается после прекращения воздействия речевого стимула. Может быть этот механизм appetentного восприятия следует и считать основой внутренней речи. Однако, такой подход к развитию внутренней речи на новом языке при билингвизме требует специального исследования.

Во всяком случае наличие appetentного восприятия нового языка говорит о сложившемся билингвизме, об автономизации нового языка от родной речи. Пока не возникло appetentное восприятие нового языка, а действует аверзивное восприятие, опознание речевых явлений осуществляется путем идентификации с явлениями родного языка.

Это обеспечивается переводными ассоциациями. Для того, чтобы аверзивное восприятие перешло в appetentное, должно иметь место основное условие его возникновения, а именно речевая практика, основанная на потребности общения на этом языке.

Большая легкость возникновения appetentного восприятия у детей младшего возраста объясняется именно этим. Маленькие дети делают только то, что дает им удовлетворение. А дети постарше, школьники, могут действовать в силу необходимости. Обучаясь новому языку в течение многих лет, они изучают язык очень часто не потому, что у них имеется потребность в общении на этом языке, а лишь потому, что это диктуется учебным планом. Поэтому, даже при многолетнем обучении языку в школе, appetentное восприятие речи не возникает.

Роль потребности в речевом общении на новом языке, чувства удовлетворения при реализации ее, стойкого интереса, также как и возникновение “чувства языка“ и нового типа восприятия имеет свои глубокие нейро-физиологические корни.

В этом плане заслуживает внимания то, что при таких состояниях с различных формаций лимбической области к коре

следуют бурные потоки возбуждения. Благодаря этому даже очень незначительные, но адекватные раздражения приобретают высокую, действительную значимость.

Заклучение

Мы пользуемся правом заключения для изложения нашей концепции “языковых полей“, обобщающей результаты десятилетнего исследования по психологии билингвизма.

“Языковое поле“ – система образов, на основе которых осуществляется речевой процесс.

Образующими такое поле являются языковые явления.

Структура поля определяется характером связей между отдельными элементами или другими явлениями, составляющими язык.

Процессы протекающие в поле, либо носят характер ассоциаций – представлений, и тогда речевой акт оказывается последующим явлением, либо же это речевые операции, в которых последовательность определяется задачей речевой коммуникации.

Рассматривая поле родного языка, следует исходить из того, что первоначальное развитие речи у ребенка связано с потребностью в общении. Речевые воздействия на ребенка, мысли и желания его и их речевое выражение охватывают все стороны коммуникации.

Язык, которым среда стимулирует развитие речи в этом возрасте, весьма ограничен, взрослые приспособляются, упрощают свою речь. Он прост и однотипен. Еще более однообразны желания и мысли ребенка. Благодаря этому, постепенно обогащающееся языковое поле сознания включает языковые явления в их целостных формах с иерархической последовательностью связей, охватывающих одновременно несколько уровней. Такая структура предельно облегчает возможность

использования всего того, что включено в поле. Коэффициент полезного действия оказывается весьма высоким. Процессы поля операциональны, иерархическая связь является характерной особенностью структуры языкового поля с начальной стадии.

Школьное обучение вносит новое. Обучение языку не опирается на потребность ученика в коммуникации.

Вместо целостных форм осуществляется аналитическая подача материала. Языковое поле продолжает обогащаться, но новый языковый материал связывается уже не в иерархической, а по преимуществу, в линейной последовательности. При линейной последовательности связей активизация элементов, включенных в поле, протекает по законам ассоциации. Даже самые быстрые ассоциации менее экономичны, чем самые медленные операциональные речевые акты.

Поле с новыми линейными связями образующих его языковых явлений обладает сложной структурой с иерархическими связями в одной части и линейными в другой. Такое поле оказывается менее устойчивым. По мере роста интересов, накопления опыта, стремления совершенствовать свою речь многое из того, что характеризовалось линейными связями приобретает иерархическую структуру.

Однако, у массы людей, по мере обучения, иерархически связанная часть всегда будет отставать от линейной.

В предыдущем разделе было отмечено, что речевое восприятие оказывается различным при разных структурах языкового поля. Восприятие родной речи протекает, в основном, по аппетентному типу.

Рассмотрим структуру поля второго языка. Оговариваемся, наши опыты и рассуждения касаются билингвизма, развивающегося в результате речевой практики (включая сюда

и обучение языку в школе), начавшегося тогда, когда речь на родном языке уже сложилась.

Структуризация второго языкового поля подчинена, по-видимому, тем же закономерностям, что и поле родного языка. Система иерархических связей, как сказано выше, возникает, главным образом, при наличии потребности в коммуникации и при речевом воздействии небольшим, часто повторяющимися целостными формами.

Но та же потребность в коммуникации может сыграть роль фактора дезинтегрирующего иерархические связи и превращающего их в линейные.

Это происходит тогда, когда субъект с многообразными желаниями, мыслями (со всем тем, что отличает школьный возраст от раннего детства) для выражения их на новом языке, активно дробит иерархические связи, выделяя нужное слово.

Ранее мы указывали на одну причину, а дробление связей это другая существенная причина почему с возрастом успех овладения языком и возможность становления билингвиста или полиглотом уменьшается.

Баланс в языковом поле иерархически и линейно связанных компонентов, определяющий структуру поля зависит, главным образом, от дезинтеграции и притока первых. Если процесс распада, замена иерархических связей линейными, отстает от появления новых, то через какой-то период обучения языку должен наступить критический момент, вслед за которым необходимость дезинтеграции резко снижается и начинается свободное пользование речью на новом языке. При этом следует иметь ввиду и возможность реинтеграции целостных иерархически связанных форм, что должно ускорить появление критического момента. Этот критический момент и есть, надо полагать, время возникновения “чувства языка”. С этого же времени меняется и характер речевого восприятия –аверзивный

тип уступает главное место аппетентному. Речевые ассоциации сменяются речевыми операциями.

В отличие от родного языка, где обогащение поля с линейной связностью наступает последовательно, после значительного периода времени (3-5 лет), после второго языка (при школьном обучении) обогащается языковыми явлениями с тем и другим характером связей, одновременно, с самого начала обучения.

Поэтому структура полей второго и следующего языков, с самого начала их возникновения оказывается сложной (неоднородной). В силу этого, в поле второго языка действуют законы ассоциации и функционирование его оказывается тесно связанным с полем родного языка. Во всяком случае, только структура с превалированием иерархических связей обеспечивает операциональность речевых явлений.

Оказывают ли такие ассоциативные связи влияние, точнее, в какой степени они влияют на процессы в поле родного языка по данным, которыми мы располагаем, сказать не можем.

Психология билингвизма молодая часть психологии речи, в ней много специфических для нее, но далеких от разрешения проблем.

Все расширяющееся общение людей разных языков, все более распространяющийся билингвизм вводит эти проблемы в число важнейших вопросов нашей науки. Недостаточная разработанность и малая эффективность методов обучения неродному языку делает проблемы психологии билингвизма еще более актуальными.

К вопросу о связях мышления и речи при дву – и многоязычии

Вопрос о связях мышления и речи при дву и многоязычии является недостаточно изученным. Разностороннее изучение мышления (С. Л. Рубинштейн и др.) приводит к выводу, что в мыслительном процессе все строго детерминировано. Причем само понятие причинной обусловленности должно рассматриваться при этом с диалектико-материалистических позиций. Именно с этой точки зрения следует иметь в виду, что, каковы бы ни были внешние в отношении мыслительного процесса причины они всегда действуют через внутренние условия. Иными словами, процесс мышления, вызванный любыми причинами, всегда характеризуется закономерностями, присущими самому мышлению. Вместе с тем не следует упускать из виду, что то, что названо внутренними условиями, представляет собой такие свойства, присущие мышлению, которые сами сформировались ранее под воздействием внешних причин.

Такая концепция мыслительного процесса вытекает из положения, что мышление всегда опирается на чувственное познание и на практическую деятельность. Что же касается внутренних закономерностей мышления, то они, как бы ни были разнообразны, в конечном итоге сводятся к анализу и синтезу, так как все остальные процессы, такие, как абстракция, обобщение и другие, осуществляются при помощи того же анализа и синтеза.

Все, что вызывает мыслительный процесс, например ощущение, восприятие, представление, подвергается в мышлении преобразованию, следуя при этом закономерностям анализа и синтеза и производных от них обобщения и абстракции. Такова основная особенность процесса мышления. С другой стороны, если анализ и синтез приводят к результатам мышления, то и

сами эти результаты все время включаются в процесс мышления, обогащают его и обуславливают дальнейший ход его. В этом суть непрерывности процесса мышления, с одной стороны, с другой же, и это исследователь мышления всегда должен учитывать связи, действующие в мышлении, носят двойной характер прямой и обратный.

После того как физиология человека, благодаря трудам И. П. Павлова, поднялась до уровня раскрытия закономерностей нервных процессов, имеющих свое психическое выражение, психология получила возможность углубить изучение психических явлений и довести его до такого уровня, когда смежные науки могут пользоваться понятиями, имеющими двойное значение психологическое и физиологическое. На этом пути и появилась возможность понимания мышления как специфической рефлекторной деятельности мозга. Такая концепция мышления эвристически весьма плодотворна, так как позволяет производить анализ механизмов мышления и речи, прибегая к закономерностям высшей нервной деятельности. Такому методу анализа и будем следовать в дальнейшем.

Возможность такого анализа облегчается еще и благодаря тому, что физиология высшей нервной деятельности выделила в ряду своих понятий такие, как “сигнал сигнала” и “вторая сигнальная система, а психология стала на точку зрения неразрывной связи мышления со словом и рассматривает человеческое мышление лишь как речевое мышление и “язык как непосредственную действительность мысли” (Маркс).

Отсюда возникла еще одна сторона проблемы мышления психологии это вопрос о связях мышления и речи. Эта сторона проблемы мышления приобретает особое значение в тех случаях, когда объектом психологического исследования становится не одноязычный, а двуязычный человек или полиглот.

Таким образом, специфика изучения связей мышления и

речи в психологии заключается в том, что оно вводит нас к сфере явлений, представляющих собой предмет не только психологии, но и физиологии и лингвистики: физиологии высшей нервной деятельности, поскольку последняя изучает вторую сигнальную систему, и лингвистики, поскольку предметом ее является изучение свойств языковых единиц к правил соединения их в речи.

В истории отечественной психологии весьма глубокое раскрытие проблемы связи мышления и речи было дано Л.С.Выготским. Речевое развитие человека, представляющее в то же время развитие его мышления, является активным процессом. Ребенок или взрослый, овладевая словом, всегда осуществляет какое-то обобщение. Процесс формирования значений слов в то же время есть процесс образования понятий, который происходит при решении той или иной задачи, и, таким образом, связан с потребностями и интересами человека. Именно поэтому овладение словом связано с развитием внимания, памяти, с развитием элементарных логических операций – с отождествлением и с различением предметов. В этом процессе овладение лексической системой не отделимо от овладения грамматическим строем и фонетикой. У слушающего или читающего восприятие речи складывается из анализа и синтеза материальных языковых средств, а понимание речи представляет собой анализ и синтез элементов мысли.

Овладение вторым языком осуществляется, так же, как и овладение третьим или многими языками, несколько иными психологическими механизмами. Прежде всего, оно всегда привносит что-то новое в мышление. Это новое связано с тем, что слова второго языка “в” той или иной степени отличны от слов родного и часто не совпадают с ними своим значением. Поэтому правильными надо считать положения, развиваемые Л. В. Щербой, что “изучая иностранный язык мы учимся пре-

одолевать свой родной язык, который часто скрывает от нашего взора истинное положение вещей” в смысле соотношения понятия и слова, что “нет более прочной связи, как связь понятия и выражающего его символа, и эту-то связь надо разбить, надо освободить понятие изпод власти символов. И нет более простого и естественного средства для этого, как изучение иностранного языка”. И, наконец, “не подлежит сомнению, что для успешного развития нашего мышления необходима точная и тонкая дифференциация понятий, необходимо умение осознавать все самые тончайшие их отношения; занятие языком, то есть сравнение двух языков между собою, состоит в упражнении этого рода”. Лингвистическое и психологическое понимание двуязычия в разных планах соотносится различно.

По мнению многих лингвистов, полного двуязычия быть не может, особенно если под двуязычием понимать такое посредствующее звено в процессе взаимодействия языков когда имеет место равноправие двух языков. Совершенно ясно раскрылось это на февральской дискуссии о теории субстрата в институте языкознания АН СССР в 1955 году взаимодействие языков, при каких бы условиях оно ни протекало (в том числе и в отмечаемых Б.А.Серебренниковым условиях “внутри регионального контактирования”), обязательно выражается в целом ряде таких языковых явлений и последствий, как смешение языков, заимствование языков, субстратные и суперстратные явления “в” языке и т. д.

Само взаимодействие в разной степени и в различных формах охватывает как лексику и морфологию, так и фонетику. Формы и последствия взаимодействия имеют свои особенности при соприкосновении как близких, родственных, так и разнотемных языков.

С психологической же точки зрения двуязычие у отдельного лица может быть полным и два или несколько языков

могут сосуществовать на равных правах на протяжении всей жизни субъекта. Более того, чем более человек совершенствует знание языков, тем более снижаются возможности их смешения. В речи двуязычных людей всегда имеет место определенное противодействие их смешению. Физиологической основой такого противодействия, по-видимому, является отрицательная индукция, вырабатываемая между системами сигналов двух языков. (Мы здесь не касаемся вопроса об индивидуально-типологических особенностях двуязычия.)

У двуязычных людей их единое мышление раскрывается в формах языков, влияющих по закону отрицательной индукции друг на друга, а у полиглота каждый из языков в процессе речи таким же образом действует на все другие языки.

Соответствуя наблюдаемым фактам, такая психологическая точка зрения однако не является общепризнанной и главным образом, по-видимому, потому, что она затрудняет лингвистический анализ взаимодействия языков.

Если же рассмотрим вопрос в несколько другом плане, то мы не найдем противоречий между психологическими фактами и лингвистическими закономерностями. Например, хорошо известно, что различные стороны языка по-разному подвергаются смешению: легче других смешиваются грамматическая система одного языка с лексической системой другого или фонетическая система одного языка с морфологической системой другого. Вместе с тем смешение однородных систем двух языков невозможно: две морфологические системы не смешиваются, а исключают одна другую. Исключением из этого положения является лексическая система, которая не является, по мнению многих лингвистов, однородной и связанной системой, по крайней мере в тон степени, в какой это наблюдается в области морфологии и фонетики, а представляет собой “незамкнутую систему”.

Подходя к вопросу с точки зрения особенностей мышления, можно сказать, что мышление фиксирует грамматику первоначально усвоенного, и значит, родного языка, а при овладении вторым языком, имеющим иной грамматический строй, основные затруднения оздаются именно в связи с этим. Мы знаем, что у азербайджанца, достаточно хорошо овладевшего русским языком, ошибки в родовых согласованиях сохраняются долгое время, а для многих полное преодоление их оказывается невозможным. Между тем на сравнительно невысоком уровне овладения вторым языком многие легко пересыпают свою родную или вторую речь словами другого языка, которые тут же оформляют в соответствии с грамматикой родного языка.

Психологическим фактом, питающим лингвистические идеи является и то, что степень двуязычия может возникнуть лишь в результате длительного и постепенного овладения вторым языком. Начальные периоды этого процесса характеризуются преимущественным усвоением лексики нового языка.

Вопрос о мышлении при двуязычии и многоязычии нельзя достаточно раскрыть, если не остановиться на особенностях, связанных как с бесписьменным, так и с комбинированным—устным и письменным овладением вторым языком на влиянии эмоциональных факторов на мышление, на индивидуальных особенностях памяти. Нельзя также оставить без внимания вопрос о влиянии утомления и истощения об особенностях, возникающих при решении задач и вообще при преодолении трудностей, а также и о патологических условиях, имеющих место при различных состояниях сознания.

Л. В. Щерба выделяет чистое двуязычие, которое создается при параллельном владении двум языками.

Такое двуязычие развивается вне школы, при устном общении. Смешанным же двуязычием он считает такое двуязы-

чие которое создается в результате сравнительного (точнее сопоставительного) изучения двух языков, когда второй язык изучается на базе первого. Он убедительно доказывает, что только смешанное двуязычие может служить целям общего образования. Если дифференциация понятий есть определяющий фактор развития мышления, то второй язык послужит углублению дифференциации лишь при сравнительном изучении его.

Положение, выдвинутое в отечественной психологии, о том, что в наипростейшем виде единство мышления и речи отражается в “значении слова”, эвристически чрезвычайно важно для психологии дву-и многоязычия.

На самом деле, для слова значение есть конституирующий признак. “Слово, лишенное значения, не есть слово”. “Оно (значение Ф. И.) есть само слово, рассматриваемое с внутренней стороны” (Л. С. Выготский). Но значение слова в тоже время есть обобщение или понятие. “Обобщение и значение слова суть синонимы” (Он же). Но ведь обобщение есть акт мысли, значит, значение слова есть элемент мышления. Таким образом, в значении слова можно действительно усмотреть единство мышления и речи (см. схему I).

С физиологической точки зрения связь между словом и его значением есть ассоциация. Она возникает в порядке установления временной связи в силу многократного совпадения в восприятии слова и предмета, обозначаемого данным словом. В дальнейшем слово напоминает о своем значении, по образному выражению Л. С. Выгодского, как пальто знакомого человека напоминает об этом человеке или внешний вид дома о живущих в нем людях.

Дальнейшее развитие значения слова, заключающееся в его обогащении, расширении или сужении, протекает в результате новых связей слова с другими словами или предметами.

Изучение второго языка представляет собой установление новых временных связей между уже имеющимся в мышлении значением слова и новым словом второго языка. Однако слово второго языка не всегда имеет то же значение, что и слово первого языка. В результате этого значение слова и его осознание как феномена мышления изменяется. Большое влияние на это оказывает расходящаяся полисемия слов в разных и особенно в разносистемных языках. Например, азербайджанец, обучающийся русскому языку, узнает, что “duz”- соль, а “duzlu”- присоленный. Прилагательное же “соленый” он должен переводить как “şor”. Слово “соленый” в азербайджанском языке, в отличие от русского, крайне полисемично. Среди множества переносных значений слова “şor”, можно отметить: “şorgöz”, “şorbaxış”- томный взгляд, “şor”- присоленный творог, “şorunu çixartmaq”-переходить границы допустимого, “пересолить”. Развитие переносного значения слова “соль”, “солить” в русском языке идет совершенно в другом направлении: “соль”- как остроумие, как насмешка, “солить”- кому-то делать назло, наперекор и т. п. В таких значениях слова “соль” и “солить” в азербайджанском языке никогда не употребляются.

Не подлежит сомнению, что возможность успешного обучения второму языку снижается в довольно раннем возрасте, хотя и имеются исключения. Во всяком случае, научиться второму языку до степени правильного говорения после 25-30 лет очень трудно или почти невозможно.

Обычно считают, что это связано с особенностями памяти в этом возрасте и прежде всего с ослаблением, так называемой механической памяти. При этом учитывается, что заучивание слов иностранного языка может быть осуществлено лишь опираясь на данный вид памяти.

Однако в этом утверждении несправедливо сниженно оценивается пластичность нервной системы в такие годы, как 25-30

лет, и способность ее вырабатывать и закреплять любые временные связи. Да и преподаватели иностранных языков, обучающие взрослых, совершенно не жалуется на то, что взрослые плохо запоминают отдельные слова. Трудность не в запоминании, а в воспроизведении. Наоборот, если судить о запоминании по узнаванию, то, сославшись на наблюдения, можно сказать, что взрослые легче, после меньшего числа повторений узнают новые слова иностранного языка, чем дети школьного возраста. Однако воспроизводят они их значительно труднее. Такое явление психологически находит свое объяснение в репродуктивном торможении заученного слова нового языка. Но этим ограничить объяснение нельзя, и надо ответить на вопрос почему, же происходит такое торможение, обуславливающее трудность воспроизведения нового слова иностранного языка, почему такое торможение у взрослого сильнее, чем у детей. Ключ ответа к сути самого слова и в единстве мышления и речи.

Выше было подчеркнуто, что единство мышления и речи заключается в значении слова. Вместе с тем обращалось внимание на то, что отношение мысли к слову не вещь, а процесс, “это отношение есть движение от мысли к слову и обратно от слова к мысли” (Л. С. Выготский).

Пока человек одноязычен, такое движение остается свободным, если, конечно, отсутствуют какие-либо специальные причины для репродуктивного торможения (эмоциональные и т. д.). Второй же язык приносит новое. Это новое рождается из сути самого слова. Значение, присущее родному слову, как бы выражается в новой звуковой оболочке в слове иностранного языка. Между ними сразу возникают индуктивные взаимоотношения (см. схему II).

Если мы свободное протекание речи объясняем выработкой динамических стереотипов и знаем, что динамические стереотипы представляют собой нейро-физиологические меха-

низмы, наделенные признаками косности и устойчивости, то должны согласиться с тем, что чем прочнее стереотип, тем труднее переделка его, тем труднее слову- значению как части этого стереотипа выключиться из всей динамической структуры и облечься в новую звуковую оболочку.

Именно это и обуславливает затруднение в воспроизведении нового слова изучаемого языка, но не затрудняет узнавания его. В первом случае процесс идет по линии “мысль-слово-мысль” с начальным звеном “мысль” и затормаживается в связи “мысль-слово”, а во втором случае процесс идет по связям “слово-мысль-слово” с начальным звеном “слово”, и уже нет причин для возникновения репродуктивного торможения.

Иначе будет обстоять дело, когда при дальнейшем обучении второму языку то же слово нового языка будет не единичным, а вступит в связь с другими, знакомыми уже словами иностранного языка, появится новое словосочетание, фраза, т. е. выработается новая динамическая структура, которая уже будет параллельна первой. С этого времени значительно снизится или исчезнет тормозное влияние значения слова родного языка на имеющее то же значение другое звуко-сочетание-слово изучаемого языка. Так на путях возникающих словосочетаний и рождаются возможности свободной речи на втором языке.

С возрастом, с практикой бесконечно множатся и укрепляются динамические стереотипы и вместе с этим, при начале обучения второму языку в более усиливается репродуктивное торможение вновь слова второго языка.

Из сказанного ясно, что в том, что уже в среднем возрасте очень трудно научиться второму языку, память совершенно неповинна, а причины тому иные, они кроются прежде всего в мышлении и в особенностях самого слова.

К. Д. Ушинский ввел понятие “чувство языка”. Более подробное ознакомление с этим понятием позволяет прийти к вы-

воду, что чувство языка собственно и есть психический аспект динамического стереотипа (языкового). К.Д.Ушинский указывает, что “чувство языка” развивается посредством упражнения. Он останавливаемся на тех методических приемах упражнения, когда у овладевающего вторым языком вырабатывается это чувство.

В связи с этим следует рассмотреть психологический аспект педагогической проблемы начала обучения второму языку. Остановимся на кажущихся противоречиях в педагогических высказываниях о времени начала обучения второму языку.

Как известно, К. Д. Ушинский утверждал, что “изучение иностранных языков не должно никогда начинаться слишком рано и никак прежде того, пока будет заметно, что родной язык пустил глубокие корни в духовную природу дитяти. С иным ребенком можно начать изучение иностранного языка в 7 и 8 лет (никогда ранее), с другим в 10 и 12, с детьми, обладающими крайне слабой восприимчивостью, лучше не начинать никогда: иностранный язык только подавит окончательно и без того слабые его способности. Но не лучше ли, чтобы человек на своем родном языке выражал сколько-нибудь порядочные мысли, чем на трех выражал свою крайнюю глупость?”

В то же время К. Д. Ушинский обратил внимание на то, что обучение “ в детстве, когда рассудок не вступил еще в полные права свои, а нервная система еще свежа и впечатлительна, иностранные языки изучаются легче, чем в зрелые годы”.

Другие (например, Л. С. Выготский) рекомендуют начать обучение второму языку, если возможно, с полуторагодового возраста. Кажущееся противоречие наблюдается и в категорическом взгляде Ушинского на необходимость сравнительного усваивания всех сторон языка. В сравнительном изучении он видел причину более глубокого осознания и усвоения обоих языков.

Для суждений о педагогической ценности этих выводов огромное значение имеет анализ опыта, накопленного в наше время.

В целостной психической деятельности человека мышление связано со всеми другими психическими процессами. Потребности и интересы и связанная с ними воля обуславливают и целенаправляют мышление при преодолении затруднений в решении умственных задач, и при этом раскрываются индивидуальные особенности мыслительных операций.

Переход во внутренней речи с одного языка на другой при решении тех или иных задач различной трудности при различных уровнях двуязычия происходит в зависимости от ситуации, от профессии и привычки. Строгого соответствия между уровнем знания обоих языков к пользованием ими во внутренней речи нет. Есть немало случаев, когда авторы трудов, будучи азербайджанцами и пользуясь родным языком в обыденной жизни, тем не менее пишут только на русском языке, и впоследствии их приходится переводить на азербайджанский. Считать, что эти авторы- люди преимущественно мыслящие в формах русского языка, не соответствовало бы действительности. Анализ речи одного такого автора показывает, что беседу на обычную житейскую тему он ведет на родном языке, совершенно не примешивая слов русского языка. При этом его внутренняя речь также протекает на родном языке. Когда же он обсуждает вопросы своей специальности, оформляет научные исследования, он мыслит в формах русского языка и пишет на этом языке. Объясняется это тем, что своей специальностью он овладевал на русской языке, начиная со школьных лет. Можно ли в его русской и азербайджанской речи найти взаимовлияние? Во всяком случае грамматический строй используемых языков строго соответствует системам обоих языков. Лексика русского языка у него богаче словаря родного языка. Русское

произношение может быть лишь в незначительной степени отражает особенности азербайджанской фонетической системы.

По мнению В. И. Абаева, нельзя избежать смешения слов второго языка с родным, если соответственных им слов в родном языке нет. Нельзя избежать даже тогда, когда в совершенстве усвоено произношение чужого языка и достаточно богат лексический запас. Это происходит потому, что “трудно, почти невозможно отрешиться целиком от привычных семантических связей и ассоциаций”. В качестве примера В.И. Абаев приводит свою речь. Он владеет русской речью с детства, а последние тридцать лет почти постоянно проживает в русском окружении, “и однако же я до сих пор, пишет он, нередко ловлю себя на том, что продолжаю мыслить на родном мне осетинском языке, например, мне случается иногда употребить глагол положить там, где следует сказать поставить: положить стакан, вместо поставить стакан. Почему? Несомненно потому, что в осетинском “положить” и “поставить” выражается одним и тем же глаголом”.

Свидетельство В. И. Абаева для нас весьма ценно. Во-первых, факт этот касается речи человека в совершенной степени двуязычного, у которого второй язык давно стал его родным языком и у которого внутренняя речь на этом языке осуществляется без перевода. Во-вторых, слова “положить”, “поставить” это часто употребляемые глаголы обыденной речи, которые включаются в лексику человека на самых начальных периодах его речевого развития, во всяком случае большинство детей начинают пользоваться этими словами примерно в двухлетнем возрасте.

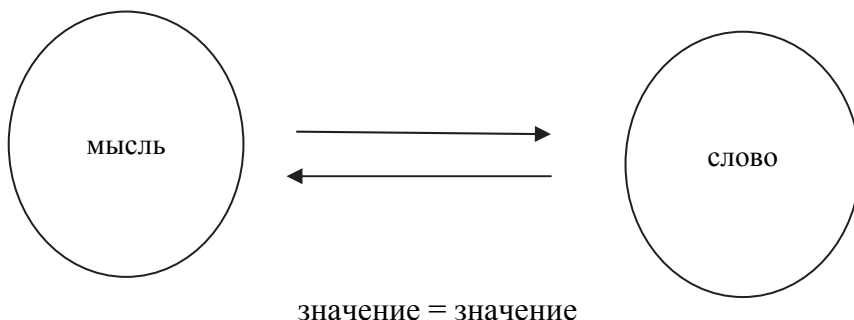
Интерес к приведенному примеру повышается еще и потому, что в целом ряде языков, в том числе и в азербайджанском, слова “положить”, “поставить” во многих случа-

ях их употребления передаются одним словом (в азербайджанском - словом “qоумаq”).

При сопоставлении двух языков фактов приведенного характера встречается немало. Пример этот оказывается не частным случаем, а типичным. Продолжая анализ взаимосвязи языков в речи и мышлении, попытаемся подойти к вопросу с нейродинамических позиции.

Схема I

Связи мышления и речи у владеющего одним языком

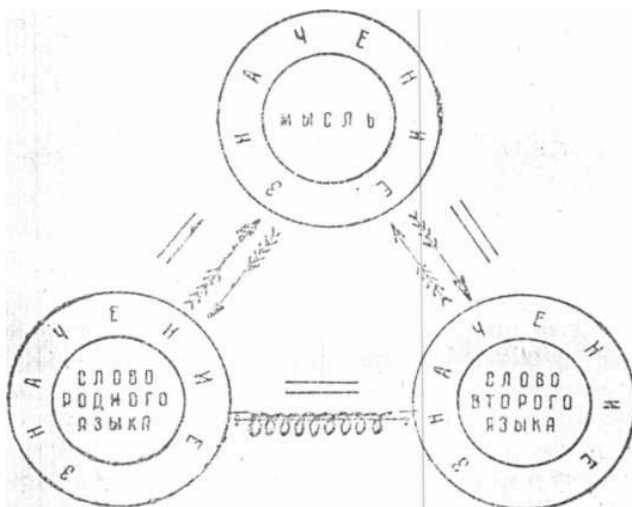

Если мы утверждаем, что первое же слово второго языка, которым овладевает человек, вступает в отрицательное индуктивное взаимоотношение с родным, то это имеет место лишь тогда, когда значение слова родного и второго языка одинаково. На самом деле, до появления нового слова второго языка значение мысли и выражающего её слова едино (схема I). Когда же человек начинает выражать ту же мысль словом другого языка, другим звукосочетанием, то наступает определенная коллизия, вызванная тем, что при наличии двух возможностей словесная реакция может быть лишь одна. В таком случае одно слово будет тормозить другое. Если распространить такой механизм и на взаимоотношение стереотипов (фонетических,

грамматических), складывающихся также по законам динамических стереотипов, то мы подойдем вплотную к объяснению гладкости двуязычной речи, когда один язык не мешает другому при речи, на каком бы из этих двух языков она ни велась. Более того, отрицательно-индуктивное взаимодействие между языками имеет место и во внутренней речи, обеспечивающей, упрямое произносимого вслух подготовленностью речи в мышлении (схема II). Так же обстоит дело и у полиглота, у которого между системами каждого языка в отдельности и остальными языками устанавливаются индуктивные взаимоотношения.

Схема II

Связи мышления и речи при владении двумя языками
Тип - при лексико- фразеологической идентичной значимости

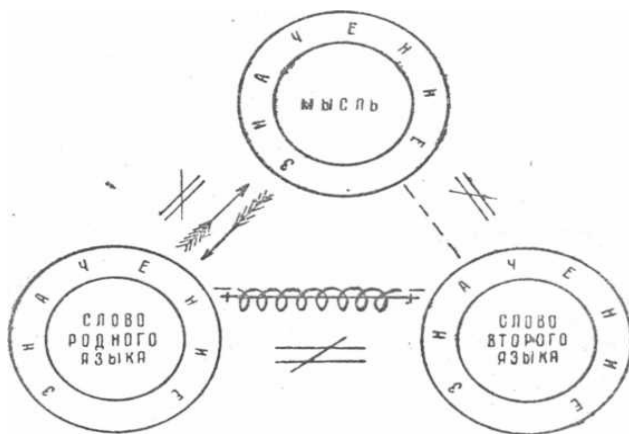

Иначе обстоит дело в тех примерах из семасиологии, когда данному слову родного языка во втором языке соот-

ветствуют два или несколько слов с двумя или несколькими значениями. В таких случаях прежняя, простая индуктивная связь нарушается. Языковой стереотип второго языка, включающий то одно, то другое слово, перестает быть параллельным стереотипу родного языка. Появляется сверхтрудная задача, которая приводит к дезорганизации речи на втором языке, выражением чего становится несоответственное словопотребление (см. схему III). В типичном примере

Схема III

Связи мышления и речи при владении двумя языками
II тип при лексико – фразеологических семантических расхождениях.

В. И. Абаева дело обстоит именно так. Произнося слово несоответственного для русского языка значения, биглот или полиглот нередко тут же замечает это и поправляется (последнее происходит благодаря обратной связи-“слово-мысль”). Значит, речь идет о дезорганизации в звене упреждения произносимого вслух, подготовленного в мышлении мысль-слово).

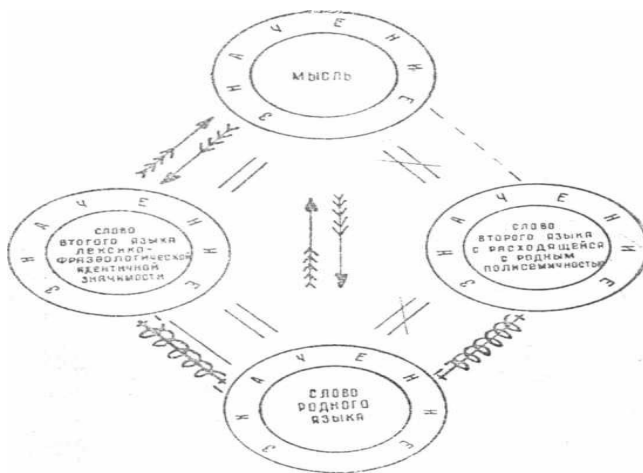
Приведенные рассуждения можно распространить и на ошибки, касающиеся грамматического строя или фонетической системы языка.

Изложенные выше соображения могут быть изображены в виде трех схем, показывающих связи мышления и языка:

- 1) при одноязычности,
- 2) при совпадающих по значению словах или параллельных языковых стереотипах и
- 3) при семантических лексико-фразеологических расхождении.

Четвертая схема объединяет предыдущие и показывает структуру связей языка и мышления при биглоссии.

Связи мышления и речи у биглота

Обучение второму языку в определенных случаях сталкивается с возникновением трудных и сверхтрудных для второй сигнальной системы задач. Они, как и все сверхтрудные зада-

чи, дезорганизуют речевую деятельность, приводят к неправильному словоупотреблению или к неправильному построению речи, к интонационным нарушениям, к сравнительно большему числу слов-паразитов на втором языке, на первом, к заминкам и т. д.

Перечисленные формы дезорганизации в речевой деятельности могут быть следствием влияния на мышление, на связи речи и мышления переживаний и эмоций, установки личности, ее интересов и влечений.

Как уже отмечалось выше, человек, еще слабо владеющий вторым языком, может обнаружить себя как вполне двуязычный при одних условиях, например при обычных житейских условиях, и перестает быть двуязычным, когда он занимается своей специальностью, которой овладел, изучая ее, скажем, на втором языке. Подобные факты и приводят к несоответствию между понятием двуязычия в языкознании и таким же понятием в психологии.

В языкознании под двуязычием понимается полное и совершенное владение вторым языком и массовое распространение этого. В психологическом же понимании двуязычие - явление, заключающееся в возможности свободного, беспереводного пользования в речи двумя языками, возникающее на самых различных этапах овладения вторым языком, по-разному выявляющееся в различных условиях и при различных формах деятельности, с рядом индивидуальных, могущих быть типизированными особенностей. Таково же и понятие полиглоссии.

В настоящей статье мы не имеем в виду подробно останавливаться на влиянии эмоций и переживаний на речь лиц владеющих двумя или несколькими языками, это выходит за пределы рассматриваемого вопроса. Остановимся лишь на одном частном явлении из этой области, а именно на том, как

эмоциональная насыщенность слова облегчает его функционирование в мышлении. Из опыта следует, что чувственная насыщенность слова второго языка создается не только его значением в общепринятом смысле, но и отношением этого значения к переживаниям человека.

В процессе обучения второму языку с этим связывается облегчение его закрепления в памяти. Этим обстоятельством, по-видимому, объясняется и то, что люди, обучающиеся второму языку, еще задолго до овладения им часто вставляют в свою родную речь слова второго языка. Позднее когда владение вторым языком становится более совершенным, подобное явление встречается значительно реже. В опытах со словесным экспериментом мы это видели довольно часто у совсем слабо владеющих русским языком детей – азербайджанцев, обучающихся в 3-м классе.

Эксквизитный случай из области патологического расстройства речи, наблюдавшийся нами, может оказаться весьма полезным для объяснения некоторых из уже указанных выше явлений.

Речь идет о больном, утратившем речь в результате обширного мозгового кровоизлияния. Человек этот в детстве плохо знал русский язык и обычно говорил на родном. Семилетку также окончил на родном языке. В возрасте двадцати лет пошел в армию. С этого времени он находился почти исключительно в русском речевом окружении. Из русской лексики очень часто повторял словосочетание из трех слов. Этой фразой-клише он выражал свой гнев и ненависть, радость и удовольствие, печаль и уныние. В последующем эта фразаклише превратилась в своего рода слово-паразит, и он повторял ее в беседе любого содержания. По существу эти слова потеряли у него свое значение и выражали лишь колебания эмоционального состояния, “испарились в эмоцию”. В силу этого фра-

за-клише потеряла свою языковую принадлежность, оставаясь лишь формально состоящей из слов русского языка. Психологически же эти слова не только не имели языковой принадлежности, но не были глаголом, именем существительным, местоимением-они были междометиями, точнее междометным словосочетанием, способным выразить все нюансы его чувств и побуждений.

Тяжелое, злокачественно протекавшее заболевание (гипертоническая болезнь) началось у него в возрасте двадцати восьми лет, к этому времени он, несомненно, был двуязычным, хотя родная речь ему была ближе русской и легко можно было заметить влияние на его русскую речь произношения и грамматического строя родного языка. После второго мозгового инсульта (в тридцатилетнем возрасте), приведшего к обширным параличам, он совершенно потерял речь. Лишь спустя пять месяцев после инсульта больной впервые внятно заговорил. Первой внятно произнесенной фразой была эта фраза-клише. Впоследствии он произносил ее совершенно ясно. С ее помощью выражал он все свои просьбы, желания, стремления, чувства, при ее помощи он приветствовал подходившего к нему и прощался, благодарил и возмущался. Совершенно ясно, что слова этой фразы для больного не были словами русского языка, это были единственные слова его родной и русской речи. В мыслеречевой динамике произошел интенсивный речевой регресс, и эти слова остались каким-то подобием первого слова годовалого ребенка. Так же, как и у последнего, они лишены были ясной предметной отнесенности или, точнее, имели множественное, в данном случае неограниченное, значение. В последующей почти двухлетней жизни этого тяжелого инвалида с прогрессирующим заболеванием его речь новыми словами так и не пополнилась.

Если призадуматься над тем, почему из обширного словарного запаса родного и второго языка при восстановлении речи он сумел воспроизвести лишь эту трехсловную фразу-клише, то ответ будет найден на пути уточнения места этих слов в родной и русской речи больного. Причина заключалась в том, что эта фраза-клише в свое время, в здоровом состоянии больного, имела у него предельное эмоциональное содержание, во всяком случае большее, чем все другие слова. Именно такая эмоциональность этих слов и лишила их языковой принадлежности.

Приведенный случай необычен, он взят из области болезненных состояний. Однако такой случай именно в силу редкой выраженности влияния эмоционального фактора на речевое развитие и приковывает к себе внимание исследователя по психологии двуязычия.

Важное значение эмоционального фактора для развития дву-и многоязычия обнаруживается и в других примерах. Хорошо известно, что никто не бывает так совершенно двуязычен, как художник слова, если он даже не вполне овладел вторым языком. Ученый же, владеющий вторым языком и бесстрастно выражающий на нем результаты своих исследований, никогда не может подняться до того уровня двуязычия, на который легко поднимается страстный оратор, глубоко чувствующий слово актер, поэт.

Чувство, сопровождающее слово, есть средство, которое укрепляет взаимодействие второй сигнальной системы с первой. Это одно из важных психологических обстоятельств, облегчающих развитие дву- и многоязычности при обучении языкам.

“Dil hissi” haqqında

“Dil hissi”, təhsilindən asılı olmayaraq insanın doğma dilinə xas olan xüsusiyyətdir. Nitq inkişaf etdikcə və dil bilikləri mükəmməlləşdikcə “dil hissi” dərinləşir və idrakin müəyyən ali səviyyəsində ədəbi dil hissənə çevrilir. Şagirdin öyrəndiyi ikinci dil ilk əvvəllər hər hansı biliklərin cəmi kimi toplanır, doğma dilin müvafiq hallarına uyğun olaraq hissi çalarlar qazanır.

Beləliklə, dil təliminin məqsədi olan kombinə edilmiş bilinçvizm (ikidillilik¹) yaranır. Bu nöqtəyi-nəzərdən biz təkcə “dil hissini” ümumi xüsusiyyətlərini açmaqla kifayətlənməməli, həm də bu prosesi inkişaf etdirən vasitələri tapmalıyıq. Əks təqdirdə bu anlayış özünün bütün praktik əhəmiyyətini itirmiş olar. İlk əvvəl aşağıdakı suala cavab axtarılmalıdır: psixoloji eksperiment şəraitində “dil hissini” ifadə edən halı ayırmaq olarmı? Çünki bu anlayış çox qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Aşağıda gətirilən misalda bunun mümkünlüyü göstərilir.

Nitqin qavranılması zamanı “dil hissini” aşkar edən eksperimentlər

Doğma azərbaycan dilli təcrübə iştirakçısına dili barədə əvvəlcədən heç bir məlumat vermədən səs-küylü şəraitdə dinləməyə nitq təqdim edilir. İlk əvvəl küyün səviyyəsi o qədər yüksək olur ki, dinləyən heç bir sözü, hecanı və ya səsi aydın seçə bilmir. Amma küyün səviyyəsi tədricən azaldıqca, hər hansı İnsan nitqi qavranılmağa başlayan kimi iştirakçı iddia edir ki, məhz azərbaycanca nitq eşidir. Bu iddialar adətən səhsiz olmur. Əgər yoxlanılan şəxs eşitdiklərini təkrar etmək barədə təlimat alırsa, onda o, heç bir söz və ya heca ayırd edə bilməməsinə baxmayaraq öz qənaəitini yenidən yoxlamağa başlayır.

Kombinə edilmiş bilinçvizm iki dilə yiyələnmənin elə bir səviyyəsidir ki, burada hər bir dilə məxsus olan vahidlər digər dildən

asılı olmayaraq şüurda asossasiya olunur, başqa cür desək müstəqil semantik cərgə yaradır və hər bir dil ayrılıqda təfəkkür vasitəsinə çevrilir.

Azərbaycan dilini kifayət qədər mükəmməl bilməyən iştirakçı isə eyni şəraitdə aparılmış eksperimentdə nitqin hansı dildə olduğunu tanıya bilməmişdir. Belə iştirakçı yalnız azərbaycan dilinə xarakterik olan fonemləri, sözləri eşitmiş olduğu halda eşitdiyi nitqin dilini müəyyən edə bilər.

Birinci yoxlanılan haqqında onu demək olar ki, onda “azərbaycan dili hissi” var, ikinci isə bu dili dərk edir, ancaq onda bu dillə bağlı “dil hissi” hələ inkişaf etməmişdir. Təsvir edilən nümunə ilə əlaqədar olaraq bir sıra suallar yaranır. Bu suallar cavablandırılarsa, “dil hissi” anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gələr.

Əgər nitq axınında informasiya daşıyıcıları tək-cə söz və söz birləşmələri, yaxud heca və səslər olsaydı, bizim iştirakçımız bu elementlərdən heç birini duya bilmədiyi şəraitdə nitqin hansı dillə ötürüldüyünü əminliklə təsdiq edə bilməzdi. Görünür ki, nitq axını, adlarını yuxarıda çəkdiyimiz elementlərdən daha çox fərqlənmə “açarlarını” özündə ehtiva edir.

Həmişə məlumdur ki, nitq müxtəlif tezlik və amplituda ilə reallaşan hava sıxılmasına və seyrəlməsinə - səs titrəyişlərinə səbəb olur. Bu titrəyişlərin ən uca hədd nöqtəsi pik, ətrafında rəqslərin daha çox qeydə alındığı ox isə mərkəzi ox adlanır. Çoxsaylı eksperimentlər göstərmişdir ki, müxtəlif hissələrdə olan nitq titrəyişləri eyni mənə daşıyırlar. Bizi maraqlandıran məsələ ilə əlaqədar olaraq ox ətrafında baş verən titrəyişlərin məhdudlaşdığı və ya pik hissələrin kəsildiyi təcrübələr yada salınmalıdır. Həmin təcrübələr göstərmişdir ki, nitq titrəyişlərinin yüksək amplitudalı hissələri kəsilsə, bu nitq qavrayışının keyfiyyətinə və təbiiliyinə xələl gətirsə də, nitqin anlaşılmasının əhəmiyyətli təsir etmir.

Müəyyən olunmuşdur ki, mərkəzi oxun ətrafında olan nitq dalğalarının sahələri qorunduğu və yüksək amplitudalı hissələrdən

isə nitq dalğalarının 1/16 hissəsi toxunulmamış qaldığı halda təkhecalı sözlərin 95% - i İnsan tərəfindən fərqləndirilir.

Daha sonra müəyyən edildi ki, mərkəzi ox ətrafında olan titrəyişlərin yarısı məhdudlaşdırılırsa, nitqin qavranılması tamamı ilə mümkünsüz olur. O da müəyyən olunmuşdur ki, dildəki samit səslər mərkəzi oxda saxlanılır. Bu və digər eksperimentlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, nitq informasiyasının qavranılması üçün təkcə informasiyanın hissələrini daşıyan ayrı-ayrı elementlər deyil, həmçinin ora daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi də vacibdir.

“Dil hissini” təzahür etməsinə yönəlmiş təcrübəyə qayıdaq. Orda diqqət çəkəsi məqam ondan ibarət idi ki, nitqin hansı dilə mənsub olmasının müəyyənləşdirilməsi həmin dilin hansısa xüsusiyyətlərinə müvafiq şəkildə baş verir. Nitqin dilə aidliyi məsələsi nitqin ayrı-ayrı sözlərini, söz birləşmələrini, hecaları, səsləri fərqləndirməyin tam mümkünsüzlüyü şəraitində belə dəyişmir. Onda belə ehtimal etmək olar ki, belə bir fərqləndirmənin “açarı” müxtəlif dillərdə eyni cür olmayan fərqli nitq titrəyişi sahələrinin olmasıdır. Bu planda nitq, eksperimental şəkildə demək olar ki, öyrənilməyib.

Verilmiş nümunə “dil hissini” təcrid olunmuş şəkildə bir zolaqda nümayiş etdirir. “Dil hissi” zolağında siqnal və maneə tam mənası ilə bir mənbədən çıxan koherent kimi qavranılmır. Bu zolaqda nitq titrəyişlərindən qırılmamış şəkildə elələri qalır ki, onların əlaqəsi nitqin bu və ya digər dilə olan mənsibliyyətini müəyyən edir. Eyni zamanda onların hər biri ayrılıqda əhəmiyyət kəsb etmir və heç bir nitq informasiyası daşımır. Bu zolaqda nitq qavrayışının seçiciliyi hansısa səviyyədə hərəkət edir.

Belə təsirlərin neyrofizioloji mexanizmləri İ.P. Pavlovun ardıcıl, biri digərindən sonra fasilələrlə gələn kompleks qıcıqlandırıcılarla apardığı təcrübələr planında aydın başa düşülür. Kompleks qıcıqlandırıcılara daxil olan komponentlər öz aralarında o qədər əlaqəlidir ki, bir və ya bir neçə elementin təsiri tam obraz və ya refleks yaradır. Bu məsələyə sonradan bir də qayıdacağıq.

“Dil hissini” qavrayışın seçiciliyi ilə əlaqəsi

“Dil hissi” həmin dildə nitqin qavranılmasının seçiciliyi ilə sıx əlaqədədir. Bu bizim aşağıdakı eksperimentimizdən çox aydın görünür. Sıqnal (gizlədilən) dil kimi biz sınaqda iştirak edənin öyrəndiyi dili, iştirakçının döğma dilini isə küy-mane kimi seçirik. Sıqnal nitq, bütün təcrübə boyu dəyişməz orta gurluqda verilən 4-7 sözdən ibarət sadə cümlələr olmuşdur. Küy-nitq əvvəlcə onun üzərində sıqnal nitqin gurluğunu əhəmiyyətli dərəcədə üstələyərək verilir sonra isə tədricən zəiflədilərək pis duyulma səviyyəsinə qədər endirilir. Daha sonra təcrübə iştirakçısı eşitdiyini öyrəndiyi dildə ifadə etmək barədə təlimat alır.

İştirakçımız rus dilini 5-ci sinif şagirdi səviyyəsində bilir, dinlədiyi nitqdəki sözləri və qrammatik əlaqələri təhrif olunmuş şəkildə səsləndirir. İştirakçının buraxdığı səhvlərin sayı ancaq küyün gurluğu əhəmiyyətli dərəcədə endirildikdə azalmağa başlayır. Əgər təcrübə iştirakçısı bilinqvistdirsə onda hər iki dilin “hissi” bərabər səviyyədədirsə, onda səhvsiz yadasalma cüzi fərqlə hər iki dildə səslənmə gurluğunda olan fərqdə müşahidə olunur.

Beləliklə, yeni dili öyrənmə prosesində qavramanın seçiciliyi artır. Küy-nitqin gurluğunun səviyyəsi sıqnal-nitqin ifadə olunmasında səhvlərə səbəb olur. Deməli, “qavrayışın seçiciliyinin nisbi çatışmazlığı həddi” qeyd edilməlidir. Qavrayışın “küyə davamlılığı həddindən” fərqli olaraq bu hədd daha aşağıdır.

Bu təcrübə göstərir ki, nitq qavrayışının seçiciliyi “dil hissi” ilə birbaşa əlaqədədir. Əslində isə göründüyü kimi inkişaf etmiş dil hissini mövcudluğu şəraitində dil qavrayışının seçiciliyi o qədər yüksəkdir ki, yoxlanılan bundan faydalanaraq küyə davamlılıq həddinin ən aşağısında belə nitq dilini təyin edə bilər.

Yeni dili öyrənmə dövründə bu nisbət çox aşağıdır və yalnız tədricən həmin dili mənimsəyərək qavrayışın seçiciliyi bu həddə yaxınlaşır. Başqa sözlə xarici dili mənimsəmə həmin dilin vasitələri ilə tərcüməsiz təfəkkürü mümkün edir. Bu halı biz bilinqvizmdə

müşahidə edə bilirik. Amma, o da qeyd edilməlidir ki, eksperimentlər dil qavrayışının seçiciliyinin mühüm fərdi fərqlərə malik olmasını təsdiqləyir və təmrinlərlə düzəlmə imkanlarını vurğulayır. Elə həmin təcrübələrin nəticələri göstərir ki, uzunmüddətli məşqlərə baxmayaraq bu fərdi fərqləri tam aradan qaldırmaq mümkün olmur. Bura qədər bizim fikirlərimiz dil qavrayışı zamanı “dil hissi” anlayışının açılmasına yönəlmişdir.

“Dil hissi” həm də özünü yaradıcı (produktiv) nitqdə göstərir. Bu planda “dil hissi” milli və xarici psixoloq və pedaqoqların əsrlərində rast gəlinən dil intuisiyası, söz instinkti, söz məharəti kimi anlayışlarla əlaqədardır. Məsələn, K.D.Uşinski yazırdı: “Unutmamalıyıq ki, biz nitqimizə nə qədər şüurluluq gətirsək də, çox şey bizim söz instinktimizin (seyrəltmə mənə aiddir.-F.İ.) doğruluğundan və inkişafından asılıdır. Heç vaxt hər hansı fel eşitməyən və hər hansı qrammatik qaydanı bilməyən 4-5 yaşlı uşaq özü üçün yeni olan bu feli şüursuz, instinktiv vərdiş sayəsində düzgün təsrif etməyə cəhd etmir.”

Produktiv nitqdə “dil hissini” nümayiş etdirən eksperiment

“Dil hissini” yaradıcı nitqə təsirini öyrənmək məqsədi ilə aparılan eksperimenti yuxarıda göstərilən təcrübələrin metodiki prinsipləri ilə təşkil etmək olar. Bunun üçün “hissi” öyrənilən dil hər hansı avtomatlaşdırılmış dil vərdişi ilə (məsələn, ədəd və ya rəqəm sırasının yazılması ilə) çətinləşdirilir. Bu zaman nitqdəki dəyişikliklər, xüsusən nitq səhvləri, sözlərin qeyri-düzgün işlədilməsi, sözlərarası əlaqələrin pozulması və s. kimi hallar öyrənilir. Belə təcrübələr müəyyən qədər əvvəlcədən məşq tələb edir. Çünki, yazı vərdişləri nə qədər avtomatlaşmış olsa da, şifahi nitq tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində diqqəti yayındırır. Diqqətin keçirilməsi və ya paylanması tipindən asılı olmayaraq bu yayınma yaradıcı nitq prosesinin icra olunması şəraitinin optimallığını azaldır. İnkişaf etmiş “dil hissi” şəraitində şifahi nitqdə bu dəyişikliklər nitqin surətində və ritmində müşahidə edilir, lakin demək olar ki, sözlərarası

əlaqələrə, fellərin hallara uyğunluğu və s. kimi məsələlərə toxunmur. Dilə yetərinə yiyələnməyən iştirakçıların səhvləri də əsas etibarlı ilə sözlərin istifadəsində, söz birləşmələrinin və sözlərarası əlaqələrin qurulmasında, cümlənin strukturunda özünü göstərir.

Qavrayışın seçiciliyinin, diqqətin paylanması fizioloji mexanizmləri və “dil hissi”

Nitq prosesində diqqətin, qavrayışın seçiciliyinin fizioloji əsasını baş beyin yarımkürələri qabığına baş verən proseslər və onunla əlaqəli olan biliklər təşkil edir (P.K. Anoxin). Müasir təsəvvürlərə görə, mərkəzə gedən sinir yolları, həmçinin geri əlaqənin təminatçısı olan anestetik sinirlər təkcə beyin qabığına deyil, həm də beynin kökündə yerləşən retikulyar formasıyaya yönəlir. Retikulyar formasıyadan beyin qabığına ötürülən impulslar aktiv diqqətə təkan verməklə qavrayışın seçiciliyini tamamilə təmin edir.

Digər nitq prosesləri ilə nitq tapşırığını mürəkkəbləşdirməklə biz müəyyən dərəcədə aktivləşdirici təsiri pozuruq bu da öz təsirini nitq prosesində göstərir. Belə pozulma ən çox öz aralarında zəif əlaqələri olan proseslərə təsir edir. Sözlərarası əlaqələrin pozulma dərəcəsinə əsasən produktiv nitqdə özünü göstərən “dil hissini” inkişafı haqqında nəticə əldə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, nitq qavrayışının seçiciliyi nəinki retikulyar formasıyanın beyin qabığına aktivləşdirici təsirindən, həm də nitq zonasının fəaliyyətinə optimal şəraitin yaradılmasından da asılı olaraq yüksəlir. Bu həm də kənar afferent informasiyaların sıxışdırılması ilə onun sinir yolunun sinapslarından uzaqlaşdırılmasından asılıdır. Bütün bunlar nitq qavrayışının seçiciliyi və diqqətin bir sıra xüsusiyyətlərinin izahı üçün kifayət edir. Amma “dil hissini” aydınlıq gətirmək üçün biz siqnal sistemlərinin fəaliyyəti haqqında bəzi fizioloji biliklərə üz tutmalıyıq.

“Dil hissi” - nitqdə dil hadisələrini öncədən əks etdirilməsi kimi

Dil ardıcıl, ritmik və dövrü təkrarlanan sıralar sistemi olduğuna görə, doğma dilin inkişafı da digər dili öyrənmək kimi bu sı-

raların əks olunmasıdır. Problemə bu aspektdən baxanda bu sahədə müxtəlif prosesləri izah etmək imkanı qazanırıq. Bunun üçün biz, P.K. Anoxinin İ.P. Pavlovun siqnal fəaliyyəti konsepsiyası əsasında inkişaf etdirdiyi “öncədən əks etdirmə” nəzəriyyəsi əsasında meydana gələn fikirlərinə əsaslanmalıyıq. Bu nəzəriyyəyə görə, tək-tək qıcıqlar belə hadisələr haqqında müəyyən miqdarda informasiya mənbəyinə malik ola bilərlər. Bir şərtlə ki, bu qıcıq həmin təkrarlanan təsirlər zəncirində dəqiq lokalizasiyaya malik olsun.

Məqalənin əvvəlində təsvir olunan “dil hissində” malik işti-
rakçının nitqin mənsub olduğu dili təyin etmə zəruri olduqda sözləri, hətta aydın eşidilən səslərin mövcud olduğu hecaları fərqləndirə bilmədikdə belə məhz bu nəzəriyyənin köməyi ilə məqbul izah tapmaq olar.

Nitqin hansı dilə mənsubluğunu təyin edən şəxs bunu mikrozaman intervallarında küyün təsirindən azad olaraq ona gəlib çata bilən tək-tək qıcıqlandırıcılara görə edə bilər. O, buna öncədən əksətdirmə mexanizmləri sayəsində nail ola bilər. Ayrı-ayrı qıcıqlar xüsusi sınır aparatında reaksiyalar zənciri ardıcılığına səbəb olur. Bu reaksiyalar danışılan nitqin sürətindən dəfələrlə artıq sürətlə bir-birini əvəz edir. Belə qabaqlayıcı əksətdirmə nəinki nitqi qavramaqda, həm də produktiv nitqdə də böyük üstünlük qazandırır. Bu nöqtəyi nəzərdən “dil hissini” nitq siqnallarının öncədən əksolunması sistemi kimi qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən isə nitq qavrayışı və produktivlikdə qabaqlama çox inkişaf etmiş “dil hissindən” xəbər verir.

Doğma dillə əlaqədar olan ikinci siqnal sistemi birinci ilə sıx qarşılıqlı təsirdədir. İkinci dil öyrənərkən onun elementləri doğma dilin birinci siqnal sistemi ilə əlaqəyə girərək bu sistemin siqnallarına çevrilir. Tədricən yeni dilə yiyələndikcə, həmin dildəki nitq (reseptiv, reproduktiv və ya produktiv) doğma dildəki nitq sisteminin əsas çalarlarını qazanmağa başlayır: birinci siqnal sistemi ilə sıx qarşılıqlı əlaqəyə, önləyici əksətdirməyə, sözlərarası və kontekstdən asılı olan struktura malik olur.

Beləliklə, ikinci siqnal sistemi çərçivəsində doğma dildən asılı olmayan yeni nitq sistemi fəaliyyətə balayır. Nitqdəki iki dil sistemləri arasında mənfi induktiv qarşılıqlı münasibət formalaşır: bir dildən istifadə prosesi həmin müddətdə digər dil sistemini sıxışdırır. Bütün bunlar “dil hissi” ünsürlü nitq növlərində müşahidə olunur. “Dil hissində” təsvir olunan bütün halların mürəkkəb kompleksi öz indikasiyasını tapır. Yəqin ki, bu xüsusiyyətinə görə “dil hissi” müasir bilik səviyyəmizə görə belə izah edilir. Amma daha əvvəlki dövrlərdə o qeyri-müəyyən, “intuisiya”, “vergi” və s. kimi terminlərlə ifadə olunurdu.

Yuxarıda deyilən nəzəriyyəyə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, “dil hissini” inkişafında əsas məsələ nitq qıcıqlarının (söz konteksti) ardıcılığının vəhdəti və təkrariliyidir. Az təkrarlanan dil vasitələrinin müxtəlifliyi və çoxsaylılığı isə heç də “dil hissini” inkişafına səbəb olmur. Məhz təkrarlamalar obyektiv dil qanunauyğunluqlarının öncədən əks etdirilməsini təmin edir. Bu o fakta əsaslanır ki, sözlər məhz bir yolla (sözlərarası əlaqə nəzəriyyəsi) birləşdirilir və bu başqa yolla mümkün deyil.

“Dil hissini” belə qiymətləndirilməsi böyük leksik bazaya malik olmayan 4-5 yaşlı uşaqda mövcudluğunu, həmçinin ikinci dili öyrənərkən çoxalan söz bazasına və qrammatik idraka baxmayaraq onun yoxluğunu qənaətbəxş şəkildə izah edir. Dilə məişət səviyyəsində yiyələnmə, “canlı nitqi” öyrənəndə məhdud söz ehtiyatından istifadə, sabit söz birləşmələri və sözlərarası əlaqələrin sadə formalarından istifadə “dil hissini” tez və asanlıqla yaranması, məktəb təlimində isə onun gec, bəzən isə uzun illər davam edən təlimdən sonra heç formalaşdırıla bilinməməsi bununla izah edilir.

“Dil hissi” idrak prosesi kimi

Tədqiq etdiyimiz hal “hiss” kimi adlandırılsa da, onun inkişafı haqqında nəzəriyyədən görünür ki, o idrak proseslərinə aid edilməlidir. Bu vəziyyətə etiraz belə bir fikrə əsaslanıb bilər ki, idrak prosesləri şüurlu xarakter daşıyır, “dil hissi” isə şüurdan ötəki şəkildə

keçərək “hərəkət” edir. Lakin bu ziddiyyət zahiridir. Çünki, idrak proseslərinin inkişafı və fəaliyyəti əslində həmişə şüurlu deyil. Yaxşı məlumdur ki, qavrayış hadisəsi, qavranılmışın hifz olunması və xatırlanması şüursuz ola bilər və bu adətən fizioloji planda baş verir.

Praktiki olaraq göstərilən konsepsiya, “dil hissini” inkişafına təkan verən metodlar haqqında problemi nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir. Bu məqsədlə dil öyrənmək ilk növbədə İnsanın şəxsi tələbatı olmalıdır. Çünki şəxsi tələbat, dil məşqələrinə qarşı davamlı və sabit maraq yaradır. Daha sonra müəyyən sayda asanlıqla yadda saxlanıla bilən dil elementlərinin – leksik və sözlərəarası əlaqələrin müəyyən tipinin – ritmik və aperiodik şəkildə təkrarlanması “dil hissini” inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin, “dil hissini” inkişafını digər yollarla da stimullaşdırmaq olar.

Yuxarıda biz “dil hissi” ilə qavrayışın seçiciliyi və diqqət arasında olan sıx əlaqədən danışdıq. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, nitq qavrayışının seçiciliyini və diqqəti inkişaf etdirəcək xüsusi çalışmalar “dil hissini” inkişafına təsir göstərə bilər. Bu məsələ ilə bağlı qarşımızda duran əsas problem ikinci, üçüncü və s. dillə bağlı “dil hissini” inkişaf etdirilməsidir. Məktəbdə öyrədilən dillərin mənimsənilməsində bir sıra xüsusi çalışmalar əlverişli ola bilər. Biz belə çalışmalardan iki tipini hazırlamışıq. Amma onlar hələ təcrübi olaraq yoxlanılmayıb.

Öyrənilən dildə nitq qavrayışının seçiciliyini inkişaf etdirən I tip çalışmalar

Dil öyrənən, ana dilində dəqiqə yarım vaxt müddətində hekayə mətni oxuyur. Maqnitofon yazısı dəqiqə intervalı ilə ucalığı 70-10 destibel arasında dəyişərək təkrar olunur. Daha sonra dil öyrənənin olmadığı şəraitdə bu yazıların üzərinə öyrənilən dildə müəllimin və ya diktorun ifasında öyrənənin anlaya biləcəyi ifadələrdən ibarət 30-45 saniyəlik müxtəlif mətnlər yazılır. Bu mətnlərin ucalığı (təxminən 50 destibel) dəyişdirilmir. Şagirdə təlimat verilir ki, müəllimin nitqini dinləsin, hər dəfə fasilə olan kimi eşitdiyini

təkrar etsin. Təcrübə tədricən azalan küy gurluğu ilə davam etdirilir. O vaxta qədər ki, şagird öyrəndiyi dildə eşitdiklərini səhsiz olaraq təkrar etsin. Belə təcrübələr çoxsaylı və sistemativ aparılırsa, şagird özü özünə nəzarət edə və müəyyən uğur əldə edə bilər. Bu qədər küy içindən eşidilən nitqi səhsiz təkrar etmək, bilinqvistlərə müəssər olan haldır və hansısa dərəcədə “dil hissi” ilə əlaqədardır.

Produktiv nitq zamanı diqqətin paylanması ilə bağlı II tip çalışmaları

Bu çalışmanın məqsədi produktiv nitqdə diqqətin yayınmasının təsirini azaltmaqdır. Şagird oxuduğunu yenidən öyrəndiyi dildə danışır. Bu zaman onun nitqinin tamlığı, sürəti, sözlərin müxtəlifliyi və tərkibi, uzlaşmadakı səhvləri, ifadələrin strukturu, nitqin fonetik xüsusiyyətləri və ritmi qeydə alınır.

Sonra yoxlanılan həmin tapşırığı başqa bir şəraitdə onun diqqətini yayındırma məqsədi ilə icrası avtomatlaşmış olan bir fəaliyyətin - doğma dilində birdən beşə qədər sayları davamlı olaraq yazmaqla birgə icra edir. Yuxarıda sadaladığımız bütün əlamətlər üzrə göstəricilər yenidən qeydə alınır. Sistemativ olaraq təkrarlanan çalışmaları vasitəsilə (yazıdan yayınmadan) nəql etmənin keyfiyyətinin nəzarət etmə səviyyəsinə çatması öyrənilən dildə nitqin avtomatlaşmasının göstəricisidir. Bu göstərici həmçinin öyrənilən dildə olan dil hissənin inkişafı ilə bağlıdır.

Belə xarakterli tapşırıqların mahiyyətinin və onların “dil hissənin” inkişafına təsirinin düzgün qiymətləndirilməsi, əlbəttə ki, daha çox insanla təcrübədən keçəndən sonra mümkün olar. Biz bunu həyata keçirməliyik.

*Журнал Русский язык национальной школе.
Москва, 1966 год. №3*

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA PSİXOLOGİYA TARİXİ VƏ PSİXOLOJİ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

- ❖ *1962-ci il Zaqafqaziya konfransından sonra
Azərbaycanda psixologiyanın inkişafı*
- ❖ *Oktyabr inqilabına qədər Azərbaycan alimləri
və maarifçilərinin psixoloji görüşləri*
- ❖ *Sovet Azərbaycanında psixoloji elmlərin inkişafı*
- ❖ *Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın
bəzi məsələləri*

1962-ci il Zaqafqaziya konfransından sonra Azərbaycanda psixologiyanın inkişafı

Zaqafqaziyada əvvəlki və indiki konfrans arasındakı zaman kəsiyində psixoloji cəbhədə bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdi. Onların arasında ilk öncə 1963-cü ildə Leninqrad şəhərində keçirilmiş Psixoloqlar Cəmiyyətinin II qurultayını qeyd etmək lazımdır. Bu qurultay, 4 il bundan qabaq Moskvada keçirilən I qurultaydan fərqli olaraq daha güclü təsir bağışladı və özünə daha çox iştirakçı cəlb edə bildi. Moskva qurultayında cəmi 149 məruzə dinlənildiyi halda, Leninqrad qurultayının proqramı 371 məruzədən ibarət idi. Bununla belə, Leninqradda keçirilən qurultay bioloji, həmçinin fizioloji elmlərdə böyük tərəqqi, sinir sistemi və ümumilikdə orqanizmdə dinamik hadisələrin əsasını təşkil edən fiziki-kimyəvi və sırf fiziki proseslərin əhəmiyyətinin dərk edilməsi, psixologiyanın kibernetika fikirlərini səmərəli şəkildə mənimsənilməsi ilə bağlı yeni fikirlərlə yönəldilən psixoloji fikrin əhəmiyyətli dərəcədə canlanmasını əks etdirdi.

Elmimiz üçün ənənəvi anlayış və kateqoriyaların gələcəkdə daha dərinlən tədqiq olunmaqla yanaşı elm və texnikanın yeni inkişaf mərhələsində dərin mənə və əhəmiyyətlərini qoruyub saxlamaları xüsusi olaraq qeyd olundu. Mövzuların fərqli olmasına baxmayaraq qurultayda iştirak edən psixoloqlarımız (Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, Ə.K.Zəkuyev, F.Ə.İbrahimbəyov, A.B.İtelson, Ə.A.Qədirov) əsasən məhz bu ideyanı nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Respublikamızın psixoloqları digər respublikalararası və respublika konfranslarında da aktiv şəkildə iştirak ediblər. Beləliklə, Zaqafqaziya Pedaqoji İnstitutların fiziologiya məsələləri üzrə III elmi konfransına Ş.S.Ağayevin “Əməyə hazırlılığın psixofizioloji mexanizmləri” və F.Ə.İbrahimbəyovun “Bilinçivizm və poliqlossiya

zamanı ikinci signal sistemindəki qarşılıqlı təsirlər haqqında” olan işlər daxil edilmişdir.

Özbəkistanda psixologiya üzrə III Respublika elmi konfransında təxəyyül, təfəkkür və nitqin inkişafının bir sıra xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aid (Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, F.Ə. İbrahimbəyov), həmçinin tarix (M.C. Məhərrəmov) və sosial psixologiya (C. A. Təhmasib) mövzuları üzrə məruzələr oxunulmuşdur. Bizim psixoloqlar bir-biri ilə əlaqəli olan fənlər üzrə konfransların iştirakçısı olublar. Məsələn, dilçilik və xarici dillərin tədrisi metodikası məsələlərinə həsr olunmuş Alma-Ata Respublika konfransı öz proqramına “Öyrənilən dildə nitqin ana dilindəki nitqdən asılı olmamasının inkişaf etdirilməsinin dillərin öyrənilməsinin aparıcı məqsədi” (F.Ə.İbrahimbəyov) adlı məqaləsini daxil etmişdir.

Hesabat dövrünə Respublikamız üçün də xüsusilə vacib yubiley tarixi Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150- illiyinə təsadüf edir. Psixoloqlar Cəmiyyətinin bizə aid olan şöbəsinin bu tarixə həsr edilmiş iclası, tərkibinə görə ən çoxsaylı icaslardan biri idi. Sədrin bu hadisənin əhəmiyyəti, Azərbaycan və Rusiyanın ədəbi əlaqələri, həmçinin rus alimlərinin Azərbaycanda elmin inkişaf etdirilməsində oynadıqları rol haqqında etdiyi məruzədən sonra iştirakçılar, sovet alimlərinin əlaqələri və onların elmi inkişafındakı rolu haqqında öz fikirlərini paylaşdılar. Respublikamızın bir sıra psixoloqlarını yetişdirən, onlara həm müəllim, həm də əsl dost olan Aleksandr Osipoviç Makovelskinin Sovet hakimiyyətinin qurulmasından bir müddət sonra Universitetimizə gəldiyi ilk gündən etibarən Azərbaycana öz bacarıq və dərin biliklərini vermək səyi, dərin humanizmlə dolu olan yüksək, böyük rolunun əhəmiyyəti vurğulandı. İştirakçılar həmçinin Respublikamızda psixoloq kadrlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olan B.M.Teplov, A.A.Smironov, M.B. Sokolov, A.N. Leontyev, N.A. Mençinskaya, A.V.Vedenov, D.N. Boqoyavlenski, A.A.Lyublinskaya, N.Q.Moro-

zova və digərlərinin rolunu qeyd etdilər. Həmin dövrdə psixoloqlarımız ali təhsil müəssisələrinin filologiya, pedaqogika və psixologiya məsələləri üzrə I Respublika elmi konfransında (Bakı, mart 1964-cü il) başa çatdırdıqları işlərini məruzə edərək yubiley tarixinə həsr etmiş oldular (A.K. Abdullayev, Ş.S. Ağayev, Ə.Ə. Əlizadə, F.Ə. İbrahimbəyov, Z.İ. Mehdizadə). Eyni hadisələr Kirovabadda⁹ keçirilən M.S. Nəcəfov və Ə.Ə. Qədirovun da iştirak etdiyi yubiley konfransında baş vermişdi.

Bunları misal gətirərək biz psixoloqlar cəmiyyətinin bizə aid şöbəsinin bu dövr ərzində məruz qaldığı böyük itkilər haqqında danışmaya bilmərik. Psixoloqlar cəmiyyətinin və psixoloji laboratoriyanın təşkilatçılarından biri olan, nitqlə hərəkət arasındakı təbii əlaqələrin aşkarlanmasına böyük enerji sərf etmiş hamımızın əzizi Surxay Hacıyevin itkisi ilə bağlı xatirələrin ağırlığı, onun A.R.Luriyanın rəhbərliyi altında hazırladığı günü-gündən böyük aktualıq qazanmaqda olan dissertasiyasının əhəmiyyətli hissəsinin nəşr olunması faktı ilə, ibtidai təhsilin tədris olunmasının psixoloji təhlili üzrə sənətkar hesab olunan Muxtar Abasovla bağlı xatirələr ilə, onun əlifba materialının Azərbaycan əlifbasında verilməsinin dəqiq ardıcılığı haqqında fikrinin müvafiq dərslilər üzərində çalışan yeni müəlliflər üçün əsas ideya olması faktı ilə yüngülləşdirilir.

Son vaxtlarda həyata keçirilmiş iki yığıncağı qeyd etməyi vacib hesab edirəm. Mənim fikrimcə onlar, psixologiya sahəsində gələcək tədqiqatların mövzularına müəyyən təsir göstərəcəklər. Bu, tədris prosesində riyazi və kibernetik üsulların tətbiq edilməsi haqqında universitetlərarası yığıncaq nəzərdə tutulur. Bu yığıncaq cari ilin iyun ayında M.F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda çağırılmışdır. Yığıncaqda qərara gəldi ki, bir sıra elmlərin qovşağında yaranan problemlərin inkişaf etməsi bu sahələrdə tədqiqatlarla məşğul olan mütəxəssislərin xüsusi hazırlıq səviyyəsinə malik olmasını tələb edir. Bu səbəbdən, riyazi məntiq,

---

⁹İndiki Gəncə şəhəri (red.qeydi)

kütləvi xidmət nəzəriyyəsi, variasiya statistikas, ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında, ümumi əlaqə nəzəriyyəsində yeni fikirlər, informasiya nəzəriyyəsi fonunda işlənib hazırlanan psixologiya məsələləri və proqramlaşdırılmış təlim probleminin əsas formaları kimi fənləri əhatə edən universitetlərarası seminarların keçirilməsinə tələb yaranıb.

Yığıncada bizim “Poliqlossiyanın seleksiya və əks əlaqə nəzəriyyəsi fonunda öyrənilməsinin psixoloji üsulu haqqında” bildirişimiz dinləndi.

Digər bir yığıncaq cari ilin sentyabr ayında keçirilmişdir. Orada biz A.N. Leontyev, A.A. Smirnov, A.V. Netuşil və digərlərinin proqramlaşdırılmış təlim üzrə yaradılmış olan Komitənin məlumat bülleteninə daxil edilmiş məruzələrini müzakirə etmişdik. Açıqlamalarda, öncədən proqramlaşdırma üzrə (Eşbinin fikrinə görə) olan mövzuları proqramlaşdırılmış təlimin vacib hissəsi kimi qiymətləndirmək təklifi edildi. Dillərin öyrənilməsi baxımından bu o deməkdir ki, biz ana dili və məktəbdə tədris olunan dillərlə bağlı proqramlaşdırılmış təlimə xüsusi önəm verir, dilçilərin apardığı müqayisəli tədqiqatlara istinad edirik.

Psixologiyanın inkişafında mühüm faktor kimi cari ilin əvvəllərində Respublikamızın böyük ali təhsil ocaqlarından olan V.İ.Lenin adına API-də psixologiya kafedrasının (kafedra müdiri Ş.S. Ağayev) açılmasını qeyd etmək yerinə düşər. Hesabat dövrü ərzində Respublikamızın psixoloqları tərəfindən rus və azərbaycan dillərində böyük sayda işlər nəşr olunmuşdur.

Psixologiya sahəsində kibernetik fikirlərin tədris prosesinə tətbiq olunması ilə bağlı M.S.Ağayev və L.V. İtelsonun işlərini qeyd etmək olar. İ.P. Pavlovun irsinin gələcəkdə öyrənilməsi və bu əsasında psixologiya üzrə ayrı-ayrı məsələlərin tədqiqi ilə bağlı M.S.Nəcəfovun işlərini, qavrayışın fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi metodikas haqqında İ.A.Fərəcovun, ədəbi yaradıcılıq bacarıqlarının tədqiqi metodikas barədə isə T.M. Mustafayevin işlərini qeyd etmək olar.

Psixologiya tarixi sahəsində alimlərimiz böyük Azərbaycan mütəfəkkirlərinin irsinin öyrənilməsi ilə məşğul olublar. Mako-velskinin, bizim dövrümüzdə gəlib çıxmış olan bütün Avesta kitablarının (Vendidad, Yasna, Versiped və Bundehiş) qədim Azərbaycan ədəbiyyatı əsərləri olduğunu əsaslı şəkildə sübut etməsindən sonra bizim Azərbaycanda psixoloji fikirlərin inkişafı istiqamətindəki axtarışlarımız çox qədim dövrlərə gedib çıxdı. A.O. Mako-velski hələ psixoloqların III Zaqafqaziya konfransında “Avesta”dakı psixoloji baxışların qısa xülasəsini vermişdi. Folklorun psixoloji təhlili üzrə aparılan işlər isə M.C. Məhərrəmovla məxsusdur. Ə.K. Zəkuyevin tədqiqatları isə orta əsr mütəfəkkirlərinin irsinin tədqiq olunmasına yönəlmişdir. Ə.K. Zəkuyev tədqiqatlarında belə bir fikir irəli sürülür ki, Azərbaycan müəlliflərinin psixoloji görüşlərinin inkişafı, yaxın-Şərq müəlliflərinin fikirlərinin inkişafı ilə əlaqədərdir. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Fizuli, Xəqani Şirvani həmçinin XIX əsr müəllifləri – A.K. Bakıxanov, M.F.Axundov, N.B. Vəzirov və digərlərinin (A.K. Abdullayev, Ş.S. Ağayev, F.Ə. İbrahimbəyov, M.C. Məhərrəmov, S.N. Hələtai və s.) əsərləri də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ümumilikdə, tarixi üsula aid işlərdə iki istiqamət müəyyən edilir. Bəzi işlərdə bu və ya digər mütəfəkkirin psixoloji baxışları açıqlanır və həmin mütəfəkkirin dünyagörüşünün fəlsəfi qiymətləndirilməsi fonunda təhlil olunur. Digərlərində isə – ayrı-ayrı müəlliflərin uzun zaman kəsiyində, məsələn, İbn-Sinadan müasir dövrümüzdə qədər, bu və ya digər fikrin inkişafındakı rolunu üzə çıxarmaq cəhdi göstərilir.

Hesabat dövrü ərzində psixoloqlarımız həmçinin rus mütəfəkkirlərinin psixoloji baxışlarının öyrənilməsi ilə məşğul olmuşlar. A.K. Abdullayev - M.V. Lomonosov haqqında, Ş.S. Ağayev - A.S.Makarenko haqqında, A.K. Zəkuyev və M.C. Məhərrəmov – K.D. Uşinskinin Rusiyada pedaqoji psixologiyanın inkişafındakı rolu haqqında öz işlərini nəşr etmişdirlər. Bu işlərə müasir psixoloji mövzuların araşdırılması zamanı edilən tarixi tətbiqləri də aid etmək

olar. Məsələn, A.U. Məmmədovun məntiqi yaddaşın və ya T.A.Mustafayevin ədəbi yaradıcılıq bacarıqların tədqiqi tarixi və s.

Əmək psixologiyası sahəsində şagirdlərin əməyə hazırlığına, əmək təliminə, əməksevərliyin inkişafına və s. həsr edilmiş işləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ş.S. Ağayev əməyə psixoloji hazırlığı xarakterizə edən indikatorları əsaslı şəkildə təhlil etmişdir. K.S. Əbilov əməyə psixoloji hazırlığı ibtidai sinif şagirdlərinin əmək motivlərini təhlil edərək qiymətləndirmişdi. Ə.Ə. Əlizadə şagirdlərdə sürətli bacarıqların formalaşması prosesini nəzərdən keçirmiş, İ.A. Fərəcov isə peşə seçimi zamanı müxtəlif növ maraqların rolu haqqında məsələni araşdırmışdır. Məktəblilərin peşə hazırlığının əsas metodikaları haqqında monoqrafiya L.B. İtelson tərəfindən nəşr edilmişdir. Digər tədqiqatlar planı böyüklərin əmək psixologiyasına aiddir və ümumilikdə L.B. İtelsonun işləri ilə təqdim olunub. Onların arasında “Fəlsəfə məsələləri” ndə dərc olunmuş - “Kibernetika və əmək psixologiyası məsələləri” mövzusunda məqalə, həmçinin “Müasir istehsalatda fəhlənin əməyində idarə etmə funksiyaların psixoloji saxlanması” və “Neft emalı qurğusu operatorunun əməyinin psixoloji təhlili məsələləri” məqalələri var.

Psixoloqlarımızın əsas tədqiqatları pedaqoji psixologiya məsələlərini əhatə edir. Proqramlaşdırılmış tədris fonunda xüsusi əhəmiyyətə malik olan tədris zamanı fərdi yanaşma məsələləri bir sıra işlərin obyektinə olmuşdur. Ş.M. Babayevin V sinif şagirdləri ilə əlaqədar olaraq araşdırması, Ə.S. Bayramovun təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyinin fərdi xüsusiyyəti haqqında, A.U.Məmmədovun məntiqi yaddaşın fərqlilikləri mövzusunda işləri bu siyahıya daxildir. Ə.Ə. Qədirov isə təlimdə geri qalan şagirdlərə fərdi yanaşmanın xüsusiyyətlərini araşdırmışdır.

Ana dilinin öyrənilməsinin psixoloji əsasları ilə bağlı olan məsələlərdən M.Ə. Həmzəyev tərəfindən nəşr olunmuş orfoqrafiya, punktasiya və bu bacarıqların möhkəmləndirilməsində intonasiyanın rolunun mənimsənilməsi sahəsində gördüyü işləri qeyd etmək olar.

Hesabın mənimsənilməsi psixologiyası məsələləri Z.M. Meh-dizadə tərəfindən araşdırılmışdır. O, VIII sinifdə cəbr üzrə onluq kəsr, müxtəsər vurma düsturu materiallarını, IX sinifdə loqarifmlər bölməsinin mənimsənilməsinə aid işləri nəşr etmişdir. Rus və xarici dillərin öyrənilməsinin psixoloji əsaslarına həsr edilmiş işlər iki istiqamətdə aparılırdı. Bir tərəfdən, yeni dilin nitqdə avtomatlaşdırılmasının sürətləndirilməsini nəzərdə tutan xüsusi üsulların işlənilib hazırlanması xətti, digər tərəfdən isə dillərin öyrənilməsi üsullarının psixoloji təhlili üzrə həyata keçirilir. Bu sahədə F.Ə. İbrahimbəyov və R.M. Rəsulovun işləri nəşr olunmuşdur. M.M. Hacıyev məktəblilərin lüğətinin işlənilib hazırlanması məsələləri ilə məşğul olub. A.K.Abdullayev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Qədirov, N.M.Şükürova öz işlərini tədris prosesi zamanı yaddaş, təfəkkür və təsəvvürün inkişafına həsr etmişlər. Ə.S. Bayramovun məktəblilərin təfəkkürünün inkişafı mövzusunda monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. İ.A. Seyidov isə idman psixologiyası sahəsindəki işlərini davam etdirmiş və onun idmançıların iradi hazırlığında özünütərbibiyənin rolu ilə bağlı tədqiqat işi çap olunmuşdur.

Sosial psixologiya məsələlərindən aşağıdakı işlər hazırlanmış və mətbuatda öz əksini tapmışdır: R.M. Rəsulovun “Elmi dünyagörüşünün formalaşması”, C.A.Təhmasibin “Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra azərbaycanlı qadının xasiyyətində yeni xüsusiyyətlərin formalaşması” və A.S. Bəxtiyarovun “Ateistik təbliğatın psixoloji məsələləri” adlı işləri.

Psixologiya üzrə dərsliklərin hazırlanması sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu işlər gələcəkdə Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın işlənilib hazırlanması ilə bağlıdır. M.C. Məhərrəmov psixoloji terminologiyanın izahlı lüğətini nəşr edib. Bu yaxınlarda M.C. Məhərrəmovun redaktorluğu ilə Ə.K. Zəkuyev, F.Ə.İbrahimbəyov, M.C.Məhərrəmov, Ş.S.Ağayev, Ə.Ə.Əlizadə və Ə.S.Bayramovdan ibarət olan müəllif kollektivi tərəfindən pedaqoji institutlar üçün yazılmış olan psixologiya üzrə yeni dərslik çapdan

çıxıb. Müəlliflər ümid edir ki, bu kitab tələbələr tərəfindən razılıq hissi ilə qarşılanaçaq. Çünki onlar dərsləri hazırlayarkən həm yerli, həm də xarici ölkə psixoloqlarının əldə etdiyi son elmi nailiyyətləri nəzərə almış və fənni müasir səviyyədə izah etməyə çalışmış, kitabın həcmi Universitetin tədris planında ayrılmış saatlar və proqramla nəzərdə tutulan çərçivədə məhdudlaşdırmağa çalışıblar. Psixoloqların ibtidai siniflər üçün dərslərin hazırlanmasında göstərdikləri həmmüəlliflik çox faydalı olmuşdur. Bu baxımdan M.Ə.Həməzəyev və Ş.S.Ağayevin həmmüəllif olduqları I və II siniflər üçün nəzərdə tutulan “Ana dili” dərslərini eləcə də M. Mustafayevanın dərslərin təhlili üzrə gördüyü işləri qeyd etmək olar.

Bir sıra psixoloqlar elmi-kütləvi ədəbiyyatın buraxılması üçün səy göstəriblər. Bunların hamısı Azərbaycan dilində buraxılıb: Ş.S.Ağayevin “Ruh varmı?” və “Uşaq nitqinin ailədə inkişafı”, Ə.Ə.Əlizadənin “Uşaqlarda diqqətin tərbiyə edilməsi” və “Kollektivizm hissənin tərbiyə edilməsi”, Ə.S. Bayramovun – “Uşaqlarda məsuliyyət hissənin tərbiyə edilməsi”, “İnsan düşünməyi və danışmağı necə öyrənib” və “Ailədə əxlaqi hissənin tərbiyəsi”.

“Valideynlər üçün kitabxana” seriyasında M.C.Məhərrəmovun “Uşaqlarda iradə çatışmazlığını necə aradan qaldırmaq olar”, Ə.Ə. Əlizadənin “Ailədə cinsi tərbiyə”, N.M.Şükurovanın “Ailədə yaddaşın tərbiyə edilməsi” adlı kitabları çap olunmuşdur. Konfransda məruzə ediləcək işləri bu icmalda daxil etməmişik.

Bu icmalda heç də görülmüş olan bütün işlər ətraflı olaraq təqdim olunmayıb. İcmal yalnız nəşr olmuş işlərə əsaslanır və müəssisələrin arxiv şöbələri üçün qiymətli hesab olunan bir sıra metodik işlər, “Bilik” cəmiyyətinin xətti ilə, xalq, valideyn və ya müəllim universitetlərin sistemi üzrə mühazirə qaydası ilə psixoloji biliklərin təbliğatı, radio və ya televiziya çıxışları kimi işlər buraya daxil edilməmişdir.

*Материалы Закавказского конференции психологов.
Тбилиси 1965.*

Oktyabr inqilabına qədər Azərbaycan alimləri və maarifçilərinin psixoloji görüşləri

A.O. Makovelski, İqrar Əliyev, D. Darmsteter və başqalarının çoxşaxəli tədqiqatları göstərdi ki, Avestanın mətni Roqa və Atropatenadan olan midiyalı ovsunçu-kahinlər tərəfindən tərtib olunmuşdur. Beləliklə, bizə gəlib çatan Avesta kitabı qədim Azərbaycan ədəbiyyatının məhsuludur. Avesta Spitamin, Zərdüştün (b.e.ə.569-492) təlimlərindən ibarətdir. Onun məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə geniş şəkildə qəbilə quruluşunun hakimliyi dövründən feodalizmə qədərki dövrə aid olan zərdüştlüyəqədərki miflər və əfsanələr daxildir. Zərdüştlüyün yayılması ərazisi də geniş olmuşdur.

Viko Cambatista, Zərdüştü qədim dövrün görkəmli mütəfəkkiri hesab etmiş və bu barədə “Zərdüşt başda olmaqla dünyanın ilk müdrikləri haqqında” məlumat vermişdir. Q.Ritter həmçinin təsdiq edir ki, Avestada nəzəri təfəkkür elementlərini görməmək mümkün deyil. Avestaya, Hegel də böyük diqqət ayırmışdır. Bizim zərdüştliyə olan marağımız, son dövrlərin mütəfəkkirlərinin Avestanın fəlsəfi-psixoloji təsirinə məruz qalması ilə əlaqədardır.

Avestanın fəlsəfi ideyalarının Demokritin təlimlərinə təsiri də tədqiq edilmişdir. Qauk və Mils hesab edirlər ki, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi haqqında Hegelin təlimi zərdüştlikdən qaynaqlanır, zərdüşt mənşəlidir. Zərdüştlük, həmçinin Nizami Gəncəviyə də təsir göstərmiş, onun yaradıcılığında da hiss olunur. A.A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh və C. Cabbarlı hər biri zərdüştliyəün ayrı-ayrı müddəalarına özünəməxsus şəkildə yanaşmışlar. Onlar, bütün dinləri inkar edərək, islamı zərdüştliyə qarşı qoyur və sonuncunu birincidən daha çox mütərəqqi hesab edirdilər.

Haqqında söhbət gedən dövrlərdə, bu ərazidə yaşayan tayfalar birləşdirilmişdir. Yarımköçəri təsərrüfatla yanaşı, artıq, oturaq həyat, maldarlıqla, əkinçiliklə və bağçılıqla məşğulluq inkişaf edirdi, sənət-

karlıq əkinçilikdən ayrılırdı və əməyin davamlı olaraq bölünməsi baş verirdi. Mis, gümüş, qızıl və digər metalların əldə edilməsi və onlardan qabların düzəldilməsi haqqında dəlillər, yazılar mövcuddur. Bu-laq suları buxarlanmasın deyə, yeraltı kanallara –kəhrizlərə salınırdı.

Bütün bunlar, əməyin bölünməsi əsasında ictimai şüurun, ictimai münasibətlərin necə inkişaf etdiyini göstərir, əşyavi (maddi) dəyərlər və onların ekvivalent münasibətləri haqqında anlayışların necə yaranmasından, peşəkarlıq xarakteri olan bacarıq və vərdişlərin necə qazanılmasından, şüurlu dəyərlər kateqoriyalarının necə ayrılmasından bəhs edir.

Avestanı yunan mifologiyası ilə müqayisə edərkən görünür ki, birinci fikir və ideyalarla, yunan mifologiyası isə fantaziyalarla daha zəngindir. Hegel, zərdüştlüyü naturalist din kimi dəyərləndirir, onun kosmik və etik olduğunu qeyd edir, substansiyallığı və subyektivliyi, ilahiliyi və bəşəriyyətinin vəhdətini bu təlimin doktrinası hesab edir. A.O. Makovelski, Avestanın abstraktlığına daxil olan dualizm məsələsini araşdırmışdır.

Darmsteter, zərdüştlükdə qarşılıqlı əlaqədə olan iki əsas ideyanı; təbiətdə olan qanunauyğunluqlar və qaydalar, insanların həyatında və təbiətdə ziddiyyətlərin mübarizəsi ideyasını müəyyən etmişdir. Fiziki aləmdə işıq ilə qaranlığın, canlı olanda həyatla ölümün, ruhi olanda xeyirlə şərin, ictimai həyatda ədalətli qanunla qanunsuzluğun mübarizəsi əbədidir.

Beləliklə, həyat ziddiyyətlərin mübarizəsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Zərdüştlüyün mahiyyətini təşkil edən əxlaqi abstraksiyalar tayfa məhdudiyyətini üstələyir. Onlar əxlaqi prinsiplər, əxlaqi borc kimi çıxış edir. Fikirlər, sözlər, işlər xeyirxah olmalıdır. Şər və əzab isə ilahinin oyunundan irəli gəlmir, əksinə, öz xoşbəxtliyinin fəal yaradıcısı kimi baxılan adamların özlərindən asılıdır. Zərdüştün əməyə, məişətə, əxlaq və hüquqa, ictimai münasibətlərə, şəxsi gığıyena və s. aid çoxsaylı nəsihətləri həyatda öz təsdiqini tapmışdır.

Zərdüştlükdə, Avestada ruh haqqında – personifikasiya olunmuş fravaşlar haqqında təsəvvürlər də çox böyük psixoloji maraq doğurur. Onlar (fravaşlar) böyük gözlərə malik, hündür boylu gözəl qadın formasında təsvir olunmuşdur. Onlara aşağıdakı epitetlər verilir: açıqgözlü, uzun əllərə malik olan, uca boylu, hündür bədənli, cəld, müdrik, xoş görünüşlü, qaratoxmaqlı. Fravaşlar hərəkətin ümumi prinsipi kimi çıxış edirlər. Fravaşlar sayəsində küləklər əsir, çaylar axır, bitkilər boy atır, heyvanlar və adamlar hərəkət edirlər, qadınlar hamilə qalır, səma ulduzları öz hərəkətlərini yerinə yetirirlər. Onlar olmazsa, dünyada hərəkət də olmazdı. Fravaşlar hər bir canlı varlıqda mövcud olan, insandakı daxili gücdür. İnsan, fravaşlar sayəsində hiss edir və düşünür. Nitq və iradə həmçinin ruhun fəaliyyət növüdür. Dəfn olunma qaydası da fravaşlar konsepsiyası ilə uyğunlaşdırılmışdır. Şər qüvvələr ölüm vasitəsilə bədənə daxil olur. Bu səbəbdən meyid, dırnaq və saç kəsikləri kimi natəmizdir. Ona görə də meyidi torpaqda basdırmaq, suya atmaq, yerini dəyişdirmək qadağan olunmuşdur. Çünki, əks halda su, torpaq və hava murdarlanmış hesab olunurdu. Yazılarla göstərilirdi ki, meyidlər yaşayış yerindən, sudan, oddan, ağaclardan uzaqda, xüsusi tikililərə – torpaqdan daşlarla ayrılmış halda olan “daxmalara” qoyulurdu və orada quşların və vəhşi heyvanların yemi olurdu.

Fravaşlar haqqında təsəvvürlər, bağlarda becərilən adaçayı mayesindən hazırlanan müqəddəs içki olan Xomun və ya Xaomun təsiri ilə əlaqədardır. Zərdüşt onu qənaətlə, müəyyən ölçüdə qəbul etməyə çağırırdı. Ədəbli olan xom içəndə çox yandıqca daha təmiz və daha artıq parlaq olan qızıl və ya gümüş kublara oxşayır, ədəbsiz İnsan içərkən isə daha da həyasızlaşır, yolunu azır. Bu təsəvvürlərə əsasən, keflənmə yalnız insana, daha doğrusu, fravaşlara xas olan xüsusyyətləri daha da gücləndirir. Zərdüştlük, qidadan özünü saxlamağa qarşı idi, öldürülmüş keyləşdirilmiş nəfsi pisləyirdi, asketizmi muhakimə edirdi. “Ət yeyən, onu yeməyəndən ruhən daha güclüdür”.

Daha sonrakı dövrlərdə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında psixika və psixi hadisələr haqqında mövcud olan fikirlər M.C. Məhərrəmov tərəfindən öyrənilmişdir. Xarakter və şəxsiyyətə, şüurlu luğa və həssaslığa, hisslərə və qavrayışa, hafizə və təfəkkürə, bacarıq və vərdislərə, maraqlara və hisslərə, nitqə və hərəkətlərə aid folklor nümunələrini nəzərdən keçirərkən, o, qeyd edir ki, bu fikirlərin çoxu müasir elmi psixologiyada öz təsdiqini tapmışdır. Hətta müxtəlif atalar sözləri ilə ifadə olunan ziddiyyətli fikirlər elmi cəhətdən tədqiq olunur. Belə ki, adamlar ali sinir fəaliyyətinin müxtəlif xüsusiyyətlərinə malikdirlər və fərqli şəraitdə yaşayırlar. Folklor yalnız xalq təsəvvürlərinə böyük əhəmiyyət verən, öz yaradıcılığında onlara əsaslanan və digərlərini qəbul etməyən qədim dövrün mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı ilə də əlaqələndirilmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığında şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə fərqli münasibət bəslənilir. Azərbaycan folklorunda: vətənpərvərlik, yoldaşlıq, dostluq, sevgi, sədaqət, səmimilik, düzlük, həssaslıq, qonaqpərvərlik, mərdlik, nəciblik, öz gücünə inam, təvəzökarlıq, sadəlik, ruhi saflıq, səbrlilik, əməksevərlik, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, işgüzarlıq, dəqiqlik, təmkinlilik, dözümlülük, cəsarət, iradə, igidlik və s. müsbət; xəsislik, kobudluq, lovğalıq, acgözlük, tamahkarlıq, paxıllıq, boşboğazlıq, ikiüzlülük, yaltaqlıq, şərəfsizlik, rüşvətxorluq, tənbellik, qorxaqlıq, bədxahlıq və s. isə mənfi xüsusiyyətlər kimi qeyd olunur.

İctimai şüur iki tip dəyərlər yaradır. Onlardan birində hər hansı ümumi xüsusiyyətlər ayırd edilir və “sosial stereotiplər” formalaşır. Digərində isə hər bir xüsusiyyət və ya təzahür müstəqil qiymət alır və yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər sırasına daxil edilir.

Birinci tip qiymətləndirmə tipi, adətən, ayrı-ayrı şəxsiyyətə münasibətdə ədalətli olmur. Hətta statistik olaraq, xüsusiyyətlər məcmusu kimi də özünü doğrultmur.

İkinci tipə isə – hətta, onları müəyyən psixoloji prinsiplərdən çıxış edərək qruplaşdırsaq belə, mozaik xarakter alacaq və real daxili əlaqəli ansambl yarada bilməyənlər daxildir.

Orta əsr Azərbaycan alimləri və mütəfəkkirlərinə təsir göstərən alimlərdən biri Əbu Əli İbn Sina olmuşdur. Onun fəlsəfi-psixoloji ideyaları A.K. Zəkuyev, tibbi-psixoloji fikirləri isə B.D. Petrov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Əbu Əli İbn Sina Avropada və bir çox başqa dünya ölkələrində latınlaşdırılmış şəkildə Avisenna (980-1037) kimi tanınır. Azərbaycanlı filosof Bəhmənyar (1065-ci ildə vəfat etmişdir) İbn Sinanın şagirdi olmuşdur və çox məsələlərdə onun baxışları ilə bölüşürdü.

Onların, elmləri nəzəri və praktiki olmaqla iki yerə ayırmaları diqqətə layiqdir. Praktiki elmlər insanın davranışını, öz evinə, qadına, həyat yoldaşına, uşaqlarına, şəhərin, cəmiyyətin idarəsi haqqında elmlərə və insanın özü haqqında olan sahələri əhatə edir. Fizionomikani və psixi pozuntuları özündə birləşdirən tibbi, sözlərin izahını isə təbiiqə fizikaya da aid edirdi. Aristotələ əsaslanaraq, quruluşun məntiqi ciddiliyini və sübutun dəqiqliyini tələb edirdi. Mühitlə insanın qarşılıqlı təsiri məsələsində mühitin aparıcı olmasına üstünlük verirdi. Bədən quruluşu tipinə böyük əhəmiyyət verilir. İrəli sürdüyü farmakopsixoloji konsepsiya, eyni dərmanların müxtəlif xəstələrə fərqli təsiri haqqında olan baxışlarla əlaqəli idi. Beyni ruhun və ruhi qüvvələrin mərkəzi hesab edirdi.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Gəncəvinin (1141-1209) fəlsəfi görüşləri A.O. Makovelski və C. Mustafayev; psixoloji fikirləri M. Abbasov; pedaqoji ideyaları isə M. Muradxanov tərəfindən öyrənilmişdir.

N. Gəncəvi– geniş diapazonlu mütəfəkkir, bir sıra məsələlərdə bütünlüklə ortodoksal islamdan uzaqlaşmış, Demokritin mütərəqqi fikirlərinin tərəfdarı kimi çıxış edərək ağıl və biliyi mədh etmiş, ruhla bədənə qarşılıqlı əlaqəsi ideyası üzərində dayanırdı. Ölümün səbəbini isə insan bədənini təşkil edən elementlərin harmoniyasının

pozulmasında görürdü. Əgər bu fikirlər İbn-Sinanın konsepsiyası ilə ahənglik təşkil edirsə, digərləri qədim “Avesta”ya çox yaxındır. Canlı orqanizmə xas olan insan ruhu öləndən sonra, “səmanın pərgarına” çevrilirlər. Onlar səma ulduzlarını hərəkətə gətirirlər, başqa sözlə, itməyərək hərəkətin başqa növünə çevrilirlərək dünyada qalırlar. Bu, analogi qaydada odu suya salanda baş verən prosesə bənzəyir. Od sönür lakin, mövcudluğunu suya çevrilərək davam etdirir. Bu zaman onun əvvəlki forması dəyişir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Nizaminin baxışlarına əsasən od, maddi aləmin bir-birinə keçən dörd ünsüründən biridir. Nizaminin poemaları, ən incə təhlilə əsaslanan, insanların ruhi yaşantılarının yüksək səviyyədə təsvirindən ibarətdir. Onlardan birinə - seksual meylə ayrıca poema həsr edilmişdir və orada autizasiyanın mexanizm və təzahürləri heyramiz şəkildə poetik yolla təhlil edilmişdir. Söhbət, “Leyli və Məcnun” poemasında Qeysin öz məqsədi yolunda dəfolunmaz maneələrlə qarşılaşması səbəbindən özünə qapanaraq cəmiyyətdən uzaqlaşmasından gedir. Bu zamandan etibarən, o, öz həyatını sevgilisinə autistikcəsinə xidmət etməklə yaşayır. O, qoşduğu gözəl şerlərdə onun obrazını yüksəldir, hər zaman adını təkrarlayır və bu yolda nə qədər alçalsa da, onunla görüşmək yollarını axtarır. Lakin belə imkan reallaşanda, o, özünü idarə etmək qabiliyyətini itirir və dərin yuxuya gedir.

İbn Sina, seksual meyillər çərçivəsində psixi sağlamlıq və xəstəlik arasında sərhəd qoyurdu və davranışın pozuntularına səbəb olan seksual həvəsi xəstəlik hesab edirdi. Nizaminin Qeysi psixi cəhətdən sağlam adamdır və bütün hekayə boyu o, beləcə də qəbul edilir. Bu mövzu əsrlər boyu öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Biz, onunla, yaradıcılığı sonrakı orta əsrlərə aid olan Füzulidə də qarşılaşırıq. Füzulinin Məcnun obrazı, Nizamininkindən daha çox özünə qapanmışdır. Davranışın olduqca məqsədyönlülüyü və dəyişkənliyi dərinliyinin o qədər yüksək səviyyəsi onu təcrid edilməsi zamanı müəllifin yaradıcı şərhinin nəticəsi kimi izah etmək mümkün

deyildir. Ən azı ona görə ki, orta əsrlərdə analogi vəziyyətlərdə autizasiyanın (*fərdin öz yaşantılar aləminə qapanması, ətraf gerçəkliklə əlaqədən uzaqlaşması (tərki-dünyalıq)*) yüksək səviyyəsi – Qərbdə də yeniyetmə və yaşlıların psixikasının xarakterik əlamətləri olmuşdur. Nümunə kimi Dantenin (1265-1321) və Petrarkanın (1304-1374) yaradıcılığını, çoxsaylı cəngavərlik romanlarının geniş yayılmasını göstərmək olar.

XII əsrdə Azərbaycanda doğulmuş mütəfəkkir və şair Seyid İmadəddin Nəsimi (1370-1417), çox böyük nikbinliklə dolu olan əsərlərində insan qabiliyyətini və gücünü yüksək qiymətləndirir. O, hürufizmə (hərflərin simvolluğuna, hərflərin simvolizminə) küfr, cəfəngiyyət kimi baxdığı üçün edam edilmişdir. Nəsimi insanları sosial ədalətə səsləyirdi və islam ruhanilərinin dini dardüşüncəliyinə etiraz edirdi. Baxmayaraq ki, hürufizm - dini və ya dini-fəlsəfi təlimdir hər halda, bu təriqətin əsasında duran semialogiya – yeni dövrün daha geniş və mütərəqqi semantik fəlsəfəsinin müjdəçisi kimi şərh oluna bilər.

XII əsrdə ədəbiyyat sahəsində qadın-şairə Məshəti xanım Gəncəvi meydana çıxır. Mütəxəssis psixoloq kimi onu təbiət, kainat, həyat və ölümün mahiyyəti haqqında olan düşüncələr maraqlandırır. Bununla bərabər, o, tərbiyə sahəsində valideyn qayğısını gücləndirməyə çağırırdı. Həmçinin onun rübailərində hər şeydən güclü yalnız məhəbbət himni deyil, eləcə də zülmə qarşı ucalan etiraz səsidir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin dövrdə Uzaq Şərqdə (Yaponiyada) Murasaki Sikibu, Sey Senaqon və başqa belə qadın-şairələr və yazıçılar məşhur idilər. Ədəbi yaradıcılıqdan gətirilən nümunələr sübut edir ki, orta əsrlər zamanında da ədəbi qabiliyyət sahəsində kişilərlə qadınlar eynilik təşkil etmişdir.

XIII əsr mütəfəkkirlərindən, 1259-cu ildə Marağa astronomiya rəsədxanasının əsasını qoymuş Nəsrəddin Tusi xüsusi maraq doğurur. Onun “Nəcib adamların xarakter və keyfiyyətləri” adlı əsəri psixoloqlar üçün xüsusilə maraqlıdır.

Uşaqların tərbiyəsi məsələsinə toxunaraq, o, yazırdı: “Uşaqlar bilməlidirlər ki, qida müxtəlif dadlardan həzz almaq üçün deyil, aclıqdan və xəstəlikdən qorunmağa xidmət edir. Tərbiyəçilər uşaqların yanında qidanın əhəmiyyətini azaltmalıdırlar. Onlar uşaqların yanında acgözlüyü pisləməlidirlər. Uşaqlarda boş yerə lovğalanmağı tərgitməli, onları imkanlı valideynləri, geyimləri, vərədlərləri ilə öyünməkdən çəkəndirməlidirlər. Uşaqlar yanında həmişə qızıl və gümüşün dəyərini aşağı salmalı, onların insana ən zərərli ilandan daha çox zərər gətirdiyini izah etməlidir”.

Məhəmməd Füzuli (1498-1556) poetik yaradıcılıq, onun yaranması və inkişaf etdirilməsi şəraiti və prosesi ilə bağlı öz fikrini söyləmişdir. İnsanın işini asanlaşdıran şərtlər sırasında o, “qəlbədə müdrikliyin sirli işarələrinin gizləndiyini”, “şəraitin insanı vəcdə gətirərək” onu danışmağa sövq etdiyini aşkarlayır. İncə fikirlər öz-özünü aşkarladığı zaman, artıq şair olmaq asandır”. Poeziyanı “yaxşı şey” kimi qəbul edərək, o, təsdiq edir ki, “elmsiz poeziya – özülsüz divardır, özülsüz divara isə etibar etmək olmaz”.

O, ədəbi yaradıcılığa böyük əhəmiyyət verirdi – “sözün, xalq ruhunun sirlərini bizə açdığını” qeyd etmişdir. O, sözün yığcam və dəqiq olmasını tələb edirdi. “Güc sözün sıxlığında deyil – hətta düşünülmüş nitqdə belə, söz artıq olur”. O, bütün dəyərlərin mənbəyini əməkdə görürdü. Şərəf və şöhrətin isə yalnız əməklə qazanıldığını göstərmişdir.

Məhəmməd Füzuli “Sağlamlıq və xəstəliklər” əsərində insan orqanizmində baş verən bütün prosesləri, o cümlədən psixoloji prosesləri də təbii və maddi səbəblərlə izah edirdi. O, Hippokratın “krasis” (yunan dilində “krasis” qan, selik, və ödənin qarışma nisbəti) haqqında təlimini müdafiə edirdi. “Mətləül etiqa” əsərində Füzuli beş substansiya fərqləndirmişdir. Onlardan forma, ruh və əqli olanı ruhi substansiya kimi, materiya və bədəni isə maddi substansiya kimi nəzərdən keçirmişdir. İnsan aqlını altı pilləyə ayırmışdır: I – insanın ətraf aləmin cisim və hadisələri əks etdirmək qabiliyyəti; II

– nəzəri ağıl – ümumi hadisələrin mahiyyətini qəbul edən qüvvə; III – əməli (praktiki) ağıl – gündəlik əşyalar, hadisələr arasından seçilənə qarşı maraq doğuran qüvvə; IV – mümükün qüvvənin təkmilləşdirilməsində ifadə olunan vərdiş ağılı; V – ruhu obrazlarla (təsvürlərlə), onun, onları istənilən zaman canlandıra biləcək halda, təkmilləşdirmədən ibarət olan, faktiki ağılı; VI – qazanılmış ağıl – ruhun mücərrəd varlıqları əks etdirmə qabiliyyətində ifadə olunur.

Füzuli, ağılla yanaşı olaraq ruhu da ayırd etmiş – onun nə maddi, nə də obrazlı olduğunu qeyd etmişdir. Ruh deyəndə, o, hər şeydən əvvəl, şüuru, psixikanı, ümumiyyətlə isə ruhi prosesləri nəzərdə tutmuşdur. O, insan və heyvan arasında həddi şüur əlamətinə görə keçirirdi. “Ağıllı hərəkətlər və buna bənzər hərəkətlərin səbəbləri və ağılasığan hadisələrin idarə edilməsi, yalnız, insana xasdır və digər heyvanlarda yoxdur”.

Füzuli dünyagörüşünün qabaqcıl və mütərəqqi olması onunla müəyyən edilir ki, Azərbaycanın dahi şair və mütəfəkkiri islam ruhanilərinin fəlsəfəsi ilə nəinki barışa bilməmiş, eləcə də onların müxtəlif mürtəcə ehkamlarına qalib gəlmişdi.

Yayılməsi mədəni dəyərlərin dəyişilməsinə səbəb olan islam dini, azadfikirliyin təzahürünə və qabaqcıl ideyaların daxil olmasına, elmə və texniki nailiyyətlərə diqqətlə nəzarət edirdi. Bu səbəbdən yeni cərəyanlar, maarifçilik və onunla əlaqəli olan psixi hadisələrin şərhində meyllər, Qərblə müqayisədə, bir az gecikmişdir. Lakin, bu fərq Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulandan sonra maarifçiliyin təşkilində aparıcı rol oynayan Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, (C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, M.S.Ordubadı, F.Əlizadə, N.T.Səfərov - Sidqi və başqalarının) yüksək fəallığı sayəsində tezliklə ortadan qaldırılmışdır. A.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, A.Çavçavadze və Abovyanla tanış olan və öz həmvətənlərini Rusiyanın və Qərbi Avropanın ədəbiyyatı ilə tanış edən, A.A.Bakıxanov (1794-1847) öz baxışlarını ifadə edən bir sıra əsərlər yazmışdır. Özünün “Təzkibül-əxlaq” (“Əxlaqların yaxşı-

laşdırılması”) və “Nəsihətnamə” (“Nəsihətlər kitabı”) əsərlərində o, fəlsəfi məsələlərlə yanaşı, psixologiyanın, pedaqogikanın, etikanın problemlərini də (M.D.Məhərrəmov, A.Abdullayev) araşdırmışdır. Dekartın dualizm təliminin təsiri altında o, kortəbii materialist kimi elmin predmetini metafizikadan ayırırdı. Bu psixi hadisələrin mahiyyətinin başa düşülməsində öz təsirini göstərmişdir.

Metafizikanın (hikmət elminin) məqsədini, varlığın ən həssas prinsiplərini bilmək hesab edirdi. Bu da onu sirli psixi hadisələrlə bağlı məsələlərə gətirib çıxartdı. Azərbaycan fəlsəfi fikri A.Bakıxanovu ilk maarifçi kimi nəzərdən keçirir. XIX əsrdə, dövlət hakimiyyəti tərəfindən dəstəklənən, islam dini və elmə əks meyllərlə mübarizə olmasaydı maarifçilik mümkün ola bilməzdi. Bu da özünəməxsus strategiya doğurdu. İslamın tənqidi, islamaqədərki Azərbaycanın dini ilə müqayisəli qaydada aparılırdı. Bu cəhətdən, müsəlman ruhaniləri ilə öz əlaqələrini kəsən və Şərq dilləri müəllimi işinə keçərək, “Müqəddəs tərkidünyalıq” əsərini yazan Mirzə Şəfi Vazehin (1794-1852) yaradıcılığı maraqlıdır. Əsərdə əsasən, islam dininin təbliğ etdiyi asketizmə qarşı zərduştlüyün həyatverici məzmun daşması diqqətə çatdırılır. Belə müqayisəyə, biz, M.F.Axundovda, onun “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə üç məktubu axırıncının ona cavabı” (1862-ci il) fəlsəfi traktatında rast gəlirik. Maarifçiliyin, V.İ.Lenin tərəfindən verilmiş, ciddi elmi və dəqiq xarakteristikasına baxış bucağı altında, M.F.Axundovun (1812-1878) yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan fəlsəfi fikri, onda bu ideologiyanın bütün əsas komponentlərinin aydın ifadəsini tapır (H.Hüseynov, Ə.Şakirzadə, M.Əhmədov və s.).

M.F.Axundovun baxışları aydın antifeodal istiqamət daşıyırdı. Onun mübarizəsi “inkişaf və sivilizasiya” uğrunda idi. Sosial münasibətlərin köklü dəyişilməsini tələb edirdi, özünü əsarət altına salanlara qarşı çıxış edən xalqın qələbəsinə inanırdı, təlim və tərbiyə sisteminin, öz dövrünün qabaqcıl ideyalarına uyğun olaraq, dəyişdirilməsi məsələlərini irəli sürürdü. Təhsilin məqsədi biliklərin ya-

yılması ilə məhdudlaşdırılmamalı, əksinə, onları dərin mənimsəməyi, bunun nəticəsində insan şüurunun fəallığının inkişafını nəzərdə tuturdu. Rus dilini bilməsi M.F.Axundova olduqca geniş əlaqələr qurmaqda çox kömək edirdi. Dekabristlərdən - A.Bestujev-Marlinski, A.Odayevski ilə yaxın olmuş, Çavçavadze, X.Abovyanla ünsiyyət yaratmışdır. Onun maarifçiliyində mühüm element, rus dilini öyrənməyi inadla məsləhət görməsidir. M.F.Axundov rus dilinə, qabaqcıl rus və Avropa elmlərinə nüfuz etmək üçün ən əsas vasitə kimi baxırdı. Ədibin əsərlərində şəxsiyyətin sosial-psixoloji problemləri ilə bağlı olan məsələlərə daha çox rast gəlinir. Onun təhlil etdiyi məsələlərdən biri feodal-kapitalist şəraitinin doğurduğu, pula səcdə edən, onu əldə etmək, yığmaq üçün hər şeyə əl atan, hətta qohumları ilə münasibətdə də acgöz, xəsis, səmimilikdən, şərəfdən məhrum olmuş xüsusiyyətlərə malik olan şəxsiyyətdir. Belə şəxsiyyətə nümunə Hacı Qaradır. O, qaçaqmal yolu ilə böyük qazanc əldə etməyə çalışır. M.F.Axundov, onu müxtəlif adamlarla – şərəfli adamların hakimiyyətdə olan hiyləgərlərlə qarşılaşdığı müxtəlif vəziyyətlərdə nəzərdən keçirərək, qeyri-adi psixoloji gerçəkliklə bu şəxsiyyətin reaksiyalarını göstərir. Çətin anlarda şüurun daralmasının, nitqi itirməsinin və onun bərpasının təsvirində, emosiya və ehtirasların coşmasında və davranış xüsusiyyətləri ilə onların toqquşmasında olduqca mürəkkəb və maraqlı qanunauyğunluqlar aşkarlanmışdır.

Streslə bağlı yaranan müxtəlif emosional vəziyyətlərdə nitq dəyişmələrinin öyrənilməsi müəyyən maraq doğurur. Bu növə yaxın olan nitq dəyişmələri görkəmli maarifçi N.Vəzirov (1854-1906) tərifindən olduqca dəqiqliklə təsvir olunmuşdur. Tamahkar, hiyləgər, cahil və əxlaqsız Hacı Qəmbərin bütün var-dövləti ipək baramalar yüklənmiş batan gəmidə idi. Bunu eşidən kimi Hacı Qəmbər aqlını itirdi, evdən qaçdı və nitqi rabitəsiz oldu, pozuldu. Lakin, nitq pozulmaları özünəməxsus olur. O, kommunikativ xüsusiyyətini

saxlayır. Nitqə, sarsıntıya səbəb olan hadisələri xatırladan sözlər daxil olur və bu vəziyyət emosional dəyişmələrlə müşayiət olunur.

Nitq məhsulu eyhamlı stereotipləri də qoruyub saxlayır. Hacı Qəmbərin nitqindən olan fraqmentlər, nitq pozuntularının emosional yüklənmədən asılı olduğunu nümayiş etdirir. Emosional yüklənmə isə bir-birini növbə ilə əvəz edən, tamamilə zidd dəyişilmələrlə xarakterizə olunan məhkumluq və ümid, reallığı dərk etmə və xəyallar aləminə getmə kimi ayrı-ayrı tərkib hissələrdən ibarət olan ümumi psixi vəziyyətdən ibarətdir.

XIX əsrin II yarısında və əsrimizin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələri adı çəkilən vəziyyəti təsvir etməyi heç də məqsəd kimi qarşılarına qoymamışdılar. Onlar olduqca əhəmiyyətli sosial məqsədlər üçün elmi vasitələrdən istifadə etmişdilər. Hacı Qəmbər – kapitalizm dövrünün yaratdığı tipik nümayəndə kimi, öz təzahürünün ilkin çağında məhv edilməli idi.

Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafının daha dolğun xülasəsini vermək üçün Respublika psixoloqları tərəfindən demokratik maarifçilərin əsərlərinin öyrənilməsini qeyd etmək olar. M.C.Məhərrəmov S.Şirvaninin (1825-1888), Ş.S.Ağayev isə C.Məmmədquluzadə (1866-1932) və Ə.Haqverdiyevin (1870-1933) əsərlərini tədqiq etmişdir. Azərbaycan maarifçiləri ictimai şüuru, Böyük Oktyabr inqilabını, onun bütün aspektlərini qavramağı təmin edə biləcək bir səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq oldular. Bu, öz növbəsində qeyd olunan məsələlərdə, yəni ictimai psixologiyanın və şəxsiyyət psixologiyasının və onların əsasında duran ümumi psixoloji konsepsiyalarla bağlı maarifçilərin psixoloji uzaqqörənlik qabiliyyəti və səriştəliliyinin sübutdur.

Maarifçilərin yaradıcılığından gətirilmiş nümunələrdən görünür ki, XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin isə əvvəllərində Azərbaycanda psixoloji biliklər və görüşlər dünya psixologiyasının əldə etdiyi nailiyyətlərə uyğun olmuşdur.

15 dekabr 1971-ci il

Sovet Azərbaycanında psixoloji elmlərin inkişafı

Azərbaycanda digər elmlər kimi, psixologiya elminin də qədim tarixi var. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabına qədər Azərbaycanda psixologiya fəlsəfinin, ədəbiyyatşünaslığın, pedaqoji və etik tədqiqatların eləcə də görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərinin tərkibində inkişaf etmişdir.

N.Gəncəvi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.F.Axundov və digərlərinin əsərləri maraqlı və orijinal psixoloji fikirlərlə zəngindir. Mütəfəkkir-maarifçilərin pedaqogika üzrə maraqlı dərsləkləri və dərslər vəsaitləri vardır. Bu pedaqoji mənbələrdə diqqətin, hafizənin, tərəkürün, xarakterin və qabiliyyətlərin inkişafı və tərbiyəsi haqqında zəngin psixoloji irs toplanmışdır.

Psixologiyanın müstəqil elm kimi mənbəyi uzaq keçmiş gedib çixsa da onun inkişafı Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrə təsadüf edir. Psixoloji tədqiqatlar əsasən dörd mühüm sahəni əhatə edirdi: ümumi psixologiya, yaş və pedaqoji psixologiya, sosial psixologiya və əmək psixologiyası.

Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə psixologiya ali təhsil müəssisələrində tədris fənni kimi öyrənilməklə inkişaf etdirilirdi. İlk illərdə psixologiya, ali təhsil müəssisələrinin tədris planlarına müstəqil fənn kimi daxil edilmişdir. Psixologiya fənni kimi Dövlət Universitetindən başqa, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda 1923-cü ildə Azərbaycan dilində ilk psixologiya dərslisinin müəllifi olan Mühiddin tərəfindən tədris olunmuşdur.

1920-ci ildə Kazan Universitetinin fəlsəfə və psixologiya üzrə professoru A.O.Makovelski Bakıya dəvət olunmuşdur. Onun tədqiqatlarından “Vyursburq məktəbi və onun pedaqoji nəticələri” (1913), “Təlimdə stimullaşdırma problemi” (1913), “İbtidai insanın tərəkürü” (1920) və başqalarını qeyd etmək olar. Azərbaycan SSR EA-nın akademiki, SSRİ EA-nın müxbir üzvü A.O.Makovelski Respub-

likamızda psixoloqların təkmilləşməsində böyük rol oynamışdır. Onlardan bəziləri onun tələbələri, digərləri bu və ya digər formada onun rəhbərliyi ilə bağlı olmuşdular. F.Ə.İbrahimbəyov, 1926-cı ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda psixologiya kursunu aparmağa başladı və elə həmin il institutun nəzdində o dövrə görə zəngin bir eksperimental psixologiya kabinetini təşkil etdi.

20-ci illərdə Bakıda psixologiya üzrə geniş praktiki yönümlü işlər də aparılırdı (Qəni Məmmədov, A.M.Tağıyev, S.Q.Qriqoryev və başqaları). Bu işlər əsasən Bakı Xalq Təhsili Şöbəsinin tibbi-pedaqoji kollektorunun psixoloji laboratoriyasında, Azneftin peşə təhsili Şöbəsinin psixotexniki kabinetində, V.İ.Lenin adına toxuculuq fabrikində, Xalq Əmək Komitəsi laboratoriyasında aparılırdı. Bu işlər, xüsusi məktəblərin inkişaf etdirilməsi (kor, kar və lallar üçün yardımçı) peşəseçimi və peşəyönümü məsələləri ilə bağlı idi.

1931-ci ildə A.R.Luriyanın tələbəsi, görkəmli Azərbaycan psixoloqu Surxay Hacıyevin (1906-1961) təşəbbüsü ilə Bakıda Pedaqogika və Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu açılır.

Respublikada ali təhsilin inkişafı gələcəkdə yeni psixologiya kafedralarının yaradılmasına səbəb oldu. Artıq, Dövlət Universitetdən savayı 3 pedaqoji institutda da psixologiya kafedrası açılmışdır. Bundan əlavə, bədən tərbiyəsi və teatr institutunda hazırlanan mütəxəssislərin ixtisasına uyğun olan xüsusi psixologiya kursları da keçirilirdi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda pedaqogika və psixologiya üzrə namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış Elmi Şura təsis edildi.

Şuranın yaradılması (sədr Ş.S.Ağayev) azərbaycan dilində yazılmış dissertasiyaların daha yaxşı və peşəkarlıqla müzakirəsinə imkan yaradırdı. Bu illər ərzində aparılmış çoxsaylı elmi tədqiqatlar problemlərin geniş əhatəsinə malikdir və bir çox hallarda tədqiq olunan sahəyə dəyərli töhfə verirdi.

Müxtəlif dövrlərin filosof və mütəfəkkirlərinin, klassik əsərlərin müəlliflərinin psixoloji baxışları Spinozaya psixoloq kimi baxan

A.O.Makovelski tərəfindən, Orta əsr Yaxın Şərq və Azərbaycanın ərəb dili müəlliflərini, onlardan əl-Fərabî, ən-Nəzzami, İbn-Sina, Bəhmənyar və başqaları Ə.K. Zəkuyev tərəfindən tədqiq olunurdu.

N.Gəncəvinin irsi əsasən M.Abbasov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. M.C.Məhərrəmov sistemli şəkildə Xaqani Şirvanini və başqalarını tədqiq etmişdir. Ş.S.Ağayev XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin mütəfəkkirlərini öyrənmişdir. Ə.K.Zəkiyev isə əsərləri fəlsəfi-psixoloji əhəmiyyət kəsb edən M.F.Axundov irsini və digərlərini öyrənilmişdir. F.Ə.İbrahimbəyov müxtəlif dövr şair və mütəfəkkirlərinin eyni bir məsələ ilə bağlı baxışlarını müqayisə edərək ədəbiyyat klassiklərinin əsərlərini psixologiya tarixi üzrə mənbə kimi qəbul etməyin qanunauyğunluğunu sübut etmişdir.

İran Azərbaycanının inqilabçı-psixoloqu – Tağı Eraninin psixoloji görüşləri S.Hələtai tərəfindən ciddi şəkildə araşdırılmışdır. Bir çox işlərdə hadisələrin yeri və əhəmiyyəti qavrayış, təfəkkür, nitq və intellektlə əlaqəli planda nəzərdən keçirilirdi. S.Q.Hacıyev “Baş beynin alın payının zədələnmələri zamanı intellektual fəaliyyət proseslərinin təhlili” (1952) əsərində nəticəyə gəlmişdir ki, hətta qavrayış və nitqin kobud şəkildə pozulmadığı halda, belə zədələnmələr zamanı, qavranılan xarici təəssüratların təhlilinin və sintezinin pozulmasından yaranan, təsirin intellektuallığı pozulur.

Qavrayış və fəaliyyətin sıx əlaqəsi “təlim prosesində fikri məsələlərin xarakterindən asılı olaraq görmə qavrayışının dinamikası” adlı tədqiqat işində öz əksini tapmışdır (Ş.S.Ağayev, 1953). Bu işdə tədris məsələlərinin xarakteri ilə əlaqədə qavrayışın səviyyəsi müyyən edilir. Müxtəlif əməliyyatlar zamanı intellektin aşkarlanması məsələsi sadə quruluşda və kombinasiya edilmiş forma zamanı struktur qanunauyğunluqlarını əhatə edən, fiqurların identifikasiyası prosesini nəzərə alan “intellektual funksiyaların şifahi tədqiqi” metodunun əsasını təşkil edir (F.Ə.İbrahimbəyov, 1931).

İ.Ə.Seyidov “Azərbaycan dilli ibtidai məktəblərdə ana dilinin orfoqrafiyasının mənimsənilməsinə görmə qavrayışındakı səhvlərin

təsiri” problemini (1954) öyrənmişdir. O, buraxılmış səhvlərin görmə və hərəkətlə möhkəmləndirilməsinin qaçılmaz olduğunu iddia edir və onun möhkəmlənməsində ustanovkaya əhəmiyyət verirdi.

Bu illərdə aparılan tədqiqat işlərində təfəkkürün müxtəlif aspektləri ilə əlaqəli məsələlər xüsusi yer tuturdu. Ə.S.Bayramov (1959 və sonrakı illər) təfəkkürün müstəqilliyinin və tənqidiliyinin inkişaf qanunauyğunluqları tədqiq etmiş və əldə edilmiş məlumatlardan mənimsəmənin təhlili üçün istifadə edirdi. Bu xüsusiyyətlərin dinamik strukturunu açıqlayaraq, o, bu məsələdə yaş imkanlarının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. Ə.Q.Qədirov kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda mücərrəd təfəkkürün inkişafını tədqiq etmişdir (1961). M.Ə.Həmzəyev əqli fəaliyyət qanunauyğunluqları nöqtəyi-nəzərindən orfoqrafik vərdişləri tədqiq etmişdir. Təxəyyül və yaradıcılıq problemləri Ə.Ə.Əlizadənin “Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətində təhlil və tərkibin xüsusiyyətlərinin” aşkarlanmasına həsr olunmuş tədqiqatlarında (1962) və bir sıra başqa işlərində öz əksini tapmışdır. T.A.Mustafayev erkən yeniyetməlik yaşında ədəbi yaradıcılıq qabiliyyətinin təzahürü məsələsini tədqiq etmişdir (1966). Azərbaycan sovet yazıçılarının yaradıcılığının psixologiyası məsələləri Ə.Ə.Əlizadə və Ə.S.Bayramov tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir (1958). Hafizə problemlərindən, ibtidai sinif şagirdlərində təfəkkürlə əlaqəli möhkəmlənmə xüsusiyyətləri A.U.Məmmədov tərəfindən öyrənilmişdir. (1965). N.S.Lutoxina, musiqi hafizəsinin psixoloji təbiətini (1951), A.Q.Kasabyan isə təlim prosesində hafizə tərbiyəsi məsələlərini tədqiq etmişdir.

Nitq inkişafı semantik və etimoloji əlamətlər üzrə söz tərkibinin təhlili ilə və mühit təsirini nəzərə almaqla aktiv və passiv lüğət planında öyrənilmişdir. M.N.Mustafayevanın tədqiqat obyektini böyük məktəbəqədər yaşlı azərbaycanlı uşaqları, M.M.Hacıyeva isə birinci və ikinci sinif şagirdlərini öyrənmişdir.

Şəxsiyyət problemlərinin və fəaliyyətin mürəkkəb formalarının tədqiqi mühüm yer tuturdu. Ə.K. Abdullayev birinci sinif şa-

girdlərinin idrak maraqlarını öyrənərkən, konkret dərs materialında maraqdan, mürəkkəb hadisələrdə səbəb əlaqələrinə doğru gedən inkişaf yolunu açıqlayır.

M. C. Məhərrəmov xarakter problemini tədqiq etmiş və müvafiq təsnifatı Azərbaycan klassik ədəbiyyatından götürülmüş obrazların tədqiqi əsasında vermişdir. Əmək fəaliyyətinə hazırlıq problemi, əməyə psixoloji hazırlıq, əməyə qoşulmanın mərhələləri və formaları Ş.S.Ağayev tərəfindən öyrənilmişdir. K.S.Əbilov isə kiçik məktəblilərdə əməksevərliyin təzahür xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir.

Z.M.Medizadənin təlim prosesləri ilə bağlı apardığı tədqiqatlar cəbr və həndəsənin əsas anlayışlarının mənimsənilməsini, riyazi abstraksiyanın inkişafı zamanı hissi və nitq istinadları problemləri ilə əlaqədə kəmiyyət və simvol həcmi ilə əlaqəli əməliyyatların mənimsənilməsi problemini əhatə etmişdir. R.M.Rəsulov rus dilinə məktəb təlimi zamanı azərbaycanlı şagirdlərin şüurunda dillərin qarşılıqlı təsirinin inkişaf mərhələlərini tədqiq etmişdir. (1958). O, həmçinin ikinci dili öyrənmənin metodunun psixoloji əsaslarını öyrənmişdir. Blinqvizm psixologiyası məsələləri (nitq qavrayışı mərhələləri, “dil hissi”, tipikləşdirmə) F.Ə.İbrahimbəyov tərəfindən tədqiq olunmuşdur (1957-1966).

Adları çəkilən lakin, hesabatda öz əksini tapmayan bir çox eksperimental işlər xüsusilə, tədqiq olunan hadisənin bu və ya digər dərəcədə təhlili İ.P.Pavlovun ali sinir fəaliyyəti haqqında təliminin psixoloji aspektlərinə istinad edirdi. “Psixoloji elmlərin inkişafında akademik İ.P.Pavlovun iki siqnal sistemi haqqında təliminin rolu” adlı fəlsəfi-psixoloji konsepsiyası M.Nəcəfov (1958) tərəfindən öyrənilmişdir.

İctimai psixologiyanın məzmununa xalq arasında geniş yayılmış psixoloji təsəvvürlər də aid edilir. Belə təsəvvürlər haqqında mühakimə yürüdə biləcəyimiz ən qədim Azərbaycan mədəniyyəti abidəsi b.e.ə. I minilliyə aid edilən “Avesta”dır. “Avesta”nın tədqiqatçısı A.O. Makovelski, orada ruhun (fravani) təzahürü ilə zid-

diyyətli baxışlara, hiss edən və düşünən ruhun sümük iliyində lokallaşmasına diqqət yetirmişdir.

Psixoloji təsəvvürlər folklorda da geniş əks olunmuşdur. Xalq nağıllarının, əfsanələrin, atalar sözlərinin, məsəllərin yaranma tarixini müəyyən etmək çox çətinidir. Ona görə ki, hər hansı folklor nümunəsinin bu xalqın müstəqil şəkildə yaradıcılıq məhsulu olduğunu yoxsa bu və ya digər formada əlaqə yaratdığı digər xalqda çoxdan mövcud olanın materialın ekvivalenti olduğunu təyin etmək nadir hallarda mümkün olur. Bir halda ki, folklorda təsəvvürlərin tədqiqi müəyyən dərəcədə hələ indi də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edir, deməli o, ictimai psixologiya üçün son dərəcə faydalıdır.

M.C.Məhərrəmov folklorda baxışların məqsədyönlü təhlilini aparmışdır. O, Azərbaycan xalq yaradıcılığının geniş materialında nəzərdən keçirilən həm müsbət və ya mənfi keyfiyyətlər kimi bütün xüsusiyyət və xarakter cizgilərini, bu cizgilərin formalaşmasını, onların tərbiyəsini, yenidəntərbiyəsini, özünütərbiyəsinin əhəmiyyətini ayırd etmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlı qadınların əxlaqi simasında yaranan yeni cizgilərin sosial-psixoloji təhlilində C.A.Təhmasib (1966) şəraitin törədici səbəblərinin, bu xüsusiyyətlərin şəxsiyyətdə formalaşdırılması yollarının öyrənilməsinə əsas yer vermişdir.

Praktik məqsədlərlə gerçəkləşən konkret tədqiqatlara da rast gəlinirdi. Misal olaraq 30-cu illərin sonunda mövcud olan sosial-psixoloji hadisələrin kompleks şəkildə öyrənilməsinə qeyd etmək olar. O zamanlar Balakən rayonunda dəfəedilməz psixoloji təsir göstərən cövhər haqqında fikir yayılmışdır. Bu şeyiə Qabaqçöl kənd sovetində müvafiq davranışın konkret təsviri ilə tamamlanmışdır.

Psixoloji təhlil, psixi induksiyanın təsəvvür və qanunauyğunluqların ayinə çevrilməsi mexanizmini açmışdır. Ayin davranışını məcburi formada yaşamaq, bu hadisəni isterik haldan fərqləndirirdi (F.Ə.İbrahimbəyovun təhlili). İnsanların şüurunda dini psixologiya-

nın qalıqları məsələləri A.Bəxtiyarov tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Biz qısa xülasədə heç də bütün psixoloqların adlarını, onların müxtəlif mövzulara həsr etdikləri çoxsaylı tədqiqatlarının hamısını əhatə edə bilmədik. Adları çəkilən işlərdə toplanmış konkret materiallardan psixologiya üzrə dərsliklərdə və dərs vəsaitlərinin nəşrində istifadə olunmuşdur.

K.N.Kornilovun psixologiya üzrə dərsliyi 1935-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. Pedaqoji texnikumlarda və pedaqoji məktəblərdə, B.M.Teplovun azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Psixologiya” (1954) kitabından dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Sonralar azərbaycanlı müəlliflərin dərs vəsaitləri nəşr olunmuşdur. Pedaqoji institutlar üçün Ə.K. Zəkuyev, F.Ə.İbrahimbəyov, M.C.Məhərrəmov, Ş.S.Ağayev, Ə.Ə.Əlizadə və Ə.S. Bayramovun (1964) yazdıqları “Psixologiya” kitabı dərslik kimi təsdiq olunmuşdur. Həmçinin Ş.S.Ağayevin “Psixoloji terminlər lüğəti” və M.C.Məhərrəmovun “Psixologiyadan terminlər lüğəti” nəşr olunmuşdur.

Respublikada Ş.S.Ağayevin (1967) “Əmək, inkişaf və tərbiyə”; Ə.Ə.Əlizadənin “Məktəb yaşında təxəyyülün inkişafı” (1965); Ə.S.Bayramovun “Təlim prosesində təfəkkürün inkişafı” (1962-1967) monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, psixoloqlar ibtidai məktəblər üçün yazılan bir sıra dərsliklərin həmmüəllifləri olmuşdur. Psixoloji biliklərin geniş yayılmasına lazımı yer verilir, ayrı-ayrı kitabçalar buraxılırdı, dövrü mətbuatın səhifələrində məqalələr dərc edilirdi.

1957-ci ilin dekabr ayının 30-da Psixoloqlar Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsinin təşkili (təsisçi üzvlər: M.R.Məmmədov, A.O.Makovelski, S.Q.Hacıyev, Ə.K.Zəkuyev, S.Q.Qriqoryev, F.A.İbrahimbəyov) və dövrü şəkildə çağırılan qurultaylar psixoloji tədqiqatların inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Respublikamızın psixoloqlarının insan davranışının öyrənilməsi üzrə Ümumittifaq qurultayında (1930) bir, I Ümumittifaq psixotexniki konfransda (1931) – bir, VII Beynəlxalq Psixotexniki konfransda (1931) – iki, I

Ümumittifaq psixoloqlar qurultayında - iki, II qurultayda – altı, XVIII Beynəlxalq psixoloji konfransda beş məruzəsi dinlənilmişdir.

Psixologiya üzrə tədqiqatların inkişafında və dərinləşməsində sistematik olan Zaqafqaziya Respublikaları psixoloqlarının konfransları böyük rol oynamışdır. İlk iki konfransdan sonra təşkilatçılar - cəmiyyət sədrləri və D.N.Uznadze adına Gürcüstan SSR EA Psixologiya İnstitutunun direktoru - belə bir bərabərlik prinsipini qəbul edirlər ki, hər Respublikadan 18-20 məruzə dinlənilsin. Hər bir Respublikada psixologiyanın vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında məlumat xarakterli məruzələrin mətbuatda öz əksini tapması, eləcə də SSRİ Psixoloqlar Cəmiyyətinin Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələrinin məruzələri ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

1962-ci ildə Bakıda keçirilən III konfransda Mərkəzi Komitə tərəfindən məruzə ilə iştirak üçün D.N.Boqoyavlenski, D.A.Öşanın, E.A.Kabanova – Meller, A.A.Smirnov müəyyən edilmişdir. B.Q.Ananyev şəxsən konfransda iştirak etməsə də, konfransın təşkilat komitəsi bir sıra mühüm məsələlərdə onun baxışlarının əks etdirilməsinə imkan yaratmışdır. B. A. Artyomovun məruzəsi dinlənilmişdir. Digər respublikalarla da sıx elmi əlaqələr saxlanılır. Psixoloqlarımız Daşkənd, Alma-Ata, Səmərqənd və digər şəhərlərdə keçirilən elmi konfransların fəal iştirakçıları olmuşlar.

Bizim sosial sistemə xas olan qardaşlıq əməkdaşlığı ənənələri psixoloqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə də həmişə nəzərə çarpmışdır. İttifaqın bir çox aparıcı alimləri Respublikamız üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması işində iştirak etmişdir: bəziləri dissertantların rəhbərləri, digərləri qayğıkeş məsləhətçilər kimi. Onların sırasında A.N.Leontyev, A.R.Luriya, A.V.Vedenyov, F.N.Juykov, E.İ.İqnatyev, A.K.Kovalyov, A.A.Lyublinskaya, N.A.Mençinskaya, N.Q. Morozova, E.V.Şoroxova və digərləri eləcə də mərhum B.M.Teplov və M.B.Sokolov var idi.

Məqalə, Ş.S.Ağayevin həmmüəllifliyi ilə yazılmışdır.

Журнал «Вопросы психологии» № 6, 1972.

Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri

Psixoloji terminologiya öz xüsusiyyətlərinə görə digər elm sahələrində olan terminologiyadan fərqlənir. O daha çox ümumi dil leksikasına daxil olan anlayışlardan ibarətdir. Ona görə ki, psixoloji tədqiqatın predmeti əsasən insanın hissləri, əqli və iradi xüsusiyyətləri, başqa cür desək elə anlayışlardır ki, onlar yalnız elm tərəfindən deyil, incəsənətin başqa növləri tərəfindən də öyrənilir. Yalnız psixologiyanın xüsusi sahələrində, məsələn patoloji psixologiyada elə terminlərdən istifadə olunur ki, onlar latın və yunan dilinin leksik elementlərinin əsasında yaradılır. Psixoloji terminlərin bu xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq elmin öz inkişafı ilə yanaşı dildəki dəyişikliklər də onların dəyişilməsinə təsir göstərir.

Son dövrlərdə psixologiyanın ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyası tərəfinə istiqamətlənməsi psixoloji terminologiyanın inkişafına, elmin özünün tərəqqisinə mühüm təsir göstərmişdir. Psixologiya, ali sinir fəaliyyəti təliminə özünün əsası kimi baxmaqla yanaşı, həm də onun anlayışlarından istifadə edir. Elmin inkişafı yeni anlayışların əmələ gəlməsi ilə səciyyələnir. Mövcud anlayışlardan bəziləri dəyişikliklərə məruz qalır və belə olduqda müxtəlif müəlliflər eyni anlayışı qeyri-adekvat şəkildə izah edirlər. Bu cür müxtəliflik, terminlərin koordinasiya olunması üçün terminoloji komissiyanın yaradılması zərurətini meydana çıxartdı. Bu məsələ YUNESKO kimi beynəlxalq təşkilatların iş gündəliyinə daxil edilmişdir.

1957-ci il 23-31 iyun tarixində Azərbaycan alimlərinin də iştirakı ilə Brüsseldə keçirilən XV Beynəlxalq psixoloji konqres öz proqramına psixoloji terminologiyaya həsr olunmuş kollokvimu da daxil etmişdir. Azərbaycan dilində psixoloji terminologiya məsələsinə gəldikdə isə bu psixologiyanın tədrisinin təşkili ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda, 1928-ci ilə qədər elmi terminologiya ilə əsasən görkəmli elm və maarif xadimləri M.F.Axundov, Ü.Hacıbə-

yov, S.M.Qənizadə, H.Zərdabi məşğul olmuşlar. Sovet Azərbaycanında isə terminaloji işin inkişafı əsasən Respublika Elmlər Akademiyası kimi mötəbər elmi mərkəz tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Mərkəzi terminologiya komissiyasının işi tək-cə ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin işlənməsi yox, həm də prinsipial ustanovkaların müəyyən edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu məsələlərlə əsasən R. Axundov, V. Xuluflu, B. Çobanzadə, H. Hüseynov məşğul olmuşlar. Sonralar A.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev və başqa alimlər də bu sahədə çalışıblar.

Azərbaycan dilində terminologiya üçün vacib olan məsələ rus-beynəlmiləl və ərəb-fars terminlərinin xalq-danışıq dilində olan terminaloji materialların terminologiyada düzgün həlli məsələsidir. Sonuncuların termin kimi işlədilməsi bu sözlərin bu və ya digər yerdə azərbaycan dilinin leksik sistemində ciddi surətdə daxil olması ilə öz təsdiqini tapmışdır. Elmi terminologiyanın düzgün qurulmasının əsas prinsipinə sinonimlərin və çoxmənalı terminlərin arzuolunmazlığı aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin leksikasının sinonimlərlə, çoxmənalı sözlərlə zəngin olması onların elmi terminologiyada işlədilməsinə və möhkəmlənməsinə əsas vermir. Əksinə, elmin inkişafı və anlaşılıqlı olması üçün o bu sözlərdən uzaq olmalıdır. Amma, heç də həmişə bu cür sinonimlərdən tam mənası ilə azad olmaq mümkün olmur. Bu cür halların bir səbəbi hər hansı bir elm sahəsinə başqa dilin leksik elementi kimi daxil olan terminin yerli dilin qrammatik quruluşuna uyğun surətdə dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bu tip çətinliklər azərbaycan dilində ərəb-fars dilinin leksik elementləri əsasında olan psixoloji terminologiya nümunələrində daha aydın müşahidə edilir.

Fəlsəfə və psixologiyada “сознание” termini azərbaycan dilinə “şüür” kimi daxil olmuş və özünə möhkəm yer tutmuşdur. Lakin, şüurun heç də bütün təzahürlərini bu termin əsasında ifadə etmək olmur. Əgər «сознательный» - «şüurlu» - kimi qəbul edilirsə, onda

«СОЗНАВАТЬ», «ОСОЗНАТЬ» və s. “şüür” əsasında təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu cür hallarda sinonimik ifadələrdən istifadə qaçılmazdır. “Şüür” kimi dildə dərin kök salmış olan lakin, yerində olmayan onlardan məhdud çərçivədə istifadə olunması dövrün hədiyyəsidir. Zaman ötdükcə həmin terminlər dilin leksik sistemində qalmaq şərtilə elmi termin kimi istifadə olunmayacaq.

Azərbaycan dilində psixoloji terminologiya, yuxarıda qeyd edildiyi kimi əsasən psixologiyanın tədrisi ilə bağlı işlədilmişdir. Terminologiyanın inkişafını psixologiya sahəsində nəşr edilən məqalə və kitablara əsasən görmək olar.

Bu məqalədə əsasən hafizə və şüurla bağlı olan hadisələri əhatə edən terminologiya üzərində dayanacağıq. Hal-hazırda rus dilində olan psixoloji terminologiyada “**mnema**” termini işlədilmir. Son iyirmi il ərzində psixologiya üzrə nəşr olunan dərs vəsaiti və məqalələrdə də bu terminə rast gəlməmişik. Psixologiyada “mnema” dedikdə - xatirəni qoruyub saxlayan hafizənin qeyri-müəyyən üzvi xüsusiyyəti başa düşülür. Bu termin hafizənin mahiyyəti ilə bağlı əsasını ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyası haqqında olan biliklər təşkil edən təsəvvürlərlə bir araya sığmırdı. “Mnema” termini İ.V.Lexin və prof.F.N.Petrovun redaktorluğu ilə nəşr olunan əcnəbi sözlər lüğətinə (Moskva, 1954) də daxil edilməmişdir. Buna baxmayaraq bu termin hafizənin tədqiqi üçün istifadə olunan “mnemometr” adlı aparatın adında qalmışdır.

Həmin kökdən olan, lakin psixoloji terminlər olmayan “mnemonika” və “mnemotexnika” sözləri dildə işlədilir və əcnəbi sözlər lüğətinə daxil edilmişdir. Başqa terminlər də az istifadə olunmağa başlanılmışdır. Buraya “persepsiya”, “reproduksiya” və başqaları aiddir.

Hafizənin mahiyyətini izah edən anlayışlar qrupuna daxil olan və psixoloqların istifadə etdiyi “**retensiya**” termini artıq istifadə olunmur və Böyük Sovet Ensiklopediyasına da daxil edilməmişdir. Psixologiyada XX əsrin 20-ci illərində geniş surətdə istifadə olunan və bioloq Rixard Simon tərəfindən psixologiyaya gətirilmiş olan

“**enqramma**” sözü demək olar ki, heç istifadə olunmur. Bu termin də “mnema” termininin üzləşdiyi səbəblə qarşılaşmış və Böyük Sovet Ensiklopediyasına da daxil edilməmişdir. Eyni zamanda isə Böyük Tibb Ensiklopediyasında (1936) verilmişdir və bir qədər tənqidi münasibət bəslənilmişdir. Orada göstərilir ki, hal-hazırda bu termindən bəzi psixoloqlar hafizədə yaddasaxlama proseslərini və adətən əmələ gəlməsini ifadə etmək üçün istifadə edirlər. “Enqramma” anlayışı ilə əlaqəli olan və patoloji psixologiyada (Bleyler) geniş surətdə istifadə olunan “ekforiya” termini də kənar qalmışdır.

Son onillikdə əvvəl əldə olunan nəqşlənmənin və ya sinir toxumasında olan izi ifadə edən “canlanma” termininə münasibət dəyişmişdir. Baxmayaraq ki, bu termindən hələ ki, istifadə edirlər amma meyl belədir ki, ondan artıq istifadə olunmasın. “Canlanma” əvəzinə daha çox fizioloji məzmunu malik olan “aktuallaşma” terminindən istifadəyə üstünlük verirlər.

RSFSR Pedaqoji Elmlər Akademiyasının Elmi-Tədqiqat Psixologiya İnstitutunun müəllif kollektivi tərəfindən pedaqoji institutlar üçün çap olunan (1956) psixologiya dərslisinin 206-cı səhifəsində hafizənin ümumi xarakteristikasını vermək üçün “aktuallaşma” terminindən istifadə olunmuşdur. “Bərpa etmək” və “canlandırmaq” sözləri isə bu termini izah etmək üçün mötərizədə verilmişdir. Beləliklə, “canlanma” termini artıq məqbul deyil.

Yeri gəlmişkən, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əvvəl yaranan müvəqqəti əlaqələrin fizioloji məzmununu ilə yadasalmanın fizioloji əsasını ifadə edən “aktuallaşma” psixoloji termin kimi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1956 –cı ildə əlyazması hüququnda nəşr etdirdiyi pedaqogika və psixologiya üzrə lüğətdə “aktuallaşma” əvəzinə “актуализировать” mənasını verən “aktuallaşdırma” kimi tərcümə olunmuşdur. Beləliklə, bu terminin Azərbaycan dilində məzmunu dəyişmişdir.

Anlayışlar vaxtın, dövrün təsiri altında dəyişikliyə uğrayır. Bir halda onların mənası genişlənir, başqa halda isə əksinə daralır,

üçüncü halda isə anlayış bir sahədən başqa sahəyə keçir. Bütün bu dəyişikliklər hamısı terminologiyada uyğun formada öz əksini tapır. Nümunə üçün “беспамятство” anlayışını götürək. Bu huşsuzluq vəziyyəti deməkdir və psixologiyanın heç bir bölməsində ondan istifadə olunmur. Lakin, indinin özündə də hüquq elmində «беспамятство» anlayışından istifadə olunur.

Başqa elm sahələrində olduğu kimi psixologiyada da həmişə yeni terminlər meydana çıxır. Qeyd etmək maraqlı olardı ki, son illərdə informasiya nəzəriyyəsinin meydana çıxması ilə bağlı psixologiyaya “informasiya” termini daxil olmuş və yaddaşın məzmununu informasiyanın mənimsənilməsilə əlaqələndirirlər.

Terminlər probleminin başqa bir aspektinə diqqət yetirək. Elmin terminologiyasından danışanda hal-hazırkı şəraitdə elmdə istifadə olunan terminologiyadan söhbət gedir. Müxtəlif səbəblərdən dildə işlədilməyən və çıxan terminlərə gəldikdə isə onlar dildən itmir, bəziləri müxtəlif leksik-frazoloji formalarda yaşayır, başqa bir hissəsi arxaizmlərə daxil olur, üçüncü qismi isə konkret elm sahəsində işlənilmir. Həmin termin onu işlədən müəllifin və onun ardıcılarının istifadə etdiyi konsepsiyası ilə əlaqədar olaraq elm tarixində qalır. Buna misal olaraq yuxarıda göstərdiyimiz enqramma, retensiya, mnema sözlərini qeyd edə bilərik. Onlar bu və ya digər problemə tarixi aydınlığın gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yenidən həmin elm sahəsinə daxil ola bilər. Şərh etdiyimiz mövqeydən azərbaycan dilində yaddaşı ifadə edən termini gözdən keçirək. Azərbaycan dilində “память” üç sinonimik terminlə ifadə olunur: «hafizə», «xatirə», «yaddaş». Bu sözlərin mənşəyi, semantik sərhədləri müxtəlif olmasına baxmayaraq hamısı azərbaycan dilinin leksikasında dərin kök salmışdır.

«Hafizə» – retensiya sözünə tam uyğun gəlir. Psixologiyada isə “hafizə” terminindən çoxdan istifadə olunur. «Yaddaş», «hafizə» terminlərindən daha çox ümumi planda “памяти” ifadə etmək üçün, amma hafizə prosesləri olan yaddasaxlama, yadasalma və s. üçün əsasən “yaddaş” və az halda “xatirə” kökündən istifadə olunurdu.

«Xatirə» yalnız yadasalma mərhələsində hafizənin məzmununa müəyyən təsiri, münasibəti var. Sonuncu «təsəvvür» mənasını verir. Belə məhdudlaşdırmanı müasir psixologiya nəzərdə tutmamışdır. «Yaddaş» fars mənşəylidir. Fars dilində olan «Yad» Azərbaycan dilinin leksikasında “yaddaş” kimi möhkəmlənmişdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, elmi terminologiyayı işləyərkən ona dəqiq tələblər irəli sürmək, hər bir termində müəyyən elmi anlayışı qeydə almaq, yaddaşa bağlı olan hadisələri ifadə edən terminlərlə bağlı mövcud vəziyyət sinonimlərin arzuolunmamazlığı ilə razılaşmaq və çoxmənalılıqdan qaçmaq məqbul sayılmamalıdır.

Biz çox asanlıqla sinonim olan «hafizə» və «xatirə» terminlərindən imtina edə bilərik. Bu sözlər Azərbaycan dilinin leksik fondunda olub və qalacaqlar lakin, terminlər kimi yox dilin sinonim vasitələri kimi. Psixoloji hadisə kimi isə “yaddaş” termini birmənalı və dəqiqdir. Əgər “память есть отражение того, что было в прошлом опыте” (Psixologiya. Pedaqoji institutlar üçün dərslik.1956, səh.206-207), onda uyğun olaraq: «yaddaş – keçmiş təcrübədə olan hər şeyin əks olunmasıdır»

İnandırıcı olmaq üçün “Pedaqogika və psixologiyadan terminlər lüğəti” ində (əlyazması hüququnda. Bakı, 1956) “hafizə” kimi işlədilmiş söz nümunələrinin “yaddaş” termini ilə əvəzlənməsini göstərək.

Rus dilində olan termin	Lüğətdə Azərbaycan dilində verilən termin	Verilməli idi
Память	hafizə	yaddaş
Память двигательная	hərəkət hafizəsi	hərəkət yaddaşı
Память изумительная ¹⁰	qəribə hafizə	qəribə yaddaş
Память логическая	məntiqi hafizə	məntiqi yaddaş
Память механическая	mexaniki hafizə	mexaniki yaddaş
Память образная	obrazlı hafizə	obrazlı yaddaş

¹⁰Qəribə yaddaş – termin deyil

Память словесно-логическая	sözlü-məntiqi hafizə	sözlü-məntiqi yaddaş
Память смысловая	mənalı hafizə	mənalı yaddaş
Память эмоциональная	hiss hafizəsi	hiss yaddaşı

Lüğətdə «yaddaş» «памятка» kimi tərcümə olunmuşdur. Bu azərbaycan dilində çoxdan formalaşan məzmunu uyğun gəlmir. Bu məsələdə Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyatı İnstitutu əməkdaşlarının 1956 - cı ildə nəşr etdirdiyi rus-azərbaycan lüğətinin II cildinin müəllifləri ilə tam şəkildə razılaşımaq olar. Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyatı İnstitutu əməkdaşlarının 1956 - cı ildə nəşr etdirdiyi rus-azərbaycan lüğətinin II hissəsində «памятка» «yaddaş dəftərçəsi» kimi tərcümə olunmuşdur, “память” isə 1) «hafizə», «yaddaş 2) «huş»; 3) «xatirə» kimi verilmişdir.

Terminaloji lüğətdə “вспоминание” və “припоминание” terminlərini fərqləndirmək üçün iki sinonim: birinci halda “xatırlama”, ikinci halda isə “yadasalma” sözündən istifadə olunur. Bu cür fərqləndirmə nə terminaloji, nə də linqvistik baxımından düzgün deyil. Yuxarıda biz təklif etdik ki, “память” psixi hadisəsini ifadə etmək üçün təkcə “hafizə” deyil, həm də “xatirə” o cümlədən həmin sözdən törəyən “xatırlama” sözündən imtina edək.

Bunun zişansız olduğunun və sərfəli əvəzətməni sübut etmək üçün növbəti vəziyyətə diqqət yetirək. Məlumdur ki, hər bir elm özünün terminologiyası hədudlarında müntəzəm tətbiq olunan, terminlərin yaranması üsullarından istifadə edir. Rus və azərbaycan dillərində sözdəyişmə müxtəlif olur. Rus terminologiyasında yaddaşın müxtəlif təzahür formalarını ifadə edən yeni anlayışların əldə edilməsi metodu prefiks və suffikslərdən istifadə etməklə sözdüzəltmədir. Azərbaycan dilində isə sözdəyişdirmə və sözdüzəltmə başqa yolla həyata keçirilir.

Belə ki, yaddaşa bağlı müxtəlif hadisələri ifadə etmək üçün azərbaycan dilində “yaddaş” sözü iki cür dəyişikliyə məruz qal-

mışdır: birinci, affiksial üsulla,-belə olan halda “yadım”, “yaddadır” və b., ikincisi söz birləşməsi yolu ilə burada sözlərin köməkçi fellə, forma əmələ gətirən morfem funksiyası yerinə yetirən xüsusi sözlərlə birləşməsilə. Bu cür xüsusi sözlərin təxmini siyahısı belədir: qalmaq, salmaq, düşmək, gəlmək, çatmaq, olmaq, etmək, saxlamaq, gətirmək, nəqş etmək, nəqşlənmə.

Sadaladığımız fel formaları obyekt və subyektin qarşılıqlı təsir və aktivliyinin istənilən formasının ən incə fərqiçni, həmçinin onların eyni vaxtda və ardıcılığını (simultanlığı və suqsesivliyi) müəyyən etməyə imkan verir. Bu «xatırlama» və «yadasalma» arasındakı anlayışlar arasındakı psixoloji fərq müqayisə olunmaz dərəcədə ikincinin yüksək aktivliyində özünü göstərir.

Bununla yanaşı “xatırlama” – ani akt olduğu halda “yadasalma” həmişə az və ya çox halda parçalanmış prosesdir. Xatirə ixtiyari və qeyri-ixtiyari olduğu halda yadasalma həmişə məqsəd-yönlü əqli fəaliyyətdir.

Yuxarıda şərh olunmuş prinsipə görə yaddaş terminlərinin yaranması

вспоминание

- *yada düşmə*

припоминание

- *yada salma*

Verilmiş azərbaycan dilində “xatırlama” və “yadasalma” terminlərində həmin hadisələrin psixoloji mahiyyəti dəqiqliklə ifadə olunmuşdur.

Həmin prinsipə görə əmələ gələn başqa terminlərlə tanış olaq:

запоминание

- *yadda saxlama*

запечатление в памяти

- *yadda nəqşlənmə*

сохранение в памяти

- *yadda qalma*

Azərbaycan psixoloji terminologiyası qeyd etdiyimiz formayarıdan sözdəyişdirici hesabına qeyr-məhdud anlayış çaları və yaddaş termini hazırlaya bilər. Elmi terminologiyaya danışmaq dilini

də dəqiqləşdirməlidir. Ona görə də frazeoloji tərcümələri vermək üçün Vladimir Dalın “İzahlı rus dili” və S.İ.Ojeqovanın “Rus dili” lüğətlərindən istifadə etmişik. Tərcümələr “память” terminin ifadə etmək üçün “yaddaş” terminindən istifadənin mümkünlüyünü psixoloji terminologiya kimi “hafizə” və “xatirə” sinonimlərindən imtinanın mümkünlüyünü təsdiq edir.

«Память – способность помнить, не забывать прошлого»

«Память – способность сохранять и воспроизводить в сознании прежние впечатления, опыт, а также самый запас хранящихся в сознании впечатлений»

«Память относительно прошлого то же, что заключение, догадка в воображение относительно будущего»

«Память к языкам»

«Лишиться памяти»

«Утратить память болезненно»

«Отбить кому память, притупить дурным обращением»

«Память острая, тупая, ясная, либо смутная»

"Yaddaş – yadda saxlamaq, keçmiş unutmamaq qabiliyyəti"

"Yaddaş – keçmiş təsəvvürləri, təcrübəni şüurda saxlamaq və yenidən hasil etmək qabiliyyəti, habelə şüurda saxlanılmış təsəvvürlər ehtiyatının özüdür"

"Keçmiş haqqında yaddaş, gələcək haqqında nəticə, güman və xəyal kimidir"

"Dil yaddaşı"

"Yaddaşı itirmək"

"Xəstə yaddaşını itirmiş"

"Pis rəftarla kiminsə yaddaşını itirmək, kütləşdirmək"

"Kəskin, küt, aydın və ya tutqun yaddaş"

«За мою память или на моей памяти этого не было, сколько живу»

«На памяти вертится, не могу вспомнить»

«Вот был на памяти, да выскочил»

«Слаб памятью: что у кого возьмет, забудет, а что кому даст, помнит»

«Хорошая память»

«Плохая память»

«Врезаться в память»

«Прийти на память» (появиться в воспоминании)

«На памяти чьей-нибудь (в тот период жизни кто-нибудь, когда он был сам свидетелем происходившего)»

"Yaşadığın müddət ərzində mənim yadıma gəlməmiş və ya mənim yaddaşında bu olmamışdır"

"Yaddaşında hərlənir, yadıma sala bilmirəm"

"Bax, yaddaşında idi, birdən yadımdan çıxdı"

"Yaddaşı zəifdir: aldığı unudar, verdiyi yadında qalar"

"Yaхşı yaddaş"

"Pis yaddaş"

"Yaddaşa nəqş edilmə"

"Yada gəlmə (yada düşmə)"

"Hər hansı bir hadisənin yadda qalması (hər hansı bir şahidi olduğu hadisənin yadında olması)"

Baxmayaraq ki, azərbaycan dilində əksər hallarda “yaddaş” psixoloji mənada işlənmiş əşyanı bildirmək üçün işlədilir onda “yadigar”, “xatirə” sözüündən istifadə olunur. Burada verilən misallar psixoloji terminologiyanın hədudlarından kənar olmasına baxmayaraq, biz “yaddaş” terminin dəqiq məhdudlaşdırılmasını oxuculara inandırmaq üçün öləri olaraq onlar üzərində dayanacağıq.

«Посвятить книгу памяти учителя»

«Хранить память о героях войны»

"Kitabı xatirə üçün müəlliminə ittihaz etmək"

"Müharibə qəhrəmanlarının xatirəsini saxlamaq"

«Это мне будет память , буду помнить» "Bu mənə xatirə (və ya yadigar) olar, yadımda saxlayaram"

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycan dili rus dilində olan nitq, hadisə və ya əşya ilə bağlı yaddaşda olanları differensiasiya edir. Birinci halda – «Bu mənim yadımda qalacaq, yadımda saxlayaram» kimi, ikinci halda isə – «Bu mənə yadigar olacaq, yadımda saxlayaram» kimi tərcümə olunur.

"Память такому-то от такого-то" "Filankəsdən filankəsə yadigar"

Yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətlərdən tərcümə üçün ifadələr nümunə gətirək:

"Запомнить, забыть" "Yaddan çıxartmaq, unutmaq"

"Памятливый человек все твердопомнящий, с хорошей памятью" "Yaddaşlı, hər şeyi yadında saxlayan, yaxşı yaddaşlı adam"

"Памятливость – свойство, способность долго и ясно помнить" "Yaddaşlılıq – uzun müddət və aydın yadda saxlamaq"

İndi isə hər iki dil üçün adekvat olan “şüür” anlayışına doğru semantik cəhətdən genişlənən yaddaş anlayışı üzərində dayanacaq.

"Больной без памяти" "Xəstəlikdən yaddaşın itməsi"

"Привести в память кого-нибудь" "Kimi isə huşa (yaddaşlı) hala gətirmək"

İndi isə «yada salma», «xatırlama», «yada düşmək» terminlərinə diqqət yetirək.

"Припоминание есть активный мыслительный процесс, требующий значительных усилий" "Yada salma xeyli sөy tələb edən fəal təfəkkür prosesidir"

"Припоминать – вспоминать.
Приводить себе на память"

"Не могу припомнить всего,
забыл"

"Сколько не твержу урок,
никак его не припомню"

"Припоминчивый, часто,
легко, скоро припоминаю-
щий"

"Поминать кого, думать либо
говорить о нем"

"Помянчивый, охочий поми-
нать старое, корить попре-
кать"

"Я это тебе припомню (угро-
за)"

Помнить

"Кто должен – помню, кому
должен (сам) – уж позабыл"

"И собака помнит, кто бьет,
кто кормит"

"Богатый никого не помнит,
только себя помнит"

"Помни своих, не забывай
наших"

"Старая любовь долго
помнится"

"Yada salmaq – yadına
düşmək, yadına gətirmək"

"Hamısını yada sala
bilmirəm, unutmuşam"

"Nə qədər dərsi təkrar
edirəmsə heç yadıma sala
bilmirəm"

"Yada salan, tez-tez
asanlıqla, tez yadına salan
adam"

"Kimi isə yad etmək, o şəxs
haqqında düşünmək və ya
danışmaq"

"Yada saldıran. Keçmiş
yada salan, danlamağı,
məzəmmət etməyi sevən"

"Bunu yadına salaram
(Hədələməklə)"

Yadda olmaq

"Borelu yadımdadır. Kimə
borcluyamsa (özüm) artıq
yadımdan çıxmışdır"

"Döyən, yedirdən itin də
yadında olur"

"Dövlətlinin heç kim
yadında olmur, ancaq
özünü yadında saxlayır"

"Özünükilər yadında
olsun, bizimkiləri də
unutma"

"Köhnə sevgi uzun müddət
yadda olar"

Вспоминать

"Вспоминать кого-что, о ком-чем, возобновить в своей памяти"

"Вспоминать свою молодость"

"Вспомнить о важном деле"

Запомнить

"Запомнить стихи"

"Запомнить своего спутника"

Запоминаться

"Хорошо запомнилось"

Yada gətirmək

"Kimi isə, nəyi isə yada gətirmək, yenidən yada salmaq"

"Öz gəncliyini yada gətirmək"

"Lazımlı işi yada gətirmək"

Yadda saxlamaq

"Şeir yadda saxlamaq"

"Yol yoldaşını yadda saxlamaq"

Yadda qalma

"Yaxşı yadda qalmışdır"

Deyilənlərdən aydın görünür ki, psixologiyada sinonim olan "hafizə", "xatirə" terminlərindən imtina etməyə bəraət qazandırmaq mümkündür. Köməkçi sözlərdən istifadə etməklə sözdüzəltmənin köməyi ilə anlayışın lazım olan bütün çalarlarını əldə etmək olur. Həmin dəqiq müəyyənləşdirilmiş anlayışlar psixologiya elminin terminləri olacaqdır. İndi isə şüur hadisəsini ifadə edən terminlərə baxaq. «şüur» - psixoloji olmaqdan çox fəlsəfi termdir. Lakin, şüur hadisəsini ifadə edən terminlər qrupu ümumi və psixopato- loqiyada işlənmişdir. «Şüur» termini "сознание" terminini tamami- lə identikcəsinə ifadə edə bilir. Baxmayaraq ki, bu cür söz forması az produktivdir. Onun əsasında «şüurlu, şüursuz» - «сознатель- ный», «несознательный» və başqa sözləri yaratmaq olar. «Само- сознание», «осознание», «сознавать» və s. mühüm terminləri «şüur» sözü əsasında yaratmaq olmur. Bu səbəbdən də həmin sözləri ifadə etmək üçün başqa sözlərdən istifadə etmək zərurəti meydana çıxmışdır. Əvvəllər bu məqsədlə azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan "düşünmək" sözündən istifadə olunurdu.

Amma, o hamı tərəfindən qəbul olunmadı. “Düşünmək”- psixi prosesi ifadə edir və “təfəkkürə” uyğun gəlir.

Hal-hazırda bəzi müəlliflər (pedaqogika və psixologiya üzrə terminlər lüğəti lahiyəsində də) «самосознания» - «özünü dərk etmə», «осознания» - isə «dərk etmə» kimi işlədirlər, fəlsəfə və psixologiya da eyni zamanda “познания” üçün “идрак” sözünü işlədirlər.

Beləliklə, «özünüdərkətmə» və «dərk etmə» həmçinin – «самопознание» və «познавание» kimi başqa mənalarda da işlədilə bilər. Dərin abstraksiya və fərqləndirmənin tələb olunduğu əsas psixoloji hadisələrdən söhbət getdiyi halda belə çoxmənalılıq ümumiyyətlə yolverilməzdir. Çünki, “сознание” fərqli aydınlıq dərəcəsinə ola bilər, müxtəlif dəyişikliyə məruz qala bilər, amma “познание” yaxud “познавание” oxumaqla, öyrənməklə, bilməklə bağlıdır və şüura da aydınlıq bu proseslə bağlı baş verir. “Сознание” və “познавание” fərqli anlayışlardır və nəinki elmdə, həm də dilin ümumi leksikasında fərqləndirilir:

«Он и сам не сознаёт, что делает, не понимает»- О, heç özü də bilmir, başa düşür ki, nə edir.

«Больной лежит без сознания» - Xəstə şüursuz halda uzanmışdır.

«Познавание истины идёт шаг за шагом» - Həqiqəti addım-addım başa düşürsən.

«Человека не познаешь, пуда соли с ним не съевши» - Adamla yoldaş olmasan onu tanıya bilməzsən.

«Познаётся человек в беде да в дороге» - Adam dar gündə, özü də yoldaş olub yol gedəndə tanınar.

Məhz bu səbəbdən psixologiyada terminaloji iş şüur hadisələrini ifadə etmək üçün axtarış yolu ilə getməməlidir. Hansı nöqtəyi nəzərdən yanaşılmasından asılı olmayaraq şüurun ən mühüm xüsusiyyəti onun özündə bilik məzmununu daşımasıdır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, biliyin özü şüurun tərkibinə daxil deyil. “Сознание” anlayışında mühüm olan odur ki, o insanın biliyi dərk etməsini ifadə edir.

Şüurun bu xüsusiyyəti daha bir başqa ali məqsədyönlü yaxud maddi aləmin ideal formada inikas etdirmə xüsusiyyətini də özündə birləşdirir. “Bilik” anlayışı qədimdən insanların ünsiyyət təcrübəsinin özündə “şüur” anlayışına daxil olmuşdur.

Bu qayda üzrə sözyaratma təkcə rus dilində yox, başqa dillərdə də olmuşdur. Latın dilində «Scientia» - bilik, «conscientia» - isə şüurdur. Başqa müasir dillərdə də həmçinin: alman dilində «Kenntnisse» - bilik, «Erkenntnis» - isə şüurdur. Fransız dilində, «Science» - bilik, «Conscience» - şüurdur.

Ona görə də bizim terminologiyada da haqlı olaraq «сознания» «bilmə» kimi istifadə olunsun. Bu söz əsas söz fondundan götürüldüyü üçün o özünün produktivliyi (məhsuldar) ilə fərqlənir. Buna əsaslanaraq “самосознание” “özünübilmə” kimi istifadə olunur. Maraqlıdır ki, azərbaycan dilinin leksikası “знать” əsasında olan sözdəyişmə yolu ilə rus dilindən keçmiş başqa anlayışlar üçün fərqli kökü olan sözlərə malikdir. Belə ki, «узнавать» – «tanımaq», «познавать» - isə «dərk etmək» sözünə uyğun gəlir. Beləliklə, rus dilində “знать” sözünün flektiv sözdəyişməsi yolu ilə inkişaf edən anlayışlar qrupunun bəzilərinin azərbaycan dilində müstəqil mənası var. «Сознание» sözü isə daxili fleksiya nəticəsində “bilmək” sözündən əmələ gəlmişdir.

Heç şübhəsiz “сознание” terminini ifadə edən “şüur” sözündən imtina etmək çox çətinidir. Lakin, bu imtina sadəcə olaraq daha işlənmə adətindən qaynaqlanır və heç bir prinsiplial əsasa söykənmir. Etiraz etmək mümkün deyil ki, “bilik” və “bilmə” eyni fel forması olan “bilmək” dən yaranmışdır, başqa sözlə desək terminologiyada “bilmə” dən “сознание” kimi istifadə olunması “bilmək” sözünün arzuolunmaz çoxmənalılığını yaradır. Lakin, bundan qaçmaq imkanı var. Oxşar hallarda söz düzəltmək üçün köməkçi fellərdən istifadə etmək olar: «bilmə» sözünə «əhatə etmək», «çatmaq», «almaq» sözlərini qoşmaqla çoxmənalılıqdan qaçmaq olar. Azərbaycan dilində istifadə olunmayan daha bir başqa imkan var. Belə

ki, sözdüzəldici şəkilçi “gi” və fonetik variantlarına rast gəlirik. Ondan istifadə etməklə biz “bilgi” anlayışını düzəltmiş oluruq və bu da “сознанию” uyğun gələrdi, onda “bilmə” “осознание” demək olardı. Azərbaycan dilində feldən düzələn isimlər affikslərin köməyi ilə yaradılır məsələn: «Sev» - «люби», «Sev-gi» - «Любовь» или «uç» - «лети», «Uç-uğ» - «разрушение».

Digər affikslərin qoşulması mümkün deyil (sev-ik və ya uç-qi sözü yoxdur). Başqa hallarda isə bu müddəaya əməl olunmur və sözdüzəltmə iki müxtəlif affiksin qoşulması ilə mümkün olur.

Məsələn:

«yan» - «гори», «yan-ıq» - «ожог»,
 «yan-ğ1» - «жажда», «yan-ğın» - «пожар»
 «duy»- «чувствуй», «duy-ğu» - «чувство»,
 «duy-uq»- «прочувствовать, почуять»
 «duyuq düşmək»- «почуять»
 «duyuq adam» - «чувствительный человек».

Müasir azərbaycan ədəbi dilində “bilgi” sözü işlədilmir. Əgər həmin sözdən istifadə olunsaydı aşağıdakı ifadələr alınardı:

<i>знание</i>	<i>bilik</i>
<i>знать</i>	<i>bilmək</i>
<i>узнавание</i>	<i>tanımaq</i>
<i>познание</i>	<i>dərk etmək</i>
<i>сознание</i>	<i>bilgi</i>
<i>осознание</i>	<i>bilmə</i>
<i>сознавать</i>	<i>bilgilə əhatə etmək</i>

Bu əsasda da şüur hadisəsini əhatə edən aşağıdakı terminologiyani yaratmaq olar:

<i>индивидуальное сознание</i>	- <i>fərdi bilgi</i>
<i>общественное сознание</i>	- <i>ictimai bilgi</i>
<i>предметное сознание</i>	- <i>əşya bilgisi</i>
<i>ясное сознание</i>	- <i>aydın bilgi</i>
<i>затемненное сознание</i>	- <i>tutqunlaşmış bilgi</i>

<i>измененное сознание</i>	- dəyişmiş bilgi
<i>исключительное состояние сознания</i>	- bilginin müstəsna halı
<i>особое состояние сознания</i>	- bilginin xüsusi halı
<i>помрачение сознания</i>	- bilginin qaranlıqlaşması
<i>ступени сознания</i>	- bilginin dərəcələri
<i>сознание сумеречное</i>	- ala qaranlıq bilgi
<i>сознание затуманное</i>	- bilginin dumanlılığı
<i>потеря сознания</i>	- bilginin itməsi
<i>бессознательное состояние</i>	- qeyb edilmiş bilgi halı
<i>порог сознания</i>	- bilgi astanası
<i>граница сознания</i>	- bilginin həddi
<i>сознательный</i>	- bilgili
<i>несознательный</i>	- bilgisiz
<i>сознательное действие</i>	- bilgili hərəkət
<i>сознательное чтение</i>	- bilgili oxu
<i>сознательная дисциплина</i>	- bilgili intizam
<i>самосознание</i>	- özünü bilmə
<i>осознание</i>	- bilmə
<i>осознанный инстинкт</i>	- bilinmiş sövqi-təbii
<i>сознающий</i>	- bilgisi ilə əhatə edən

Bu terminlərin dəqiqləşdirilməsi düzgün olmayan istifadədən xilas olmağı imkan yaradacaqdır. Məsələn: самосознание – «özünü dərk etmə», осознание – «dərk etmə».

“Bilgi” hadisəsini əhatə edən terminləri təhlil edərkən azərbaycan danışığı dilində işlədilən sözləri də yadda saxlamalıyıq. Şüür tez-tez “ayna” kimi verilir, məsələn, «xəstənin bu gün aynası açıqdır» yaxud «aynası açıldı» - «сознание больного сегодня ясное» или «сознание прояснилось». «Айна» sözü ərəb mənşəyli sözdür və azərbaycan dilinə “güzgü- «зеркала»” sözünün sinonimi kimi daxil olmuşdur və o mənada işlədilir. Bu anlayışda şüurun əks etdirmə xüsusiyyətinin fiksasiya olunmasına diqqət yetirmək

maraqlıdır. Eyni zamanda «сознанию» və «памяти» sözüə uyğun gələn və geniş şəkildə işlədilən “huş” sözü də maraqlıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdən istifadə etməklə bəzi terminlərin işlədildiyi frazeoloji tərcümələri diqqətinizə çatdırmaq istəyirik.

"Труд и явился первым и главным фактором благодаря которому формировался человек и возникло его сознание"

"Индивидуальное сознание – это высшая форма отражения действительности отдельным человеком членом общества"

"Сознательное отражение действительности осуществляется посредством языка, речи"

"Осознание предметов и явлений действительности – это процесс их отражения в системе имеющихся у человека словесных обобщений"

"Интенсивное формирование самосознания – один из важнейших моментов в развитии личности подростка"

"Сознательное поведение,

"İnsan və onun bilgisinin əmələ gəlməsində əmək birinci və başlıca amil olmuşdur"

"Fərdi bilgi – ayrılıqda cəmiyyət üzvü olan İnsan tərəfindən gerçəkliyi əks etmənin yüksək şəkliidir"

"Gerçəkliyi bilgili əks etdirmək dil, nitq vasitəsilə həyata keçirilir"

"Əşya və gerçəklik hadisələrini bilmə İnsanda şifahi ümumiləşdirmə sistemini əks etmək prosesidir"

"Özünü bilmənin səmərəli surətdə əmələ gəlməsi yeniyetmələrin inkişafında mühüm şərtlərdən biridir"

"Təbiəti dəyişdirmədə onu

которое выражается в изменении природы и регулируется на основе осмысления, осознания существенных связей, познания закономерностей, предвидения, имеется только у человека"

"Сознавать, сознать что, убедившись в истины признать или понять ее. Изменить прежнее мнение свое"

"Он очевидно, сознает ошибку свою (в себе). Но признаться в этом не хочет"

"Он и сам не сознает, что делает, не понимает"

"Сознание, сознание себя, полная память, состояние человека в здравом смысле своем, могущего отдать отчет в своих действиях"

"Больной наш уже без сознания, в беспамятстве, в бреду"

"Она упала без сознания"

"Сознательное состояние больного полная память, смысл и свобода отчетли-

düşünüb, mühüm rabitələrini bilib, qanunauyğunluqları dərk edib, irəlicədən görüb nizama salma kimi bilgili davranış ancaq İnsana məxsusdur"

"Bilgi ilə əhatə etmək, nəyi isə bilmə - həqiqətə inanıb onu qəbul etmək və ya anlamaq, qabaqkı rəyi dəyişmək"

"Görünür ki, o öz səhvini bilgisi ilə əhatə edir, lakin onu boynuna almaq istəmir"

"O, nə etdiyini özü də bilgisi ilə əhatə edə bilmir və bilmədiyini anlamır"

"Bilgi, özünübilmə, tam yaddaş, İnsanın sağlam düşüncəli vəziyyəti öz hərəkətlərini başa düşməsi"

"Xəstəməz artıq bilgisini itirib, yaddaşın itirib, sayıqlamaqdadır"

"O, bilgisini itirib, yıxıldı"

"Xəstənin bilgili hali, tam yaddaş məna və aydın iradə sərbəstliyi"

вой воли"

"Сознавший что-либо"

"Сознающий"

*"Сознательность – свой-
ство или состояние"*

*"Nəyi isə bilgisi ilə əhatə
etmiş"*

"Bilgisi ilə əhatə edən"

*"Bilgililik xüsusiyyət və ya
haldır"*

Verilmiş tərcümə nümunələri sübut edir ki, biz "bilgi" terminində istifadə olunduğu halda produktivliyi az olan "şüur" sözündən imtina etməklə, şüur hadisəsini tam əhatə edən psixoloji terminologiyani daha çox qaydaya salmış və dəqiq edirik. Müəllif, bu məqalədə psixoloji terminologiya aid olan bəzi məsələlərə toxunmaqla hesab edir ki, onun nizamlanması çoxlu diskussiya tələb edir. Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər, ideyalar həmin diskussiyalarda nəzərə alınarsa, deməli məqalənin əhəmiyyəti təsdiq olunacaq.

*Ученые записки АПИ Языков им.М.Ф.Ахундова
№ 6. 1958*

IV FƏSİL

ƏDƏBİYYAT VƏ PSİXOLOGİYA

- ❖ *İnqilabçı demokrat M.F.Axundovun yaradıcılığında psixoloji cəhətlər (rus dilində)*
- ❖ *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri psixologiya tarixinin mənbəəsi kimi (rus dilində)*
- ❖ *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında psixi reaktivlik ideyaları (rus dilində)*

Психологический аспект в творчестве революционного демократа М.Ф.Ахундова

Жизнь истинная есть только та, которая продолжает жизнь прошедшую, содействует благу жизни временной и благу жизни будущей.

Л.Н.Толстой.

В период средневековья в Азербайджане были широко распространены передовые идеи. Великие мыслители, философы и поэты — Бахманяр (XI в.), Низами (XII в.), Физули (XVI в.) и другие в своих произведениях поднимали философские, в том числе психологические и социологические проблемы. При этом они опирались на древнегреческих и более поздних арабоязычных философов и ученых, часто опровергая, примитивные религиозные представления, подчеркивая преимущество научно-философских идей. Позднее, в период становления капитализма на Западе, в развернувшейся острой антифеодальной борьбе между религией и наукой, победоносное шествие науки привело к усилению реакционности религии. Надо полагать, что история этих событий, прогресс просветительского движения на Западе в XVIII веке не могли не оказать своего влияния на мистически и реакционно-настроенное мусульманское духовенство “феодалного Азербайджана которое еще более усилило свое влияние на народ, отвергая просвещение науку, свободу мышления, борьбу за общественные права и благосостояние масс.

Именно, в этих условиях и по этой причине несколько запоздало, по сравнению с Западом, просветительское движение в Азербайджане. Деятельность великих русских просветителей, с которым передовые представители азербайджанского народа поддерживали самую тесную связь, оказала свое благотворное

влияние на развитие просветительского движения в Азербайджане. Среди просветителей главенствующее место занимает Мирза Фатали Ахундов, который поднял это движение до уровня, идеологии революционной демократии.

М. Ф. Ахундов (1812- 1878) получил русско – азербайджанское образование, учился у философа и поэта Мирзы Шафи Вазеха, прогрессивного мыслителя, известного не только у нас, но и за рубежом, стихи которого десятки раз печатались в Германии еще XIX. Владея русским и восточными языками, Ахундов обладал энциклопедическими знаниями, интересовался проблемами философии политики, истории, филологии, этики, эстетики, медицины, психологии и педагогики.

Об обширной эрудиции и кругозоре Ахундова говорят его произведения и биографические данные. Литературное наследие его включает философский трактат «Три письма индийского принца Кемал-уд-Довле к персидскому принцу Джелал-уд-Довле и ответ на них последнего», статьи «Критика» «Ек кельме», «Ответь философу Юму», «О человеческих потребностях», «Джон Стюарт Милль о свободе» и др. Он поддерживал личную связь с декабристами А. Бестужевым-Марлинским, А. Одоевским, вел переписку с многими русскими литераторами, написал «Поэму на смерть Пушкина» (1837), выражающую скорбь по поводу гибели русского поэта. Он был хорошо знаком с трудами французских материалистов XVIII века естественно научными произведениями Дарвина, Шванна, Шлейдена, Фарадея, Гексли, с идеями И. М. Сеченова.

Общепризнано нижеприводимая оценка философских идей М. Ф. Ахундова, данная философом и психологом А.О.Маковельским и нашедшая широкое развитие в трудах Г. Гусейнова, Ф. Кочарли, Э. Мамедова и др. Маковельский писал: «Если домарксовский материализм был созерцательным, то, материализм М. Ф. Ахундова был практически действен-

ным, ставившим себе целью преобразовать мусульманский мир». Эта действенность нашла свое отражение и в психологических идеях М. Ф.Ахундова. Анализ богатого, литературного наследия М.Ф.Ахундова дает возможность извлечь ценные мысли и идеи в области философских проблем психологии (соотношение психики с окружающим миром, психических процессов с физиологическими, активности сознания в его связи с деятельностью человека и т.п.) психологии религии, психологии литературного творчества, мысли о природе отдельных психических процессов и свойств личности, о психологии воспитания и т.п. В решении вопроса о природе психического М. Ф. Ахундов стоял на позициях материализма. Он отвергал бессмертие души, заявляя, что «...душа... не может продержаться без тела... точно так же, как разум не может продержаться без мозга», придерживаясь взглядов тех философов-материалистов, для которых «душа одна из функций тела, она исчезает вместе с его расстройством» (с. 274).

Материалистически понимая бесконечность Вселенной, пространство и время, Он рассматривает их как атрибуты, материи («принадлежность», «требования») и отвергает небытие (с.90) имея в виду «буддийское небытие».

Естественно-материалистический характер носит и его концепция воли. Он не находит никаких оснований для выделения верховной воли, «всякая кажущаяся воля» («свобода воли». А. Б.) разумных атомов в деяниях также подчиняется естественным законам бытия и наперекор этим законам также немислима» (с. 91). Такова же его оценка сновидений, которые, по его мнению, являются не чем иным, как «работой мозга во время неглубокого почивания».

Беря за источник познания ощущения, Ахундов подчеркивал большую роль разума в процессе познания. Он верил, что человек благодаря своим органам чувств и своему уму

вполне может познать окружающий мир и строить свою жизнь сообразно с его законом. Прогресс человечества он рассматривал с позиций деятельности ума. По мнению Ахундова, человек постоянно стремится к прогрессу, пытлив, изобретателен, но для его прогресса и изобретательности необходима свобода мышления. «Человек, — пишет он, — есть одна из разновидностей животного мира, постоянно стремящаяся к прогрессу, а прогресс не мыслима свободы мышления» (с.216). Свободу мышления человека Ахундов связывает с общественным прогрессом. Как гуманист-просветитель он выступает за свободное развитие человеческой личности. «Если общество не дает отдельным индивидуумам свободы мысли и потребует от них, чтобы они замкнулись в рамках всего того, что у наследовало от прадедов и установок, данных духовными руководителями если общество воспретит им искать приложения своего ума, в делах культурных, то тогда индивидуумы превратятся автоматы, которые, не прилагая собственного, ума своего соображения, по трафарету будут сеять, собирать урожай и отправлять другие функции. Они превратятся в мельничных лошадей: с утра двигаясь по определенному кругу и в положенный час поев свой ячмень и саман, выпив воду успокоятся. На следующий день с утра они вновь начнут двигаться по тому же кругу, и так до последнего своего дня. И эти обездоленные, обреченные лошади так никогда и не узнают о существовании земных благ, лугов, прекрасных пастбищ, благоухающих цветников, журчащих родников, о существовании гор и прекрасных долин» (с. 217)

В эпоху Ахундова господствовало религиозно-идеалистическое направление, признававшей поиск истины в религии и выступавшее, против духовной и физической свободы человеческой личности.

По мнению Ахундова, при господстве религиозного фанатизма исключается возможность свободы мышления свободы личности. Потому «...счастье и победа станут уделом потомков человечества только тогда когда, как в Азии, так и в Европе человеческое сознание полностью и навеки высвободится из религиозной темницы и во всех делах и мышлении - единственным аргументом и абсолютным авторитетом будут не хадисы (рассказы или предания жизни пророков. — А.Б.), а человеческий разум» (с.218).

Эти взгляды приводят нас к рассмотрению антирелигиозной концепции М.Ф.Ахундова, которая очень ценна только в общепhilosophическом плане, но и с точки зрения психологии. Ахундову присущ воинствующий атеизм. Идя дальше Фейербаха, он отвергает всякую религию. «Я все религии я считаю абсурдом и вымыслом». Основой религии он считает веру, которая способна доводить религиозное чувство до экстаза, а человека, ее носителя,- до фанатизма. Ахундов указывал и на наличие психологических корней религии, как творчества человеческого, способствующего возникновению религиозных предрассудков.

Согласно Ахундову, религия возникла из фантастических, невежественных представлений людей, от беспомощности их перед слепыми силами природы, от незнания ее сложных явлений и основана на надувательстве и обмане простого народа. Все религии не более чем «вымыслы разных предприимчивых честолюбцев, выдумавших их для достижения" своих эгоистических, целей» (с.162) Не обладая, научными знаниями люди, для объяснения явлений природы создавали разные басни, верили в них, и конечно они не могли знать, как указывает Ахундов, что « через многие века - естественные и физические науки, с большим успехом распространившись в человечестве,

изобличат ложность этих выдумок и вымыслов и обнаружат их нелепость, сделают их предметом осмеяния» (с. 95).

Ахундов очень остро противопоставил науку вере. По его мнению, они «...прямо противоположны друг другу». Наука опирается на разум как на. «аргумент и авторитет во всех делах» и научная истина возникает «в результате столкновения мнений и мыслей», а религиозные предрассудки, возникают в результате неосведомленности и отсталости людей. Поэтому он заключает: «Теперь нужна наука, которая ведет к цивилизации, а религия, основанная на суеверии, — пустой призрак, она даже и недолговечна...»

Ахундов, выступая против суеверия, указывает, что в государствах, «в которых народы освободились от оков суеверия и живут внушениями и указаниями разума и здравого рассудка, они постоянно двигаются вперед ней пути прогресса и цивилизации и оказывают быстрые успехи во всех областях науки и искусства и тем не только оказывают великую пользу самим себе, но и всему человечеству» (с. 156).

Анализируя природу предрассудков и суеверий, бытующих в народе, Ахундов приходит к выводу, что возникают они при отсутствии образования, а это ограничивает развитие умственных способностей. По мнению Ахундова, вера и наука несовместимы не только исторически, но и в индивидуальном развитии личности. «Если ты имеешь веру - пишет Ахундов, то это значит, что ты науки не знаешь. Если ты знаешь науку, то значит, что ты веры не имеешь. Если кто желает сохранить веру, то он не должен образовываться и развиваться, а кто желает образования и развития, то по поневоле должен распротиться с верою» (с.165). Противопоставление науки и веры у Ахундова не случайно. Он глубоко осознавал, что именно вера является причиной возникновения религиозных представлений, чувств и действий. Только вооружившись наукой, научными

знаниями, можно успешно бороться с верой. Поэтому он горячо пропагандирует науку, считая эту пропаганду обязанностью людей. Он требует «следовать науке», стремится «всюду распространять науку». Как просветитель, науке он придавал огромное значение видя в ней «не только средство обеспечения благосостояния, людей но и испытанное на практике средство улучшения нравов, поведения и поступков людей». И поэтому М. Ф. Ахундов подчеркивал необходимость доступности просвещения образования.

Наряду с этим Ахундов был активным преобразователем. Ему принадлежит первая попытка провести реформу алфавита, основанного на арабском письме, оторванного от азербайджанской речевой культуры и укрепляющего влияние духовенства.

Арабский алфавит он считал тормозом на пути азербайджанского народного просвещения. Поэтому свой проект нового азербайджанского алфавита на основе латинского он рассматривал под углом зрения той пользы, которую тот может принести народу. По мнению Ахундова человек получает «удовлетворение от изучения наук, познания законов и тайн природы». Это стремление человека он относит к умственной потребности. Он считал, даже если человек не будет стремиться к удовлетворению потребности, то между ним и животным не останется ни какой разницы.

В своей статье «О человеческих потребностях», написанной в 1865 г. Ахундов рассматривает все потребности физическую, умственную, духовную — как источник человеческой активности и мотивов деятельности. Он считает, что «человек на протяжении всей своей жизни стремится к тому, чтобы удовлетворить эти три потребности» (с. 214). При удовлетворении этих потребностей у человека возникают глубокие чувства, которые сказываются на его поступках и поведении. По мнению Ахундова на примере любовь к семье и к родине до такой сте-

пени воздействует на душу человека, что разлука с семьей и родиной приводит даже к его гибели (с.215)

Причины возникновения человеческих чувств, согласно Ахундову «находятся вне человека, они порождаются, различными внешними раздражителями и этим, чувствам, свойственна действенность». Он критикует тех, кто отрицает обусловленность чувств человека внешними причинами, кто считает, что «зарождение страданий не обосновано действительностью, ни природой человека (с.222).

М. Ф. Ахундов указывает на полярность чувств человека и на то, что одно и то же чувство может быть вызвано различными причинами. «Гнев не всегда является результатом или следствием злобы. Он иногда порождается при апатичности, вялости, отсутствий порядка и дисциплины» (с. 264). Он говорил также и о внешнем выражении чувств. «В природе человека заложены два главных состояния: одно из них горе, другое — радость. Слезы- выражение горя, смех — выражение радости. Эти состояния возбуждаются в людях порой появлением горя и возникновением радости, порой же устным рассказом о них, либо письменным их описанием» (с. 221). Такое состояние может быть вызвано влиянием художественной литературы, особенно театральной, и зависит, прежде всего, от того «насколько в художественной литературе правдиво отображаются человеческая природа и характер».

Воздействие художественной литературы обусловлено и «способом изложения». Например, «изложенное неудачным способом, горе в большинстве случаев не оказывает действия, на человека, однако то же горе, переданное в выразительном рассказе, вызывает сильную реакцию..» (с. 221). Поэтому Ахундов ко всем жанрам художественной литературы предъявляет серьезные требования — они должны стать источником глубоких и действенных чувств. «Стихотворение, должно вы-

звать у читателя эстетическое чувство, а если в нем говорится о горе или радости, то оно должно оставлять сильное впечатление, возбуждая эмоции» (с.224). Для Ахундова художественная литература не является лишь источником эстетических наслаждений, воздействуя на определённые чувства, она побуждает человека к изменению своего поведения и поступков.

«Полезность рассказа о горе и радости, — говорит он, заключается в изображении человеческой природы и характеров, с тем чтобы слушатель радовался и подражал хорошему, страдал и отворачивался от дурного, а также чтобы человек, одолеваемый низменными страстями, получая удовольствие от слушания подобных рассказов, не становился на путь порока» (с. 71).

В произведениях М. Ф. Ахундова, передового мыслителя своего времени, тесно-связанного с русской научной мыслью мы находим идеи, в которых прослеживается влияние учения Сеченова.

Мы имеем в виду идеи нервизма, выраженные в его высказываниях о причинах внутренних болезней: «внутренние болезни происходят вследствие поражения нервов от каких-нибудь причин...», (с. 74). Ахундов выступает против гиппократовских идей, которые легли в основу гуморальной теории. В словах, адресованных своему народу, это выражено совершенно четко и недвусмысленно; «...вы еще до сих пор придерживаетесь, метода Абукрата (Гиппократ) ... и в распознавании болезней основываете своё умозаключение на следующем предположении: если тело имеет жар, то причина болезни есть желчь, если - тело холодеет, то причина болезни есть внутренняя влага, если в телё чувствуется острота, то причина болезни есть кровь, если больной бредит, как меланхолик, то причина болезни, есть испорченная кровь селезенки. Нет, ни то, ни другое, ни третье, ни четвертое... возмущение жидких веществ в теле следствием болезни, приключившейся телу от ка-

ких-нибудь других, причин, а они сами вовсе не суть причины ее...» (с. 74).

Для естественно - научного понимания развития - М. Ф. Ахундова характерно противопоставление темпов развития человека изменениям у животных. Только человек, вступив «в мир - цивилизации, достиг высокой ступени развития и в дальнейшем постепенно движется по пути прогресса» (с. 192).

Ахундов рассматривал человека, как продукт воспитания и среды: «прирожденные добрые качества человек обнаруживаются и развиваются только в благоприятных общественных условиях». Влияние личности в авторитарном обществе зависит от того мнения, которое создается духовенством. Резкой критике он подверг авторитарное общество Азербайджана того времени, где духовенство определяло статус любой личности, исходя из своих корыстных целей и религиозном мистических, антинаучных и антипросвещенческих идей. Ахундов указывает, что, по мнению духовенства «не мысл имеют силу доказательств и убеждения, а личность, и авторитет» Он отмечает, что эти авторитеты или же личности превозносятся верующими. Приводя очень интересное сравнение, он говорит:- «Если у Фирдовси, Алазикрихи асселама и Абу Али Синайского мысли самые высокие, то они в грош не ставятся потому, что личность этих мыслителей не пользуется хорошою репутациею в общественном мнении; а если мысль у имама — величайшая нелепость... то она принимается беспрекословно и без рассуждения великую истину, потому что личность имама пользуется высокою репутациею в общественном мнении» (с.151,152). По мнению Ахундова, превознесение особых личностей до уровня «святых» связано с религиозными предрассудками. С распространением последних человеческий разум «заключен в тесную рамку. Без всякого движения и участия в духовных делах, в которых предания и сказания авторитетов веры всегда

ставятся выше и предпочитают ему» (с. 161). Приведя интересный пример, он говорит, что «разум не признает вознесения нашего пророка на небо и раздвоения им небесной луны, но авторитеты - нашей веры утверждают; истинность подобных естественных явлений и требуют, чтобы мы в этом отношении не подчинялись внушениям и указаниям разума» (с. 161).

На этой основе Ахундов строит и свои соображения о воспитании подрастающего поколения. Широкое распространение назидательной литературы, схоластическое воспитание, в религиозных школах - медресе, где наставлениям отводилось основное место, не могли не вызвать у азербайджанского просветителя протест.

«Проповедь и наставления совершенно бесполезны и не могут оказать никакого воздействия на природу людей». Он высоко ценил личные особенности обучающегося и был противником телесных наказаний. Но его мнению, «каждый должен получить воспитание в соответствии со свойством его натуры. Наказание розгами не приносит детям, никакой пользы, разве только вредит телу, уму и сердцу»;¹ (с. 197). Ахундов считал, что и при воспитании детей наказывать их палками и пощечинами — значит, «портить их нравственность, делать их низкими и подлыми, заглушать; в них врожденные добрые качества и порождать в них: трусость и лживость» (с. 55).

Назиданиям и наставления Ахундов противопоставляет критику поведения как средство воздействия. «В деле улучшения поведения и воспитания современников и будущих поколений наставление не имеет никакой влиятельной силы. Напротив, критика, оказывая влияние на улучшение, совершенствование поведения и воспитания современников в то же время полностью воздействует на улучшение совершенствование поведения и воспитания грядущих поколений» (с. 290-291).

Ахундов придает большое значение и косвенным мерам. В частности, для изживания пороков людей, он рекомендует юмор и сатиру, «...изжить из человеческой природы пороки и дурные поступки можно только и только путем смеха и издевки над ними» (с. 286).

Бессмысленность назиданий, адресованных людям с асоциальным поведением, еще очевиднее. В этом плане Ахундов иронизирует над религиозными посулами и угрозами. Постоянные напоминания в проповедях с. мумбара (амвона) «об аде, ожидающем воров, разбойников, угнетателей, убийц, деспотов, мошенников...», все-таки не смогли избить дурных характеров и поступков их.

Даже, фон чувств («отеческая любовь» или гнев и угрозы) не сказывается на эффективности назиданий как метода воспитания. «Вы не надейтесь услышать от Кемал-уд-Довле отеческое наставление. Знайте, раз и навсегда,, что наставление и проповеди не могут оказать никакого воздействия на человеческую природу независимо от того, будут ли они произнесены с отеческой любовью или будут грозить адом и другими подобными страхами» (с. 291).

Ахундов верил в силу общественного сознания, особенно патриотического. Он требовал: «Пусть наш народ откроет глаза, откажется от фанатизма и станет, может быть, патриотом; так как только при таком сознании «все благие начинания могут претворяться в жизнь» (с. 307).

Назиданиям и наставлениям в концепции М. Ф. Ахундова о методах и средствах воспитания противопоставляется воздействие литературных произведений. Они вызывают у читателя или слушателя глубокие чувства и призваны активно содействовать улучшению общественных порядков, оказывать моральное воздействие на людей воспитывать в них деятельных граждан, честных тружеников. Правдивая художественная

литература, музыка и вообще искусство возбуждают естественные чувства человек, делают его трудовую жизнь радостной. Вот почему к жизнеутверждающей психологии М. Ф. Ахундова важной место в воспитании отведено положительным эмоциям и чувствам.

Ахундов считает, что если человек не будет слушать музыку и играть на музыкальных инструментах, танцевать, рисовать, смотреть спектакли, любоваться картиной, то он не только лишится, многих человеческих удовольствий, но «у него атрофируются и соответствующие физиологические центры организма». По этому поводу он пишет: «Хотя все эти вещи (музыка, танец, рисование и пр.) кажутся пустою забавою, но вы не понимаете, что он и, если не превзойдут границ умеренности, то просветят память и разум, потому что натура человеческая способна к радости и печали и для проявления каждого из этих натуральных свойств существуют чувства в человеческом организме. Если эти чувства будут заглушены, то человек - отупеет, но если юн превзойдет границы умеренности, то чувства истощатся Вам нужно знать европейскую медицину и изучать физиологию человеческого организма, только тогда вы сможете понимать сказанное» (с. 71).

Пристального внимания заслуживают его взгляды на связь интеллекта с эмоциями. Настаивая на воспитании возвышенных чувств, он писал, что «наслаждение жизнью, разнообразие чувств и эмоций благотворно влияют на развитие умственных способностей .. Если бы отречение от удовольствий земных могло послужить каким-нибудь умственным успехам, то отшельнику следовало бы быть умнее и развитие всех людей; но, напротив, он глупее всех людей». Это было сказано Ахундовым тогда, когда мусульманские проповедники твердили: «Не играй на музыкальных инструментах — грешно; не слушай музыку — грешно; не изучай ее грешно; не устраивай

театра — грешно; не ходи туда — грешно; не танцуй — грешно; не гляди на танцы — грешно; не слушай песни — грешно; не играй в шахматы — грешно; не играй в нарды — грешно; не рисуй портретов — грешно; не держи у себя в доме бюстов — грешно».

Огромные возможности изменения человеческой психологии Ахундов усматривал в воздействии произведений литературы разных жанров. По его мнению, комедия, сатира имеют большее значение, чем драмы, трагедии, хотя и последние не лишены огромного воспитательного влияния.

Ахундов утверждал, что, кроме критики, иронии и смеха, являющихся средствами воздействия художественной литературы, никакими другими средствами нельзя искоренить дурные, отвратительные поступки.

М. Ф. Ахундов относится к плеяде тех блестящих просветителей XIX в., которые обладали поразительной целостностью личности и все теоретические высказывания-которых были неразрывно связаны с многосторонней деятельностью. Воспитательным целям служила и его литературная деятельность.

Для психолога представляют интерес глубокий психологизм и реалистичность, присущее литературным героям Ахундова.

Всю свою творческую деятельность Ахундов направил на изменение психологии своего народа, и а приобщение его к науке и просвещению.

«Наша цель,— писал он, — заключается в искоренении невежества и косности нашего народа и достижении процветания родины путем распространения наук и знаний в массах. Наша цель заключается в том, чтобы высоко, поднять знамя свободы, справедливости, и дать народу возможность спокойно строить свою жизнь; идти к благоденствию...»

И все это он осуществлял, поддерживая "тесную общественную связь и научное сотрудничество с передовыми, мыслителями и учеными своего времени и прежде всего с передовой русской наукой.

*«Психологические этюды». – Баку, Азернешр, 1989. 219 с.
Статья написана в соавторстве с А.С.Байрамовым.*

Произведения Азербайджанской классической литературы как источник для истории психологии

Интерес психологии к художественной литературе объясняется несколькими факторами. Во-первых, в художественной литературе психология ищет описания таких явлений или такие образы, которые могли бы иллюстрировать, те или иные психологические идеи. Особенно это касается вопросов чувства, воли, характера, темперамента, способностей и личности в целом. Наличие в психологических трудах таких ссылок облегчает понимание и запечатление развиваемых в них положений, и поэтому они занимают определенное место в учебных пособиях. Из работ такого характера можно указать на «Психологическое учение о характере» М. А. Магерамова. В ней автор широко пользуется анализом образов из произведений М. Ф. Ахундова, Дж. Джаббарлы, Дж. Мамедкулузаде и иллюстрирует ими свои положения. Можно только сожалеть, что работ такого характера у нас еще мало.

Во-вторых, психолог в литературных источниках, относящихся к различным историческим эпохам, ищет материал, который наряду с устным народным творчеством, остатками материальной культуры, сравнительно-историческими данными по развитию языка и историей искусства позволил бы построить историю психологии человека. Она, эта история психологии человека, должна показать, как мыслил и представлял себе мир человек в различные эпохи, как относился он к этому миру, какими особенностями отличались его ум, чувство и воля и как в борьбе с природой и за положение в обществе в человеке формировались черты характера, темперамент, способности, раскрывались его таланты.

В-третьих, этот интерес психологии к художественной литературе связан с разработкой проблем психологии творчества. Психолог, изучая литературные произведения, учитывая автобиографические данные и наблюдения современников, знакомясь с перепиской и дневниками авторов, стремится раскрыть психологические механизмы творческого процесса и установить общие и индивидуальные закономерности в этом явлении. В двадцатых годах в СССР издавался под редакцией В. Сегалина, журнал «Клинический архив гениальности и одаренности», который отражал вопросы патологии гениально-одаренной личности и патологии творчества. Журнал этот носил односторонний характер, выражая интерес лишь к психопатологии. Статьи же в других Журналах, освещающие закономерности протекания тех же процессов в норме, были мало численны. Поэтому «Клинический архив» не смог выполнить, свою общественную функцию и после непродолжительного времени прекратил свое существование,

Четвертое направление психологических интересов в литературе касается описания необычных, редко встречающихся в жизни явлений, свидетелями которых были, авторы. Черпая такие описания из литературных произведений, психолог и психопатолог делает их предметом своего научного анализа.

Примеров такого характера много. Так, психологией Плюшкина из «Мертвых душ» Гоголя, с постепенным развитием его старческих особенностей, пользуется П. М. Зинovieв в своей книге «Душевные болезни в картинах и образах» (Москва, 1927 г.). Такой же характер носят описания целого ряда явлений, обнаруживаемых у Мышкина в «Идиоте» Достоевского или описание памяти Стендаля и т. д.

Отдельно следует рассмотреть случаи психологического анализа всего творчества выдающихся писателей, у которых психолог находит особый подход к различным психологиче-

ским явлениям и, таким образом, раскрывает у них оригинальную психологическую концепцию. Сюда же следует отнести и анализ отдельных исторических и философских документов. Так построена, например, работа «Психологические воззрения в древней Руси» М. В. Соколова. (Очерки по истории русской психологии, Москва, 1957 г.).

С таких же позиций подходит Ш. С. Агаев к творчеству Джафара Джабарлы в работе «Вопросы психологии личности в произведениях Джафара Джабарлы».

И, наконец, искание психологических идей в литературе может сложиться в форму рассмотрения какого-либо одного психологического явления в произведениях литературы различных эпох.

Оба эти подхода к произведениям классической литературы имеют в виду пользование ими как источниками для истории развития психологических идей. А история развития психологических идей издавна является введением в историю, психологии как науки.

Пользование литературными источниками в историко-научных целях, а именно — в целях раскрытия развития идей, не может встретить сколько-нибудь существенных возражений.

Больше того, Б. М. Теплов подчеркивает, что «Серьезного внимания заслуживает проблема отношения психологии к художественной литературе (в известной мере, к искусству вообще). Едва ли можно серьезно полагать, что художественная литература — «человековедение», по известному определению Горького, — не имела никакого влияния на развитие психологической мысли. Историкам психологии следовало бы в первую очередь рассеять распространенное среди психологов пренебрежительное отношение к литературе, как источнику психологических знаний. (Б. М. Теплов «О некоторых общих вопросах разработки истории психологии»). Вопросы психоло-

гии. Материалы 2-ой Закавказской конференции психологов. Ереван, 1960 г.)

Вместе с тем художественной литературой в историко-психологических целях можно с успехом пользоваться лишь при определенных условиях. Одним из них будет наличие в литературном произведении такого описания того или иного психологического явления, которое сопровождается рассмотрением его с различных точек зрения или отграничением его от других, сходных с ним явлений, особенно если это дается в форме, позволяющей обнаружить определенность представлений автора или его точку зрения на это явление.

Другим — такое описание психического явления, которое сопровождается подчеркиванием центральных и характерных особенностей его.

Конечно, следует пользоваться художественно-литературными источниками также и в случае, когда психическое явление, хотя описано и неполно, но сопровождается указанием на причину его возникновения.

С учетом именно таких требований мы и подойдем к разбору некоторых источников из Азербайджанской классической литературы, имея в виду выделить примеры психических, реакций, описанные в разное время.

Вопрос о влиянии переживаний, возникших под тем или иным воздействием на психологию человека, является темой многих произведений. В таких примерах раскрывается материалистическое мировоззрение авторов. В самом деле, если автор раскрывает изменения личности, возникновение психических явлений или особенности поведения как результат влияния внешне обусловленных переживаний и чувств, то он сознательно или стихийно стоит на материалистических позициях. Классики азербайджанской литературы средневековья были хорошо знакомы с широким кругом авторов писавших

на арабском языке. Это достоверно известно, по крайней мере, в отношении Низами и Физули, произведениями которых мы пользуемся в этой статье.

Материалистические позиции в психологии у ряда ближневосточных авторов эпохи раннего средневековья, вслед за философами и литераторами-ориенталистами, хорошо показаны философом-психологом А. К. Закуевым. Что касается вопроса о том, являлись ли эти взгляды результатом одних лишь умозрительных представлений или основывались на критических и даже экспериментальных исканиях, то точка зрения западноевропейских историков психологии едва ли может служить основанием для решения такого вопроса. Как известно, такие авторы по истории психологии, как Десуар, Флюгель и другие, датой рождения экспериментальной психологии считают 1833 год — дату появления стереоскопа, или 1860 — год издания «Элементов психофизики» Фехнера.

Эти даты не являются первыми датами использования опыта или организации эксперимента для разрешения тех или иных психологических проблем. По видимому и здесь нужно уйти в глубь веков, где можно будет найти образцы интересных экспериментов.

Мы затрагиваем этот вопрос, поскольку считаем нужным показать, что психологические идеи у тех классиков литературы, о которых пойдет речь ниже, отнюдь не являются плодом случайного житейского наблюдения, а следствием эрудиции их в области познания людей и проблем характеров, разрабатывавшихся арабо-язычными авторами.

Надо сказать и подчеркнуть, в отличие от общепринятой точки зрения, что такой представитель науки раннего средневековья, как Абу Али Ибн Сина (Авиценна, 980—1037) разрабатывал не только психофизиологию ощущений и устанавливал эмпирические закономерности течения представлений,

но и занимался проблемой влияния чувств и переживаний на состояние организма.

Так, известен его опыт над двумя баранами. Один из них был помещен недалеко от волка и, в результате постоянного страха, зачах и погиб, несмотря на обильную пищу; второй, находившийся далеко от волка, остался живым. Этот эксперимент связан с важнейшей психологической проблемой, не теряющей своего значения и в настоящее время. В классической литературе она раскрывается в виде показа изменений психических явлений, всего склада человека, его поведения и кратковременных преходящих проявлений, развивавшихся под влиянием различного рода чувств и переживаний.

В связи с этим упоминанием небезынтересно подчеркнуть, что в произведениях Низами, Физули и других мы сталкиваемся с показом того, что переживания могут, в результате своего длительного влияния на человека привести его к смерти. Так, на свежей могиле беззаветно любимой Лейли умирает Меджнун. Смерть ее — это крушение всех его жизненных устремлений, и он не может перенести такое горе.

Поэма «Лейли и Меджнун» с интересующей нас точки зрения представляет большой интерес. Образ Меджнуна выведен рядом авторов, начиная с XII века. Раньше других он показан классиком азербайджанской литературы Низами Гянджеви (1141—1203) в поэме «Лейли и Меджнун».

О самом Низами напомним, что многочисленные исследователи его произведений и биографических данных о нем единодушно признают, что Низами изучал чуть ли не все науки своего времени, владел в совершенстве языками персидским и арабским и опирался в своем творчестве как на устные, так и на письменные источники. Это обстоятельство, повидимому, и является причиной той глубины, с которой удается Низами раскрыть все нюансы душевных движений, тончайшие

особенности людских взаимоотношений, корни общественных явлений. Литературоведы считают, что в основу его поэмы легла легенда о пламенной и беззаветной, но несчастной любви Лейли и Меджнуна. Те исследователи, которые искали первые упоминания об этом, находили подобный сюжет еще в легендах VI века до нашей эры, бытовавших среди ассирийцев.

У арабов эта легенда встречается в VII веке, в Азербайджане XII века, в эпоху, когда Низами написал свою поэму, она была известна и в других областях Закавказья. Ее знали и грузинские современники Низами -певец царицы Тамары, Чахрухадзе и гениальный поэт Шота Руставели. Индостанец Хосров Дехлеви в XIII веке, Хакери из Тавриза в XIV, таджик Джамии, узбек Алишер Навои, иранские поэты Хатефи, Мехтеби в XV веке, азербайджанский поэт Мухаммед Физули в XVI веке также воплотил эту легенду в своих одноименных поэмах. Хотя все они посвятили свои произведения одной и той же теме, большинство из них отличается оригинальностью трактовки и раскрытия сюжета, различным пониманием образов и стремлением охарактеризовать свойства, присущие героям и событиям, как совершенно отличные и заслуживающие, в силу этого, особого внимания.

Если описание переживаний, в том числе и любви, представляющее собой содержание огромного количества художественных произведений всех времен, часто служит авторам средством раскрытия социальных явлений и характеристики общества и отдельных его членов, то изучение тех же переживаний и проявлений влечения являлось и задачей психологического исследования. Раскрытие особенностей различных переживаний, связанных с любовью, позволяет авторам проникнуть в структуру личности и в ее взаимодействие с социальной средой.

Не только влияние чувства на другие эмоции, на восприятие, на ум, познание и волю человека, но и на все его поведение, на его интересы и общие устремления становились предметом художественно-литературного и научно-психологического анализа.

Низами в поэме «Лейли и Меджнун» показал очень своеобразную реакцию личности на чувство любви, возникающее у юноши и девушки, и то, как это чувство, всецело поглощающее на протяжении всей последующей жизни личность, меняет последнюю..

Героя поэмы в начале произведения Низами называет собственным именем — Гейс. Но позднее, после того, как он загорается любовью к Лейли, что изменяет его поведение, автор все время называет его Меджнуном¹. На всем протяжении поэмы имя Гейса он больше не повторяет, разве только лишь в конце ее, в отдельной сцене, вновь упоминает его. Это не может быть случайностью, а имеет определенное значение. Любовь, разгоревшаяся в сердце Гейса, изменила его во всех отношениях: она привела его к самосозерцанию, сузила его интересы и потребности — обезличила его. Такими становятся люди под влиянием очень сильных чувств. Это закономерное явление. Однако, как показывает Низами, это происходит не со всеми, а лишь, с такими людьми, как Гейс, Множество других влюбленных, упоминаемых в поэме, совсем не таково, хотя они легко понимают его переживания и даже стремятся к общению с ним. Вместе с тем, такое состояние не психическое заболевание. В конце поэмы, в сцене «Селам из Багдада», автор вспоминает имя Гейса и этим как бы демонстрирует, что он, хотя и стал Меджнуном, тем не менее продолжал оставаться той же личностью.

Значит, все то, что происходит с Гейсом, это только реакция и развитие его личности и является психологически зако-

номерным для Гейса. В облике Меджнуна Низами не дает ни одного психологического противоречия. Противоречия можно увидеть лишь в том случае, если считать Меджнуна умалишенным, сумасшедшим, психически больным в обычном смысле этого слова.

Тогда, в самом деле, трудно понять, как-тот, мог складывать такие газели, которые приобретали огромную популярность.

Кто жил, добра от зла не отличая.
И странствует, людей не замечая,

Низами в состоянии Меджнуна дал развернутую картину понятной реакции личности, глубоко и всесторонне захватывающей ее. При этом Меджнун неизменно вызывает к себе сочувствие. С другой стороны, поэт подчеркивает, что такая оценка состояния Меджнуна не признается многими, а та же и обществом, в котором жили Меджнун и Лейли. Все попытки родных и друзей Меджнуна добиться согласия родителей Лейли на их сочетание наталкиваются на непреодолимое препятствие, на непонимание ими состояния Меджнуна. Все родичи Лейли считают его больным, сумасшедшим.

Отец Лейли, после поражения, которое потерпел он в бою с воинами друга Меджнуна, Нофаля, хотя разрешение на замужество дочери может спасти племя от полного уничтожения и хотя ему обещаны большие дары, тем не менее отвергает такую возможность. Он говорит:

«Последнему рабу отдай ее.
Я без упрёка выполню приказ твой:
Ты повелитель — как умеешь властвуй.
Раздуй костер — пускай она сгорит,
Тебя за все отец благодарит.
Зарежь ее, швырни в колодец смрадный,
Я службу сослужу и безотрадно
И тут лица не отверну, грустя».

Но он, не согласен отдать ее Меджнуну, потому что, по его мнению:

«Он должен быть в цепях, не в узах брака».

Отец Лейли считает Меджнуна больным:

«Недаром гонит издавна страна
Иль дразнит иногда, чтоб посмеяться,
Безумного больного тунейдца».

Да разве это не облик больного, если —

«Скитается он голый по горам.
В пустыне бродит, плачет и хохочет,
Свою родню, да и меня порочит».

Отец Лейли настолько убежден в этом, что готов в противном случае сам уничтожить ее.

Сам заколю безропотную дочь
И псам швырну останки прочь
Чтоб быть свободным от ее позора..»

Таким образом, Меджнун в племени Лейли считают больным, сумасшедшим. Таким же умалишенным стала считать его и рать Нофаля, которая за него шла в бой с требованием требованием выдать Лейлу за Меджнуна.

«Тот больной не может и не должен жить с женой», говорят бойцы Нофаля.

Низами же, в противовес такой точке зрения, рассматривает состояние Меджнуна как реакцию на охватившую его любовь и раскрывает весь процесс изменений личности Гейса, психологически объясняя все его проявления.

Великий поэт так сумел изобразить Меджнуна в состоянии: глубоких психических переживаний, на грани, за которой следует уже психическая болезнь, что не жалость к нему, а сочувствие и, может быть, слезы вызывает у многих такое поэтическое повествование. Вызвать сочувствие — это значит добиться понимания, пусть интуитивного, но все же понимания того, что Меджнун не психически больной; он просто находится в состоянии определенной реакции на сильное душевное переживание.

Поэтическое мастерство и знание закономерностей человеческой психики позволило Низами дать образ человека, внешние проявления которого допускают двойную трактовку: Меджнун — психически больной для одних, для тех, кто не хочет вникнуть в суть его психического состояния и видеть механизм его раскрытия; Меджнун для других — в поэме и для читателей — человек в состоянии психической реакции, вызванной сильнейшим душевным движением. И так как: такое душевное движение, раз возникшее, дальше следует законам самодвижения, Оно не угасает. Поэтому и не возвращается человек к былой спокойной обители, к обычному поведению своих сверстников.

Для отца Лейлы, и значит для многих, судьба Меджнуна фатально предрешена его «болезнью»:

«Без будущности жалок и упрям».

Для Низами же состояние Меджнуна обратимое. Он позрительно, ясно раскрывает условия, при которых восстанавливается душевное равновесие при таких состояниях.

Когда Нофаль встретив Меджнуна в пустыне, хочет «утешить его тоску» и с этой целью потчует его разными яствами и кроткой речью, то это никакого результата не дает. Только тогда, когда Нофаль ведет беседу по излюбленному для

Меджнуна пути и обещает ему добыть Лейли, — «тогда Меджнун притих и повеселел».

Когда искренность речей Нофалья рождает в Меджнуне надежду на встречу с Лейли, он совершенно преображается: внешне и в своем поведении.

«Без унынья доверился Нофалю отныне,
Отправился за ним в его шатер,
В горячей бане пыль пустыни стер
И руки в благовонных водах моя,
Чело обвил он шелковой чалмой».
«Под струнный чанг, за чашами вина
Не раз газель бывала сложена
В честь красоты любимой. С той минуты
Вновь выпрямился стан его согнутый,
Вновь заалел бескровный воск чела
В дыхании амбры виться начала
Волна кудрей и зубы заблестели
В улыбке ослепительной. И в теле
Струился пурпур. И былая тьма
Ушла от утонченного ума».

Поведение, данное в образе Меджнуна, по современным психологическим представлениям является выражением самопогружения личности, и вызвано оно сильным чувством, переживанием. В таких случаях изменить поведение можно, лишь апеллируя на обуславливающее ее чувство.

Поэтому показанное Низами в диалогах Нофаль:— Меджнун, отец Меджнуна — Меджнун, в сцене посещения священных мест и в других сценах безуспешность переубеждения его при помощи разумных доводов и, вместе с тем, показ того, что, обращаясь к его чувству, Нофаль добивается успеха — Меджнун меняет всё свое поведение и к нему воз-

вращается былая весёлость — строго соответствует психологическим закономерностям, и они убедительно раскрываются творцом поэмы.

Следовательно, в истории психологической науки, в той части её, которая будет касаться развития учения о личности, того, как исторически менялись границы между психологически нормальным и патологическим, роли переживаний в динамике поведения, вопроса воздействия на личность, имя Низами Ганджеви (поэма «Лейли и Меджнун») не может быть забыто и должно быть упомянуто как имя автора развившего соответствующие прогрессивные психологические идеи.

Другая важная и интересная сторона в идеях, раскрываемых Низами в разработанном им образе Меджнуна, касается границы самопогружения — аутизации Гейса. Меджнун Низами никогда не теряет связи с реальным миром, он в своих мечтах всегда ищет реальную Лейли, а Лейли изображена такой, какой она представляется Меджнуну.

Аутизация Меджнуна протекает постепенно, Многогранную, со множественными социальными связями личность успешно обучающегося Гейса Низами превращает в отшельника Меджнуна, не интересующегося никакими связями, движимого одними мыслями, одним, стремлением — влечением к Лейли. Однако воображение Меджнуна в этом единственном плане крайне богато, оно озарено радужными красками переживаний и верой в перспективу слияния с возлюбленной. Только перо Низами могло изобрести такое количество поражающих блеском и глубиной сравнений и метафор, которыми пересыпана эта бессмертная поэма.

Вершиной поэтического средства, призванного продемонстрировать аутизм Меджнуна, является показ его в пустыне и Л описание жизни его в общении со зверьми. Трудно представить себе более идеальную ситуацию для выявления самопогру-

жения, чем ту, которую избрал Низами: человек, твердящий только имя возлюбленной, мыслящий лишь о ней, слагающий слова только для неё, не ждущий ничего ответа, совета или сочувствия, и безгласные животные пустыни, собравшиеся вокруг него, переставшие быть жадными, коварными, хищными, и чарующие своим спокойствием и бесстрашьем. Именно таким показан Меджнун:

«Моя стоянка и моё безлюдье —
Мой высший судья, моё бессудье.»

Когда к нему являются люди и, самый близкий из них, отец, который даёт ему советы, Меджнун отвечает:

«Ничего поделаться тут нельзя.
Не добровольно выбрана стезя.
Моя дорога—не моё решение
Быть не стрелою, разве лишь мишенью.
На свете нет прочней моих оков,
Ты их не снимешь. Жребий мой таков.

И он отклоняет советы отца: «Ступай! Отцу до этого нет дела!».

В изображении самопогруженной личности у Низами имеется еще одна необычайно сильная сторона. Человеческое мышление может родить в условиях аутизации идеи, которые, находятся вне плана его устремлений. Однако они, эти идеи, в таких условиях бессильны изменить поведение, ибо аутистический мир мыслей навязывается при желании вернуться к реальному миру, Так происходит, когда Меджнун стремится стать над самим собой и это ему не удаётся.

Несмотря на то, что отцу однажды посчастливилось привести его домой и окружить всяческими заботами и вниманием, тем не менее он вскоре убегает в пустыню.

«А тот, безумный, не жалея сил,
Домашние заботы все сносил...
...Дня два иль три он смирен был и кроток,
Рыдал о нем весь добрый околоток,
Затем, сорвав завесу от шатра,
Бежал он вновь на волю, как вчера, —
В пустыню, в скалы, в нищенство, в забвение,
И то не жизнь была, а помертвение».

В поэме «Лейли и Меджнун» мы сталкиваемся с целым рядом и других психических реакций. Сюда относится описание двигательной бури как непродолжительного состояний, возникающего на высоте аффективного напряжения.

Меджнун в пустыне среди зверей, потерявший надежду на встречу с возлюбленной, к тому же уже выданной замуж за Ибн-Салама, неожиданно получает письмо от Лейли, и тогда

«Меджнун схватил послание от Лейли
И головой склонившись до земли
Вертетьсястал,какциркульколченогий.
Плашмя, как, пьяный, на землю упал,
Потом пришёл в себя, и понемногу
Припадок лихорадочный пропал».

Низами описал и другой вид реакции, также возникшей за состоянием огромного нервно-психического напряжения, — реакцию психической слабости, астеническую.

Лейли посылает гонца за Меджнуном, назначив ему свидание в пальмовой роще. Так, казалось бы, должна была бы исполниться мечта Меджнуна, и он спешит туда- Однако: «Гонец, к Меджнуну возвратившись снова,

Нашёл почти в беспамятстве больного,
В прохладе пальм простёртого без сил.
Старик его слезами оросил.
Тот постепенно приходя в сознание,
Не вспомнил, что обещано свидание».

Существовавшие в художественной литературе психологические идеи с течением времени менялись. Это возможно проследить, сопоставляя образы Меджнуна и Лейли в произведениях Низами и Физули (1498—1556).

Три с половиной века, отделяющие этих двух гигантов азербайджанской литературы, были эпохой, когда в Европе широко распространялись рыцарские романы с их абстрактными устремлениями, для которых самопогружение, ирреальный образ составляли основное содержание. Мы склонны полагать, что новая трактовка уровня самопогружения Меджнуна, данная Физули, будет легче понята, если мы вспомним творения Данте (1265—1321) и Петрарки (1304—1374).

В знакомой нам литературе о Физули нет указаний на то, что он знал творчество первого гуманиста эпохи Возрождения тем не менее, для освещения разбираемого вопроса об аутизации образа, некоторые параллели окрашиваются сами собой, тем более, что в датах они заполняют период между Низами и Физули.

Беатриче, воспетая Данте, неизмеримо далека от той реальной заурядной девочки, которая носила это имя, каких - было много, и никто из жителей Флоренции не видел - в ней ничего особенного — только в воображении Данте она стала благославенной Беатриче, которая дала смысл его жизни и светом любви озарила его душу. Беатриче — аутистический образ, это душа сурового Данте. Образ, воспетый поэтом, не образ реально существующей женщины; это сама любовь. Данте, которая

лишь называется Беатриче. Такова же и Лаура. Нежная Лаура, воспетая в сонетах, далека от реальной Лауры, это лишь аутистический образ частица сознания самого Петрарки. В этом признался и сам поэт.

Когда Петрарке — монаху, связанному обетом безбрачия, католический папа готов дать отрешение от монашеского сана а ей развод, и Петрарка уже может жениться на ней, на Лауре — матери одиннадцати «детей, поэт восклицает: — «Как жениться на ней!? Кого же я буду тогда воспевать в своих сонетах, по ком стану тогда скорбеть».

Такая любовь глубоко аутистична, она больше — продукт творческого воображения, чем реальной действительности больше того, она противоречит тому, что есть на самом деле.

Образы Меджнуна и Лейли Физули значительно отличаются от таких же у Низами. Физули не повторяет поэму Низами, у него нет целого ряда образов и сцен, которые имеются у Низами, в частности «Селам из Багдада».

С другой стороны, Физули включил в свою поэму множество других сцен и создал новые коллизии.

Меджнун Физули самопогружается значительно глубже, чем Меджнун Низами. Поэтому психологически понятно, почему Физули не включил в свою поэму диалог с Селамом из Багдада, где Низами, как сказано было выше, возвращается к имени Гейса. Это тем более знаменательно что Физули несомненно знал поэму «Лейли и Меджнун» Низами.

Для большей убедительности в характеристике аутизма Меджнуна обратимся к свидетельству одного из крупнейших исследователей поэм Физули, к Гамиду Араслы, который пишет: «Если в начале поэмы Меджнун, отдаваясь реальной любви, стремился увидеть свою возлюбленную с помощью разных ухищрений, то в конце он доходит до такого экзальтированного состояния, что отвергает Лейли, живет лишь грезами о ней, ее

воображаемым видением». У Физули аутизация образа доведена до предела.

Итак, образ Беатриче, воспетый Данте, и образ Лауры, созданный Петраркой, являются аутистическими образами, далекими от действительности и рожденными творческим воображением этих поэтов. Физули идет по такому же пути аутизации образа Меджнуна. Лейли для Меджнуна то же, что я Лаура для Петрарки. Однако тут есть одно важное различие Данте и Петрарка сами субъекты переживаний, родивших: образы нарочито вызванного психического самопогружения, а Физули сознательно создавал такие психологические явления у героя своей поэмы.

Доказательством этого служит то, что в одноименной поэме Низами, с которой, по свидетельству всех исследователей творчества Физули, он несомненно был знаком, психологический процесс аутизации не доводит образ до той степени, когда отвергается соответствие его тому объекту, который он первоначально отражал.

Таким образом, в истории психологических идей в эпоху от Низами к Физули наметился определенный сдвиг, появилось представление, допускающее возможность гораздо большего влияния переживания на воображение и мышление. Физули показал, что воображение может так сильно разыгаться, что образы, вызывающие те или иные чувства и мысли, в результате самопогружения личности становятся до неузнаваемости отличными от первоначальных — реальных.

Следовательно, история психологических идей, обсуждающая вопросы личности и, в частности, динамики образа, не должна забыть имя Физули как автора, описавшего один из вариантов такого развития, когда образ предельно отходит от действительности.

Обратимся к литературе XIX века. Здесь мы наталкиваемся на художественное использование в творчестве других

типов реакций. Остановимся на двух формах: реакции с потерей сознания и с последующей, по прояснении его, непродолжительной потерей речи и на реакции с нарушением связности речи и с изменением поведения.

В 1852 году великий азербайджанский писатель-философ демократ Мирза Фатали Ахундов написал пьесу, названную им по имени главного героя «Скупец — Гаджи Кара». Гаджи Кара наделен автором целым рядом отрицательных черт. Это исключительный корыстолюбец, до крайности скупой человек, лишенный чувства искренности, правдивости, честности, благородства и любви к ближним. Он и в собственной семье двуличен, лжив и бессердечен. Ради денег он готов идти на все. Трусливый по природе, он во имя денег может отважиться на опасные поступки. Деньги ослепляют его. Вместе с тем, это человек с достаточно развитым умом: он хитер, находчив, прилежен, ловок и деятелен.

Таким образом его нельзя назвать слабым или пассивным, наоборот, автор наделил его активными свойствами личности. Именно в рамках такого темперамента и мог возникнуть тот эпизод психической реакции, который описал автор у Гаджи Кары, и при тех исключительных обстоятельствах, в которые последний неожиданно попал, потерпев полный крах в своей борьбе.

Гаджи Кара однажды, в связи с кризисом рынка, потерпел убыток в сто рублей, расстроился и все думал о том, как возместить потерянную сумму. С этой целью он согласился участвовать в опасной контрабандной аванюре и вложил в это рискованное дело большую сумму. Путь контрабандистов опасен. Гаджи Кара, переправляясь через реку, чуть не утонул, пережил мучительные минуты и проклинал всех тех, кто толкнул его на это предприятие. Но, увлеченный погоней за барышом, он вскоре все забывает. В пути, натолкнувшись на безоружных

крестьян, контрабандисты вначале опасаются их, а потом, увидя их беспомощность, Гаджи Кара с оружием в руках нападает на них. На шум приходит вооруженная охрана и арестовывает Гаджи Кару и сельчан. Гаджи Кара долго отрицает свою вину, выдумывает разные небылицы, старается обмануть, допрашивающих. Даже при опознании его одним из контрабандистов он отрицает свое участие в каких-либо предосудительных действиях. Но вот доставляют еще одного контрабандиста. Это слуга Гаджи Кары с контрабандным товаром. Видя свой товар и своего слугу, он, уже лишенный возможности уклониться от обвинения, вскрикнув лишь один раз «Вай!» — падает без чувств. Начальник, производивший дознание, в недоумении: «Что случилось? Почему он потерял сознание? Приведите его в чувство!».

Гаджи Кару обливают водой, растирают ему руки, и он открывает глаза, но продолжает оставаться лишенным дара речи. Перед глазами пришедшего в чувство, но не обретшего еще речи Гаджи Кары проходит сцена допроса. Слуга — соучастник Карамали ловко уклоняется от признания. Другой же соучастник, организатор операции Гейдар-бек, во всем признается. Начальник, узнав, что Гейдар-бек только что перед этим сыграл свадьбу, под впечатлением его искреннего признания и умиленных просьб новобрачной, сжалился и освобождает его.

Появляется жена Гаджи Кары и низкопоклонно ручается за то, что Гаджи Кара никогда уже больше не пойдет на преступление. Она просит освободить его. Начальник готов удовлетворить ее просьбу. Только тогда Гаджи Кара заговаривает. Он лицемерно благодарит начальника за то, что тот наставил его на правильный путь, но тут же спрашивает: «Что же с моим товаром? Если не получу своего товара, я умру!»

Сколько замечательных особенностей в изложении этой формы психической реакции. Создается впечатление, что оно

написано не поэтом и писателем, а ученым психологом клиницистом. Не забудем, что это было в 1852 году. Автор умело воспользовался изображением определенного психического состояния для достижения художественного эффекта. Потеря материальных ценностей для стяжателя и скопидома величайшая психическая травма. Она является источником мощного воздействия на человека именно такого склада характера и он в этих условиях может потерять сознание и упасть без чувств. Когда же проясняется сознание, то он оказывается лишенным важнейшего человеческого свойства речи. И речь восстанавливается только тогда, когда прошла опасность и появилась возможность избежать наказания.

Еще одна особенность, показанная автором: пока у Гаджи Кары имеется надежда, что он вывернется и сумеет уклониться от ответственности, он деятелен, хитрит, выдумывает, спорит. Но как только появляется неопровержимый свидетель и вещественное доказательство — его контрабандный товар, он сразу теряет почву под ногами и внезапно наступает реакция.

Таково замечательное описание психической реакции, выражающейся во временном погружении в беспамятство с последующей непродолжительной потерей речи, данное классиком азербайджанской литературы М. Ф. Ахундовым, человеком с философским складом мышления, обширного кругозора, большим эрудитом, связанного с писателями-декабристами и с прогрессивными мыслителями России XIX века.

Для того чтобы разобраться еще в одной психической реакции, обратимся к другому классику XIX века, Наджаф беку Везирову. Его литературное творчество развивалось под влиянием М. Ф. Ахундова и великих русских реалистов. Он родился в 1854 году, а в 1874 году был зачислен в Петербургский Университет, но вскоре, по совету врачей, уехал из Петербурга и поступил в Москве в Петровско-Разумовскую Академию, кото-

рую и закончил. Его кругозор расширяли посещаемые им лекции знаменитых ученых того времени на различные темы. Итак, Н. Б. Везиров имел биологическое образование и был знаком с, психологическими и психопатологическими представлениями того времени, что, по-видимому, и привило ему умение раскрывать своеобразные психологические закономерности.

Это мы увидим при разборе той формы психической реакции, которую в литературных целях он использовал в комедии, написанной в 1875 году и переделанной им в 1895 году.

Комедия эта — «Из-под дождя да под ливень». Герой комедии Гаджи Гамбар — невежда, корыстолюбец, плут и аморальный человек. Он весь свой капитал вложил в коммерческую операцию, закупил шелковичные коконы и отправил их для продажи за границу. Было получено сообщение о том, что пароход с этим грузом затонул в Черном море.

«Узнав об этом, говорит дочь его, отец мой от потрясения сошел с ума и бежал из дому».

Автор довольно подробно описывает состояние Гаджи Гамбара: «он не поддавался никаким уговорам, не засыпал», «без шапки, босиком бросился вон из дому, бормоча какие-то непонятные слова».

Автор, характеризуя состояние Гаджи Гамбара, приводит его слова: «Гаджи Гамбар. Никогда не видел таких упрямых людей. Я говорю ему:

И возмечтал он куропаток застрелить,
Но воробьи к нему попали в суп...

А он говорит: ничего подобного, брат. И вовсе не так Бат-Бат бихур! Нет работай!.. Не вышло: Пропало! Сгинуло! Что теперь скажешь на это?.. Он говорит: убей такого гуся, который заполнил бы весь котел. А я говорю: нет, братец, так не годится: Бат-бат бихур! Нет работай!.. Сейчас лето, все гуси уле-

тели... И потому говорю: дайте пойду и пушу стрелу в злодея. Дайте пойду в гости к Гаджи Салману. А он говорит: нельзя. Бат-бат бихур, нет работай!., затонул пароход. Удрала собака и ошейник унесла! Вот так-то, так! Как же теперь будет Ашраф? Ты парень умный, что ты на это скажешь?»

При анализе такой речи, утверждать, что она бессвязна, это все равно, что ничего не сказать и обойти важнейшие особенности, данные автором, и, несомненно, не случайно в этой речевой продукции.

Прежде всего речь Гаджи Гамбара обращена к определенному лицу, находящемуся тут же, к Ашраф-беку, которого он характеризует как умного (Ашраф-бек и на самом деле образованный молодой человек, признаваемый умным и другими лицами), и у которого он о чем-то спрашивает. Значит коммуникативная функция в этой речи сохранена и в ней имеются объективно правильные оценки окружающего. Далее речь Гаджи Гамбара насыщена упоминаниями о событиях, приведших его в состояние психической реакции. Гаджи Салман, имени которого он не упоминает, выражая угрозы в адрес некоего человека, (а в другом месте Гаджи Кара прямо говорит: «Но Гаджи Салману я Нанесу все-таки индийский удар») в действительности является тем, кто толкнул Гаджи Гамбара на неудачную коммерческую операцию и есть его компаньон. Родные Гаджи Гамбара, на самом деле, считают Гаджи Салмана виновником его несчастья.

В речи упоминается, что «затонул пароход», «не вышло»!, «пропало»!, «сгнуло»! и т. д. Значит речь Гаджи Гамбара насыщена эмоциональными элементами и отражает ситуацию, приведшую его в мучительное для него состояние.

Нельзя не обратить внимания и на то, что Гаджи Гамбар в этом отрывке пользуется народной поговоркой — «удрала собака и ошейник унесла», что означает: все пропало. Этим, ав-

тор как бы демонстрирует, что у Гаджи Гамбара сохранилась иносказательная особенность его мышления. Автор также показал, что такая речевая продукция имеет место тогда, когда Гаджи Гамбар ориентируется во времени, месте и окружающем. Он узнает людей и правильно их называет. Даже фраза, составленная из искаженных фарсидских и русских слов «Бат-бат бихур! Нет работай!» при вдумчивом рассмотрении имеет свой смысл: «Ешь мало! Не работай!» Таким образом, существенная особенность нарушений в речевой продукции, приведенной автором, заключается, не в расстройстве основных речевых функций, а в том что эмоциональное пресыщение (связанное с эмоциональным шоком) нарушило обычные логические связи в его речи.

Именно таковыми бывают нарушения речи при реакциях, обусловленных психическими травмами. Не менее точно это дано в другом примере речевой продукции Гаджи Гамбара «Пароход..., море..., коконы... Гаджи Салман... Гаджи Гамбар... Котрвац.» — он произносит, растягивая каждое слово.

«Котрвац» — по-армянски — сломанный. Как убедительно воспользовался автор тем, что эмоциональное пересыщение слов исключает возможность их обычного грамматического связывания.

Речь Гаджи Гамбара либо списана автором с натуры, либо же создана им и использована для определенных литературных целей. В обоих случаях такое творчество показывает знакомство автора с явлениями подобного характера и большую его наблюдательность.

Другой психопатологический феномен, которым наделяет Везиров своего героя — это раскрываемые в его психике, в период психической реакции, противоречивые тенденции, рожденные раскаянием в содеянном и надеждами, уходом из мира реального в мир желаемого.

Приведем выдержку: «Гаджи Гамбар. Самое удивительное, что из двух моих ушей одно мне друг, другое — враг. Правое ухо кричит: не верь, врет, и бессовестно врет! Бат-бат бихур, нет работай. Пусть будут целы те два сундука: в одном из них — лалы, в другом — жемчуг!.. Правое ухо говорит: что поделают сто тысяч лекарей против побитого судьбой. А левое ухо отвечает: не болтай вздора! Никакому ветру не загасить свечи, что зажжена десницей всевышнего!.. Ах, эти твари так мне надоели! И не знаю кому верить... Но Гаджи Салману я все-таки нанесу такой индийский удар!.. Так, Джаби, или не так?..»

И еще: «Гаджи Гамбар. Одна нога моя говорит: ведь море по колено. А другая — смеется: Ха-ха, — говорит, — море глубже бакинских нефтяных колодцев, и всяк, угодивший в него, не надейся на спасение! Ступай и возвращайся, когда взойдет луна! Бат-бат бихур, нет работай!.. Дожидайся, пока Исрафиль затрубит в трубу, а до тех пор мирно спи!»

Реакция на психическую травму, описанная Наджаф бекком Везировым, известна как психогенная реакция. Психопатологические феномены, выведенные автором, дифференцируют реакцию от наиболее часто встречающейся формы — от истерической реакции. Механизм истерической реакции — бегство в болезнь, уход от действительности. При истерическом психозе происходит истерическое нарушение сознания. Последнюю форму реакции по современным представлениям, человек такого психологического склада, как Гаджи Гамбар, и не дал бы.

Везиров же показал Гаджи Гамбара не в состоянии нарушенного сознания, а с протекающей в нем борьбой между чувством реального и чувствами, уносящими его в мир грез, вышванными психической травмой.

Такая форма реакции с литературно-творческой точки

зрения дала в руки автора значительно более широкие возможности, чем какая-либо другая форма реакции, которой он стал бы пользоваться. Вместе с тем, описание такой формы реакции автор произвел научно безупречно и, таким образом, выявил свою большую эрудированность в области психологических познаний, глубокую наблюдательность и большое мастерство.

Такова еще одна форма психической реакции, с которой мы сталкиваемся в наследии классиков литературы.

Произведенные описания, в некотором отношении, предшествуют описаниям таких состояний в официальной психологической (включая психопатологию) науке. Совершенно очевидно, что психические реакции в приведенных примерах развернуты авторами с большим знанием закономерностей человеческой психики. Следовательно, там, где в истории психологических идей будет обсуждаться вопрос о роли переживаний в возникновении сложных психических реакций и их, формах имена М. Ф. Ахундова и Н. Г. Везирова не должны быть забыты.

Все приведенное должно убедить читателя в том, что при историко-психологических исследованиях обращение к классическому литературному творчеству является полезным и вполне закономерным.

*Ученые записки АПИ языков им.М.Ф.Ахундова.
Выпуск XVI, 1962.*

Идеи психической реактивности в Азербайджанской классической литературе

1. Представители классической литературы как великие мыслители и как широко образованные люди, в своих произведениях творчески отражают народную мудрость, и научные идеи своего времени. Поэтому изучение их наследия, с целью раскрытия тех или иных научных концепций имеет, несомненно, научно-историческое значение.

1. Научно-историческое изучение литературного наследия осуществляется двояко. В одних исследованиях охватываются труды одного автора (и других материалов касающихся его) и выясняется система его взглядов по психологическим вопросам; в других — прослеживается развитие определенной проблемы на протяжении какого-то исторического периода. В последнем случае, если изучение охватывает большой период времени, оно неизбежно становится фрагментарным.

2. Историческое изучение представлений о психической реактивности — о различных видах и формах изменения психики, возникающих в результате разнообразных воздействий на человека дает по мнению автора много материала, который может помочь разработке вопросов развития психологических идей.

Исследование становится более убедительным и, по крайней мере, оно облегчается, когда мы изучаем тему, которая была разработана классиками, жившими в разные исторические эпохи. Из тематике встречающейся в монументальных произведениях азербайджанской литературы XII—XVI веков, особое внимание, с этой точки зрения, привлекает к себе легенда о Лейли и Меджнуне. Теряясь в своих истоках в арабской устной эпической литературе, она впервые в известной

зербайджанской литературе была воспета в поэме Низами Ганджеви в 1188 году и тремя с половиной веками позже, великим Мухаммедом Физули (1498—1556 гг.).

3. В настоящей работе анализ развития идей о психической реактивности осуществлен на основе сопоставления поэм Низами и Физули, а для раскрытия дальнейшего развития взглядов приводятся примеры из произведений XIX века; из комедий классиков азербайджанской литературы М. Ф. Ахундова (1812—1878) «Гаджи Кара» и Н. Б. Везирова (1854—1916) — «Из под дождя да под ливень».

4. Психическая реактивность, как она представляется в современной науке, сложное явление. В реактивности переплетаются, приобретая в каждом конкретном случае разную значимость, ситуация жизни человека (прямые психические и косвенные, опосредствованные организмом, воздействия на него) с установками личности, с ее интересами и потребностями, с ее переживаниями, со всей структурой психосоматических взаимодействий. Формы реакций и механизмы их развития многообразны. Исчерпывающей и общепризнанной классификации их нет. Поэтому все еще сохраняет большое значение описание отдельных форм реакции. С этой точки зрения и следует изучать наследие классиков.

В произведениях Низами отражены его представления о ведущих механизмах функционирования человеческого тела, связи души и тела, о границах и возможностях воздействия на психику, о причинах психических болезней, об изменениях личности при длительных отрицательных переживаниях и т. д. Исследователями - показано, что в Азербайджане той эпохи широкое распространение находили эллинистические веяния, перенесенные сюда византийскими завоевателями и оплодотворенные творчеством как ближневосточных, арабоязычных, так и собственных исследователей. С другой стороны, Азербайджан,

еще в эпоху Низами и Физули находился в тесной связи с Грузией и Арменией и в творчестве классиков того времени можно проследить наличие общих идей.

5. Низами в психологической структуре человека выделяет ум, чувство, волю и ведущее значение придает разуму. Однако, интеллектуализму Низами, по свидетельству исследователей философов, чужда абстрактность и метафизичность. Деятельность разума он неразрывно связывает с человеческими ощущениями и опытом.

6. Идеи реактивности можно проследить у Низами в нескольких планах:

а) психическое состояние меняется при болезнях тела, такое изменение может быть предвестником смерти. Низами говорит также о значении пищи (диететика) для душевного равновесия, б) психическое состояние приобретает характер меланхолии. Низами дифференцированно пользуется понятиями подавленности духа и говорит о болезненной тоске, хотя последняя, по его представлениям, может возникнуть и в результате переживания (психогенным путем), в) психическое состояние в результате переживания складывается в массивное изменение всей личности, происходит ее самопогружение, г) психическое изменение, выраженное в состоянии полного оцепенения, «превращения в камень», может развиваться и под влиянием психического воздействия — внушения. Сюда же относится и поэтическое описание психического воздействия средствами словесного убеждения, приводившими к восстановлению нарушенного психического равновесия.

С интересующей нас точки зрения следует специально рассмотреть поэтический образ Меджнуна. В поэме «Лейли и Меджнун» раскрывается превращение Гейса (собственное имя) в Меджнуна (нарицательное — «одержимого»). Низами с непревзойденной и поразительной, даже для нашего времени,

психологической тонкостью показывает механизм самопогружения и аутизации личности.

Заслуживает большого внимания! то, что стержнем, ведущим звеном такой аутизации признается страсть. С исключительной психологической правдивостью он показывает, как в аутизированной любви теряется реальная значимость объекта и ее сменяет аутистический образ. Не менее реалистична увязка аутизации с отчужденностью в поведении. Вершиной поэтического выражения явился перевод отчуждающейся личности из человеческого общества в одиночество пустыни, от общения с людьми к общению с животными.

7. Целый ряд моментов самопогружения Меджнуна носит у Низами и Физули одинаковый характер. Одинаково даны особенности личности Меджнуна, лишенной индивидуальной нюансировки и в его самопогруженном финале: реальный образ, двигатель всего поведения, определявший все интересы личности вначале, позднее становится аутистическим. С величайшим совершенством Физули, как и Низами, показывает, что аутизация реального образа начинается с ограничения интересов одним стремлением, единственным чувством, *одиночной* идеей. Однако по Физули Гейс — первоначально личность более активная, протестно настроенная, ищущая большей свободы. Примечательно, что Физули в динамике личности Гейса рельефно показывает *стихание* его страстей по мере углубления реакции и аутизации образа.

В ином плане происходит динамика личности Лейли. У Низами Лейли — личность интеллектуально развитая, синтонная, непосредственная, неумеющая скрывать свои душевные движения, которая делится своими переживаниями не только со своими близкими, но и с принудительно нарекаемым для нее Ибнсаламом. Приближающемуся к ней Ибнсаламу она наносит пощечину. Трагичность своего положения она переживает поч-

ти непрерывно. Психическая депрессия постепенно рушит ее организм и приводит к соматической катастрофе. Лейли Физули иная. Она по своей природе скрытная, подчиняющая свое поведение нормам общественного требования. О ее затаенных чувствах и целях не знают самые близкие люди. Она в самом, казалось бы, безнадежном положении, хотя и льет слезы, но сохраняет внутреннюю надежду, она планирует. Отданная Ибн-саламу она хитрит, обманывает и таким только путем добивается незапятнанности и сохраняет свои сокровенные чувства, которыми никогда не делится. Все это ее физически и морально сохраняет. Подлинной катастрофой для личности такого склада становится неожиданное познание того, что она как реальная личность для Меджнуна уже не существует. Психическая реакция при такой катастрофе не могла бы быть одной лишь изживаемой тоской — это не горе, а разрушение всего индивидуума. Быстрая смерть исход такой реакции.

8. Одной из форм реакции является изменение сознания в виде состояния наступающего как припадок. Из числа таких примеров, имеющих в азербайджанской классической литературе приводим случай с Гаджи Кара в одноименной пятиактовой пьесе (1852 г.) М. Ф. Ахундова. Припадок у Гаджи Кара наступает не в период его авантюрных действий, злоключений, странствований. Во все это время он внутренне борется, живет надеждами, припадок наступает в момент когда рушатся эти надежды, исчезают для личности средства борьбы. Припадок сопровождается потерей речи. Какая психологическая и клиническая правда!

Останавливаемся и на такой форме реакции, где психическое воздействие приводит к возбуждению, к беспорядочному поведению, к психотической картине. Н. Б. Везиров в произведении «Из под дождя, да под ливень» (1895 г.) дает полное описание такого состояния. С точки зрения современ-

ного учения о психопатологической картине психогенных форм трудно найти в состоянии Гаджи Гамбара описанном Везириным, какое-либо несоответствие картине психогенных реакций; более того оно исчерпывающе полно как по описанию структуры состояния, так и по динамике, началу и исходу реакции.

*Тезисы докладов II Закавказского Совещания психологов
Ереван. 1960.*

V FƏSİL

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ VƏ PRAKTİKİ PSIXOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

- ❖ *Qeyri rus məktəblərdə rus dilinin tədrisinin bəzi məsələləri (rus dilində)*
- ❖ *Qeyri rus məktəblərdə rus dilinin tədrisinin səmərəliliyinin artırılmasının psixoloji əsasları haqqında (rus dilində)*
- ❖ *Məktəbə yeni daxil olan uşaqları səviyyəcə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müayinə etməlidirlər*

Некоторые вопросы обучения русскому языку в нерусской школе

1. Практическое владение русским языком для школьников нашей страны, обучающихся в нерусской школе, является чрезвычайно важным. Сами школьники сознают, что русский язык способствует приобщению их к передовой социалистической культуре, что, окончив восьмилетнюю школу и перейдя на производство, они будут пользоваться русским языком как средством широкого круга общения.

Программа по русскому языку для нерусских школ Министерства просвещения Азербайджанской ССР на 1960/61 уч. год, нацеленная на осуществление «Закона об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования», устанавливает, что уже «учащиеся, оканчивающие IV класс национальной школы, должны владеть запасом русских слов и речевых оборотов, позволяющих им вести несложный разговор на русском языке, рассказывать на русском языке о знакомых явлениях, окружающей жизни, уметь читать и писать по - русски» [4; 4].

Русский язык в нерусской школе вводится со II или даже с I класса, т. е. ещё тогда, когда навыки чтения и письма на русском языке только что вырабатываются и когда ученик ещё не может читать про себя, иными словами, ещё тогда, когда чтение и письмо на родном языке ещё недостаточно корреспондируют с внутренней речью ученика.

Психология обучения русского языка в нерусской школе должна учитывать важную особенность, связанную с методикой преподавания родного и русского языков в национальных школах. Преподавание их осуществляется взаимосвязано. «В методическом отношении преподавания в нерусской школе

должно быть поставлено так, чтобы обучение родному языку облегчало условие русского языка и наоборот...» [2;3].

Такая взаимосвязь - совершенно реальное явление и имеет место с самого начала обучения в школе. Достаточно указать на то, что уже в словниках букварей мы имеем целый ряд общих для русского и азербайджанского языка слов, собственных имён, требующих соответствующего русскому языку произношения, фраз русской грамматической конструкции.

В 1957 г. журнал «Русский язык в национальной школе» открыл большую дискуссию по вопросу о месте и значении сопоставления при обучении русскому языку (она продолжилась и в 1958 г. [5]). Дискуссия была начата статьёй Б. И. Серебряникова «Всякое ли сопоставление полезно?» [7] и охватила большой круг участников. Высказывались педагоги - практики, методисты, лингвисты, занятые вопросами обучения русскому языку в школах различных национальностей. Участвовали специалисты из Казани, Сыктывкара, Махач-Калы, Ташкента, Риги, Тбилиси, Баку, Молдавской ССР, Эстонской ССР и других мест Советского Союза. Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы имени М. Ф. Ахундова провёл специальную конференцию, посвящённую этому вопросу, и свои выводы также отразил на страницах упомянутого журнала.

Несмотря на различия в понимании пределов применения сопоставления, его форм, период наибольшего применения такого метода, в общем, сопоставление было признано полезной необходимостью.

В программе восьмилетней школы прямо говорится: «Грамматические понятия и термины предварительно усваиваются учащимся азербайджанцами на уроках родного языка; эти знания и нужно использовать при сообщении сведений по русской грамматике, ссылаясь, где это возможно, на соответ-

ствующие термины и факты грамматики родного языка» [4; 15].

Программа в части, касающейся V - VIII классов, прямо указывает, что «факты родного языка используются для более быстрого, сознательного и прочного усвоения фактов русского языка» [4; 41].

Программа рассматривает перевод, как замену объяснения, как средство проверки понимания учащимися изучаемого явления русского языка и как средство активации и обеспечения сознательности в употреблении изучаемых русских слов, грамматических форм и синтаксических конструкций. Вместе с тем программа предупреждает: «Однако сопоставление следует применять разумно: использование фактов русского языка учащихся не должно превращать уроки русского языка в уроки сопоставительной грамматики двух языков» [4; 62].

Такой же точки зрения придерживается журнал «Азербайджан мәктэби» («Азербайджанская школа») [6] и авторы учебников - методических пособий. О. Н. Щербинина в методическом пособии для учителей «Литературное чтение на русском языке в национальной школе» осуждает, как крайность, незнание учителем родного языка учащихся, приводящее его к беспомощности и лишаящее его возможности «сравнить законы родного языка с законами русского языка, отметить черты сходства и черты различия в языках» [8; 13].

Методика школьного обучения языкам обычно предусматривает предварительный устный курс - добукварные занятия. Введение добукварных занятий по русскому языку в нерусской школе основано на различных соображениях. В одном случае методика обучения исходит из необходимости начального упражнения фонематического слуха и артикуляции путём слушания учащимися правильной русской речи и произношения ими и слов и фраз русского языка.

Добукварные занятия имеют также целью заложить основу речевой активности при накоплении самого небольшого запаса слов. Такая цель становится достижимой при небольшом количестве часов устных занятий. Программа русского языка предусматривают сорок часов устного курса из 210 годовых часов во II классе.

В другом случае перед устными занятиями ставится значительно более широкая задача, а именно выработка целого ряда навыков согласования одних частей речи с другими, употребление множественного числа, ряда предлогов и т. д. Работа производится на основе устной дачи запаса в 261 слово; практикуется заучивание наизусть небольших стихотворений и песен. Годовое число часов – 104, занятия начинаются с начала учебного года в I классе. В такой программе устный, добукварный курс предусмотрен и во II классе в объеме 20 часов.

Идея многочасовых предбукварных устных занятий при обучении второму языку, в конечном итоге, исходит из стремления создать аналогию в обучении с путями развития родной речи. Большой объем устных занятий едва ли является рациональным, во всяком случае представляет собою неэкономную затрату школьного времени. Опыт больших предбукварных занятий не имеет повсеместного распространения.

Рассмотрим вопрос об эффективности усвоения родной и русской речи в ряде школ. Понятно, что в рамках педагогической психологии критерий овладения должен опираться на усвоение программных требований.

Усвоение программных требований выражается в оценках. Хотя педагогические оценки сами по себе являются относительным критерием, тем не менее, можно избрать такой путь анализа их, который позволит осветить ряд важных вопросов.

Рассмотрим оценки по азербайджанскому и русскому языкам в двух школах Баку. В составе учеников одной из них

(школа № 31, 937 учеников) очень много детей, совершенно не знавших русского языка при поступлении в школу. В составе учащихся другой школы (№ 44-828 учеников) – немало учеников, в какой-то степени умеющих говорить по-русски еще до школы.

Оценки по азербайджанскому и русскому языкам у значительного числа учащихся оказываются одинаковыми («3» и «3», «4» и «4» и т.д.), но у некоторых учеников оценки по одному языку выше или ниже, чем по другому. В приводимых ниже таблицах превышение оценок по русскому языку в сравнении с азербайджанским отмечено знаком «плюс», обратное соотношение - знаком «минус», цифры при знаках обозначают, на сколько баллов оценки по одному языку выше или ниже, чем оценки по другому языку.

Отмеченную выше разницу в усвоении программных требований по русскому и азербайджанскому языкам и связь такой разницы с составом поступающих учеников показывают следующие цифры (табл.1).

Таблица 1

Соотношение оценок успеваемости по русскому и азербайджанскому языкам у учащихся вторых классов (в % к числу обучающихся в этих классах)

Школы \ Разница в оценках	- 2	- 1	0	+ 1	+ 2
Школа № 31	0,6	23,6	68,6	7,2	0
Школа № 42	0	13,3	67,5	19,2	0

Как видно из табл. 1, в школе № 31, где было много учеников, не знавших русского языка при поступлении, во II классе обнаруживается значительный процент оценок по русскому

языку, которые на 1 – 2 балла ниже, чем оценки по азербайджанскому языку (24,2%). Оценок же, превышающих оценки по азербайджанскому языку, имеется всего 7,2 процента, причем среди них, совсем нет оценок с превышением в 2 балла.

В школе № 44, где было немало учеников, в какой – то мере умевших говорить по–русский еще до поступления в 1 класс, соответствующие показатели существенно отличаются от тех, которыми характеризуется успеваемость по азербайджанскому и русскому языкам в школе № 31 (см. табл. 1). Однако такое соотношение в обеих школах изменяется и нивелируется к IV или V классу (см. табл. 2).

Таблица 2

Соотношение оценок успеваемости по русскому и азербайджанскому языкам в IV и V классах (в % к числу обучающихся в этих классах)

Школы	Классы	Соотношение оценок				
		- 2	- 1	0	+ 1	+ 2
№ 31	V	0	14,0	70,2	14,9	0,7
№ 44	IV	1,4	14,2	68,2	15,6	0,6

Таблица 3

**Общая сводка соотношения оценок по обоим школам
(в % к числу учащихся данных классов)**

Классы	Оценки по русскому языку ниже, чем по азербайджанскому	Оценки по обоим языкам одинаковы	Оценки по русскому языку выше, чем по азербайджанскому	Общее число учащихся
Начальные (II-IV)	20,0	67,4	12,6	903
Средние (V-VII)	20,0	55,8	24,2	628
Старшие (VIII-X)	17,5	59,4	23,1	234

Из табл. 3 видно, что школа не только выравнивает выполнение программных требований по обоим языкам, но в старших классах успеваемость по русскому языку оказывается выше, чем по азербайджанскому. Последнее обстоятельство может найти себе объяснение, в частности, в том, что программные требования по родному языку и литературе в старших классах высокие.

Обратим внимание также и на выполнение программных требований отдельно по устным и письменным занятиям. У большинства учащихся (76,5%), имеющих по обоим языкам различные успехи в устных и письменных занятиях, обнаруживается определённое соответствие между оценками. Ученики, имеющие худшие оценки по письменным работам по азербайджанскому языку, имеют также худшие оценки за письменные работы по русскому языку. Однако есть группа и таких учеников (23,5%), которая в родном языке имеет лучшие успехи по письменным или устным занятиям, в то же время соотношение письменных и устных оценок по русскому языку у них носит противоположный характер. Основная причина этого - трудности усвоения русской орфографии.

Надо специально подчеркнуть важность вопроса об особенностях внутренней речи на каждом из двух языков при параллельном обучении им. Это тем более важно, что внутренняя речь имеет ключевое значение в проблеме связи мышления и речи. К сожалению, методика обучения двум языкам совершенно не рассматривается этой важной проблемы. В методике обучения родному языку вопроса о выработке навыков внутренней речи вообще не существует. И это естественно, так как развитие речи с младенческого возраста есть в то же время развитие мышления, значит, также и внутренней речи. Совершенно иначе обстоит дело при овладении вторым языком.

Развитие внутренней речи на изучаемом втором языке ведёт к самостоятельному мышлению средствами этого языка. Этому также содействует правильное использование сопоставления при обучении двум языкам. Выработка методов работы над внутренней речью при обучении двум языкам и умелое применение их должно дать много положительного и облегчить достижение такой цели, как беспереводное владение двумя языками.

В другом месте [3] мы показали, что трудности самого различного характера (особенно возникающие при решении теоретических или практических задач, требующих умственного напряжения) приводят к переходу во внутренней речи от второго языка, которым овладевает данное лицо, к родному. Для наблюдения такого явления мы предлагали учащимся III класса счётные операции различной сложности. Пока от испытуемого требовалось вести прямой или обратный счёт (единицами, по два, или по пять), они на азербайджанском и русском языках вели такой счёт без затруднений, без ошибок и с одинаковой скоростью. Когда же испытуемые переходили к другим счётным операциям, оказывалось, что на уровне определённой сложности примеров, где решение их для испытуемого уже представляет более или менее значительную трудность (мы

судили об этом по появлению ошибочных ответов и их характеру), иные дети склонны были вести расчёты про себя на родном языке, а полученный ответ в уме переводить на язык испытания. Но так как инструкция предусматривала требование считать вслух, то мышление на более привычном языке, то и дело прорывалось наружу словами родной речи. Вместе с тем на этом же уровне трудности счётной операции одинаковой сложности на родном языке совершались быстрее, чем на втором, равно как ошибок на родном языке было меньше; на втором языке появлялся новый тип ошибок, связанных главным образом с переключением внимания.

При разработке методике развития внутренней речи на изучаемом языке методисты должны учесть отмеченную психологическую особенность обучающихся двум языкам и выработать у них сознательную установку не «соскальзывать» во внутренней речи на родной язык.

Затронем ещё один вопрос. Учителя - практики всегда отмечали индивидуальные различия в усвоении вторых языков при школьном обучении им. Эта особенность подмечена при обучении, как иностранным языкам, так и русскому языку в нерусской школе. Обращалось также внимание и на разницу в степени лёгкости овладения данным лицом разными языками, что, конечно, кроме психологических моментов (интерес и т. п.), зависит и от лингвистических соотношений второго языка с родным языком обучающегося.

Б. В. Беляев [1] выделяет два диаметрально противоположных типа владения иностранными языками: интуитивно – чувствительный и рационально - логический. Такое деление, по существу, основывается на вариантах соотношений между первой и второй сигнальными системами. Мы же при экспериментальных исследованиях школьников – азербайджанцев, обучающихся русскому языку, сталкивались с явно очерченными

четырьмя типами: чисто говорящие на обоих языках, переводящие с одного языка на другой, «соскальзывающие» на привычный язык и смешивающие языки. Это натолкнуло нас на мысль о необходимости привлечь к объяснению типологических особенностей владения двумя языками свойства темперамента испытуемых, тем более, что некоторые наблюдения в этом отношении у нас имелись.

Из числа означённых типов особое внимание должно быть обращено на четвёртый тип (в речи смешиваются два языка), так как именно с подобным смешением необходимо вести большую педагогическую работу. Основой такого типа двуязычия следует, по нашему мнению, признать слабый тип высшей нервной деятельности, где слабость основных нервных процессов охватывает и вторую сигнальную систему.

Совершенно понятно, что не всякого человека, смешивающего в речи языки, которыми он владеет, можно отнести к определённому типологическому варианту двуязычия. Часто причиной такого смешивания первоначально является подражание или желание показать себя знающим другой язык, а позднее смешивание превращается в речевую привычку. Там же, где смешение языков в речи говорящего имеет более глубокие корни, а именно темпераментную основу, сознательная перестройка её, достижение компенсации такого недостатка является трудным педагогическим делом.

Имея в виду задачу дальнейшего развития речевой культуры, нельзя мириться с беспорядочным смешением языков в речи говорящих. К сожалению, программы по обучению языкам не нацеливают учителей на борьбу с такой вредной речевой привычкой. Она вредна в двух отношениях: несовместима с высокой культурой двуязычия нашего населения и является помехой для развития внутренней речи на втором языке.

Журнал "Вопросы психологии" Москва. 1961. № 4.

О психологических основах повышения эффективности обучения русскому языку в нерусской школе

1. Русский язык в нерусской школе вводится со второго или первого класса, то есть еще тогда, когда навыки чтения и письма на родном языке только что выработались или начали вырабатываться и когда ученик еще не может читать про себя, иными словами, еще тогда, когда чтение и письмо на родном языке еще недостаточно корреспондируют с внутренней речью его. Таким образом, обучение русскому языку происходит наряду с родным и носит характер обучения двум языкам. Разница в сроках начала обучения, имеющая место в наших закавказских республиках, объясняется необходимостью учитывать резкую выраженность явлений интерференции в связи с общностью графики русского и азербайджанского языков, преодолеть которую возможно лишь при установлении определенного промежутка между началом обучения письму на родном и русском языках. Это положение не касается устной речи, периода добукварного обучения русскому языку.

2. Владение русским языком и развитие двуязычия существенным образом влияет на процесс изучения иностранных языков, облегчая последний. Вызывается это рядом причин, наиболее важные из которых связаны с двумя факторами:

а) Владение вторым языком превращает имеющуюся и в родном языке (но занимающую ограниченное место и в плане грамматического строя) возможность выражения одного понятия разными словесными средствами в универсальную закономерность. На этом пути проистекает, по выражению Л.В.Щербы, освобождение понятия из-под власти символа. Если при овладении русским, как вторым языком, такой процесс требует значительной тренировки, то дальше, при овладении двуязычным учеником третьим и следующими языками, он заметно облегчается.

б) У биглота положительное влияние русского языка на изучение последующих языков связано с процессами переноса в области речевых навыков. Таким образом, речевое развитие идет по такому пути: от многозначности слова у младенца, в его «малой речи», к преимущественной однозначности и к частичной полисемии слов родного языка и далее к семействам параллельных однозначных и многозначных слов при бии полиглоссии. Этот путь наиболее сложен при развитии биглоссии и облегчается, благодаря переносам речевых навыков при развитии полиглоссии.

3. Дискуссию по вопросу о месте и значении сопоставления элементов изучаемого языка с родным, как метода, облегчающего преподавание и повышающего его эффективность, нельзя считать законченной. Решающее слово в этом вопросе принадлежит практике и психологическому анализу. Психологические позиции должны опираться: 1) на анализ роли второго языка в развитии понятий, 2) на учение о стадийности во взаимодействиях русского и родного языков в индивидуальном сознании, 3) на исследования условий возникновения ранних беспереводных ассоциаций. Сопоставление нельзя рассматривать как явление, тормозящее беспереводное владение двумя языками.

4. Развитие внутренней речи на изучаемом языке ведет к самостоятельному мышлению средствами этого языка, поэтому в процессе беспереводного владения двумя языками ей принадлежит важная роль. Работа над внутренней речью при обучении русскому языку должна быть начата с ранних периодов обучения. Между тем в методике обучения языкам главным образом имеется в виду развитие речи как средства сообщения (внешняя-устная, громкая и письменная речь) и не учитывается важность работы над употреблением изучаемого языка как средства внутренней работы мысли.

5. Важное значение для развития речи на втором языке имеет «чувство языка». Понятие «чувство языка» не имеет еще общепринятого определения, удовлетворяющего как психолога так и лингвиста. По-видимому, отчасти поэтому оно и не дается в учебниках психологии. На наш взгляд, «чувство языка» следует определить как явление, сопровождающее речь и облегчающее ее восприятие, понимание и продуктивную организацию, выражающуюся в умении выбирать языковые средства, соответствующие данной речевой ситуации, без обращения к знаниям о языке.

6. Современная нейрофизиология углубила исследования, направленные на изучение связей между корой мозга, зрительным бугром и стволовой его частью. Накопились данные, указывающие на активизирующую роль ствольных образований. Концепция о восходящей ретикулярной активизирующей системе, которая, по-видимому, играет большую роль в поддержании состояния внимания, не может не заинтересовать психологов. Особенно примечательными для психологии стали выводы об участии верхней части ствола в выработке условных рефлексов, позволяющие объяснить важную роль эмоций, а также поощрения или наказания в процессе обучения.

Именно в свете этих данных могут быть поняты сущность и значение «чувства языка». Интеллектуальный и ассоциативный процессы, протекающие при обучении языку, осуществляются на том или ином уровне «чувства языка». Поэтому изучение «чувства языка» ныне стало актуальным. Данные, накопленные в этой области, надо полагать, станут нужным подспорьем для дальнейшей разработки методических вопросов обучения.

7. Если, с одной стороны, сопоставление элементов изучаемого языка и родного, выработка навыков внутренней речи на втором языке с начальных периодов обучения, развитие «чув-

ства языка» в сочетании с выработкой стойкого интереса к нему должны явиться важным средством повышения эффективности обучения русскому языку в нерусской школе, то, с другой стороны, нельзя упускать из виду явления, оказывающие тормозящее влияние на развитие речи на втором и родном языках.

8. В числе тормозящих явлений одно из ведущих мест занимает беспорядочное смешение в речи говорящих слов, речевых оборотов и грамматического строя двух языков. Следует разграничить, кроме промежуточных форм, по крайней мере, еще два вида смешения языков, которые имеют различную психологическую структуру:

1) Ситуационный - такое смешение возникает в результате подражания, бахвальства, желания показать себя знающим другой язык и т.д. В этих случаях внутренняя речь обычно сохраняет свою принадлежность тому или другому языку. Смешение никогда не затрагивает грамматического строя смешиваемых языков и в начальном периоде легко преодолимо. Позднее оно превращается в речевую привычку, которая преодолевается уже значительно труднее.

2) Темпераментно-психологический. В этом случае смешение языков связано с определенной темпераментной основой, а именно той, которая характеризуется слабостью основах нервных процессов. Смешение носит более беспорядочный характер и обычно затрагивает и грамматический строй языков.

Во внутренней речи языки смешиваются так же, как и во внешней. «Чувство языка» бывает развито слабо, обучающийся для выбора правильных речевых оборотов, согласований и т.д. должен прибегнуть к знаниям о языке. Такое смешение преодолевается в результате большой работы, и трудности преодоления велики с самого начала.

Материалы III-Закавказского Конференции психологов. 1962

*Praktik psixologiya
məsələləri***Məktəbə yeni daxil olan uşaqları səviyyəcə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müəyinə etməlidirlər**

Məktəbə yeni gələn uşaqlar çox müxtəlif olur. Bunların hamısını bir qrupa daxil edib məşğul olmaq təlim müvəffəqiyyətini əksildir, bu cür hərəkətlər həm pedaqoq üçün müşğuldür, həm də uşaqların özləri üçün də çox zaman zərərliyədir. Gələn uşaqlar arasında istedadlı, zehni səviyyəcə yüksək olan uşaqlar ilə bərabər, aşağı olanlar da vardır. Bu aşağı səviyyələrin arasında məktəbi oxuyub qurtara biləcəklər var isə də, elələri də vardır ki, istedadları məktəbi oxuyub qurtarmağa imkan verməyəcəkdir.

Zehni səviyyəsi aşağı olan uşaqlar, proqramı ödəyə bilməyib ilədən ilə qrupda qalırlar. Belələri məktəbə hədə yerə qədərindən artıq il davam edir. Bu cür uşaqlar olan qrupda dərsin gedişi də çətinləşir. Əgər müəllim zehni səviyyəsi aşağı olan uşaqlara diqqət versə, inkişafı yüksək olan uşaqlar üçün dərs maraqsız olur, əks halda da geri uşaqlar məşğələdən aralanıb öz nadinclikləri ilə dərsə maneçilik törədirlər.

Uşaqların fərqi yalnız zehni səviyyədə deyil, yeni gələn uşaqların yaşları da müxtəlif olur. Bizim məktəblərin qruplarına 7 yaşdan tutmuş 12-13 yaşa qədər uşaqlar girirlər. Hər yaşda (dövrədə) uşağın özünə görə marağı və diqqəti var. Müxtəlif yaşlı uşaqlardan düzəlmiş qrupda bütün şagirdlər üçün eyni dərəcədə maraqlı olan təlim materialı və usul toplamaq da mümkün deyil. Gələn uşaqların savad səviyyəsinin də dərs üçün əhəmiyyəti az deyil. Doğrudur, bizim türk məktəblərində birinci qrupa gələn uşaqlar arasında savadlı olan (hərfləri tanıyıb bir az da oxuya bilən) uşaqların sayı çox az olur. Ancaq beləsi təsadüf edildikdə müəllimin onu nəzərə alması lazım gəlir.

Bu fərqləri göstərdikdən sonra, məktəblərdə dərsin intizamla getməsi müvəffəqiyyətini artırması, ikinci ilə qalanların miqdarının

azalması, dərş proqramının geniş və dərin seçilməsi üçün məktəbə yeni gələn uşaqların səviyyəyə eyni olan qruplara ayrılmasının lazım olduğu anlaşılır. Eyni növ uşaqlar qrupu, zehni səviyyə, bilik və digər cəhətləri mümkün olduğu qədər eyni dərəcədə, bir-birinə yaxın olan şagirdlər heyətinə deyilir.

Bəzi müəlliflərə görə normal düzəlmiş qrupda yaş və zehni səviyyə fərqi bir ildən artıq olmamalıdır.

Məktəbimizin çox komplektli olması eyni növ qrupların düzəlməsi məsələsini asanlaşdırır. Elə məktəblər də uşaqlardan böyüklərini yaşlı uşaqlar qrupu adı ilə ayırmalı və qruplaşdırmalıdır. Belə qruplarda usul da, proqram da, dərşin tempi də, başqa cür olmalıdır.

Yaşlı uşaqların arasında, bəzən elələrinə təsadüf edilir ki, onların böyük yaşlı olaraq məktəbə gəlməsinə səbəb zehni səviyyələrini aşağı olmasıdır. Ona görə də böyük yaşlılar qrupuna buraxmadan qabaq, gələn uşaqlar zehni səviyyəyə öyrənilməlidir. Əgər yaşa görə uşaqları qruplara ayırmaq asansa, uşaqları zehni səviyyəyə görə qruplara ayırmaq nisbətən çətinindir.

Zehni səviyyəni vaxtında təyin etmək xüsusi düzəlmiş üsul tələb edir. Bu üsul həm müxtəsər, həm də nəticəsi asanlıqla ölçülə birlən (obyektiv) olmalıdır. Zehni səviyyəni təyin etməkdən ötrü işlənen üsulların çoxu tədqiqatçıdan xüsusi təcrübə və hazırlıq tələb edir. Ona görə də bu cür üsullardan istifadə etməyi pedaqoqlara məsləhət bilməyib, xüsusi surətdə düzəlmiş müxtəsər bir üsulu təklif edirik. Təklif edilən bu üsul, Bakı Maarif Şöbəsinin pedaqoji laboratoriyasında, türk, rus və erməni uşaqları üçün, məqalə müəllifi ilə S.K.Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmişdir. İki il müddətində Bakı məktəblərində tətbiq olunmuşdur. Nəticə demək olar ki, uşaqları növ qruplara ayırmaq üçün müvəffəqiyyətli çıxmışdır. Bu tədris ilində bununla bütün Bakı və dairə məktəblərində yeni daxil olan uşaqları pedaqoqlar müayinə etmişdir. Zənn edirik ki, bu üsuldan rayon məktəblərimizdə də pedaqoqlar istifadə etsələr məktəb quruluşuna kömək edərlər. Üsuldan istifadə edib düzgün nəticə almaq-

dan ötrü buraya əlavə olunan instruksiya (təlimat) yerinə yetirilməlidir.

Test bütünlüklə 20 sualdan ibarətdir. Bu suallarla uşağın ümumi təsəvvürü, hafizəsi və hesab biliyi öyrənilir. İşə başlamazdan qabaq müəllimlər müayinə ediləcək uşaq üçün aşağıdakı vərəqəni hazırlamalıdır. Müəllim, bu vərəqənin yuxarısında olan sualları, əvvəlcədən məktəbdə olan müvafiq materiallara əsasən doldurmalıdır. Bir gündə ən çoxu 8-10 uşaq müayinə edilməlidir. Müayinə elə keçirilməlidir ki, uşaqlar bir-birinə sualları deyə bilməsinlər. Ona görə uşaq sorğu olunduqdan sonra evə buraxılmalıdır.

Sualların nömrəsi	Qiymət	Kvadrat çəkməyə yer	Romb çəkməyə yer
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15.		Yazı üçün yer	
20.		Məktəbin hansı qrupu müayinə etmək haqqında qərarı	
		Müayinə edənin imzası	
Müsbətlərin yekunu		Müayinə edilən vaxt _____	

Müayinənin şərtləri

1. Uşaqlar sinfə, müəllimin yanına bir-bir buraxılır. Uşaq müəllimin qarşısında stolda rahat oturmalıdır.

2. Müayinə aparılarkən otaqda müəllim və uşaqdan başqa yalnız bir şəxs-müəllimə kömək edən ola bilər.

3. İşə başlamadan əvvəl uşaqla müayinəyə aid heç bir söhbət aparılmamalıdır. Sorğu adi söhbət kimi aparılmalıdır. Cavabın yalnız olmasına müəllim uşağın diqqətini cəlb etməməlidir.

4. Müayinəni başlamazdan qabaq müəllim stolun üstünə: karandaş, qələm, bir kitab və təmiz dəftər qoyur.

5. Müayinə üsulunda göstərilən “uşağa müraciət qaydasına və qiymət vermək qaydalarına” qəti şəkildə diqqət edib yerinə yetirilməsi tələb olunur.

6. Hər cavaba müsbət və ya mənfi qiymət verilir.

7. Müəllim, müsbət və mənfi qiymətləri müayinə olunmuş uşağın xüsusi vərəqəsinə qeyd edir. Elə etmək lazımdır ki, uşaq yazılan qiymətləri görə bilməsin (bundan ötrü vərəqə ilə uşağın arasına bir şey, məsələn bir kitab qoyulmalıdır).

8. Hər uşaq müayinə edildikdən sonra, uşağın aldığı müsbətlər hesablanıb “müsbətlərin yekunu” yazılan yerdə qeyd edilir.

9. Müayinə qurtardıqdan sonra qruplar təşkil edilir. Müayinənin nəticələri məktəbdə saxlanılmalıdır.

10. Uşaq şəkil (kvadrat, romb) çəkərkən və yazı yazarkən karandaşdan istifadə etməlidir.

İşin adı və qiyməti qaydası	Uşaq ilə müsahibənin qaydası (şəklini dəyişdirmək olmaz)
<p>1. <i>Öz yaşını bilmək</i> Qiymət: uşağın cavabını müsbət hesab etməkdən ötrü heç olmasa bir ildən artıq xəta olmamaq şərtilə öz yaşını bilməsi tələb olunur.</p> <p>2. <i>Yaşadığı ünvanı bilmək</i> Qiymət: cavabı müsbət hesab etmək üçün heç olmasa olduğu küçənin adını bilməsi tələb olunur.</p> <p>3. <i>Barmaqların sayını bilmək.</i> Qiymət: Müsbət hesab etmək üçün uşaq saymamış cəld sualların üçünə də düz cavab verməlidir.</p> <p>4. <i>Kvadratın təsviri</i> Qiymət: Uşaq çəkdiyi şəkli müsbət hesab etməkdən ötrü, şəklin dördüydən səviyyəsi olmalıdır. Uşaq çəkdiyi kvadratın böyüklüyünün və xətlərin ayrılığının əhəmiyyəti yoxdur.</p> <p>5. <i>Vaxtı tanımaq</i> Qiymət: Müsbət hesab etməkdən ötrü suala düz cavab olmalıdır.</p> <p>6. <i>Rəngləri bilmək</i> Qiymət. Rənglərin üçünün də adını yaqın bilmək tələb olunur: Qırmızı, göy, sarı rəng.</p> <p>7. <i>İyirmiə qədər say</i> Qiymət: Rənglərin üçünün də adını yaqın iyirmiə qədər düz saymalıdır.</p> <p>8. <i>Ondan geri say</i> Qiymət: Cavabı müsbət hesab</p>	<p>1. Əyləş (otur)! Ay oğlan (ay qız) de görüm sənə neçə yaşın var.</p> <p>2. Yaxşı de görüm sən harada yaşayırsan? (əgər uşaq cavab vermirsə) bəs küçənin adı nədir? (sizin nömrəniz neçədir), hansı məhəllədənsən?</p> <p>3. De görüm sağ əlində neçə barmağın var? Bəs sol əlində neçə barmağın var? İndi de görüm iki əlində cəmi neçə barmağın var? Əgər sualdan sonra uşaq barmaqlarını saymağa başlasa “saymamış de” deyilir.</p> <p>4. Al bu karandaş bu da dəftər. Bu şəkli görürsən (barmaq ilə göstərir) bunun birini sən özündə bax burada çək.</p> <p>5. Çox yaxşı, de görüm indi səhərdir ya axşamdır? Əgər sorğu saat on ikidən sonra aparılırsa “indi gündüzdü ya gecədi” sorulur.</p> <p>6. Qırmızı, göy, sarı rənglər bir-bir göstərilib: “bu hansı rəngdir”? soruşulur.</p> <p>7. Yaxşı saya bilirsənmi? Bir say görüm. (Əgər uşaq başlamasa) bir, iki..... sonra.</p> <p>8. Çox gözəl, tərsinə (geri) necə saya bilirsən? Belə. on,</p>

etməkdən ötrü bir xətdən artıq

olmamaq şərtilə düz geri saymaq tələb olunur. Uşağın özünün düzəlttdiyi xəta sayılmayı

9. *Sağ və sol tərəfin tanınması*

Qiymət: Nəticəni müsbət hesab etməkdən ötrü 3 sualın üçünə də düz cavab verməlidir. Əgər uşaq növbə ilə iki tərəfi də göstərmiş olsa sonuncu cavaba qiymət verilməlidir.

10. *Rəqəmlərin təkrarı*

(Rəqəmləri bir-birindən ayrı aydın deməli)

Qiymət: Nəticəni müsbət hesab etməkdən ötrü 5 rəqəmi bir dəfə düz təkrar etməlidir.

11. *Rombun təsviri*

Qiymət: Şəkli müsbət hesab etməkdən ötrü uşaq çəkdiyi şəkildə 4 aydın səviyyənin olması və zillərin romba uyğun olması tələb olunur.

12. 13.14.15. *Məntiqi müqayisə.*

Qiymət: cavabı müsbət hesab etmədən ötrü işarələnir. Düz cavabların misalı: Birinci suala: "Kərəm çənil ilə yazır". Karandaşın ucunu itiliryrsən yazır. İkinci suala: "dəftər nazikdir, kitab qalın, "dəftərin kağızı ağ olur, kitab yazılıdır". Dəftərdə yazılar kitaba oxşuyurlar. Üçüncü suala: "Pərvanə rəngli olur, milçək yox, pərvanə böyük olur, milçək balaca, pərvanənin qanadı böyük olur, milçəyin balaca, pərvanə

doqquz.. Bir say görüm, (əgər uşaq başlamırsa) başla da.

9. 10,9,8.

10. Yaxşı. Bir sağ əlini ver mənə görüm. Bir sol gözünü göstər. Bəs sağ qulağın hardadır.?

11. Bir yaxşı qulaq as. Mən nə desəm sən də məndən sonra onu de. 2, 8, 3 (təkrar olunandan sonra) De indi.

a) 2, 4, 9, 5, 8

b) 7, 1, 4, 8, 3

c) 3, 7, 2, 6, 1

12. Al bu karandaşı. Bu da dəftər (qabaq çəkilən şəklin üstünü örtməli). Bu şəkli görürsən, rombun şəklini göstərməli). Bunun birini də sən özün bax burada çək. Əgər uşaq başlamırsa, de başlada. Mən bilirəm ki, sən yaxşı şəkil çəkirsən.

13. 13. 14. 15

a) 12. Bu karandaşı görürsən ki, bu da qələmdir. Bunlar ikisi də bir dir? ("yox" cavabını gözlətməli). Bəs bunların nəyi bir deyil.

b) 13. Yaxşı. Bax bu kitab bu da dəftər. Bunlar bir deyil eləmi. Bəs bunların nəyi bir deyil.

c) 14. Pərvanə (kəpənək) görmüsən? ("hə" cavabını gözlətməli). Bəs milçək (çibin) də görmüsən? Pərvanə ilə milçək

<p>çöldə olur, milçək otaqda”.</p> <p>Dördüncü suala: “Şüşə yerə düşəndə sınır, taxta yox, şüşədən</p>	<p>birdir (yox cavabını gözlətməli) ?. Bəs nəyi bir deyil, nəyi oxşamır?.</p> <p>d) 15. Taxta bilirsən nədir? Şüşə necə? Taxta ilə şüşənin nəyi bir deyil?</p>
<p>hər şey görünür, taxtadan yox, şüşə ilə əl kəsilər, taxta yanır”.</p> <p>16, 17, 18, 19. <i>Məsələlərin həlli</i></p> <p>Qiyət: Hər məsələnin düz cavabı, xüsusi müsbətlər ilə işarələnir.</p> <p>20. <i>Yaz.</i></p> <p>Qiyət: Uşağın yazısını müsbət hesab etməkdən ötrü hərflər aydın olmalıdır və 13 hərflə cümləni azı on hərflə yazmalıdır.</p>	<p>16. Əbdülun 3 alması var, Məhəmmədin dörd. Bunların ikisinin sən bilən neçə alması olur.</p> <p>17. Yaxşı Kərimin 5 alması var idi. 2-i bacısına verdi. Kərimdə neçə alma qaldı?</p> <p>18. Yaxşı. Fatma xala 3 uşağının hərəsinə 2 alma verdi. Fatma xala uşaqlarına neçə alma verdi.</p> <p>19. Yaxşı Əhməd dükandan 10 qoz aldı. Evə gəlib yarısını bacısı Səkinəyə verdi. Səkinəyə neçə qoz düşdü.</p> <p>20. Ala bu kağız, bu da qələm (uşağın qarşısına ümumi müəyinə dəftəri qoyulub orada yazı üçün olan xüsusi yer göstərilir). Bax burada mən nə desəm onu yazarsan. Pis yazsan eybi yoxdur. Di qulaq as. “Bu alma mənimdir” ayrı-ayrı yazılır.</p>

Toplanmış nəticə üzrə uşaqları qruplara ayırmaq

Məktəbə yeni daxil olan uşaqların hamısı müəyinə edildikdən sonra, uşaqların qruplara bölünməsi bu qayda ilə olur:

1. Bütün uşaqların soyadları, aldıqları müsbətlərin miqdarına görə sıraya düzülür. Sonra bu sıra lazımı qədər qrupa bölünür.

2. Xüsusi yardım qrupları (çox geri uşaqlar üçün düzəlmiş xüsusi qruplar) olan yerdə çox az müsbət verən uşaqlar, məsələn 5 müsbətdən əksik verənlər, əlavə tədqiqatdan sonra həmən məktəblərə göndərilir.

3. Fərz edəlim ki, məktəbə 60 uşaq daxil olmuşdur və bu uşaqlardan iki qrup düzəltmək lazımdır. Müəyinədə isə uşaqlar aşağı nəticə vermişdir

(müsbətlərin yekunu üzrə).

16, 16, 13, 15, 13, 11, 17, 20, 1, 5, 9, 9, 10

14, 14, 17, 11, 18, 16,15, 11, 10, 3, 10, 17, 14

13, 13, 15, 11, 15, 15, 11, 13, 12, 12,12, 12, 12

14, 13, 8, 6, 13, 14, 8, 10, 11, 7, 9, 14, 13, 18, 4

14, 9, 12, 13, 10,7.

Qabaqca bu ədədləri sıraya düzməliyik, sıraya düzəndə bu cür şəkil alınacaq.

1,3,4,6,6, 7,7,8,8,9,9,9,9,10,10,10,10,10

11,11,11,11,11,11,12,12,12,12,12,12, 13

13, 13,13,13,13,13,13,13,14,14,14,14,14,

14,14,15,15,15,15,15,16,16,16,17,17,17

18,18,20.

Yuxarıda yazılanlara görə 3-dən az nəticə verən uşaqlar, 5 müsbətdən əksik nəticə verənlər yenidən tədqiq olunmaq üçün mü-təxəssis yanına göndərməlidirlər. Qalan 57 uşaq aşağı iki qrupa ayıraq. Bunda ötrü ucdan tutma 29 uşağı sayıb bir qrupa ayıraq. Axırda 12 müsbətə qədər nəticə verənlər digər qrupa veriləcəkdir.

*“Kommunist tərbiyəsi uğrunda” qəzeti (azərbaycan dilində)
1930 cu il*

VI FƏSİL

F.Ə.İBRAHİMBƏYOVUN DƏRSLİK MATERİALLARI

Psixikanın inkişafı

§ 1. Heyvanlar aləmində əksetdirmə fəaliyyətinin inkişafı

§ 2. Şüurun əmələ gəlməsi və tarixi inkişafı

Nitq

§ 1. Nitq və dil haqqında anlayış

§ 2. Nitqin qavranılması və anlaşılması

§ 3. Nitq mexanizmi

§ 4. Nitqin növləri

§ 5. Nitqin əsas xüsusiyyətləri

§ 6. Uşaqlarda nitqin inkişafı

Temperament

§1. Temperament haqqında anlayış

§ 2. Temperamentin tərbiyə edilməsi

Psixikanın inkişafı

§ 1. Heyvanlar aləmində əksətdirmə fəaliyyətinin inkişafı

Canlı orqanizm yaşadığı mühitlə maddələr mübadiləsinə girir. Orqanizm ehtiyacı olan maddələrə bilavasitə toxunarkən onları alır və mənimsəyir. Məsələn, orqanizmdə çatışmayan su, mineral və üzvi maddələr xaricdən alınıb onun tərkibini təşkil edən maddələr halına çevrilir; bunun nəticəsində də heyvanda olan hərəkət, ifrazat və s. təmin olunur. Orqanizmə təsir edən cisim və hadisəyə qıcıqlandırıcı, onun təsirinə qıcıq deyilir. Qıcıq nəticəsində canlı hüceyrənin fəaliyyət halına gəlməsinə isə qıcıqlanma deyilir.

Ən sadə, məsələn, birhüceyrəli heyvanlarda yalnız qıcıqlanma xüsusiyyəti vardır. Sinir sisteminə və bununla birlikdə çox sadə hiss üzvünə malik olan heyvan növləri bilavasitə təsir edən qıcıqlara deyil, həyat üçün bu cür əhəmiyyəti olmayan başqa təsirlərə də cavab verir. Heyvanın səs təsiri ilə fəaliyyət halına gəlməsini buna misal göstərmək olar. Səs ancaq gələcəkdə bilavasitə təsir edəcək qıcıq haqqında siqnal ola bilər. Səs indiki halda orqanizm üçün həyatı əhəmiyyətə malik deyil, bitərəf bir qıcıqlandırıcıdır. Onun təsiri ilə maddələr mübadiləsi nə əmələ gəlir, nə də dəyişir. Yalnız müəyyən təsadüflərdə, səsin müəyyən bir hadisə haqqında siqnal verdiyi hallarda heyvan ona cavab verir: səsi çıxaran cismə yaxınlaşır, ondan uzaqlaşır və ya susub onu dinləyir. Bu cür qıcıqlanma mühitdə orqanizmin həyatı üçün əhəmiyyətli olan hadisələr haqqında siqnal olur. Həssaslıq da belə siqnalların əks etməsidir. Həssaslığın inkişaf edib duyğu halında təzahür etməsi sinir sisteminin inkişaf və mürəkkəbləşməsi ilə vəhdətdə cərəyan etmişdir. Sinir sisteminin inkişafı orqanizmin ali idarəedici orqanı olan beynin əmələ gəlməsi ilə

nəticələnmişdir. V. İ. Lenin qeyd edir ki, “Həyat beyni doğurur. İnsanın beynində təbiət əks olunur”.

Heyvan öz həyatını davam etdirmək üçün xarici mühitə uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma müxtəlif davranış formalarında baş verir.

Hər hansı bir heyvan növü daimi mühitin eyni təsirləri altında bir çox nəsillər boyu yaşadığından müəyyən siqnalları bir şəkildə əks etdirir və belə davranış forması irsən möhkəmlənir. Nəticədə heyvanlarda fitri davranış forması əmələ gəlir ki, buna instinkt deyilir. İnstinktlərə bütün heyvan növlərində təsadüf olunur. Bioloji inkişafın aşağı pilləsində duran heyvanların həyatında instinktlər, demək olar ki, yeganə davranış formasıdır.

Hörümçəyin tor götürməsinə buna misal göstərmək olar. Hörümçək tor hörməyi başqa hörümçəkdən öyrənmişdir. Bundan başqa, hər bir hörümçəyin hördüyü ilk tor sonrakı torlardan heç də fərqlənmir. Hörümçək növünün inkişafında əmələ gəlmiş bu instinktiv davranış bəlkə milyonlarla hörümçək nəsli boyu mühitin olduqca çox miqdarda təsir edən qıcıqlarının əks edilməsi formasıdır.

İnstinktiv davranış heyvanın həyat tələbatını təmin edir. Buna görə də, heyvan öz instinktləri ilə yaşadığı mühitə uyğunlaşır. Heyvanlarda duyğu və həssaslıq onların yaşadığı mühit ilə əlaqədar olaraq inkişaf edir. Heyvan növlərinin birində kimyəvi təsir ilə, başqasında hava dalğaları, üçüncüsündə elektromaqnit dalğaları ilə qıcıqlanan hiss üzvləri inkişaf etmişdir. Hiss üzvlərinin müxtəlifliyi və heyvanların yaşadıkları şəraitdəki fərqlər instinktlərin də müxtəlif olması ilə nəticələnmişdir.

İnstinktiv davranış səviyyəsində heyvanlarda yüksək həssaslıq müşahidə edilir. Məsələn, yarasa sürətlə uçarkən xeyli məsafədən ovunu duyub, onu düzgün uçuş xətti ilə dərhal ələ keçirir. Müəyyən edilmişdir ki, yarasanın hiss üzvləri müasir lokator kimi bir cihaza malikdir ki, bu da hərəkətin düzgün meyl etməsinə yardım göstərir.

Belə bələdləşmə cihazı delfinlərdə daha həssasdır. Aşağıdakı təcrübəyə diqqət edək: 16.75 metr enlilikdə və 21.55 metr uzunluq-

da olan hovuzda çoxlu metal millər vurulmuşdur. Millərə toxunarkən elektrik cərəyanı əmələ gəlib zəng çalır. Hovuz bulanlıq su ilə doldurulduğu üçün orada 50 santimetrdən artıq uzaqlıqda heç bir şey görünmürdü. Hovuzda iki delfin salırlar. Delfinlər hovuzda bu mil şəbəkəsi arasında üzərkən ilk 20 dəqiqədə zəng cəmi 4 dəfə səslənmişdir. Güman edirlər ki, bu 4 dəfəni də delfinlər millərin arasından baş və gövdələrinin qabaq hissəsi keçəndən sonra yan üzgünləri ilə toxunmuşlar. Sonrakı 20 dəqiqədə zəng daha da az çalınmışdır. 40 dəqiqədən sonra isə delfinlər hovuzda üzərkən millərə heç toxunmamışlar.

Bəzi heyvanlarda müəyyən sahəyə aid həssaslıq insanın həmin sahədəki həssaslığından daha artıq inkişaf edə bilər. Lakin bu, heyvanın psixi inkişafını insan psixikasından heç də yuxarı səviyyəyə qaldırmır. Məsələn, insan gözü saniyədə 24 dəfədən artıq əmələ gələn işıq ardıcıl surət kimi görür. Elə buna görə də biz kino ekranında ayrı-ayrı kadrları deyil, tam bir hərəkəti qavrayırıq. Həşəratın öyrənilməsi nəticəsində sübut edilmişdir ki, arının arası kəsilməyən hərəkəti görməsindən ötrü saniyədə 300-ə qədər kadr olmalıdır; milçək üçün isə bu miqdar 100-dən yuxarıdır. Odur ki, saniyədə 5 metr sürətlə uçan milçək diametri 1,25 sm olan xırda şeyləri aydın görüb ayıra bildiyi halda, insan gözü həmin şəraitdə şeyləri dəqiq fərqləndirə bilmir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, həyat şəraiti ilə bağlı olaraq müxtəlif heyvanlarda ayrı-ayrı duyğular inkişaf edir və bunlar insanın həmin növ duyğusundan xeyli fərqlənir.

Heyvanların instinktiv davranışına aid nəzərdən keçirdiyimiz misallar onlarda heç də şüurun olduğunu göstərmir. Qəti müəyyən edilmişdir ki, instinkt heyvanın kortəbii davranışdır. Aşağıdakı misal bunu aydın göstərir. Qarışqada feromon adlı ifrazat hasil edən vəzilər vardır. Başqa qarışqalar bu feromonların kimyəvi təsirini duyar. Təzə ölmüş qarışqa müəyyən feromon ifraz edir. Onda bir-iki gündən sonra çürüntü əmələ gəlir. Bu çürüntünün təsirini duyan qarışqalar ölünü yuvadan bayıra çıxarır. Bu instinktiv davranışdır. Qa-

rısqaların ölü qarışqanı düşünmədən yuvadan kənara atdıqlarını sübut etməkdən ötrü belə bir təcrübə aparmışlar: ölü qarışqada hasil olan çürümə məhsulunu diri qarışqanın üstünə çəkirlər. Başqa qarışqalar iyin təsiri nəticəsində diri qarışqanı, onun müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, ölü qarışqa kimi yuvadan bayıra atırlar. Diri qarışqa yuvadan uzaqda qalmayıb öz yuvasına gəlir. Lakin üzərinə sürülmüş çürüntü məhsulunun təsiri yuvadakı qarışqaları onu yənidən ölü kimi yuvadan uzağa aparmağa vadar edir. Diri “meyitin” yuvadan uzağa daşınması şəklində olan belə instinktiv hərəkət təcrübəni aparan şəxs tərəfindən qarışqanın üzərinə çəkilmiş məhsul öz təsirini itirənə qədər davam edir.

İnstinktiv hərəkətlərin mahiyyətini təhlil edəndə məlum olur ki, onlar bir sıra zəncirvari şərtsiz reflekslərdən ibarətdir. Bu kimi reflekslər dəstəsində hər bir refleksin reaksiya hissəsi yeni refleksin əmələ gəlməsi üçün qıcıq rolunu oynayır. Heyvanlar aləmində psixi inkişafın sonrakı mərhələsi vərdişlərdə təzahür edir. İnstinktlərdən fərqli olaraq, vərdişlər heyvanın fərdi həyatı müddətində təşəkkül tapır. Vərdişlərin əsasını möhkəmlənmiş müvəqqəti rabitələr təşkil edir. Məlum olduğu kimi, heyvanda xarici aləm təsirləri ilə yeni şərti reflekslər əmələ gəlir. Bunların əsası sinir sistemində müvəqqəti rabitələrin yaranmasından ibarətdir. Şərti reflekslərin heyvan üçün böyük bioloji əhəmiyyəti vardır. Çünki onlar heyvana həyatın daim dəyişən şəraitinə daha dəqiq və vaxtında uyğunlaşmaq imkanı verir. Vərdişlər heyvanların inkişafında müəyyən mövqe tutduqdan sonra həssaslıq və hərəkəti xarakterizə edən cəldlik və sair xüsusiyyətlər yeni əhəmiyyət kəsb edir. Heyvanın duyğu və qavrayışı təkmilləşir, bəsit hafizə təsəvvürləri əmələ gəlir. Vərdişlər bu xüsusiyyətlərinə görə heyvanın instinktiv davranışından fərqlənir və ona nisbətən yüksək davranış forması kimi meydana çıxır.

Son zamanlar aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, heyvanların instinktiv davranışına aid edilən bir sıra hərəkətlər də bilavasitə vərdişlərlə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, heyvanların çoxu anaları-

na mehribanlıq hissini onlara yaxınlaşmaq, sığınmaqla ifadə edir. Əvvəllər bu mehribanlığı bir instinkt kimi izah edərək onun mahiyyəti ilə heç də maraqlanmırdılar. Lakin, son zamanlar müəyyən edilmişdir ki, ilk dəfə qavranılan cisim beyində dərin iz buraxdığı üçün heyvan həmişə ona yaxın olmağa çalışır. Təcrübə aşığıdakı kimi aparılmışdır: boz qaz yumurtalarını balaçıxarma məqamına yaxın iki yerə ayıraraq, bir hissəsini inkubatora qoyurlar, o birilərinin üstündə isə qaz oturmaqda davam edir. Yumurtalardan çıxan qaz balalarının bir hissəsi ilk dəfə anasını, digərləri isə inkubatora baxan elmi işçini görür. İnkubatoradakı qaz balalarına nişan qoyduqdan sonra onların hamısını bir qutunun altına yığırlar. Qutunu qaldıranda nişanlanmış qaz balaları təcrübəni apan elmi işçinin yanına qaçdıqları halda, o biriləri öz analarının – boz qazın dalınca gedir. Belə təcrübələri bir sıra heyvanlar, o cümlədən meymunlar üzərində indi də aparırlar.

Əldə edilən nəticələr sübut edir ki, heyvanların davranış xüsusiyyətləri, o cümlədən onlarda olan bir çox instinktlərin əmələ gəlməsi həyat şəraiti və öyrətmədən asılıdır. Psixi inkişafın heyvanlar aləmində ən yüksək formalarına meymunlarda, xüsusən insana bənzər meymunlarda təsadüf edirik. Bunların hərəkətləri yalnız ayrı-ayrı cisimlərin xassələrinə deyil, cisimlərin mürəkkəb münasibətinə doğru da yönəlmiş olur.

Deməli, onlar tək cisimləri deyil, mühiti tamlıqda əks edirlər, qavrayırlar. Psixi inkişafın bu mərhələsində heyvanın müxtəlif formaları fərqləndirmə qabiliyyətinə malik olduğunu, onun ətrafındakı cisimlərdən istifadə etməyi, hətta meydana çıxan yeni məsələni həll etməkdən ötrü qarşısında olan cisimlərdən, əvvəlcə öyrədilmədiyi halda, istifadə etməyi bacardığını görə bilirik.

Təcrübədə şimpanzenin qarşısına rəng, forma və böyüklüyünə görə müxtəlif parçalar düzülmüşdür. Meymun təcrübəçinin göstərdiyi formaya tamamilə müvafiq olan parçanı götürməlidir.

Başqa təcrübələrdə oranqutan, şimpanze taxta açardan istifadə edib bağlı qapını açır, pəncəsi çatmayan şeyi əldə etməkdən ötrü ağacdən istifadə edir, tavandan asılmış dadlı meyvəni götürmək üçün gözünün qabağındakı qutuları bir-birinin üstünə yığıb məqsədinə nail olur və s. İ. P. Pavlov meymunun bu cür çox mürəkkəb davranışını – “əqli” davranışını konkret təfəkkür və ya “əl təfəkkürü” adlandırmışdır. Bu, heyvanlar aləmi inkişafının yüksək mərhələsində müvəqqəti rabitələrin çox genişlənilib mürəkkəbləşdiyini sübut edir.

Meymunlarda qavrayış mükəmməlləşir. Müəyyən edilmişdir ki, meymunların iştirak etdiyi kinofilmlər onları çox maraqlandırır. Özlərinə oxşar meymunların hərəkətləri filmə tamaşa edən meymunları sevindirir. Başqa təcrübələrdə meymunlara rəng və fırça verirlər: onlar müəyyən müddət ərzində “şəkil çəkməklə” məşğul olur, hətta bununla o dərəcədə maraqlanırlar ki, yeməyi belə unudurlar. Lakin onların çəkdikləri “şəkil” heç də əsil şəkil deyil, çünki heç bir şeyə oxşamır. Meymuna şəkli hər hansı bir şeyə oxşatmağı, düz və ya məvazi xətt, həmçinin müəyyən bir həndəsi forma çəkməyi öyrətmək mümkün olmur. Bu təcrübələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, heyvanlar aləmi üçün çox mürəkkəb olan bu cür psixi inkişaf səviyyəsi, hətta 1-3 yaşlı uşaqda müşahidə edilən psixi həyat səviyyəsinə belə çatmır.

Heyvanlar aləmində psixi inkişafın ən yüksək mərhələsində duran insanabənzər meymunlarda insinktlərə də, sadə və ya mürəkkəb vərdişlərə də, “əqli” davranış formalarına da rast gəlirik.

Beləliklə, məlum olur ki, psixika yeni keyfiyyətli ən yüksək mərhələsinə - insan şüuruna çatıncaya qədər heyvanlar aləmində uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

§ 2. Şüurun əmələ gəlməsi və tarixi inkişafı

İnsan təxminən milyon yarım il bundan əvvəl əmələ gəlmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış sümük qalıqlarına, qədim insanlar tərəfindən istifadə olunmuş əmək alətlərinə və s. əsasən

insanın xarici görünüşü, başının böyüklüyü, beyninin həcmi və ağırlığı, məişət tərzini haqqında mühakimə yürüdürlər. İnsanabənzər meymunların və insanın ümumi bir əcdadı olmuşdur ki, onun qalıqlarını ilk dəfə 1902-ci ildə Avstraliya qitəsində tapmış və ona “driopitek” adı vermişlər. İnsan ilə meymun arasında mövqə tutan bu heyvan – driopitek sonralar tələf olub getmişdir.

Keçid təşkil edən həmin heyvan növünün ayaqları üzərində sərbəst surətdə dik gəzməyi öyrənməsi meymunun meşə şəraitindən səhra həyat tərzinə keçməsi ilə bağlı olmuşdur. Səhra həyat tərzini nəticəsində orqanizmin formasının dəyişməsi – kəllənin düz vəziyyət alması beynin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Onların bədənlərinin çəkisi 55-70 kq güman edilərsə, beyinlərinin müasir insan beyninin təxminən 1/3, 2/5 hissəsi həcmində olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Arxeoloji qazıntılar zamanı ibtidai insanın işlətdiyi daş parçaları, şiş uclu daş, külüng və s. tapılmışdır. Bunlar sübut edir ki, onlardan başqa məqsədlərə görə – ov zamanı istifadə etməkdən ötrü vəsait hazırlamaq üçün istifadə edilmiş. Deməli, belə daşlar bir alət kimi tətbiq olunurdu.

İstehsal aləti hazırlamaqla bağlı olan fəaliyyətə əmək deyilir ki, bu da yalnız insana xasdır. Əmək istər orqanizmin quruluşuna, inkişafına, həyat mübarizəsinə, istərsə də insanların bir-biri ilə ünsiyyət və rəftarına həlledici təsir göstərmişdir.

F. Engels “Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu” adlı əsərində göstərir ki, “Əmək bütün insan həyatının birinci əsas şərtidir, həm də o dərəcədə belə bir əsas şərt ki, biz müəyyən mənada deməliyik: insanın özünü əmək yaratmışdır”.

Orqanizmin hər hansı bir sahəsi olursa-olsun, onun dəyişməsi mütləq qalan hissələrdə də dəyişmələr əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əməyin təsiri bu cəhəti tam aydınlıqla nümayiş etdirir. Müxtəlif təbii materialdan (daşdan, ağacdan) alət hazırlayan əlin özü də bu hazırlama prosesində dəyişir. Bu prosesdə həssaslıq və hərəkətlər

inkişaf edir, beynin fəaliyyəti genişlənir, müvəqqəti rabitələr zənginləşir, təhlil və tərkib dəqiqləşir. İnsan qarşısına alət hazırlamaq məqsədi qoyur və buna nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir. Alətin olması qida hasil etməyə təsir edir, qidalar dəyişir. Bu da insan çənəsinin, dişlərin, həzm cihazının, bir sözlə, bütünlüklə orqanizmin dəyişilib təkmilləşməsinə səbəb olur.

Heyvanlar aləmində, xüsusən insanabənzər meymunlarda sürü ilə yaşamanın səbəbi bioloji xüsusiyyətlərlə əlaqədar olduğu üçün sürüdəki münasibətlər instinktiv xasiyyət daşdığı halda, insanların birgə yaşaması və kollektivdə birləşməsinin səbəbini əmək fəaliyyəti təşkil edir. Birgə əmək, birinin əldə etdiyi təcrübəni digərinə vermək zərurəti insanda nitqə tələbatın, dilin əmələ gəlməsinə, dil vasitəsi ilə ünsiyyət yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif hərəkət və səslər vasitəsi ilə heyvanların bir-birləri ilə rabitə yaratmaq qabiliyyəti məlumdur. Heyvanlar aləminin təkamülü yolunda belə rabitənin də mürəkkəbləşməsi və mükəmməlləşməsinə təsadüf olunur. Hətta suda yaşayan bir sıra heyvanlar, məsələn, delfinlər insan qulağının eşidə bilmədiyi 40 mindən artıq ultra səslər çıxararaq, bu yolla öz aralarında rabitə yaradırlar. İnsanabənzər meymunlar, xüsusən şimpanze müxtəlif səslər – “auu”, “vraa”, “hu-hu-hu” vasitəsi ilə bir-birlərinə öz hisslərini, təhlükənin olması və s. hadisələr haqqında xəbər verir. Şimpanze belə səslər çıxarkən müxtəlif köməkçi hərəkətlər də icra edir. Məsələn, o yerindən durub getməsinə öz balasına toxunmaqla xəbər verir. Ağacda olan şimpanze oradan düşmək istərkən ağacı taqqıldadır, digər şimpanzedə olan yemi almaq istərkən əlini uzadır, onu yanında oturmağa çağırarkən ağacın budağını silkələyir. Meymunlar bu qayda ilə otuza qədər səs, eləcə də hərəkət vasitəsi ilə aralarında rabitə yaradırlar.

Beləliklə, heyvan “dili” onun hissləri, təbii tələbatı və instinktləri ilə bilavasitə bağlıdır. İnsanın dili heyvanlar aləmində təsadüf olunan belə rabitə vasitələrindən öz mahiyyəti, əmələ gəlməsi və inkişafı etibarlı ilə fərqlidir.

İnsanın keçirdiyi hisslər, təbii tələbatı və s. haqqında xəbər verməsi onun dilinin ayrıca, bəlkə kiçik bir sahəsinin vəzifəsidir. İnsanın dili əmək prosesində və bu proseslə bağlı olaraq insan cəmiyyətinin əmələ gəlməsi nəticəsində təşəkkül etmişdir.

Dilin əmələ gəlməsi insan şüurunun yaranmasında həlledici rol oynamışdır. F. Engelsin göstərdiyi kimi, “Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə aydın nitq iki ən başlıca amil olmuş və bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir”. Beləliklə, şüurun sonrakı inkişafı üçün imkan yaranmışdır. İnsanlar ictimai əmək fəaliyyəti prosesində cisimləri söz vasitəsi ilə ifadə edir, onları başqa cisimlərdən fərqləndirir, cisim və hadisələrin mühüm əlamətlərini ümumiləşdirirlər. İnsan yaratdığı məfhumları və s. sözlə ifadə etdiyi üçün sonradan onlarla əməliyyat aparmaq imkanı əldə edilir. Sözüün sayəsində duyğu, qavrayış, təsəvvür və s. proseslərin məzmunu insan üçün obyektiv şəkildə meydana çıxır. Buna görə də insan cisim və hadisələri, heyvanlardan fərqli olaraq, sadə formada duyub qavramır. O, cisim və hadisələri sözlə ifadə etməklə öz təəssüratının məzmununu dərk etmək imkanı əldə edir, başqa sözlə, xarici aləmi şüurlu surətdə əks etdirir.

Bu inikas həm də onda ifadə olunur ki, insan öz qarşısına müəyyən məqsəd qoyaraq fəaliyyətini həmin məqsəddə təbii etdirir. Beləliklə, insan fəaliyyəti şüurludur. Bu, insan fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edir.

Hər hansı əməkdə müəyyən bir məhsul əmələ gətirilir. İnsan, məhsulu qabaqca obraz kimi təsəvvür etməzsə, onu hasil də edə bilməz. Əgər qarşıya müəyyən bir məhsulu əmələ gətirmək məqsədi qoyularsa, insanın həmin məqsəddə nail olmasından ötrü hər bir hərəkəti müvafiq tərzdə icra edirlər. K.Marks göstərir ki, “hörümçək də toxucunun işini xatırladan bir iş görür, bal arısı da şan qayıрмаq məharəti ilə bəzi memarları utandırır. Lakin lap əvvəldən ən pis memarla ən yaxşı bal arısı arasında bir fərq vardır ki, memar hələ mumdən şam düzəltməzdən əvvəl bunu öz beynində düzəldib hazırlamış olur.

Əmək prosesinin sonunda əldə edilən nəticə, hələ proses başlamazdan əvvəl xəyalən, yəni işçinin təsəvvüründə mövcud olur”.

İnsan sözün iştirakı ilə nəinki qarşısına məsəd qoyur, həm də fəaliyyətini yoxlayır, ona nəzarət edir, özünə hesabat verir. Bu, təsadüfi deyildir. Söz, bir qıcıqlandırıcı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Söz, siqnallar siqnalı kimi konkret cisim və hadisələri ifadə edir. Sözü eşidərkən onun ifadə etdiyi konkret cisim və hadisələrin surətləri yaranır. Bu surətlər əmələ gələrkən biz onları ifadə edən sözləri daxilən təkrar edirik. Bu qayda ilə də söz haqqında özümüzə hesabat verərək, sözü anlayırıq.

Sözün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, müəyyən cisim və hadisələrdə mövcud olan ümumi bir xassə və ya cəhəti ayırır onları ifadə etmək, ümumiləşdirmək imkanı verir. İnsan cisim və hadisələri ümumiləşdirməklə xarici aləmi daha dolğun, daha tam əks etdirir.

Söz vasitəsi ilə olan təsirlər bütün başqa təsirlərdən bir mühüm xüsusiyyətlə də fərqlənir. Söz nəinki insanın fərdi təcrübəsini, həm də bütün bəşəriyyətin, bütün xalqın idrak fəaliyyətinin nailiyyətlərini əks etdirir. Bu mənada da insan öz nitqində yalnız özünün şəxsi təcrübəsinə deyil, həm də bütün bəşəriyyətin təcrübəsinə istinad edir. İnsan bu yolla hazır anlayışlara, məlumata, biliklərə yiyələnir və onları özünün idrak fəaliyyətində nəzərə alır. Buna görə də insanın ictimai təcrübəni mənimsəməsi onun şüurunun inkişafında mühüm amillərdən birinə çevrilir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, şüur maddi aləmin insan beynindəki inikasının yüksək formasıdır. Şüurun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. İctimai varlığın inkişafı olan şüur insanların ictimai-tarixi həyat şəraitinin dəyişməsi ilə dəyişib inkişaf edir.

Şüur özünün mənşəyi və mahiyyəti etibarlı ilə ictimai hadisədir. İnsan şüurunun əsas xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, əməyin

kollektiv, başqa sözlə, ictimai xasiyyət daşımaları ilə izah olunur. İctimai varlıq olan insanın şüuru ictimai həyatı əks etdirir.

Hər bir adamın şüuru onun özünə məxsus olduğu üçün fərdi şüurdur. Lakin onun məzmunu ictimai şüurla – cəmiyyətin siyasi, fəlsəfi, estetik, hüquqi, əxlaqi baxışları, elmi nəzəriyyələri, eləcə də müxtəlif ictimai siniflərin psixologiyası və s. ilə şərtlənir.

Fərdi və ictimai şüurun özünə məxsus xüsusiyyətləri olsa da, onlar vəhdət təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, fərdi və ictimai şüur eyni mənbəyə malikdir: ictimai varlıq həm fərdi şüuru, həm də ictimai şüuru müəyyən edir. Cəmiyyətin varlığı, onun maddi həyat şəraiti necə olursa həmin cəmiyyətin ideyaları, nəzəriyyələri, siyasi baxışları və siyasi təsisatı da elə olur. Buna görə də cəmiyyətin maddi həyat şəraiti, maddi nemətlərin istehsalı üsulu dəyişdikdə şüurun da məzmunu dəyişir.

Sinifli cəmiyyətdə insanların şüurunun məzmunu da sinfi səciyyə daşıyır. Çünki cəmiyyətin hər bir üzvü öyrənmə yolu ilə və özünün əmək fəaliyyətində ictimai şüurun məzmununu mənimsəyir. Sosializm və kommunizm cəmiyyətində belə sinfi xüsusiyyətlər aradan qalxır və insan şüuru kommunizm ideologiyasına yiyələnir.

Sov.İKP Proqramında göstərilirdiyi kimi, “Sosializm şəraitində və kommunizm cəmiyyəti quruculuğu şəraitində, kortəbii iqtisadi inkişaf öz yerini istehsalın və bütün ictimai həyatın şüurlu təşkilinə verdiyi və nəzəriyyənin hər gün təcrübədə həyata keçirilməkdə olduğu bir zamanda sovet cəmiyyətinin bütün zəhmətkeşlərində elmi dünyagörüşünün yaranması ən böyük əhəmiyyət kəsb edir; bu dünyagörüşünün əsası fəlsəfi, iqtisadi və ictimai-siyasi baxışların bitkin və müntəzəm sistemi olan marksizm-leninizmdən ibarətdir. Partiya, bütün əhalini elmi kommunizm ruhunda tərbiyə etmək vəzifəsini qarşısına qoyur və çalışır ki, zəhmətkeşlər dünya inkişafının gedişini və gələcəyini dərinlən başa düşsünlər, ölkənin daxilində və beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri düzgün anlasınlar, şüurlu surətdə kommunistcəsinə həyat qursunlar. Hər adamın hərəkətində, hər

kollektivin və hər təşkilatın fəaliyyətində kommunizm ideyaları kommunistcəsinə əməllərlə üzvi surətdə əlaqələnməlidir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, şüur özünün inkişafı prosesində cəmiyyətin ictimai həyat şəraitindəki dəyişikliklərdən bir qədər geri qalır. Ölkəmizdə bəzi adamların şüurunda kapitalizm qalıqlarının hələ də yaşaması bununla izah olunur. Belə qalığa misal olaraq bəzi adamların bir sıra mənfi xarakter əlamətlərini, onların şüurunun məzmununda kommunist cəmiyyətinə yabancı olan məfkurə əlamətlərini (dini qalıqlar, köhnə adətlər, köhnə baxışlar və s.) qeyd etmək olar. Bunlarla müxtəlif yollarla mübarizə aparmaq cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biridir. Kommunizm cəmiyyətinə xas olan şüurun əmələ gəlməsində, şüurun kapitalizm qalıqlarından azad edilməsində təlim-tərbiyənin həlledici rolu vardır.

Sov.İKP Proqramında göstərildiyi kimi, yeni insan kommunizm quruculuğunda fəal surətdə iştirak etmək prosesində, iqtisadi və ictimai həyatda kommunizm prinsiplərinin inkişafı prosesində, partiyanın, dövlətin və ictimai təşkilatların bütün tərbiyəvi iş sisteminin təsiri altında yetişir. Cəmiyyət üzvlərinin plana uyğun təşkil olunmuş birgə əməyi, dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə olunmasında onların gündəlik iştirakı, kommunist münasibətləri olan yoldaşcasına əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım münasibətlərinin inkişafı, insanların şüurunun dəyişilib kollektivçilik, əməksevərlik və insanpərvərlik şüuru olmasına doğru aparır

*Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik.
III fəsil: Psixikanın inkişafı. Bakı 1964.*

Nitq

§ 1. Nitq və dil haqqında anlayış

Nitq, insana məxsus fəaliyyət olub, dil vasitəsi ilə ünsiyyət prosesidir. İnsan nitqinin başlıca xüsusiyyəti onun hecalara bölünməsidir. Nitqin ayrı-ayrı ünsürləri olan səslər və hecaların birləşməsi nəticəsində sözlər, cümlələr əmələ gəlir. Bu xüsusiyyət adama nitq vasitəsi ilə öz fikrini ifadə etmək imkanı verir.

Təfəkkür bilavasitə nitq ilə bağlıdır. Nitqli ünsiyyət zamanı adam öz fikrini başqası üçün anlaşılıq etməkdən ötrü lazımı sözləri ayırır, onları qrammatik qayda üzrə əlaqələndirir və nitq üzvləri vasitəsi ilə tələffüz edir. Dinləyən adam isə həmin nitqi qavrayıb onda ifadə olunan fikri anlayır və müəyyən tərzdə fəaliyyət göstərir. Bunu yazılı nitq haqqında da demək olar.

Nitq danışan və eşidən adamlar arasında əlaqə yaratmaqdan ötrü onların hər ikisi üçün ümumi olan cəhətə malik olmalıdır. Bu, dildir. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Dili xalq yaratmışdır. Hər xalqın özünə məxsus milli dili vardır. Dilin varlığı üçün ayrı-ayrı şəxslərin olması heç də şərt deyildir. Lakin yaradıcı şəxsiyyətlər – böyük ədiblər, şairlər, ixtiraçılar, alimlər dilə yeni sözlər və söz tərkibləri daxil etməklə onun inkişafında iştirak ediblər.

İnsan öz nitqində nəyi isə istəyir, tələb edir, öyrənir, məsləhət görür, əmr edir və ya göstəriş verir. Bu qayda ilə dildə iki vəzifə aşkara çıxır: 1) məlumat vermə; 2) fəaliyyətə təhrik etmə.

Məlumat vermə cismi və ya hadisəni adlandırma və müəyyən fikri ifadə etmə hallarında təzahür edir. “Uşaq” və “uşaqlar oynayır-lar” ifadələri buna misal ola bilər. Biz bu sözləri deyərkən hər iki halda müəyyən məlumat veririk. Lakin “uşaq” sözünü deyərkən biz hələ uşaq haqqında müəyyən bir fikir söyləmirik. Sözlər ayrılıqda götürüldükdə nəinki cisimlərin, həm də müxtəlif hadisə və hərəkətlərin adlarını ifadə edir. “Uşaqlar oynayır-lar” cümləsində isə biz

uşaqlar haqqında müəyyən bir fikir söyləyirik ki, bu da nitqin məlumat vermə vəzifəsinin ikinci mühüm cəhətini təşkil edir. Nitqin məlumat vermə vəzifəsinin hər iki cəhəti ünsiyyət prosesində adətən birlikdə təzahür edir.

Fəaliyyətə təhrik etmə də nitqin əsas vəzifəsidir. “Uşaqlar oynayın!” cümləsində biz öz istəyimiz haqqında sadəcə olaraq məlumat vermir, müəyyən fəaliyyətə təhrik edirik. Nitqin hər iki vəzifəsini həyata keçirmək üçün müəyyən dil qanunlarına - dilin qrammatik qaydalarına əməl olunmalıdır.

§ 2. Nitqin qavranılması və anlaşılması

Sözlər yaş, danışığı tərzini və s. etibarını ilə müxtəlif şəxslər tərəfindən tələffüz edilsə də, onları həmin dili bilən adamlar qavrayırlar. Çünki onlar, sözlərin hansı yüksəklikdə deyilməsindən asılı olmayaaraq, səsləri fərqləndirməyi bacarırlar. Səsləri fərqləndirmədən sözləri qavramaq və anlamaq mümkün deyildir. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün qeyri-ana dilinin mənimsənilməsinə aid bəzi cəhətləri qeyd edək.

Hər hansı bir başqa dilə yiyələnmiş adam həmin dilə xas olan səsi düzgün tələffüz etməyi bacarmırsa, onu başqa oxşar səslərdən fərqləndirib qavraya bilmir. Məsələn, rus dilini bilməyən azərbaycanlı həmin dilə məxsus “ç” səsini ya “s” ya da “ts” kimi qavrayır, “çirk” və “çirkul” sözlərini “sirk”, “sirkul”, yaxud “tsirk” və “tsirkul” kimi tələffüz edir. Azərbaycan dilini bilməyən rus isə “ə”, “ç” kimi səsləri öz dilinə məxsus “e”, “a”, “dj” kimi, məsələn, “Əli” sözünü “Ali” və ya “Eli”, “cümlə” sözünü “djumla”, “djumle” kimi tələffüz edir.

İkinci dilə yiyələnərkən eşitmənin həmin dilə məxsus səslərə alışması zəruridir ki, bu da bilavasitə ünsiyyət prosesində yaranıb inkişaf edir.

Səsləri fərqləndirmə bacarığı nitq təcrübəsi prosesində təşəkkül tapır. Nitqə yiyələnərkən səslərin təhlil və tərkibi o dərəcədə

dəqiqləşir ki, biz hətta bir-birinə çox yaxın olan səsləri belə asanlıqla fərqləndirə bilirik. Məsələn, gəl-kəl; dağ-tağ; qal-kal; kimi kəlmələri biz müxtəlif sözlər kimi qavrayır və tələffüz edirik. Hətta heca daxilində səs dəyişilərkən, məsələn, “d” səsi “t” kimi tələffüz edilərkən, yaxud iki söz eyni şəkildə deyilərkən belə biz onları düzgün qavraya bilirik.

Bu xüsusiyyətləri sadəcə olaraq səsləri fərqləndirmə bacarığı ilə izah etmək mümkün deyildir. Burada başqa amillər də mühüm rol oynayır.

Hər söz müəyyən cisim, hadisə və ya hərəkətin signalıdır. Buna görə də, biz hər hansı bir sözü eşidəndə onu mənasına görə başqa sözlərdən fərqləndiririk. Bu isə cümlə və mətn daxilində mümkündür. Sözlərin mənasının anlaşılması üçün ahəngin, nitqin tələffüz xüsusiyyətlərinin də əhəmiyyəti böyükdür. Ahəng, nitqdə ifadə edilən məzmun insanın münasibətini-rəğbət, nifrət, qəzəb və s. hisslərini əks etdirir. Bundan başqa, ahəng danışmağa müxtəlif mənə verə bilər. Məsələn, “Uşaq tapıldı” cümləsi, ahəngdən asılı olaraq, bir halda itmiş uşağın, digər halda hər hansı bir uşağın tapıldığını bildirir; başqa halda isə bu, ahəngi dəyişmək yolu ilə sual cümləsi ola bilər.

Beləliklə, deyə bilərik ki, nitqi qəbul etmək üçün bir tərəfdən səsləri təhlil-tərkib etmək, onları fərqləndirmək lazımdır. Bu, nitqin qavranılmasıdır. Digər tərəfdən isə, sözləri mənə cəhətdən təhlil və tərkib etmək zəruridir. Bu da nitqin anlaşılmasıdır.

Nitqin qavranılması və anlaşılması qarşılıqlı əlaqədədir. Nitqi anlamaq üçün sözləri qavramaq lazımdır. Nitqin anlaşılması isə, öz növbəsində, sözləri daha dəqiq qavramaq imkanı verir.

§ 3. Nitq mexanizmi

İnsan nitqi səslərdən təşəkkül edir. Səslərin əmələ gəlməsində insanın qırtlağındakı səs telləri, onları ehtizaza gətirən hava axını və səs ucaldan cihaz iştirak edir.

Mərkəzi sinir sisteminin, xüsusən baş beyin böyük yarımkürələri qabığının tənzim və idarəedici fəaliyyəti sayəsində həmin mürəkkəb cihazların işi bir-biri ilə əlaqələndirilir ki, nəticədə danışmaq mümkün olur.

Beyin qabığında nitqin hərəkət, eşitmə və görmə sahələri vardır. Hərəkət sahəsi qabığın alın hissəsinin aşağı qırışıqında, eşitmə sahəsi gicgah payında, görmə sahəsi isə peysər nahiyəsində yerləşmişdir ki, bunların arasında mürəkkəb və qarşılıqlı rabitə mövcuddur. İnsan nitqinin tələffüz mexanizmini aydın təsəvvür etməkdən ötrü insanla meymunun ağız və udlağının şəkillərini müqayisə edək.

Göründüyü kimi, meymunun ağız və udlağı arasında ensiz bir yol vardır. İnsanda isə ağız boşluğu bilavasitə udlağa keçir. Udlaq yuxarı hissədə burun boşluğuna bağlıdır. Bu qayda ilə aşağıda qırtlaq olan və yuxarısı burun boşluğuna keçən udlaq borusu səslərin verilməsində iştirak etmir. Qırtlaqda olan səs tellərinin buradan keçən havanın təsiri ilə bağlı olaraq ehtizazı nəticəsində əmələ gələn səs yalnız ağız boşluğunda qüvvətlənir və ya zəifləyir. Hecalara bölünmə meymun ağızı və udlağı tərkibində heç də əmələ gəlmir. İnsan ağızı və udlağının şəklinə baxanda aydın görünür ki, asanlıqla dəyişə bilən boşluqdan ibarət olan udlağın həcmının böyüyüb-küçülməsinə bir tərəfdən dilin vəziyyəti, digər tərəfdən də damağın yumşaq hissəsinin genişləniş-daralması və ya qalxıb-düşməsi səbəb olur. Bunun da nəticəsində udlağın yuxarı hissəsinin həcmi, eləcə də burun boşluğu ilə rabitəsi dəyişilə bilər. Belə bir quruluşda olan udlaq qırtlağın üzərinə qoyulmuş nitq cihazının əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bununla birlikdə, nitq prosesində dodaq, dil, ağız, dəniz, döş qəfəsi (qabırğaarası əzələlər və diafraqma pərdəsi) iştirak edir.

Səsin əmələ gəlməsi vibrator adlı ehtizaz edən üzv ilə bağlıdır. Nitq səslərinin əmələ gəlməsi üçün insanın nitq aparatında iki cür vibratoru ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri qırtlaqda olan səs telləridir. Bu tellərin ehtizazı müxtəlif yüksəklikdə ton əmələ gətirir. Həmin tonlar nitqdəki “a”, “ö”, “o”, “u”, “i” və s. səslərdir. İkinci

vibrator müxtəlif səs-küylərin əmələ gəlməsində iştirak edir. “S”, “K” kimi kar səssizlər belə əmələ gəlir. “B”, “q”, “z”, “j” kimi cingiltili səsizlərin əmələ gəlməsində isə hər iki vibrator iştirak edir.

Səs tellərinin ehtizazı çox zəif sədanı əmələ gətirir. Bu səda ilə kişi, qadın və uşaq səsini fərqləndirmək olur, lakin nitq səslərini ayırd etmək mümkün olmur. Səda həmişə bir yerdə iştirak edən və udlaqdakı səs ucaldan cihazlarda gah iştirak edən, gah da iştirak etməyən burun boşluğunda gurlaşıb səs halını alır. Burun boşluğunun iştirakı “m”, “n” kimi səssizlərin tələffüzünü təmin edir.

Nitqin tələffüz mexanizmindən danışarkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Mərkəzi sinir sistemi tələffüzün nəzarət edilməsində də mühüm rol oynayır. Bu, iki yolla – hərəkət və eşitmə duyğusu vasitəsi ilə həyata keçirilir. İnsan “qapı” sözündə “p” əvəzinə “b” tələffüz etdikdə öz səhvini eşitmə yolu ilə müəyyən edir.

Bu cəhətdən son dövrün təcrübələri çox maraqlıdır. Qulaqlara eşitmə aparatı bağlayırlar. Adam danışdığı vaxt söylədiyi nitqi 0,2 saniyə təxirə salınmış dövrdə həmin aparatda eşidir. 0,2 saniyə təxminən bir hecanın tələffüz edilməsinin müddətidir. Bu qayda ilə həmin adam öz nitqini bir heca gecikərək eşidir. Nəticədə üzərində təcrübə aparılan şəxsin nitqində böyük miqdarda tələffüz səhvləri əmələ gəlir ki, o, bunları heç də təshih edə bilmir.

Bu, eşitmə nəzarətinin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu aydın şəkildə göstərir. Hərəkət duyğusu vasitəsi ilə nəzarət də nitq prosesində mühüm rol oynayır. “P” kar səssizdir. Onun tələffüzü zamanı səs telləri titrəmir. Cingiltili səssiz olan “b”-ni tələffüz edəndə isə səs telləri titrəyir. Bu halda beyinə məlumat gedir. Beyin səhvi islah etmək üçün nitq üzvlərinə yeni göstəriş verir.

Beləliklə, nitq prosesində beyindən nitq üzvlərinə nitq üzvlərindən isə beynə impulslar gedir. Bu sonuncuya əks rabitə deyilir. Əks rabitələr nitq nöqsanlarının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

§ 4. Nitqin növləri

Analizatorların iştirakına görə nitqin 3 növünü ayırırlar: eşidilən, tələffüz edilən və görülən nitq. Bunların üçü də xarici nitqdir. Daxili nitq zamanı isə insan öz-özünə, sanki “ürəyində” danışır. Bu, səssiz nitqdır. Nitqin növləri qarşılıqlı birlik halındadır. Başqasının nitqini dinlərkən onu yaxşı qavramaq üçün eşitdiyimiz cümlə və sözləri adətən öz-özümüə təkrar edirik. İ.P.Pavlov nitq üzvlərinin fəaliyyəti zamanı əmələ gələn hərəkət duyğusunu ikinci siqnal sisteminin özül tərkib hissəsi deyə qiymətləndirir.

Şifahi nitq söylənilən nitqdır. Bu nitq danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaradır. Şifahi nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın üz və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun və buna bəslədiyi mənfi və müsbət münasibətlərin anlaşılmasına yardım göstərir. Şifahi nitqdə səsin ahəngi və ifadəli hərəkətlərin iştirakı sayəsində eyni söz müxtəlif mənada ifadə edilib cürbəcür başa düşülə bilər. Məsələn, “Bu şəkil yaxşı çəkilməşdir” cümləsini deyiliş tərzindən asılı olaraq həm müsbət mənada, həm də istehza kimi başa düşmək olar. Üz və bədənin ifadəli hərəkətlərinin şifahi nitqin anlaşılmasında oynadığı rol bir də bundan görünür ki, hər hansı bir qeyri-ana dilini zəif bilən adam həmin dildə danışanın simasını görmədikdə onun nitqini bir az da qeyri-müəyyən qavrayıb, yaxşı başa düşə bilmir.

Şifahi nitq iki növdür: 1) dialoji; 2) monoloji.

Dialoji nitq iki və ya bir neçə adam arasında gedən nitqə deyilir. Bunun adı nümunəsi müsahibədir. Bu zaman dinləyən etiraz və suallara cavab verməklə müsahibəni davam etdirir. Dialoji nitq qabaqcadan hazırlanmamış müəyyən mövzu ətrafında gedir; hətta bəzən mövzu müsahibə zamanı dəyişib başqası ilə əvəz olunur. Dialoji nitqdə cümlə müəyyən hallarda elə ixtisar olunub öz tərkibini dəyişə bilər ki, bir kəlmə vasitəsi ilə müsahibədə iştirak edən şəxslər üçün məzmun aydın olar. Məsələn, müəyyən hadisə haqqında danışan adam o hadisənin bir əlaməti qarşıya çıxanda “gördüm”

sözünü dedikdə, bu kəlmə geniş bir fikir – “Görürsünüz ki, mənim dediyim düzgündür” fikrini ifadə edir.

Monoloji nitq zamanı danışan adam az-çox müddətdə müəyyən məzmunu şərh edir, başqaları isə onu dinləyirlər. Mühazirə, məruzə və s. monoloji nitqə misal ola bilər.

Dialoji nitqdən fərqli olaraq, monoloji nitqdə danışan şəxs izah edəcəyi mövzunu, məzmunu əvvəlcədən müəyyən plan üzrə düşünür.

Şifahi nitq zamanı danışan adam müəyyən fikri ifadə etməzdən əvvəl onu düşünür. Üz və bədənin ifadələri, hərəkətləri şifahi nitqin bütün növlərində eyni dərəcədə iştirak etmir. Məsələn, telefonla danışan vaxt ahəng xüsusiyyətləri müəyyən rol oynasa da, üz və bədənin ifadəli hərəkətləri görünür. Radio verilişində də belə olur. Televizor-da danışan zaman isə üz və bədənin ifadəli hərəkətləri də iştirak edir.

Şifahi nitqə canlı nitq də deyirlər. Bu nitqin rəvan getməsi üçün danışan adamın verəcəyi məzmunu aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması və dilin qrammatik qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi əsas şərtidir.

Nitqin digər növü yazılı nitqdir. Yazılı nitq yazı işarələri, hərflər vasitəsi ilə düzəkdir. Yazılı nitq dilə məxsus oxu və yazı qaydaları ilə bağlıdır. Oxu zamanı görünən hərflər səsə çevrilir. Yazıda isə, əksinə, səs hərflər şəklində ifadə olunur. Yazılı nitq istər tarix boyu, istərsə də fərdi inkişafda şifahi nitq əsasında əmələ gəlmişdir.

Şifahi və yazılı nitq aşağıdakı xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqlənir. Şifahi dialoji nitq zamanı çox vaxt müəyyən bir fikri geniş, ətraflı və rəbitəli surətdə aydınlaşdırmaq tələb olunmur. Bu, təsadüfi deyildir. Dialoji nitq prosesində müsahiblərin bir-birinə sual vermək və etiraz etmək imkanı vardır. Dialoji nitq zamanı onlar eyni şəraitdə olduqları üçün eyni hadisələri qavrayırlar. Buna görə də, müsahiblərin hamısı tərəfindən eyni vaxtda, eyni şəraitdə qavranılan cisim və hadisəni bütün təfərrüatı ilə aydınlaşdırmaq zərurəti meydana çıxmır. Bundan başqa, müsahiblərin üz və bədənlərinin ifadəli hərəkətləri də onların bir-birini asanlıqla başa düşmələrinə kömək edir.

Bu cəhətdən yazılı nitq şifahi dialoji nitqdən əsaslı surətdə fərqlənir. Yazılı nitq məsələni ətraflı və ardıcıl surətdə izah etməyi, hər şeyi axıra qədər əsaslandırmağı tələb edir. Bu xüsusiyyət müəyyən dərəcədə monoloji nitqdə də özünü göstərir.

Yazılı nitqin ətraflı və ardıcıl olması zərurəti ilə əlaqədar olaraq onun bir mühüm xüsusiyyəti meydana çıxır. Yazılı nitqi başqası üçün anlaşılıqı etməkdən ötrü onun üzərində dəfələrlə, inad və səylə işləmək lazımdır. Bu nitq mədəniyyətidir. Şifahi dialoji nitqə belə bir tələb verilmir. Müsahibə zamanı nitq üzərində az-çox geniş surətdə işləmək üçün imkan da yoxdur. Dialoji nitq nisbətən sürətli nitqdır. Nitq mədəniyyəti dialoji nitqdə aydın danışmaq, müsahibi axıra qədər dinləmək, müsahibinə etirazlarını və verdiyi sualları anlamaq bacarığında ifadə olunur.

Daxili nitq, nitq üzvlərinin eşidilməz hərəkətləri vasitəsi ilə öz-özünə fikirləşməklə birlikdə cərəyan edən nitqə deyilir. Müasir cihazlar belə hərəkətləri öyrənmək imkanı verir. Dil, dodaq və qırtlağa bağlanmış elektrodlar bu üzvlərdə hərəkət vaxtı əmələ gələn çox zəif elektrik cərəyanını qüvvətləndirib cihazlara verir və ossilloqraf adlanan müəyyən göstərici cihaz vasitəsi ilə qeyd edir. Bu qayda ilə aparılmış yoxlama göstərir ki, fikirləşmə vaxtı, məsələn, hesab məsələsi həll edərkən, müəllimin mürəkkəb sualına cavab üzərində fikirləşərkən nitq üzvlərində çox zəif hərəkətlər əmələ gəlir. Bu da daxili nitqin mövcud olduğunu təsdiq edir.

İnsan daxili nitqin köməyi ilə fikirləşərkən sözlərdən istifadə edir. Lakin nitqin başqa növlərinə nisbətən daxili nitq quruluşca qısa olur, cümlə adətən bir-iki sözdən ibarət olur. Başqa sözlə, fikir daxili nitqdə özünə məxsus formada ifadə olunur. Daxili nitqdə ifadə olunan fikri başqasına çatdırmaq üçün onu xarici nitqdə ifadə etmək lazımdır. Çünki fikrin insanın özü üçün aydın olan ifadəsi – daxili nitq ilə onun başqası üçün aydın olan ifadəsi – xarici nitq arasında mühüm fərq vardır.

Daxili nitqdən xarici nitqə keçmək nitq mədəniyyəti tələb edir. Nitq mədəniyyəti inkişaf etməmiş adamlar özləri üçün aydın olan fikri başqaları üçün anlaşılıqlı tərzdə ifadə etməkdə, müvafiq sözlər tapmaqda çətinlik çəkirlər.

Bunun başqa səbəbi də ola bilər. Bəzən fikir insanın özü üçün lazımı qədər aydın olmur. Fikri özü üçün ətraflı aydınlaşdırmadan onu başqası üçün izah etmək istədikdə də adam məntiqsiz, dolaşq bir tərzdə danışır.

Nitqin, passiv və fəal nitq olmaq üzrə də, iki növünü fərqləndirirlər. Passiv nitq dedikdə, başqasının nitqini dinləmək və ya yazdığını oxumaq prosesi nəzərdə tutulur. Fəal nitq isə, müəyyən bir fikri başqalarına yazılı və ya şifahi halda məlum etmək prosesidir.

§ 5. Nitqin əsas xüsusiyyətləri

Nitqin müxtəlif xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan nitqin məzmunluluq və anlaşılıqlılığını, təsirlilik və ifadəliliyini qeyd etmək olar.

Nitqin məzmunluluğu, onda istifadə olunan fikirlərdə təzahür edir. Nitqin məzmunluluğu onun məlumat vermə vəzifəsi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Nitqdə cisim və hadisə haqqında verilən məlumat hərtərəfli, dolğun olduqda belə nitqə məzmunlu nitq deyilir. Bu, insandan bir tərəfdən geniş bilik, digər tərəfdən həmin biliyi dürüst ifadə etmək, istilahlardan düzgün istifadə etmək məharəti tələb edir.

İstifadə edilən biliklərin dinləyicilər tərəfindən düzgün qavranılması üçün onun anlaşılıqlı olması zəruridir. Nitqin anlaşılıqlığı müxtəlif amillərlə şərtlənir. Nitqin anlaşılıqlı olması üçün danışan adam aydın və məntiqli danışmalı, şərh edilən müddəanı konkret nümunələr əsasında təhlil etməli, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almalı, yeri gəldikdə əyani vəsaitdən istifadə etməli, sözləri bir mənada işlətməli, eləcə də qrammatik qaydaları gözləməlidir.

L.N.Tolstoy nitqin anlaşılıqlı olmasından danışarkən qeyd etmişdir ki, “anladığın bir şeyi başqalarının da sənə kimi anlaması üçün, onu sözlərlə ifadə etmək ən çətin bir işdir və həmişə lazım və

mümkün olan ifadəyə hələ nail olmadığını hiss edirsən”. Bu, yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir. Nitqin anlaşıqlı olması dinləyicilərin hazırlıq səviyyəsindən də asılıdır. Dinləyicinin mövzuya aid lazımı biliyə malik olması, məruzəni və ya mühazirəni axıra qədər dinləməyi bacarması bu cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Nitqin təsirliliyi, onun fəaliyyətə təhrik etmə vəzifəsi ilə əlaqədardır. Nitq özünün bu vəzifəsinə görə həm də insanların bir-birinə təsir etmə vasitəsidir. Nitqin təsirliliyi müxtəlif şəkillərdə inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, xahiş, göstəriş, tapşırıq, təlimat, əmr, qadağan kimi təzahür edir. Bütün bu hallarda danışan dinləyəni müəyyən fəaliyyətə təhrik edir, onda cisim və hadisələrə müəyyən münasibət yaradır, onun şüuruna təsir edir. Bu, təsadüfi deyildir. Nitqin təsirliliyi, hər şeydən əvvəl, onun ideya məzmunundan asılıdır. Bundan başqa, danışanın səmimiyyəti, nitqin aydın və inandırıcı olması onun təsirliliyini şərtləndirən amillərdəndir. Bu cəhətdən nitqin ifadəliliyi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Danışan və ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi məzmunu münasibətini də ifadə edir. Nitqin ifadəliliyi dedikdə, məhz onun bu cəhəti nəzərdə tutulur.

§ 6. Uşaqlarda nitqin inkişafı

Uşaq anadan olarkən qışqırır. Səs reaksiyası anagəlmə bir xüsusiyyətdir. Səs tələffüzlə əlaqədar olaraq qırtlaq və səs tellərinin yığılıb-açılması nəticəsində əmələ gəlir. Lakin bu səs ilk günlər çağanın heç bir halını ifadə etmir. Bir qədər sonra həssas ana, uşağın səsləri arasındakı fərqlərlə onun ac olduğunu, yerinin narahatlığını, sancıldığını və ya bədəninə başqa bir yerinə ağrıdığını müəyyən edə bilir.

2 aylıq çağa qığıldamağa başlayır ki, bu 8-10 aya qədər davam edir. Qığıldama nitq üzvlərinin müəyyən uyğunluqla işlədiyini göstərən əlamətdir. 2-3 aylıq çağa anasının səsini başqalarının səsindən ayırır. 8 aylıq körpə isə səsin acıqlı və xoş rəftarı ifadə edən ahənglərini fərqləndirə bilir. Onunla acıqlı danışanda dodaqla-

rını büzüb ağlamsınır, xoş dindirəndə təbəssüm edir. 1 yaşa çatmış körpə ilk sözü “də-də”, “nə-nə”, “ma-ma” kimi tələffüz edir. Lakin bu sözlər hələ müəyyən cisim və təlabatı ifadə etmir. Uşaq eyni sözlə bir halda müəyyən şey istədiyini, digər halda qucağa götürülməsini və ya bir yerinin ağradığını ifadə edir. Sonra da sözün tələffüzü müxtəlif təhriflərlə davam edir.

Yaş yarımında olan uşağın nitqində 10-15 söz olduğu halda, bu lüğət ehtiyatı 2 yaşında-300, 3 yaşında-1000, 4 yaşında-2000, 5 yaşında -2500 sözə qədər çatır. Azərbaycan uşaq bağçasının böyük qrupunda uşaqların nitqinin müxtəlif cəhətdən öyrənilməsi göstərir ki, onların lüğət ehtiyatı 3568 sözə qədər çatır. Uşaq bu miqdarın təxminən yarısını sərbəst olaraq işlədir, digər yarısını bilirsə də işlətmir, yəni həmin sözlər onun passiv lüğətinə daxil olur. Bu yaşdakı uşaqların lüğətinə daxil olan 2597 söz nitq hissələrinə görə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bunlardan 1400-ü isim, 500-ü fel, 1800-ü sifət olub, 363-ü başqa nitq hissələrinə aiddir.

Səslərin uşaq tərəfindən fərqləndirilməsi onların tələffüzünün inkişafı ilə birlikdə davam edir. Səslərin tələffüzünün inkişafı uşağı əhatə edən adamların nitqindən çox asılıdır. 3 yaşa qədər uşağın nitqində “r-l”, “ş-j” kimi səslər tələffüz zamanı adətən qarışdırılır. 4 yaşına çatanda uşaq ana dili səslərini aydın tələffüz edə bilmirsə, onun nitqindəki tələffüz nöqsanını aradan qaldırmaq üzərində xüsusi tərbiyəvi iş aparmaq lazımdır. Unudulmamalıdır ki, uşağı tərbiyə edən yaşlıların öz nitqini uşağın tələffüzünə oxşatmaları heç də onun nitqinin inkişafına yardım etmir, əksinə mane olur.

Məktəbə gələn 7 yaşlı uşaq ana dilinə malik nitqə olduğu həyat təcrübəsi səviyyəsində yiyələnmiş olur. Məktəb təlimi prosesində şagirdin nitqi məqsədə müvafiq olaraq inkişaf etdirilir və o, nitqi şüurlu surətdə mənimsəyir; yazılı nitqə, onun qanunauyğunluqlarına, nitq mədəniyyətinə yiyələnir.

*Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik.
IX fəsil: Nitq. Bakı 1964.*

Temperament

§ 1. Temperament haqqında anlayış

İnsanlar müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bunların arasında insanın psixi fəaliyyətini dinamik cəhətdən səciyyələndirən xüsusiyyətlər mühüm yer tutur. Dinamik xüsusiyyətlər dedikdə, insanın hərəkətlərinin və psixi proseslərinin cərəyan etmə sürəti, qüvvəsi və davamlılığı ilə fərqlənən cəhətlər nəzərdə tutulur.

Hələ qədim zamanlarda bu xüsusiyyətləri təsnif edərək dörd temperament tipini – sanqvinik, melankolik, xolerik və fleqmatik temperamentə ayırmışlar. Bu dörd tipə yunan və latın sözləri əsasında verilən adlar indi də bütün dillərdə işlədilir.

Qeyd etdiyimiz temperament tiplərinin xüsusiyyətlərini canlı nümunələr əsasında daha yaxşı təsəvvür etmək olar.

Aliyə çox mütəhərrik bir qızıdır. Onun üzünün ifadəli hərəkətləri zəngindir. O, yoldaşları ilə çox asanlıqla dost olur, verilən tapşırıqları həvəslə qəbul edir, lakin axıra qədər yerinə yetirməyib tez unudur. Dərs ilinin əvvəlində yeni təşkil edilən ədəbiyyat, dram və tarix dərnlərində iştirak etmək üçün şagirdlər siyahıya alınır-dılar. Aliyə hər üç dərnyə yazıldı. Ondan soruşanda ki, “Hansı dərnyə yazılmaq istəyirsən?” Hər üçündə də iştirak etmək istədiyini hərarətlə söylədi. O, “Dərsin, işlərin necədir?” sualına, adətən gülümsəyərək “Çox yaxşıdır”- deyə dərhal cavab verir. Halbuki heç də həmişə yüksək qiymət almır. Məktəbdən gələn kimi aldığı əla iymətlər haqqında anasına məlumat verir. Doğrudur, pis qiymətlərini də gizlətmir, lakin onların haqqında xəbər verərkən heç də kədərlənmir və əlavə edir ki, “Bu, təsadüfidir”. Ona qəlbinə toxunan bir söz deyiləndə bəzən ağlayır, lakin tez də ovunur. Əhvalı çox vaxt şən və gümrəhdır. Bir işdən başqa işə asanlıqla keçə bilir.

Çoxdanışandır. Müəllim çox vaxt “Aliyə, qulaq as”, “Yerində sakit otur!” və s. bu kimi sözlərlə onun dərs vaxtındakı mütəhərriqliyinin qabağını almağa məcbur olur. Belə sözləri eşidərkən Aliyə dərhal sakitləşir, diqqətini müəllimə cəlb edir, amma bir qədər sonra yenə də dərs intizamını pozur.

Nəzərdən keçirdiyimiz xasiyyətnaməni təhlil edərkən, bu uşağın ümumi və mühüm xüsusiyyətləri kimi onun mütəhərriqliyini, çevikliyi, xarici aləmdən olan təsirlərə tez cavab verməsini, xoş olmayan hadisələri və müvəffəqiyyətsizlik hallarını səthi keçirdiyini, dərinə mütəəssir olmadığını, əhvalının asanlıqla dəyişdiyini, keçirdiyi hisslərin üzünün ifadəli hərəkətlərində aydın əks olduğunu göstərmək olar. Sanqvinik temperament tipi bu xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir.

Başqa bir şagirdin – Sonanın temperament xüsusiyyətlərinə diqqət edək. O, xəyala dalan, çox vaxt düşünərkən nədənsə pəncərəyə və yaxud başqa bir şeyə baxan, oynamaqdan boyun qaçıran bir uşaqdır. Adətən susan və az danışan bu qız ona verilən hər bir tələbi qəbul edib yerinə yetirir; o tez inciyəndir, ehtiyatsızlıqla deyilən hər söz onun qəlbinə dəyir və bu incimə yadından uzun müddət çıxmır. Sonanın keçirdiyi hisslər üzünün hərəkətlərində zəif ifadə olunur. O, sirlərini və əhvalını yoldaşlarına bildirməz; müəyyən bir qydaya öyrəndikdən sonra onun dəyişdirilməsini heç istəmir. Biliyi başqa şagirdlərdən aşağı olmsa da, Sona öz qüvvəsinə və imkanlarına heç də inanmır; ona elə gəlir ki, verilən tapşırığı yerinə yetirə bilməyəcəkdir. Aldığı pis qiymətlərdən çox mütəəssir olan Sona belə hallarda adətən dərin hisslər keçirir. Lakin bu hisslər, demək olar ki, xarici ifadəyə malik olmur. Hərəkətləri zəifdir. Məktəbdə təşkil edilən dərnəklər haqqında məlumat verilərkən o, Aliyədən fərqli olaraq, dərnəklərin heç birinə yazılmamışdı. Bunun səbəbini soruşduqda “Mən bəlkə o dərnəklərdə işləyə bilmərəm” – deyər cavab verdi. Sınıfda özünü sakit aparır. Ancaq başqa uşaq onu çağıranda və ya ona bir söz deyəndə ona cavab verir.

Hərəkətlərin astalığı; hisslərin zahirdə az əks olunub, daxildə dərin izlər buraxması, üzünün ifadəli hərəkətlərinin zəifliyi, yüksək emosional oyanıqlıq, əhvalın sabitliyi, kənar təsirlərə zəif cavab vermə bu şagirdin temperamneti üçün səciyyəvidir. Bunlar melanxolik temperamentın əsas xüsusiyyətləridir.

Almazın temperamentində başqa xüsusiyyətlər vardır. Bu qız çox mütəhərrikdir. Hər işə qızgınlıqla girişir və onu yerinə yetirə bilib-bilməyəcəyini nəzərdə tuta bilmir. Hərəkətləri cəld və coşqundur. Asanlıqla özündən çıxır. Hirsələnəndə müvazinətini saxlaya bilmir. Dərs materialını çox tez qavrayıb düzgün mənimsəyə bilir; lakin cavablarını dərindən düşünmədiyi üçün səhvləri də olur. Müəllim onu “Tələsmə!”, “Fikirləşib cavab ver!” – deyə sakitləşdirməyə daim məcbur olur. Sınıfdə çoxlu sual verən şagirdlərdəndir. O, yaxşı qiymətlərindən vəcdə gəlir, pis qiymətlər aldıqda isə qəzəblənir. Hər işi cəld yerinə yetirir. Bir, və ya bir neçə dərnəkdə iştirak edir, onların fəal və canyandıran üzvlərindən olur.

Belə şagirdlərin əsas xüsusiyyətlərini qeyd edərkən, onların mütəhərriqliyini, çevikliyini, hər işə ehtirasla girişdiklərini, lakin müvazinətsiz və coşqun olduqlarını, əhvallarının kəskin dəyişməsi ilə bərabər dərinliyini, üz və bədəninin ifadəli hərəkətlərinin aydın və zəngin olduğunu qeyd etmək mümkündür. Bu xüsusiyyətlər xolerik temperament tipinə aiddir.

Qəmər isə, bunlardan fəqli olaraq, başqa xüsusiyyətlərə malikdir. Bu qız ağır hərəkət edən, sanki tənbel bir uşaqdır. Lakin yaxın tanışlıq onun heç də tənbel olmadığını göstərir. Qəmərin də danışiq sürəti ağırdır, lakin ardıcıl və dəqiqdir. O, intizamı sevir. Dərsə laqeyd münasibət bəsləyir, cavab vermək üçün barmağını öteri qaldırır. Cavab üçün çağrıldıqda isə dərsi bildiyi məlum olur. Mübahisəyə girişən deyil, çox vaxt danışmır. Yerişi də ağır və yavaşdır. Yoldaşlarına toxunmaz, hər şeyə cavab verməz. Sınıfdə çox sakitdir. Başqa şagirdlər söz və ya hərəkətlə toxunmaqla onun sakitliyini poza bilmirlər. Əhvalı sabitdir; əgər bu gün şəndirsə,

şənliyi çox davam edir. Əhvalı tədricən və sakit dəyişir. Yeni dərs materialını ağır qavrayır, lakin biliyi dərin mənimsəyib möhkəm yadda saxlayır. Müəllimin məsləhəti ilə müvafiq bir dərnəyə yazılır və orada müntəzəm olaraq iştirak edir.

Deməli, Qəmərdə psixi proseslər ağır sürətlə cərəyan edir. Onun hərəkətləri asta və sakitdir. Üzünün hərəkətləri az ifadəli, hissi oyanıqlığı səthi və zəifdir. Bütün bunlar fleqmatik temperament tipi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdir.

Temperament tiplərini dörd qız nümunəsi əsasında təsvir etdik. Lakin göstərmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlər cinsi əlamətlərlə bağlı deyildir. Aliyə, Sona, Almaz və Qəmərin nəzərdən keçirdiyimiz temperament tipi ayrı-ayrılıqda bütün şagirdlər üçün nümunə ola bilməz. Sinifdəki şagirdləri qeyd etdiyimiz temperamentlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri cəhətdən təhlil etsək, aydın olur ki, onların çoxunda yalnız bir temperament tipinin deyil, başqa temperamentlərin də xüsusiyyətlərinə təsadüf olunur.

Təmiz temperament tipi, demək olar ki, mövcud deyildir. Hər bir şəxsdə müxtəlif temperament tipinə aid xüsusiyyətlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin onların içərisində bu və ya digər temperament tipi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər üstünlük kəsb edir. Bu mənada adamlardan birinin sanqvinik, digərinin melankolik, üçüncüsünün xolerik, dördüncüsünün isə fleqmatik temperamentinə malik olduğunu deyirik.

Heyvanların sinif fəaliyyətini laboratoriya şəraitində öyrənərkən müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif heyvanlar eyni təsirlərə eyni şəkildə cavab vermir. Bu cəhətdən heyvanlarda da fərdi fərqlər mövcuddur. Psixi fəaliyyətin fizioloji əsaslarına həsr olunmuş fəsildə göstərildiyi kimi, İ.P.Pavlov şərti reflekslər üsulu vasitəsi ilə heyvanların ali sinir fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını, eləcə də onun fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Adi şəraitdə bir-birindən kəskin fərqlənən çox mütəhərrik və ağır hərəkət edən, sərt və ya qorxaq olan itlərdə laboratoriya şərai-

tində şərti reflekslər yaradarkən onların bir qismində qüvvətli qıcıqlara şərti refleks asanlıqla əmələ gəlsə, bəzində belə şərti refleks yaratmaq çox çətin olur; qüvvətli qıcıqlar verəndə heyvan qorxur, büzüşür və özünü qoruyur. İ.P.Pavlov müxtəlif qıcıqların təsiri ilə şərti reflekslərin əmələ gəlməsi, ləngiməsi və s. zamanı özünü göstərən xüsusiyyətlərin təhlili əsasında ali sinir fəaliyyəti tiplərini müəyyən etmişdir.

İ. P. Pavlov ali sinir fəaliyyəti tiplərini əsas sinir proseslərinin – oyanma və ləngimənin xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmişdir. Oyanma və ləngimə prosesləri özlərinin üç mühüm xüsusiyyəti – qüvvəsi, müvazintəliyi və mütəhərrikliyi etibarlı ilə fərqlənir.

İstər oyanmanın, istərsə də ləngimənin qüvvəsi dedikdə, sinir hüceyrəsinin iş qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bir sıra hallarda heyvanlarda çox qüvvətli qıcıqların təsiri ilə əmələ gələn oyanma və ya ləngimə sinir hüceyrəsində müəyyən tərzdə davam edir. Məsələn, itdə orta səviyyəli səslərə həm şərti refleks əmələ gətirmək, həm də mövcud refleks ləngitmək olar. Çox qüvvətli səsə, məsələn, avtomobil signalı səviyyəsində olan səsə istər şərti refleks, istərsə də müxtəlif ləngiməni yalnız o heyvanlarda əmələ gətirmək olar ki, onların sinir hüceyrələrində belə səs davam edib öz iş qabiliyyətini mühafizə edir. Buradan sinir sisteminin iş qabiliyyətinə görə qüvvətli və zəif sinir fəaliyyətini fərqləndirmək olar. Qüvvətlilik və zəiflik ayrı-ayrılıqda bəzən yalnız oyanma prosesini, başqa halda ancaq ləngimə prosesini və nəhayət, hər iki prosesi xarakterizə edə bilər.

Ali sinir fəaliyyəti tiplərini müəyyən edərkən əsas götürülən ikinci xüsusiyyət, oyanma və ləngimə proseslərinin qüvvətlilik dərəcəsinə görə bir-birinə münasibətidir. Bu cəhətdən sinir prosesləri bir halda müvazinətli, başqa sözlə, oyanma prosesinin qüvvətliliyi ləngimə prosesinin qüvvətliliyinə bərabər olur. Bəzi heyvanlarda isə müvazinətlik nöqteyi-nəzərindən bir prosesin qüvvəsi digər prosesin qüvvəsindən artıq olur ki, bunu müvazinətsiz sinir fəaliyyəti kimi qiymətləndirirlər. Təcrübə göstərmişdir ki, müvazi-

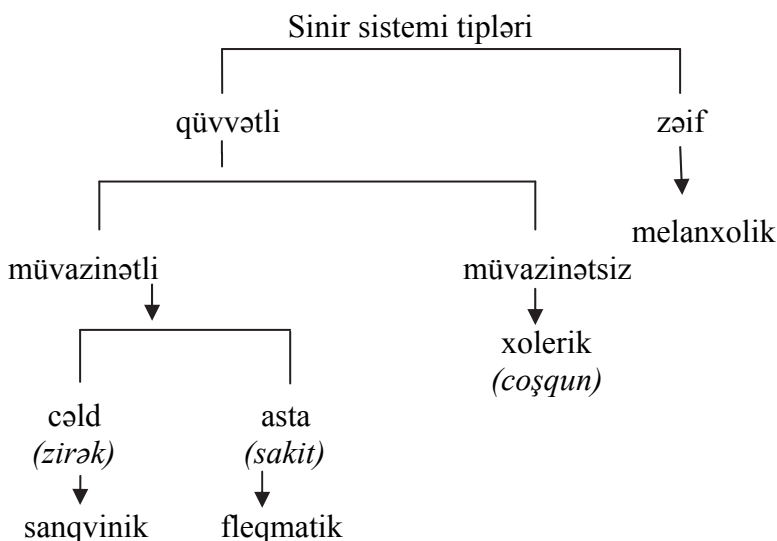
nətsiz sinir fəaliyyətində adətən oyanma prosesi ləngimə prosesindən üstün olur.

İ.P.Pavlov əsas sinir proseslərinin üçüncü xüsusiyyəti kimi, onların mütəhərriqliyini – oyanma və ləngimənin bir-birini əvəz etmə sürətini müəyyən etmişdir.

Mütəhərriqlik mənasında proseslərin belə bir cəhəti nəzərdə tutulur: deyək ki, müəyyən bir qıcığa – 25 şamliq elektrik lampasına şərti refleks əmələ gətirilmişdir. Eyni vaxtda 50 şamliq lampa yanarkən, onun təsiri ilə refleks ləngidilmişdir. Təcrübə prosesində ləngidici qıcıq – 50 şamliq elektrik lampası möhkəmləndirilib oyandırıcı qıcığa çevrilir. Əksinə, oyandırıcı qıcıq – 25 şamliq elektrik lampası təkrar edilib möhkəmləndirilmədikdə bəzi itlərdə ləngidici qıcıq olur, bəzilərinə isə buna çox çətinliklə nail olmaq mümkündür. Qıcıqların rolu dəyişdikdə müvafiq cavab hərəkətləri göstərən heyvanların sinir fəaliyyəti mütəhərrik hesab olunur. Qıcıqların rolu dəyişdikdə sinir fəaliyyətində böyük çətinliklər əmələ gələn heyvanlarda isə əsas sinir proseslərinin mütəhərriqliyi azdır.

Beləliklə, İ.P.Pavlov əsas sinir proseslərinin 3 xüsusiyyətini – oyanma və ləngimənin qüvvətliliyini, müvazinətliyini və mütəhərriqliyini müəyyən etmişdir. İ.P.Pavlov onu da qeyd etmişdir ki, bu proseslərdə qüvvətlilik mühüm yer tutduğundan, əsas sinir prosesləri zəif olduqda onların müvazinətliyi və ya mütəhərriqliyini müəyyən etməyin əhəmiyyəti yoxdur.

Nəticədə sinir fəaliyyəti qüvvətli olan heyvanların arasında sinir proseslərinin müvazinətliyinə görə bir müvazinətsiz və iki müvazinətli tip ayrılır. Bu iki qüvvətli müvazinətli tipdən biri mütəhərrik, digəri isə az hərəkətli sinir proseslərinə malikdir. Nəhayət, dördüncü tip zəif sinir prosesləri ilə xarakterizə edilir. Hər tipə İ.P.Pavlov xüsusi ad: qeyd etdiyimiz birinci tipə coşqun, ikinciyə zirək, üçüncüyə sakit, dördüncüyə isə zəif adları vermişdir. Bunu aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Ali sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətinə görə coşqun tipə aid edilmiş heyvan çox mütəhərrikdir; o, necə deyərlər, dalaşqan və təcavüzkardır. Belə heyvanlarda, qüvvətli oyanma prosesi və öz qüvvətinə görə bundan zəif ləngimə xüsusiyyəti olduğundan, müsbət şərti reflekslər asanlıqla, ləngidici reflekslər isə çətinliklə əmələ gətirilir. İki proses bərabər olmadığından sinir sisteminin yükü çox olanda belə heyvanların sinir fəaliyyəti pozula da bilər.

Zəif tipə mənsub heyvanlarda oyanma və ləngimə zəif olduğu üçün onlar mühitə çətinliklə uyğunlaşırlar. Belə heyvanlarda şərti reflekslər çox ağır əmələ gəlir. Xarici aləmdə olan ən sadə qıcıqlar belə onlara qüvvətli təsir göstərir. Qüvvətli qıcıqlar isə onları tez yorub üzür. Zəif tip adətən qorxaq olur.

Coşqun tipə çoxlu ləngidici qıcıqlar, zəif tipə isə çoxlu qüvvətli qıcıqlar təsir edəndə, onlardakı sinir hüceyrələri “üzülür”. Belə bir hal əmələ gəlir ki, ona nervoz deyirlər. Bu halda yeni şərti reflekslərin əmələ gətirilməsi və mövcud reflekslərin fərqləndiril-

məsi çox çətin, hətta bəzən mümkün olmur. Nervoz halında olan heyvanın davranışı da ən müxtəlif şəkildə dəyişə bilər.

Zirək və sakit tiplərdə əsas sinir prosesləri müvazinətdədir. Lakin bu proseslər zirək tiptə mütəhərrik, sakit tiptə isə az hərəkətlidir. Bununla əlaqədar olaraq, həmin tiplərə aid olan heyvanlar davranışlarının zahiri əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Zirək tip hərəkətli, asanlıqla həyəcanlanan, qorxmaz olur. Sakit tip isə, əksinə, az hərəkət edir, ağır həyəcana gələn olur. Coşğun və zəif tiplərə görə, bu iki tip xaricdən olan hər bir təsiri asanlıqla keçirir; bunların sinir fəaliyyətini pozmaq, “üzülmə” əmələ gətirmək nisbətən çətinədir.

Beləliklə, ali sinir fəaliyyətinin fərdi fərqləri yalnız bir xüsusiyyətlə deyil, qeyd etdiyimiz hər üç xüsusiyyətlə xarakterizə edilir. Oyanma və ləngimənin bu və ya digər heyvanın ali sinir fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan daha mühüm və davamlı keyfiyyətlərinin birləşməsinə heyvanın sinir sistemi tipi, yaxud ali sinir fəaliyyəti tipi deyilir.

Ali sinir fəaliyyəti tiplərini insana da aid etmək olarmı? İ.P.Pavlov bu məsələni izah edərək yazmışdır: “Nə üçün də olmasın? Mən belə fikirdəyəm ki, insanda sinir sisteminin əsas xassələri itləriniki ilə ümumilik təşkil etsə, bu, heç də insanın xətrinə dəyən bir şey hesab edilməməlidir... Biz, it üzərində müəyyən edilmiş sinir sistemi tiplərini (onlar isə çox dəqiq xarakterizə edilmişdir) tamamilə haqlı olaraq insana aid edə bilərik. Yəqin ki, bu tiplər insanlarda temperament adlandırdığımız xüsusiyyətlərdir. Temperament hər bir adamın ən ümumi xarakteristikasıdır, onun sinir sisteminin ən əsas xarakteristikasıdır, bu axırıncı isə, hər bir fərdin bütün fəaliyyətinə bu və ya digər iz buraxır”. İnsanın ali sinir fəaliyyəti tipləri onun temperamentinin fizioloji əsasını təşkil edir. Coşğun tip xolerik, zirək tip sanqvinik, sakit tip fleqmatik, zəif tip isə melankolik temperaməntə uyğun gəlir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, temperament ali sinir fəaliyyəti tipinin insanın rəftar və fəaliyyətində təzahürüdür. Heyvan və insanlarda ali sinir fəaliyyəti tiplərinin təsnifatı zahirən müvafiq gəlsə də, onların arasında mühüm keyfiyyət fərqləri vardır. İnsanların sinir fəaliyyəti tipi daha mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir.

Heyvan bioloji varlıq olduğundan sinir sisteminin xüsusiyyətləri onun həyatı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. İnsan isə ictimai varlıqdır, şəxsiyyətdir. Cəmiyyətin fəal üzvü olan insan həyatı müddətində məqsədli tərbiyə və təlim alır, ictimai həyatda fəal iştirak edir, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olur. Bütün bunlar onun bütünlüklə şəxsiyyətinə, o cümlədən, temperamentinin müəyyən istiqamətdə dəyişməsinə təsir edir. Buna görə də hər hansı bir temperament tipi insanın cəmiyyətin fəal üzvü olub-olmamasını şərtləndirə bilməz.

Məsələn, insanın sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini sinir proseslərinin qüvvəsi kimi mühüm bir göstəriciyə əsasən təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, qıcıqın insana qüvvətli təsir edib-etməməsi onun fiziki xüsusiyyətlərindən çox ictimai əhəmiyyətindən asılıdır.

Bundan başqa, son zamanlar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insan temperamnetlərini dörd yerə ayırmaq təsnifatı bir qədər süni çərçivə içərisinə alır. Həqiqətən, zəif sinir fəaliyyəti tipi heyvanlarda o qədər fərqlənməsə də, insanda sinir fəaliyyətinin zəifliyi hüdudunda da bir neçə fəaliyyət formasını ayırmaq mümkündür.

Müvazinətsiz qüvvətli tipə mənsub olan heyvanlarda oyanma prosesinin qüvvəsinin ləngimənin qüvvəsindən üstün olması yalnız coşqun tipdə müəyyən edilmişdir. İnsanlarda isə elə temperamentlərə təsadüf edilir ki, onlarda, əksinə, ləngimə prosesinin qüvvəsi oyanmadan artıqdır. Bütün bu xüsusiyyətlər, insanın ictimai şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinin nəticəsidir.

Bununla əlaqədar olaraq, temperament məsələsinin bir cəhətini də qeyd etmək lazım gəlir. Sinir fəaliyyəti tiplərinin bölgüsündə zəif qiymətləndirilən tip aşağı səviyyədə olan, az müqavimət göstərə bilən orqanizm kimi təsvir edilir. Halbuki insanlarda ictimai

istiqlamətin əmələ gəlməsi bütün temperament tiplərində eyni səviyyədədir. Bu cəhətdən zəif tip öz ictimai mahiyyətinə görə digər temperament tiplərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Temperament ali sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilsə də, dəyişməz deyildir. İ.P.Pavlovun göstərdiyi kimi, insan və heyvanın hərəkət tərzii sinir sisteminin fitri xassələrinə görə deyil, həmçinin orqanizmə olmuş və daim olan təsirlərlə də şərtlənir.

Ali sinir fəaliyyəti tiplərinin öyrənilməsi sahəsində aparılmış təcrübələrin nəticəsi bu məsələləri elmi cəhətdən izah etmək imkanı verir. Təcrübənin nəticəsi çox maraqlı və inandırıcı olduğundan onu müxtəsərcə qeyd edək. Bir itin eyni vaxtda doğulmuş səkkiz balasından dördünü çöldə adi şəraitdə, dördünü isə laboratoriya şəraitində saxlayırlar. İki il müddətində onlar qəfəsdən buraxılmır, başqa itlərdən təcrid edilir, həmişə mülayim şərait və yem ilə təmin olunurlar. İki ildən sonra laboratoriyada qalan itlərin sinir fəaliyyəti yoxlanılarkən dördü də qüvvətli sinir prosesinə malik tiplər kimi müəyyən edilir. Lakin bunları çölə buraxanda hamısında passiv mühafizəedici hərəkətlər (ürkəklik və s.) müşahidə edilir.

Bu cəhətdən sinir sistemində xarici təsirlər nəticəsində həyat boyu əmələ gəlmiş müvəqqəti rabitələrin əhəmiyyəti vardır. Sinir fəaliyyəti tipi nisbətən sabit və davamlı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunsa da, demək olar ki, müvəqqəti rabitələrin əmələ gəlməsi və bunların təkrarı prosesində təşəkkül edir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, davranış tərzii heç də fitri və ya təbii əlamət deyildir. O, xarici aləmdən olan təsirlərlə şərtlənir, sözün geniş mənasında, daim tərbiyə və təlimdən asılıdır. Temperament insanın əqli inkişafını təyin etmir.

Temperament xüsusiyyətləri insanın istedadı, biliyi, iradəsi və ya dünyagörüşü ilə bağlı deyildir. Hansı bir temperament tipini götürsək, onunla xarakterizə olunan insanlar arasında yüksək və az istedadlı, qüvvətli və zəif iradəli, müxtəlif xarakterli adamlara təsadüf edirik. Əla qiymətlərlə oxuyan və ya dərslərindən müvəffəq olma-

yan şagirdlər arasında da bu dörd temperament tipli uşaqlara rast gəlirik.

Böyük yazıçılar, rəssamlar, bəstəkarlar, alimlər arasında bütün temperament tipləri nümayəndələrinin olması göstərir ki, əsas məsələ heç də insanın bu və ya digər temperament tipinə mənsub olmasında deyildir. Bu mənada da “Hansı temperament tipi yaxşıdır?” sualı bir tərəflidir.

Bütün temperament tiplərində ictimai cəhətdən faydalı olan xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək mümkündür. Hər bir temperament tipinin özünə məxsus müsbət xüsusiyyətləri olduğu kimi, mənfi cəhətləri də vardır.

Sanqvinik temperament tipində diribaşlıq və qayğıkeşlik, melankolikdə həssaslıq və hisslərin dərinliyi, xolerikdə ehtiras və hərəkətlərin cəldliyi, fleqmatikdə sakitlik və təmkinlik inkişaf etdikdə şəxsiyyətin qiymətli keyfiyyətlərinə çevrilir. Lakin sanqvinikdə dəmdəməkilik və dağınıqlıq, melankolikdə həddindən artıq qapalılıq və tez incimə, xolerikdə hövsələsizlik və qabalıq, fleqmatikdə ağır tərpnəmə və süstlük kimi mənfi xüsusiyyətlər də inkişaf edə bilərlər. Xolerik temperamentli şagirdlər dərslərin müəllimin lazım bildiyi sürətdə aparılmasına maneçilik törədirlər. Sanqvinik temperamentli uşaqlar öz mütəhər-riklikliyinə görə dərslərin intizamını pozurlar. Fleqmatik uşaqlar öz ağır hərəkətləri ilə dərslərin sürətinə zərər verirlər. Melankoliklərin həssaslığı müəllimi daim ehmallığa məcbur edir.

§ 2. Temperamentin tərbiyə edilməsi

Şagirdlərin temperamentini tərbiyə etməyin əsas vəzifəsi, məhz onun müsbət cəhətlərini inkişaf etdirməkdən, mənfi cəhətləri isə təcridlə aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Buna görə də, müəllim şagirdlərin ali sinir fəaliyyəti tipini, temperament xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və onları təlim-tərbiyə prosesində nəzərə almalıdır.

Lakin şagirdlərin temperamentini öyrənərkən onun pərdələnməsi, başqa xüsusiyyətlər içərisində gizlənməsi imkanı nəzərə alın-

malı, insanın rəftar və münasibətlərində temperamentlə yanaşı, başqa xüsusiyyətlərin də təzahür etməsinə diqqət yetirilməlidir. Məktəb təcürübəsində bu sahədə ən çox təsadüf edilən hal ondan ibarətdir ki, hər bir kəsəyən uşağı çox vaxt melanxolik, tənbel şagirdi fleqmatik hesab edir, intizamsız uşağı sanqvinik, dikbaş uşağı xolerik adlandırirlar və s. Aparılan müşahidə və tədqiqlər göstərir ki, qeyd olunan hallar heç də həmişə temperament xüsusiyyəti kimi təzahür etmir. Onlar uşağın düzgün tərbiyə edilməməsi nəticəsində də əmələ gələ bilər.

Buna görə də, şagirdin temperament xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun həyat yolunu ətraflı öyrənmək, müxtəlif şəraitdə rəftarlarındakı xüsusiyyətləri müqayisə etmək, onları ali sinir fəaliyyəti tipinin xassələri nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək zəruridir. Müəllim şagirdlərin fərdi psixoloji xassələrini düzgün qiymətləndirmək üçün onların dərse olan münasibətini də öyrənib hesaba almalıdır.

Temperamentlərin öyrənilməsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, təlim və tərbiyə üçün çətinlik törədən temperament xüsusiyyətlərini aradan qaldırmaq mümkündür. Lakin temperament tipi asanlıqla və tez dəyişir. Bu və ya digər temperament xüsusiyyətini aradan qaldırmaq üçün müntəzəm və təmkinli tərbiyəvi iş aparmaq lazım gəlir.

Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin temperament xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onlara fərdi yanaşmaq zəruridir. Müəllim şagirdlərə yanaşarkən coşqun xassəli uşaqlarda özünü saxlaya bilmək, özünü idarə etmək kimi keyfiyyətlər tərbiyə etməlidir. Çox həssas, öz qüvvəsinə inanmayan şagirdlərin qarşısına güccatan çətinliklər çıxarmaq, onları aradan qaldırmaq yolu ilə uşaqlarda öz qüvvələrinə inam hissi yaratmaq lazımdır. Çox hərəkətli, zirək uşaqlardan daim sakit oturmağı və işləməyi tələb etməklə onları sakitləşdirmək, ağır hərəkətli ləng uşaqları dəfələrlə hərəkətli işlərə və idman oyunlarına cəlb etmək yaxşı nəticə verir.

Bu məqsədlə müxtəlif mümarisələrdən də istifadə etmək faydalıdır. Məsələn, əmək təlimi prosesində fleqmatik və melanxolik

uşaqlara müəyyən sürətlə işləmək vərdişləri aşılamaq üçün xüsusi mümarisələrdən geniş istifadə edilir.

Şagirdlərin temperamentini tərbiyə etmək məqsədi ilə onlara fədi yanaşarkən müəllimin istifadə etdiyi üsul və tərzlər tərbiyə nöqteyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir. Bu üsul və tərzləri həmişə və hər cür şəraitdə tətbiq etmək heç də bütün hallarda istənilən nəticəni vermir. Buna görə də, onları tətbiq edərkən konkret şəraiti, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini ətraflı düşünüb nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, melankolik temperamentə malik olan hər bir şagird botanika və riyaziyyat dərslərində yoldaşı ilə söhbət edirdi. Botanika müəllimi izahatını dayandıraraq onu danladı, sonra dərsi davam etdirdi. Riyaziyyat müəllimi isə, bir qədər fasilə verib əlindəki karandaşla üç-dörd dəfə sakitcə stola vurdu, sonra dərsin gerisini izah etdi.

Bu iki tərzli melankolik temperament tipinin xüsusiyyətləri cəhətdən qiymətləndirsək, birincinin uşağa mənfi təsir göstərdiyini qeyd etməliyik. Buna görə də müəllim bu və ya digər üsula müraciət edərkən şagirdlərin temperament xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Temperament fəaliyyətin təsiri nəticəsində də dəyişir. Elə fəaliyyət sahələri vardır ki, onlar psixi proseslərin cərəyan sürətini artırır. Bəzi fəaliyyət sahələri isə psixi proseslərin cərəyan sürətini ləngidir. Bu, şagirdlərdə temperamentin tərbiyəsi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Müəllim şagirdin temperamentini tərbiyə etmək üçün əlverişli fəaliyyət sahəsi seçməlidir.

Temperamentin inkişafı şəxsiyyətin bütün cəhətləri ilə əlaqədardır. İnsanda elmi dünyagörüşü və əqidənin, mənəviyyatca yetkinləşmiş iradə və möhkəm xarakterin təşəkkül tapması onun temperamentinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, iradə və xarakter zəifliyi zəminində xolerik temperament affektiv partlayışlara meyli etmək, kobudluq və s. kimi son dərəcə mənfi xüsusiyyətlərlə təzahür edir. Möhkəm əqidəyə malik olan mətin iradəli adamlarda isə xolerik temperament özünün müsbət xüsusiyyətləri ilə təzahür edir. Bu cəhət sanqvinik, fleqmatik və melankolik temperament tiplərinə

də aiddir. Buna görə də temperamentin tərbiyəsini şagirdin bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi ilə vəhdətdə aparmaq lazımdır.

Məktəblilərdə, xüsusilə yuxarı sinif şagirdlərində öz temperament xüsusiyyətlərinə düzgün münasibət tərbiyə etmək, başqa sözlə, onlarda özünütərbiyə tələbatı yaratmaq, onları temperamentindəki nöqsanları aradan qaldırmağa təhrik etmək də çox əhəmiyyətlidir.

Temperamentin inkişafında həyat şəraiti də həlledici rol oynayır. Müəllim bunu nəzərə alaraq şagirdin ailə şəraiti, rejimi, ailə üzvlərinin ona münasibəti, ümumiyyətlə ailə tərbiyəsinin bütün cəhətləri ilə maraqlanmalı, onları temperament tərbiyəsi nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirməli və valideynlərə lazımı məsləhətlər verməlidir.

Temperament heç də rəftar və fəaliyyəti müəyyən etmir, yalnız onlarda təzahür edir. Müəllim təlim-tərbiyə prosesində şagirdin temperament xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmalıdır, lakin bu xüsusiyyətləri həlledici deyil, şəxsiyyətin başqa cəhətlərinə tabe olan xüsusiyyət kimi qiymətləndirməlidir.

*Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik.
XVIII fəsil: Temperament. Bakı 1964.*

II BÖLMƏ
PSIXIATRİYA

- ❖ *Hipnoik reaksiyalar haqqında*
- ❖ *Şizofrenəbənzər əlamət mənşəyli şüur pozuntuları
(rus dilində)*

Hipnoik¹¹ reaksiyalar haqqında

Şizofreniya xəstəliyinə həsr olunmuş müasir təlimlər, psixiatriyada son dövrdə bu xəstəliyin əsaslarını açmağa və ona yaxın digər xəstəliklərdən ayırmağa yönəlmiş cəhdlərlə mübarizə adı altında genişlənməkdə olan fikirlər- şizofreniyanın bəzi əlamətləri olan kazuistikanın tədqiqinin vacibliyini göstərərək, onun bu xəstəlikdən fərqi açmağa və nəhayət diaqnoz qoymağa imkan yaradır. Bu baxımdan katamnezdə 1\2 ildən 4 ilədək mövcud hadisələrin təsvirini maraqlı hesab edirik.

Şizofreniyaya bənzər mənzərə ilə yanaşı təsvir edilən bütün hadisələr üçün aşağıdakı ümumi əlamətlər səciyyəvidir: 1) xəstəliyin başlanğıcında psixogen anların olması, 2) yuxu və gümrahlıq halının pozulması, 3) birincisi, xəstəliyin inkişaf etmiş psixopatoloji mərhələsində, ikincisi, xəstəlik sovuşduqda tam və ya hissəvi amnezilyada təzahür edən düşüncə aydınlığının pozulması, 4) şəxsiyyət qüsuru olmadan sağalma. Bu mənzərələrə uyğun xəstələrin təsvirinə keçirəm.

1-ci Hadisə. Xəstə Vaz. A. 29 yaş. Nəslində ruhi xəstə olmayıb. Ata qohumları sağlamdır, ana qohumlarından babası və xalası vərəmdən rəhmətə gediblər. Xəstə erkən uşaqlıq dövrü yaxşı oxuyub və inkişaf edib. Təhsil illəri sakit, səliqəli oğlan olub. Sətəlcəm və tif xəstəliyi keçirib. 19 yaşında evlənib və həyat yoldaşı ilə münasibətləri yaxşıdır. Hələ orta məktəbdə oxuduğu illərdə qəzetlərdə çoxsaylı məqalə və qeydləri çap olunub. Tibb fakültəsinə daxil olsa da meyidlər üzərində işləməklə bağlı çətinliyi olduğundan I kursdan artıq oxuya bilməyib. Sənaye İnstitutuna keçərək orada yaxşı oxumaqla yanaşı yoldaşlarının da hörmətini qazanıb. Erkən gənclik gövrü ciddi və az danışan olub. İnstitutu bitirdikdən sonra

---

¹¹ **Hipnoik**- terminini biz yuxuyabənzər tipli düşüncə pozuntusu mənasında işlətməmişik.

mühəndis işləyib, işdə təşəbbüskarlıq göstərib. Maraqlı və praktik əhəmiyyətli yeni təkliflər irəli sürüb.

23.IX.1936-cı ildə xəstənin intriqaçılığına görə bir sıra ciddi danlağa (tənəyə) və ittihama cavab olaraq motorlu və danışıq oyanıqlığı reaksiyası verib və əlaqəsiz nəsə danışmağa başlayıb. Təcili yardımla xəstəxanaya çatdırılıb və orada gecəni keçirib. Növbəti gün evə buraxılıb və tədricən özünə gəlib.

25.IX.1936-cı ildə ambulatoriyaya gəlib. Qəbulda məkanda və zamanda bələdləşmişdir, hallüsinasiya və qarabasmaları olmayıb. Somatik sferası normal olub. Son günlər baş ağrılarından şikayət edib. Bunlarla yanaşı nevroloji olaraq: yüksək reflektor həyəcanlanma, uzadılmış əllərin, barmaqların və göz qapaqlarının tremoru olub. Xəstə təcili yardımın qəbul şöbəsində keçirdiyi vaxtı tamamilə xatırlamır. Düşüncənin belə qeyri-müəyyən halları dəfələrlə təkrarlandı. Belə, məsələn, xəstə qəti surətdə bildirir ki, növbəti gecəni (25.IX-də) o yatıb, əslində isə o, gecəni çarpayıda oturub və danışır. Keçmişdə xəstədə belə hadisələr heç vaxt qeyd olunmamışdı, davamlı olaraq hiss edir ki, sanki başında "hansısa biri yumruğu ilə təzyiq göstərir". Yorğunluq hiss edir. Öz arzularını reallaşdırma bilmir, "yemək istəyirəm, amma bacarmıram". "Məni əvvəllər sevindirən şeylər, indi kədərləndirir" deyir. "Təyyarəni görürəm, gözəl ölü ilmələr edir, amma mən ağlamaq istəyirəm". Xəstə ambulatoriyaya gəldiyi ilk gündən məkan və zamanda bələdləşirdi. Son günlərdə gecələr dururdu, otaqda gəzirdi və nəsə danışdı, həm də tez-tez onun bu nitqi az anlaşılan xarakter daşıyırdı, ayrı-ayrı sözlərin təkrarından ibarət idi. Səhər isə gecə etdiklərini xatırlamırdı.

Baş ağrıları tədricən güclənmiş, bu halda başında hərəkət hissi yarandığını söylədi – "sanki beyində qurdlar əlləşirlər, beyində qaşınma var". Xəstəni belə vəziyyətə gətirən hadisə haqqında danışmır. Evdə onu əhatə edənə məişət işlərinə laqeyddir. Sonralar öz iş yoldaşlarına qarşı bəzi şübhələr deməyə başladı və onların guya

xəstəyə qarşı tədbirlər gördüyündən şikayət etdi. 07. X gecə yatmırdı və hansısa bir qışqırıq eşitdiyini qeyd edir. Fikir yoxluğundan şikayət edir. Əlil olmağa qorxur. Çox əsəbi olduğünü – hər bir səs-küyün, təsadüfi qışqırığın ona mane olduğunu deyir.

Uşaqlara əvvəlki kimi yaxşı münasibət bəsləyir. Unutqanlıqdan şikayət edir, dalğın olduğundan hər şeyi unudur, hətta dünən olanları da yaddan çıxarır. 09. X gecə yataqdan qalxıb, bildirdi ki, işə gedir. Addımları inamsız idi. Səhər heç nə xatırlamırdı. Bildirir ki, o, böyük əhəmiyyətə malik olan ixtira üzərində işləyir– bu fikirlər bəzi əsasla malik olsa da, sayıqlama ideya xarakterlidir. Əhatəsində olanlar qeyd edir ki, bütün günü sanki kiminləsə ucadan danışır. Qulaqlarda səs-küy var. "Mənim başımda orkestr çalır". Nitqi rəbitəsizdir. Bildirir ki, "ağır şeyləri qaldıran radio aparatın, ixtirasıyla məşğul olduğunu söyləyir". 13. X neqativ xüsusiyyətlər göstərməyə başladı. Ambulator-iyaya getməkdən imtina etdi. Onu həkimə getməyə məcbur etmək olmur. 14. X - 13. XI bir aya kəndə göndərildi. Qayıtdıqda yeni təsir simptomları bildirdi" - "sanki gecələr maqnitlə qaldırılıram", bəzən "quruyuram (donuram), tamamilə hərəkət edə bilmirəm". Artıq müşahidə edilən hallüsinasiyalar var. Sanki adı ilə çağırıldığını eşidir, gözləri qarşısında əşyaların rəngləri dəyişir. Stereotip təbəssüm üzdən getmir. Yüksək tonla danışır. İşləmək istəməməsini, bir tərəfdən "oxumadan beyninin yorulması" və digər tərəfdən – "öz işlərini nizama salmaq" ehtiyacı ilə əsaslandırır. 20.11. xüsusi hislər yaranır: "ayağını maqnitləşdirilmiş kimi, əlini gecələr çəhrayı rəngdə qəbul edir", onu əhatə edən əşyaların rənginin dəyişməsini – "qaraldığını, saraldığını, ağardığını", "ağzında dilinin şişdiyini" deyir. Hərəkətləri impulsiv olub. "Sanki nəsə itirdiyini hiss edir". 29. XI işləmək cəhdi olur, lakin buna, müvəffəq olmur. Dekabrın birinci saylarında kinoya getmək arzusunı söyləyir. Qeyd edir ki, sanki uzun müddətli yuxudan oyanıb. Layihə üzərində işləməyə çalışsa da – heç nə alınmır, hər şeyi qarışdırır. Kitablara oxumağa başlayır. Nitqi əlaqəli və məntiqlidir. 17.

XII. özünü yaxşı hiss edir. Keçmiş 2 ay ona yuxu kimi görünür. Keçmişdə yaşadıklarına tənqidi yanaşır. Onun davranışı haqqında hekayələr xəstədə təəccübə səbəb olur. Öz keçmiş ixtirası üzərində işləməyə başlayır. Təkidlə işə getmək istəyir.

Xəstənin xəstəlik haqqında xatirələri. Xəstə öz xəstəlik dövrünü yuxu kimi yada salır. Bütün xatirələri dumanlı xarakteri daşıyır. Xronoloji ardıcılığında keçmiş haqqında yaddaşı belədir. Hadisədən əvvəl olan hər şeyi yaxşı xatırlayır. Hadisədən sonra hansı vəziyyətdə olmasını, necə qəbul şöbəsinə çatdırılmasını, necə orada qalmasını, necə ilk dəfə təcili yardım maşını onu xəstəxanaya çatdırdığını, həkimlə görüşünü tamamilə xatırlamır. Ambulatoriya-ya ilk dəfə gəlməsini çox qarışıq xatırlayır (hadisədən üç gün sonra). "Nədənsə" narahatlığını qarışıq yada salır. Bildirir ki, sanki onunla olanlar hamısı "necəsə mexaniki olaraq" onun arzusu olmadan baş verirdi. Son 15-20 günü yaxşı xatırlayır. Ən yaxşı xatirəyə köklənmə demək olar ki, dərhal oldu.

Katamnez. 3.I.1938. Sağalandan sonra həkimə müraciət etməyib. Çox və müvəffəqiyyətlə işləyir. Yaxınları xəstəlikdən qabaqkı vəziyyətilə indiki arasında fərq görmürlər. Yuxusu yaxşıdır. İctimai iş aparır. Ailəyə münasibəti əvvəlki kimi istidir. Beləliklə, bizi maraqlandıran xəstə nervoloji baxımdan sağlam ailədənndir. Ehtimal var ki, o, şizoiddir, stenikdir və senzitivdir. Onun xarakterinin bu əsas xüsusiyyəti onun bütün həyatı boyu müşahidə olunur.

Psixi travma düşüncə pozulmasıyla müşaiyət olunan təxminən 6-8 saat davam edən psixomotor oyanma reaksiyası yaratmışdı. Bu zaman dərin düşüncə pozuntusu olub (tam amneziya). Qoruyucu xüsusiyyətlərə malik reaksiya yaranmışdı. Stenik şəxsiyyət, həyatda aradan qaldıra bilmədiyi əngəllə qarşılaşdıqda, xarici dünyadan və daxili həyəcanların dünyasından inciyir, təcrid olma reaksiyası verir. Sonra xəstə vəziyyətdən çıxır, amma bir qədər (gecə vaxtı) düşüncə vəziyyəti təkrarlanır. Bundan əlavə uzun müddət, yəni 2 - ½ ay xəstənin düşüncəsi tamamilə aydın olmur.

Təkrar dərin pozulmalar ilk dəfə düşüncə pozulmasında olduğu kimi gecələr təkrarlanırdı. Əksinə, gündüz yatdıqda, onda heç nə müşahidə olunmurdu. Fərz etmək olar ki, axşamlar, psixi travmanın vaxtı yaxınlaşır, yada düşən xatirələr qarışır və düşüncənin sönmə mexanizmi hərəkətə gəlir. Lakin diqqət çəkən əsas məqam düşüncənin dərin pozulmalarının gümrəhlik vaxtı yox, yuxuda yaranması idi. Yuxu müvəqqəti olaraq dərindən dayaz qabıq yuxusuna çevrilir və bu bir neçə dəfə şərti refleks qanunauyğunluğuyla təkrarlanır.

Sonralar ümumi aydın düşüncə fonunda şizofreniya simptomları yaranır: bəzi qəribəliklər – maxorka çəkməyə başladı, xüsusi hisslər yarandı – "hansısa birinin yumruğu", "nəsə başına içəridən təzyiq göstərir". "Fikirlərin yoxluğunun hissi", "maqnitlə sanki qaldırılır". Qulaqlarında daimi küy və sonralar hətta eşitmə hallüsinasiyaları, illüziyalar, neqativizm, sayıqlamalar yaranıb. Psixi zədə fonunda yaranan şizofreniya xəstəliyi diaqnozu baş ağrıları ilə yanaşı, heysizlik, passivlik, laqeydlik, çaşqınlıqla müşayiət olunurdu. Amma bir sıra "yemək istəyirəm, amma bacarmıram", "səni görürəm və mən ağlamaq istəyirəm" kimi hisslər mexanizmlərini xatırladırdı. Yuxu kimi burada da arzularla reallıq arasında əlaqəsizlik nəzərə çarpırdı. Qırıq-qırıq (qeyri-məntiqi) əlaqəsiz təfəkkür şizofreniya xəstəsinin təfəkkürünü yox, yuxugörmə təxəyyülü oyununu xatırladırdı. Bununla belə xəstəliyin mənzərəsi isterik mexanizmlərdən uzaqdır. Biz bütün təsvir edilənlərdə məqsədli yönəlişlər aşkar etmədik, ən əsası isə müşahidə edilən psixotik mənzərənin inkişafı isterik mexanizmlər planına uyğun getmir.

2-ci Hadisə. Xəstə Mariya, 21 yaş, psixiatriya xəstəxanasına 30.IX.1933-cü ildə daxil oldu, 19.XII.1933-cü ildə evə yazıldı.

Validəynləri sağlamdır. Ana tərəfdən xalası ruhi xəstə idi və 4 il ərzində psixiatriya xəstəxanasında müalicədə idi. Özü vaxtında doğulmuşdu, erkən uşaqlıqda inkişafı normal getmişdi. 17 yaşında

ərə getdi. Birinci ərə ilə ayrıldı və tramvay konduktoru kimi işə düzəldi. Tezliklə ikinci dəfə ərə getdi. Xaraktercə şən idi, rəfiqələri az idi, inadkarlığı ilə fərqlənirdi. Ağlağan idi, hirsli, küsəyən olsa da, tezliklə incikliyi unudurdu. Xəstənin sentyabrda mənzil məsələlərinə görə qonşularla münaqişələri oldu. Qonşular xəstəni hədələdilər. Bir dəfə onu döydülər. Bundan sonra xəstə hücumdan qorxurdu və qapını bağlayıb çıxmağa qorxurdu. Şikayət etməyə başladı ki, onu öldürmək istəyirlər və heç kəs onu müdafiə etmir. Sonralar eşitmə hallüsinasiyası yarandı. Çox mənasız, yersiz hərəkətlər etdi – hansısa bir şəkili sındırdı və tapdaladı, şeylər sındırır və yandırır. Yatmırdı, alt paltarında pəncərəyə qaçırdı. Belə vəziyyətdə onu xəstəxanaya yerləşdirdilər. Həkim, xəstəni müayinə edərək göstərdi ki, düşüncəsi tam aydın deyil, zamanda və məkanda pis bələdləşirdi. Zorakılıq və təqiblə bağlı sayıqlama ideyaları var idi. Eşitmə hallüsinasiyaları var idi. Hesab və kombinasiya etmə ilə bağlı əməliyyatları səhvlərlə edir. Həyəcanlanmış vəziyyətdə idi. Aqressiv meyllərə malikdir. Sinir sistemi tərəfdən – göz qapaqlarının və uzadılmış barmaqların əsməsi (tremoru). 1-10.X.1933–cü ildə narahat vəziyyətdə idi, qışqırır və ağlayırdı. Yuxusu pozulmuşdu. Təqib sayıqlama ideyaları var idi. 15.X tarixdə aydın düşüncədə idi. Sonralar daha sakit oldu. Yuxusu düzəldi. Öz uşağını görmək arzusunu bildirdi. Xəstəxanadan çıxmaq üçün məktub yazdı. Noyabrın əvvəlində vəziyyəti yenidən pisləşməyə başladı, ətrafa pis bələdləşirdi. "Mənə elə gəlir ki, uşaq evindəyəm" söyləyirdi, səbəbsiz ağlayırdı. Yenidən eşitmə hallüsinasiyaları yarandı. Təqiblə bağlı sayıqlama ideyaları söyləyirdi. Hələ noyabr ayının ortasında əsaslandırılmamış hərəkətləri var idi, uşağı yadına düşmürdü. Dekabrın başlanğıcında həyəcanlanmış vəziyyətdə idi. Sonralar sakit idi, aydın düşüncədə oldu. Özü ilə sayıqlama ideyalarına münasibətdə, xəstə xəstəxanadan evə yazıldı. 19.XII.1933–cü ilə Katamnez 5.I.1934–ci ildə xəstəxanadan çıxdıqdan sonra işə qayıtdı. Yaxşı işləyir. 1936–cı ildə ərə getdi. Ərilə yaxşı yaşayır. Son zamanlar

ərində ruhi xəstəlik yarandı. Ərin xəstəliyini özününkü ilə müqayisə edir və təhlil aparır. Xaraktercə sakitdir. İntellekt - normaldır. Hər hansı xarakteroloji pozulma və qüsurlar aşkar edilmir.

Xəstəlik dövrü haqqında xəstənin xatirələri. Xəstəliyin başlanğıcını təfərrüatı ilə təsvir edir, o, münaqişədə olduğu qonşular haqqında danışır. Xəstəxanada olduğu ilk dövrü pis və qarışıq xatırlayır. Hətta ona edilən və başqalarından eşitdiyi inyeksiyalar kimi olan prosedurları belə xatırlamır. Xəstəxanada olduğu son ayı yaxşı xatırlayır.

Bu hadisə ilə birinci təsvir edilən hadisə arasında oxşarlıqlar vardır. Əsasən – çox hissiyyatlı (senzitiv) və emotiv dayanıqsız şizoid tipli şəxsiyyət məişət zəmnində qonşuların təhqirləri və təhlükələri (təhdidlər) nəticəsində psixi zədə(travma) alır. Bu psixi zədələrə (travmalara) qapalılığın güclənməsiylə yanaşı sayıqlama əhval-ruhiyyəsinin inkişaf etməsi reaksiyasını verir. Sonralar yaranan mənasız hərəkətlər eşitmə hallüsinasiyalarıyla birlikdə təsvir edilən psixopatoloji mənzərəni şizofreniyayla oxşar edir. Yuxunun pozulması heç də bu mənzərəyə zidd deyil. Amma həm həkim müşahidələrinin və həm də sonrakı amneziyanın olması düşüncə pozuntularını göstərərək, şizofreniyadan onu ayırır. Xəstəliyin gedişi əsasən böyük simptomların yavaş-yavaş ləğvi yolu ilə gedir, hərçənd sonralar qısa müddətə xəstəliyin yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətləri yenidən üzə çıxma bilər. Xəstəxanadan çıxdıqdan bilavasitə sonra və həm də uzun vaxt (4 il sonra) sonra şəxsiyyət qüsursuz və tamamilə sağlam qalır. 4 ilin katamnezi bu hadisənin düzgün izah olunaraq gipnozabənzər reaksiya olduğunu təsdiq edir.

Göstərilən hadisələri yekunlaşdıraraq, biz belə nəticəyə gəlirik. Hər iki hadisə 2-3 ay sürən dirsixogen reaksiyaları və öz xarakteroloji strukturuna emosional zəifliyinə görə eyni olan ya stənik, ya da astenik şəxsiyyətlərdə yaranmışdı. Psixi travma özü bü-

tün hadisələrdə gücünə və təsirin müddətinə görə fərqli şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərinə tərəf yönəldilmişdir.

Göstərilən hadisələrdə yuxu və gümrahlıq halının pozulması aparıcıdır; bu pozulma başqalarından daha əvvəl meydana çıxır və başqa psixopatoloji simptomları önləyir. Xəstəliyin sonrakı gedişində simptomlar tez-tez şizofreniya zamanı rast gəlinənlər olsa da, bu xəstəlik üçün heç də patoqnomonik deyil. Bunu prof. Qilyarovskinin terminiylə şizotrop kimi göstərmək məqbuldur.

Şizotrop simptomların yox olması əsasən düşüncə pozulmalarının keçməsilə müşayiət olunur. Bütün hadisələrdə xəstələr kifayət qədər tez vəziyyətdən çıxırlar. Hər iki xəstədə xəstəlik heç bir iz qoymamış və şəxsiyyət dəyişiklikləri aşkar edilməmişdir. Bütün hadisələrdə əsas nasazlıqları yuxuyabənzər xarakterli düşüncənin reaktiv pozulmaları hesab edirik və ona görə də belə reaksiyalar üçün hipnoik adını seçmişik.

Bizim tərəfimizdən göstərilən hadisələrin psixopatoloji strukturu və fərqləndirici xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, şizofreniya zamanı şüurun nasazlıqlarının xüsusi xarakter daşması aydın olacaq.

Məlum olduğu kimi, Bumkenin kitabında Qrule şizofreniyanın "psixopato-logiyasını" araşdırarkən düşüncəyə üç tərəfdən baxır: 1) hazırda düşüncənin aydınlığı, 2) zamanda keçmişdən indiyə düşüncənin birliyi və 3) şüurda mənin "məzmunu". Həmçinin o, iddia edir ki, düşüncənin aydınlığı baxımından, onun keyləşməsi və yarıyuxulu halı şizofreniya zamanı olsa da nadir təsadüf edilir. Sən demə təcrübəli klinsist Qrule belə, düşüncənin (bizim birinci hadisəmizə bax) əlaqədar vəziyyətini "heç vaxt müşahidə etmədiyi" məlum olur. O, yuxuyabənzər və ya amentiv sindromları şizofreniya üçün tamamilə patoqnomik hesab etmir.

Sonra, Qrule, zamanla əlaqə nöqtəyi-nəzərindən düşüncə məsələsini araşdırarkən şizofreniya zamanı "əsl amneziyaların" olmadığını qeyd edərək, "əsl amneziya" dedikdə düşüncənin keyləşməsi, düşüncədən silinmədə təzahür edən retroqrad amneziya nəzərdə

tuturdu. Bizim hadisələrımızdə məhz şüurun qeyd edilən xarakteri aparıcıdır.

Bertse, şizofreniya zamanı mərkəzi nasazlığı axtararkən, onu düşüncənin fəaliyyətinin bütün formalarına toxunan psixi fəallığın azalmasında tapır. Bertse hesab edir ki, tam yəni sağlam ruhi həyatın saxlanılması üçün kifayət qədər, psixi fəallıq vəziyyətini təmin edən fizioloji gümrahlığın olması vacibdir və əksinə, fəallığın ümumi qüsuru sinir aparatının nasazlığına aiddir və vəziyyətin saxlanması, həmçinin onun yuxu ilə əvəzlənməsi onun funksiyasından asılıdır. Fəallığı təhlil edərək, o, müxtəlif qatlar kimi iki sfera ayırır – impressional və intensional. Bu ona aktivliyi reaktivlikdən kəskin ayırmağa və düşüncənin hipotoniyasının müxtəlif dərəcələri baxımından fərqli nozoloji mənzərələri, kəmiyyət baxımından iş qabiliyyətinin azalmasından dərin səviyyəli nasazlıqlara qədər – "amentikəbənzər" mənzərəyədək fərqləndirməyə imkan verir. Bizim hadisələrımızdə Bertsin terminologiyasıyla desək, düşüncənin hipotoniyası müşahidə edilir ki, bu zaman ixtiyari aktivlik pozulmuş və reaktivliyin gözə çarpan pozulmaları yoxdur.

Düşüncənin yuxuyabənzər xarakter daşıyan bu hipotoniyası, baxdığımız hadisələrdə ən müxtəlif simptomların aşkar edilməsinə imkan yaradır. Ola bilər, Bertsenin özündə düşüncənin hipotoniyası anlayışı şizofreniya mexanizmləriylə bağlanır, amma artıq Bertse mərhəmətlə yanaşan A. Kronfeld göstərir ki, "psixi aktivliyin azlığı həm psixoastenikdə, həm iradəsiz psixopatda, həm melanxolikdə və həm də üzvi ağıl çatışmazlığı zamanı müşahidə olunur.

Təqdim olunan fikirlər onu göstərir ki, bizim tərəfimizdən verilən hadisələrdə şizofreniyabənzər mənzərənin mövcudluğu, bəzən xəstəliyi geniş aydınlaşdırdıqda şizofreniyadan ayırmağa çətinlik yaratsa da diaqnostika üçün əsas deyil. Bu hadisələrdə xəstəliyin mənzərəsinin yaxınlığını onların strukturunun qohumluğu

kimi anlamaq lazım deyil. Belə hadisələr geniş izahlardan və geniş diaqnostikadan qorunmalıdır.¹²

Qeyd: “düşüncə” müasir psixiatriyada “şüur” kimi verilir.

*Журнал Невропатология и психиатрия. №7-8, 1938.
Bakı psixiatriya ambulatoriya materialları əsasında
(elmi məsləhətçi-prof.P.M.Zinovyev)*

---

¹² **Qeyd:** bu məqalə azərbaycan dilinə psixologiya elmləri doktoru, professor Elnarə Şəfiyeva tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Расстройства сознания в генезе шизофреноподобной симптоматики

1. Наряду с шизофренической симптоматикой в клинике психических заболеваний, приходится иметь дело с шизофреноподобными картинами, которые возникают на основе самых различных заболеваний. Психологический анализ этих картин должен раскрыть, как неспецифическое в шизофрении, так и атипичное в структуре других нозологических единиц. Этот анализ должен помочь более четкому отграничению от шизофрении всех тех болезненных форм, которые имеют с ней лишь чисто внешнее сходство. Таким образом, раскрытие генеза подобной симптоматики должно служить задачам уточнения диагностики и исключения из круга шизофрений всего псевдошизофренного и соответственно этому—большему уяснению наших представлений об атипических формах других заболеваний, где атипичность обуславливается развитием шизофреноподобной симптоматики, порожденной расстройствами сознания.

2. Настоящее исследование ограничивается рамками описания галлюцинаций, психо-сенсорных расстройств, бредовых и бредоподобных образований и разного рода соматопсихических ощущений.

3. Бред, импонирующий, как первичный шизофренический бред отношения и преследования, при более тщательном рассмотрении может оказаться выросшим из псевдореминисценций и иллюзий памяти.

4. Галлюцинации разного характера, в том числе слуховые и обонятельные, по форме характерные для шизофрении, могут возникать в состояниях измененного сознания на основе отзвучавших мозговых процессов со специфической локализацией, активированных токсинфекционными моментами нешизофренической природы.

5. Ряд соматопсихических нарушений может также возникнуть в результате своеобразной трансформации ощущений при наличии изменений сознания.

6. Вышеприведенная шизофреноподобная симптоматика порождается также своеобразными изменениями сознания, при которых снижаются функции контроля и синтеза. При таких расстройствах сознания если и не происходит полной амнезии, то могут иметь место неполные воспоминания, псевдореминисценции и иллюзии памяти.

7. В состояниях измененного сознания иногда могут получать интенсивное звучание ранее нерезко выраженные особенности личности, в связи с чем также может развиваться шизофреноподобная симптоматика.

8. Этиологическими моментами подобных расстройств сознания могут быть эндогенно-токсические, травматические и психогенные моменты. Одними из ведущих при этом являются агрипнические явления, т. е., явления расстройства сна-бодрствования.

9. Психогенно развившиеся массивные расстройства сознания могут перерасти в своеобразные нарушения сознания, где порождается шизофреноподобная симптоматика, как это имеет место при гипноических реакциях.

10. Приводимые случаи демонстрируют вышеизложенные идеи:

в I случае—эндогенно-токсический момент в течении депрессивной фазы на агрипническом фоне породил психосенсорные расстройства, иллюзорные восприятия, бредовые идеи отношения и отравления с последующими отказами от пищи, негативизмом и т. д.

во II случае—на фоне своеобразно измененного сознания, следовавшего за психогенной реакцией (своеобразное разви-

тие) из псевдореминисценций развивается бред отношения и галлюцинации общего чувства с идеями воздействия.

в III случае—на фоне постравматической церебрастении с амнестическим симптомокомплексом развились сверхценные идеи изобретательства.

в IV случае—железно-дорожный параноид.

Доклады научной конференции АМИ, 1940.

III BÖLMƏ

F. Ə. İBRAHİMBƏYOV HAQQINDA XATİRƏLƏR

Məhərrəm Məmmədyarov

Dimitriy Uznadze

Aleksandr Makovelskiy

Əkbər Bayramov

Əbdül Əlizadə

Muxtar Həmzəyev

Əhməd Abbasquliyev

İsmayıl Seyidov

Ağabəy Sultanov

Rəşid Rəsulov

Qriqoriy Keçhuaşvili

Səməd Seyidov

Svetlana Məcidova

Zülfyyə Veysova

Allahverdi Tağıyev

Karrar Əbilov

Nadejda İsmayılova

Магерам Маммедъяров
Академик

С Фуад Ахмедовичем я познакомился в 1956 году, когда женился на его старшей дочери Изиде. Он был неординарным человеком. Будучи энциклопедически образованным, предельно тактичным Фуад Ахмедович очень быстро располагал к себе собеседника и беседа с ним всегда многое давала. На протяжении 30 летнего почти ежедневного общения с этим удивительным человеком.

Воспоминания о Фуаде Ахмедовиче

Начиная с 1960 года и до 80-х годов он был инициатором совместного семейного летнего отдыха. Мы выезжали, как правило, все вместо Лейла ханум, Фуад Ахмедович дочери со своими семьями.

Позднее я понял, что такая форма отдыха имела большой психологический смысл, а именно способствовала сближению между собой всех членов семьи, особенно детей. Теплые родственные отношения между собой всех внуков Фуада

Ахмедовича существуют до сих пор и это несомненно плоды тех лет.

Взаимоотношения Фуада Ахмедовича с внуками были поразительными. Это были дружеские отношения равных партнеров. Дети общались с ним свободно и с большой любовью. Они видели в нем интересного собеседника, друга но в то же время наставника.

Фуад Ахмедович был удивительно тактичным человеком. За все время общения с ним, я не помню ни одного случая его разговора, с кем бы то ни было, на повышенных тонах. Он был человеком с тонким юмором. Я часто думал, как получилось, что такой от природы одаренный, высоко интеллектуальный человек, истинный интеллигент не смог заняться деятельностью в области психиатрии после возвращения из Сибири, куда он попал будучи репрессирован в 1948 году. Мне кажется, его независимый характер, а это свойственно великим талантливым людям, его блестящий ум вызывал зависть окружающих его коллег. Обвиненный в национализме он был осужден на 10 лет тюрьмы специального режима.

Однако тюрьма (лагерная система в Сибири), а до этого застенки КГБ не ожесточили и не сломили этого поистине стойкого, выдержанного человека. Он очень не любил рассказывать о периоде жизни в лагере. Иногда, бывало, в хорошем настроении духа и при настойчивых просьбах внуков, он рассказывал о некоторых случаях жизни.

Однако, это были лишь отрывочные примеры. В этих рассказах он никогда не говорил ничего против властей. Он рассказывал о выдающихся личностях различных национальностей с которыми встречался в лагере заключенных в Тайшете. Ему по роду своей профессии (в лагере он был врачом) приходилось общаться со многими находящимися в заключении. Он не был националистом, в чем его обвинили в 1948 г., но он

был Великим патриотом своей родины. Он очень хотел, чтобы Азербайджан стал независимым. Его воспоминания о периоде 1918-20 годов в в Азербайджане, были наполнены надеждой на восстановление Азербайджанского суверенитета. К большому сожалению увидеть сегодняшний ,подлинно независимый Азербайджан ему не было суждено.

Большевицкая система заглушила талант многих таких людей как Фуад Ахмедович. Вынужденный отойти от психиатрии, он полностью переключился на психологию, посвятив себя таким важным проблемам, как психология билингвизма, психология личности. У Фуада Ахмедовича был мягкий, но принципиальный характер. Он был от природы аристократичным. Ему чужды были ссоры, распри, месть. Удивительно, но он поддерживал ровные отношения с теми коллегами, которые в свое время предали его в открытую. Не могу сказать, что он в душе их простил, но внешне никто из них почти ничего не почувствовал.

Фуад Ахмедович был честолюбив, но не тщеславен. Он был высокоорганизованным, обязательным, обязательным человеком с высокой требовательностью к себе. Когда ему исполнилось 75 лет он отказался принимать участие в выборах на новый срок на заведование кафедрой, считая, что нужно дать дорогу молодым. А когда ему исполнилось 80 лет, он вообще оставил педагогическую деятельность, хотя ему настойчиво предлагали не делать этого. Когда я его спросил об этом, он сказал:»У меня слух ослаб, а я не могу требовать от студентов говорить громче или повторять сказанное» Это очень поучительный факт. Сколько в этом достоинства.

Рядом с Фуадом Ахмедовичем всегда была прекрасная женщина - его супруга Лейла ханум. Это была поистине великая женщина. Она была врачом - невропатологом. Одинаково предана семье и своей работе. Скромная, гордая мужественная.

Она была добропорядочна и преданна. Когда репрессировали Фуада Ахмедовича, она в течении пяти лет, работала в двух, трех местах для того, чтобы прокормить семью, не смиряясь с осуждением мужа, обращалась во все инстанции с просьбами о пересмотре «дела» Фуада Ахмедовича. Лейла ханум обладала высокой культурой. Она была необыкновенно проста, доброжелательна, чувствовала собеседника и вела беседу в нужном направлении. Гостеприимство ее было легендарным.

Фуад Ахмедович и Лейла ханум взаимно дополняли друг друга. Это была образцовая, гармоничная супружеская пара.

Академик Д. Н. Узнадзе
Отзыв о работах молодого ученого
Азербайджана Ф. Ибрагимбекова

С некоторыми из работ Ф. Ибрагимбекова я был знаком и раньше, поскольку они составляли содержание докладов, представленных автором на различных научных съездах и конференциях. С отдельными я получил возможность ознакомиться в манускриптах. В результате у меня выработалось более или менее определенное представление относительно Ф.Ибрагимбекова, как ученого.

Читая работы Ибрагимбекова, прежде всего обращаешь внимание, в какой степени он в курсе всех главнейших достижений нашей науки не только у нас в Союзе, но и вообще в мировом масштабе. Это обстоятельство дает автору возможность стоять на уровне современной науки, как со стороны проблематики, так и со стороны методических и методологических примеров, применяемых им в ходе своих изысканий. Нужно отметить, что эрудиция автора не ограничивается сферой одной какой либо психологической дисциплины: проблем психотехники, психологии ребенка и педологии, точно так же как и проблем общей психологии и психопатологии, по-видимому, одинаково занимают интересы автора и одинаково хорошо ему известны. То обстоятельство, что он имеет медицинское образо-

вание, которое он по-видимому дополняет знакомством с некоторым из специальных наук, то нужно ценным его преимуществом, дающей ему возможность столь широкой психологической заинтересованности.

Нельзя не отметить, что главная стихия автора, поскольку можно судить на основании имеющегося в моем распоряжении материала, лежит в направлении установления новых экспериментальных психологических методов или усовершенствования старых. Это очень ценное свойство, которое указывает на действительно научно-исследовательскую заинтересованность его. Большое преимущество Ф. Ибрагимбекова заключается в том что он прекрасно подготовлен во всех отношениях для изучения психологических проблем тюркского народа, а в интересах его в этом направлении, как видно из его работ, никак не приходится сомневаться.

Работа Ф.Ибрагимбекова не составляют сомнений, что он имеет все данные, необходимые для самостоятельной научно-исследовательской деятельности. Поэтому считаю, что он имеет полное право на ученую степень кандидата психологических наук только на основании всей совокупности его работ до настоящего времени и следовательно степень эта ему могло бы быть присуждена без защиты диссертации.

*Профессор Д. Н. Узнадзе.
Тифлис, улица Камо 91
11/ 1-1936 г.*

*Академик А. О. Маковельский
историк, философ*

ОТЗЫВ

о научных трудах Ф.А.Ибрагимбекова

Фуад Ибрагимбеков имеет семилетний научно-педагогический стаж (с 1926г.) и ему принадлежат 13 работ научно-исследовательского характера и, сверх того 3 учебных пособия на тюркском языке и статьи в журн. «За компросвещение» и бюллетень АЗНИИПП». Один перечень научных работ Ф Ибрагимбекова говорит о том, что он проявил очень интенсивную научно-исследовательскую деятельность, не прерывая ее ни на один год. Научная деятельность Ф Ибрагимбекова дает высокие показатели не только количественные, но и качественные. В своих работах Ф Ибрагимбеков обнаруживает следующие достоинства:

1. Он прекрасный экспериментатор. Не только искусно владеющий методикой и техникой психологического и педологического эксперимента, но умеющий видоизменять их, вносить в них новые ценные усовершенствования и собственные творческие изобретения.

2. В своих работах Ф. Ибрагимбеков обнаруживает превосходное знание не только всей русской литературы по изу-

чаемому вопросу, но и обширное знакомство с новейшей немецкой, французской и американской литературой.

3. Ибрагимбеков в каждой работе проявляет самостоятельное научное творчество, находит новые пути ставит по новому вопрос, выявляет творческую инициативу.

Нельзя не отметить актуальность тем, разрабатываемых Ф. Ибрагимбековым в своих научных работах, их связь с соц. строительством. Если нельзя отрицать некоторых методологических промахов, допущенных Ибрагимбековым в его прежних работах, то, в то же время, справедливость требует отметить, что этот недостаток им все более изживается, и он высвобождается из плены прежних псевдомарксистских точек зрения, господствовавших еще недавно в нашей советской педологии и психологии. Особая заслуга научных работ Ф.Ибрагимбекова заключается в том, что он положил начало изучению тюркского ребенка в Азербайджане и разработке тюркских вариант детской ментиметрии.

Но работы Ф Ибрагимбекова имеют не только местное значение. Они представляют значительный интерес в общесоюзном масштабе. Ценность этих работ нашла себе признание во всесоюзных научных организациях: его работа о методике исследования гиперэмоций была заслушана на Всесоюзном поведенческом съезде в Ленинграде; его доклад «К проблеме национальных тестов» был вынесен на пленарное заседание Всесоюзного психотехнического съезда и разработанные им установки были одобрены съездом и до сих пор сохраняют руководящее свое значение; наконец, его доклад «О методе бессловесного исследования интеллектуальных функций» был поставлен на международной психотехнической конференции.

Все это свидетельствует о широком внимании, которое привлекают к себе работы Ибрагимбекова, благодаря имеющимся в них достоинствам. В лице Ф.Ибрагимбекова мы имеем

научного работника с большим дарованием, зарекомендовавшего уже себя рядом ценных исследовательских работ, которые дают ему бесспорное право на ученое звание доцента.

Профессор Маковельский 10/X-33г.

Əkbər Bayramov
Psixologiya elmləri doktoru, professor

Görkəmli tədqiqatçı alim və psixoloq

Mən Respublikamızın ilk görkəmli psixiatr və psixoloq alimi Fuad İbrahimbəyov haqqında düşünərkən nitqimə gələn ilk fikir belə oldu. “Görünən uca dağa bələdçi nə lazımdır?” Bu müdrik atalar sözündə əks olunan dərin fəlsəfi məna Fuad müəllimlə əlaqədar olaraq özünü tamamilə doğruldu. Çünki Fuad müəllimi psixologiya və psixiatriya elmləri üzrə istedadlı tədqiqatçı alim kimi yalnız həmin sahənin mütəxəssisləri deyil, həm də çox geniş elmi ictimaiyyət yaxşı tanıyır, onun çoxsahəli elmi yaradıcılıq fəaliyyəti, psixologiya üzrə apardığı tədqiqatlar yalnız ölkə hüdudunda bəlli deyil, beynəlxalq konqreslərdə, elmi simpozium və konfranslarda geniş miqyasda özünə yer tapmışdır.

Fuad müəllim görkəmli elm fədaisi kimi yalnız özünün orijinal tədqiqatları ilə elmimizin tarixində özünə mötəbər yer tutmayıb, o, həm də elmimizin təşkilatçısı olmuşdur. Çünki Fuad müəllim respublikamızda eksperimental psixologiyanın əsasını qoymuş, yəni o, hələ XX əsrin 30-cu illərində elmi-tədqiqat laboratoriyası yaratmış, orada orijinal tədqiqat metodlarından istifadə etməklə, geniş psixo-

loji araşdırmalar aparmışdır. Bununla bərabər, Fuad müəllimin respublikada yüksək ixtisaslı psixoloq kadrlar hazırlanmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, uzun müddət respublikanın psixoloqlar cəmiyyətinin sədri olmuşdur. Fuad müəllimin yaxından köməyi və qayğısı sayəsində respublikamızda aparılan psixoloji tədqiqatların nəticələri nəinki Moskva, Leningrad, həm də keçmiş sovet məkanındakı respublikalarda, eləcə də xarici ölkələrdə təşkil olunan elmi konfrans və simpoziumlarda, konqreslərdə öz əksini tapırdı.

Bir cəhət xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, keçmiş sovetlər məkanında psixologiya üzrə keçirilən bütün elmi konfrans və simpoziumlarda Fuad müəllim böyük ehtiramla qarşılır və onun elmi məruzləri ən görkəmli mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olurdu. Çünki onun dərin intuisiyası və yaradıcı təfəkkürü bu və ya digər psixoloji problemdə tamamilə yeni, ona qədər fəhm edilməmiş cəhətləri asanlıqla aşkar edirdi.

Yalnız bir faktı qeyd etmək istərdim. XX əsrdə Qərb ölkələrinin psixoloqlarından K. Rocers, R. Veys, A. Adler, K. Xorni, E.Fromm və başqaları tənhalıq halətinin fəsadları ilə bağlı müxtəlif fikir və ideyalar irəli sürsələr də, onlar həmin məsələni lazımi elmi səviyyədə həll edə və ümumi qənaətə gələ bilməmişlər. Halbuki Fuad müəllim “Şəxsiyyətin təkamülü” ilə bağlı onun təzahürlərini, zəngin ədəbi irsimizə istinadən N. Gəncəvi (XII əsr) və M. Füzulinin (XVI əsr) “Leyli və Məcnun” əsərlərində Məcnun və Leyli obrazları timsalında tənhalıq halətinin yaşanma xüsusiyyətlərini analiz etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, hələ bir neçə əsr bundan əvvəl Nizami və Füzuli eyni adlı əsərlərində təklilik, tənhalıq şəraitində şəxsiyyətin özünü göstərən psixoloji reaksiyalarını çox dəqiqliklə, elmi cəhətdən adekvat surətdə əks etdirməyə nail olmuşdur. Həmin əsərdə eləcə də tənhalıqla əlaqədar özünü göstərən bir sıra psixoloji xüsusiyyətlər də özünəqapılma, autizm, özgələşmə, küskünlük, eqosentrik yönümlər və s. çox məharətlə təsvir edilmişdir. Həmin elmi ideya iki cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Əvvəla, psixoloji halət-

lərin ədəbi-bədii irsimizdə elmi adekvatlıqla əks etdirilməsi və bununla da böyük sənətkarların yaradıcılığının psixoloji cəhətdən araşdırılması zərurətini nəzərə çarpdırmaq baxımından faydalıdır.

İkincisi, psixoloji ideya və fikirlərin respublikamızda çox qədim tarixə malik olmasını, onun başlıca qaynaqlarını nəzərə çarpdırmaq cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Təsadüfi deyil ki, Fuad müəllim şəxsiyyətin təkamülünün qanunauyğunluqlarının ətraflı öyrənilməsini onun gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq və bununla da psixoloji biliklərə istinad edən digər elm sahələrini də düzgün istiqamətləndirmək imkanı əldə etmək üçün zəruri sayırdı.

Fuad müəllimin zəngin mənəvi dünyası məhz belə güllü-çiçəkli, behişt tərəvətli bir aləm idi. Həmin aləmə yaxşı bələd olmaq, onun məziyyətlərini dərinədən hiss etmək üçün Fuad müəllimlə bilavasitə təmasda, ünsiyyətdə olmaq lazım idi. Məhz həmin ünsiyyət sayəsində onun zəngin mənəvi dünyasını, daxili mədəniyyətini kəşf etmək, həm də o ünsiyyətdən, sözün əsl mənasında, zövq almaq, faydalanmaq mümkün olurdu. Çox təəssüf ki, bu gün Fuad müəllim cismən aramızda yoxdur. Lakin onun elmdə, mənəviyyatda, insan şəxsiyyətinə böyük hörmət və ona qayğı ilə yanaşmaqda, elmi qüvvələrin səfərbər edilərək lazımi istiqamətə yönəldilməsində yeri çox görünür və hər an hiss edilir. Çünki, o, daim insanları duyurdu. Böyük şairimiz Səməd Vurğun həmin bəşəri duyğunu poetik dildə belə ümumiləşdirmişdir: “Duyur dedim, nə xoşbəxtdir duyan sənətkar!”.

Elə Fuad İbrahimbəyovun da böyük xoşbəxtliyi onda idi ki, o, daim insanları yaxşı duyurdu, onlara xeyirxah münasibət bəsləyirdi, heç kəsdən öz köməyini əsirgəmirdi, həmişə kiməsə kömək etməkdən, onun dadına çatmaqdan daim zövq alırdı. Məhz belə yüksək mənəvi keyfiyyətlərinə görə Fuad müəllim nəinki çox görkəmli tədqiqatçı alim, həm də nadir şəxsiyyət olmuşdur.

Odur ki, yetişməkdə olan nəinki gənc psixoloqlar Fuad müəllimin elmi və mənəvi irsini yaxşı mənimsəməli, ümumən gəncləri-

miz, xüsusən də ali məktəb tələbələri öz dövrü üçün etalon şəxsiyyətlərin mənəvi məziyyətlərinə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərinə, öz sənətinə, elmə münasibətinə yaxından bələd olmalı, onları özləri üçün nümunə kimi qəbul etməlidirlər. Yəni onlardan vətən naminə, xalq naminə elmin inkişafı naminə xeyirxah əməlləri, fədakarlığı, şəxsiyyət bütövlüyünü dərinləndirib mənimsəməlidirlər. Yalnız bu halda kamillik səviyyəsinə ucalmaq gənclərimizə asanlıqla müyəssər olar. Fuad İbrahimbəyov isə həm görkəmli alim, həm də kamil şəxsiyyət olmuşdur. Onun mənəvi dünyası həqiqətən də dərinləndirib öyrənilməyə və mənimsənilməyə layiqdir. Gənclərimiz məhz belə müsbət nümunələri yaxşı mənimsəməklə mənəvi cəhətdən kamilləşə bilərlər. Azərbaycanda psixologiya məhz belə müsbət nümunələri yaxşı mənimsəməklə mənəvi cəhətdən kamilləşə bilər.

Azərbaycanda psixologiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan görkəmli alim və çox nəcib insan Fuad İbrahimbəyovun elmi əsərləri yüksək yaradıcı təfəkkürün və dərin elmi intuisiyanın məhsulu kimi sanki xüsusi olaraq kodlaşdırılmış elmi ideyaların təəcəssümüdür. Bu cəhətdən yalnız bir nümunə kimi onun “Şəxsiyyətin təkamülü” ilə bağlı elmi ideyalarına nəzər salmaq kifayət edər. Həmin elmi müddəaların anlaşılması və şərhini xüsusi psixoloji hazırlıq və yüksək intellektual qabiliyyət tələb edir. Deməli, həmin elmi müddəaları və ya kodları hər kəs asanlıqla açma bilməz. Bunun üçün zəngin professional hazırlıq, yüksək intellektual qabiliyyət, zəruri təcrübə və uzunmüddətli elmi araşdırmalar tələb olunur. Yəni arzum elmimizin kahini olan Fuad İbrahimbəyovun elmi irsinin dərinləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək zərurəti ilə bağlıdır. Bu halda onun zəngin elmi irsi nəinki yetişməkdə olan gənc psixoloqlara, həm də elmi ictimaiyyətə tam dolğunluğu ilə çatdırılmış olar.

Azərbaycanda psixologiya elminin tarixinə nəzər salarkən ilk növbədə xalqımızın görkəmli alim – psixoloqu və psixiatri Fuad İbrahimbəyovun orijinal şəxsiyyəti, nadir istedadı, hərtərəfli yaradıcılıq əzmi insanın gözləri önündə bütün əzəməti ilə canlanır.

İstər-istəməz insan fikrə gedir, düşünürsən: görəsən Fuad müəllimi bir şəxsiyyət kimi, görkəmli bir alim kimi xarakterizə etmək üçün hansı bədii vasitələrdən, metaforalardan istifadə etmək olar ki, onun yalnız elmi yaradıcılığını deyil, zəngin mənəvi dünyasını az-çox düzgün əks etdirmək mümkün olsun və bununla da qəlbinə təskinlik gəlsin. 30 ildən artıq bir müddətdə onunla təmasdan əldə etdiyim təsəvvür və müşahidə materiallarının retrospektiv təhlili dahi Füzulinin aşağıdakı beytini yadıma salır:

“Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər bəni,

Surəti-halım görən, surət xəyal eylər bəni.”

Qarşıya sual çıxır: elmimizin kahininin – yəni Fuad İbrahimbəyovun hansı cəhətləri onu yaxından tanıyan, ona az-çox dərindən bələd olan adamları ilk növbədə heyrətə gətirirdi? Əlbəttə, bu suala asanlıqla cavab vermək mümkün deyildir. Çünki az-çox bəsərtli təfəkkürə malik olan hər kəs onun zəngin mənəvi dünyası, şəxsiyyətinin əsrarəngizliyi və cazibədarlığı, yüksək ünsiyyət qabiliyyəti və dərin zəkası qarşısında heyran qalmaya bilmirdi. Buna görə də Fuad İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığı xüsusi yanaşma tərzini tələb edir. Axı, onun yaradıcılığı şəxsiyyətinin orijinallığından təcrid edilə bilməz. Mənim üçün Fuad müəllimin elmi yaradıcılıq məhsulları elə bil onun şəxsiyyətinin hansısa bir anının canlı təəcəssümüdür. Yəni Fuad İbrahimbəyovun şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı çox qəribə və orijinal şəkildə birləşən və xüsusi idrak obyektinə çevrilsə belə asanlıqla öz sirrini hər kəsə açmayan əsrarlı bir aləmdir.

Burada bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi. Uzun müddət insanların beyninə belə bir fikir yeridilirdi ki, “həyatda əvəzedilməz insanlar yoxdur”. Bu gün Fuad müəllimin mənalı həyat yoluna nəzər salarkən tam aydınlığı ilə hiss edilir ki, bu zehniyyət nə qədər ziyanlı olub, insanların qədir və qiymətini bilməyə, onun kimliyini vaxtında dərk etməyə nə qədər mane olub. Əsl həqiqətdə isə həyatda elə insanlar var ki, onları heç bir kəs əvəz edə bilməz. Onlar yalnız nadir şəxsiyyət kimi deyil, həm də görkəmli elm, sənət xadimi

kimi əvəzəilməz olurlar. Şəxsiyyətin orijinallığı ilə dərin yaradıcı potensialın üzvi surətdə çulğaşması isə insanı sözün həqiqi mənasında təkrarolunmaz nadir şəxsiyyətə çevirir. Fuad İbrahimbəyov məhz belə bir təkrarolunmaz nadir şəxsiyyət olmuşdur.

Mən Fuad müəllimin yaradıcı fəaliyyəti barədə düşünərkən onu dolğun surətdə xarakterizə etmək üçün adekvat ifadələr tapmaqda çətinlik çəkdim. Axı, Fuad müəllimin şəxsiyyətində elmi yaradıcılıq, əməldə yaradıcılıq və təşkilati yaradıcılıqla xüsusi surətdə çulğaşaraq qəlbinin nur çeşməsindən içərək orijinal fikir və ideyalar şəklinə təcəssüm etmişdir.

Bununla da Fuad İbrahimbəyov elmi yaradıcılığı onun vətəndaşlıq qayəsinin təcəssümünə çevrilir, yəni elmə təmənnəsiz xidmət onun həyat məqsədi olmuşdur. Elə buna görə də Fuad müəllimin elmi yaradıcılığına nəzər salarkən böyük iftixar hissi ilə demək olar ki, psixologiya elminin bir sıra ən vacib sahələrinin respublikamızda inkişafı məhz onun adı ilə bağlıdır. Eksperimental psixologiyanın inkişafı da məhz belə sahələrdən biridir. Belə ki, əsrimizin əvvəllərində dünya psixologiyasında eksperimental tədqiqatlara geniş yer verildiyi, psixoloji tədqiqatlarda testlərdən, texniki vasitələrdən geniş istifadə edildiyi halda Azərbaycanda daha çox köhnə üslubda yazılmış psixoloji ədəbiyyat diqqəti cəlb edirdi. Psixologiya elminin yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermək üçün Fuad İbrahimbəyov 1926-cı ildə Ali Pedaqoji İnstitutda ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasını təşkil edir. Həmin laboratoriya nəinki psixoloji cihazlarla yaxşı təmin edilmişdir, həm də orada yaxşı mü-təxəssislər cəmləşmişdi, ən əlamətdar cəhət odur ki, Fuad İbrahimbəyov o dövr üçün bütün dünyada geniş yayılmış Bine-Simon testlərini dərinləndirən təhlil etmiş və onları milli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmışdır. Belə bir əməliyyat özünün həqiqi dəyərini on illərdən sonra ala bilmişdir. Belə ki, məşhur psixoloq Filipp Vernon 70-ci illərdə qeyd etmişdir ki, milli mədəniyyətdən, etnik xüsusiyyətlərdən xali olan testlər yoxdur və ola da bilməz.

Psixologiya laboratoriyasında eksperimental psixologiyada tətbiq olunan bir sıra metodlar yerli şəraitə uyğun olaraq yaradıcı surətdə yenidən işlənmişdir. Bu da respublikada bir sıra yeni eksperimental metodların hazırlanmasına imkan vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1931-ci ildə F.İbrahimbəyov VII Beynəlxalq konfransa intellektin tədqiqi ilə əlaqədar öz orijinal metodikasını təqdim etmişdir. Həmin metodika mütəxəssislərin diqqətini xüsusi olaraq cəlb etmişdir. Həmin dövrdə F.İbrahimbəyovun hazırladığı psixoloji tədqiqat metodları sonrakı dövrlərdə geniş tətbiq olunmuş və bir sıra tədqiqat işlərinin eksperimental əsasını təşkil etmişdir. Xüsusən də F.İbrahimbəyovun 50-ci illərdə bilinqvizmin (2 dil öyrənmənin) psixologiyası ilə əlaqədar işləyib hazırladığı tədqiqat metodikası çox geniş yayılmış və ciddi praktik əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, həmin metodikadan müvəffəqiyyətlə istifadə edərək respublikamızda onlarla mütəxəssis namizədlik dissertasiyası yazmış, bununla da xüsusi psixoloji məktəb formalaşmışdır.

Bu kiçik informasiya, bu gün heç şübhəsiz, Fuad müəllimin respublikada eksperimental psixologiya sahəsindəki məhsuldar fəaliyyətini tam dolğunluğu ilə əks etdirə bilməz. Burada əsasən Fuad müəllimin eksperimental psixologiya sahəsində respublikada başladığı işlərin əsas istiqamətləri qeyd edildi. Bizim üçün ən böyük təsəlli odur ki, Fuad müəllimin elmi yaradıcılığı nəinki bu və ya digər elmi başlanğıcın gələcək taleyində silinməz izlər qoyur, həm də həmin elm sahəsinin sonrakı inkişaf taleyində mühüm rol oynayır.

İkinci mühüm cəhət odur ki, Fuad müəllimin yalnız eksperimental psixologiya sahəsində deyil, eyni zamanda elmin başqa sahələri üzrə yerinə yetirdiyi işlər respublikamızda bir sıra mütəxəssislərin taleyində mühüm rol oynamış, xüsusi psixoloji məktəbin formalaşmasına imkan vermişdir.

Bu gün respublikamızda fəaliyyət göstərən bir sıra mütəxəssislər Fuad İbrahimbəyovu özlərinin müəllimi kimi dərin hörmətlə

yad edir və çalışırlar ki, onun ləyaqətli tələbələri olsunlar. Əlbəttə arzu və istək azdır.

Mənə belə gəlir ki, bu gün bizim hər birimizin öz müəllimimizin parlaq xatirəsi qarşısında mühüm mənəvi borcu: birinci, Fuad İbrahimbəyovun bütün əsərlərini nəşr etdirməyə nail olmaq; ikinci, Fuad müəllimin psixoloji irsini ətraflı tədqiq etmək; üçüncü, onun adını əbədləşdirmək üçün müvafiq təşkilatlar qarşısında lazımı məsələ qaldırmaqdan və ona nail olmaqdan ibarət olmalıdır.

Əks təqdirdə biz elmi psixoloji irsimizi nə mühafizə edə, nə də kifayət qədər müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirə bilərik. Zəngin psixoloji irsimizə nabelədlilik ən istedadlı tədqiqatçılarımızı belə nəslə – nəcabəti bəlli olmayan kimsəsiz bir insana çevirə bilər. Fuad İbrahimbəyovun zəngin elmi irsi elmimizi məhz belə bir nəcabətsizlikdən xilas edə bilər.

Buna görə də, qədərbilən xalqımız, heç şübhəsiz, özünün ən ləyaqətli oğlu, respublikada elmi psixologiyanın inkişafında əvəzsiz xidməti olan istedadlı tədqiqatçı alim – psixoloq və psixiatr, nadir talantlı, təkrarolunmaz mənəvi zənginliyə malik görkəmli şəxsiyyət olan Fuad İbrahimbəyovu daima öz qəlbində yaşadacaq və lazımınca qiymətləndirəcəkdir.

*Azərbaycan qəzeti,
8 yanvar, 2002.*

Əbdül Əlizadə
psixologiya elmləri doktoru, professor

Əziz Fuad müəllimi minnətdarlıq hissi ilə xatırlayarkən...

XX əsr Azərbaycan psixologiyası bənzərsiz eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması ilə əlamətdardır. Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyov bu tarixi missiyanın böyük müəllimi idi və bütün ömrü boyu Azərbaycan psixologiyasının inkişafında həlləedici rol oynamışdır. F.Ə.İbrahimbəyov XX yüzilliyin görkəmli psixoloqlarından biridir. Əziz Fuad müəllim, hələ 30-cu illərin əvvəllərində dünya şöhrəti qazanmışdı. 1931-ci ildə onun orijinal testinin beynəlxalq dünya konqresində bəyənilib qəbul edilməsi təkcə gənc psixoloqun deyil, bütövlükdə Azərbaycan psixologiyasının fərəhli uğuru idi.

F. Ə. İbrahimbəyov həkim kimi fəaliyyətə başlasa da, 20-ci illərdə psixologiya məsələlərinə daha çox diqqət yetirir və tədricən bu sahədə intensiv fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan psixoloji fikir tarixinin parlaq səhifələrindən biri onun bu illərdəki qaynar yaradıcılığı ilə bağlıdır. 1926-cı ildə o, respublikamızda ilk dəfə olaraq eksperimental laboratoriya təsis etmiş və diqqətəlayiq tədqiqatlar aparmışdır. Bu tarixi xidmət idi. Onun elm təşkilatçısı kimi bu sahədəki xidmətləri istər-istəməz dünyada ilk dəfə yaradılmış psixolo-

giya laboratoriyasında özünün böyük müəllimi Vilhelm Vundtun xidmətlərini xatırladır. Vundtun laboratoriyasının taleyi uğurlu oldu. Onun yarandığı gün obrazlı şəkildə desək, eksperimental psixologiyanın yaranma tarixinə çevrildi. Psixologiya tarixçiləri Vundtun tarixi xidmətlərini şöhrətləndirmək üçün onu “eksperimental psixologiyanın atası” adlandırırlar. Fuad müəllim də bu şərəfli adla şöhrətlənmiş böyük Azərbaycan psixoloqu idi. Hörmətli Fuad müəllim psixologiya laboratoriyası təsis edəndə ruhən filosof, elm tarixçisi idi və psixologiya ilə də filosof və tarixçi kimi maraqlanırdı. F.Ə.İbrahimbəyov psixoloq kimi bütün həyatını məhz bu elmin çiçəklənməsinə həsr etməyə hazır idi.

Şəxsiyyətə pərəstiş illəri yaxınlaşır. Ölkənin bütün ağıl sahibləri kimi F.Ə.İbrahimbəyov da Azərbaycan simasında bu dövrdə qara rəngli buludların tüğyan etdiyini görürdü. O, təcridən ideoloji sahələrdən uzaqlaşır, daha çox həkimlik praktikasını ilə məşğul olurdu. Təbabət sahəsində F.Ə.İbrahimbəyov təkcə nevropatoloq və ya psixiatr deyildi, bəlkə də ilk növbədə, psixoloq idi. O, Şərq və Avropa təbabətinin tarixini gözəl bilirdi. Əbu Əli İbn Sinanın assosiativ eksperimentlərini ilhamla vəsf edirdi. Fransız psixiatriya məktəbinin nailiyyətləri ilə yaxından tanış idi. Ancaq müalicə praktikasında psixanalitik metodlardan da geniş istifadə edirdi. Onun əsərlərində də psixanalitik təhlil önəmli yer tutur. Bu mənada F.Ə.İbrahimbəyovun yaradıcılığında Ziqmund Freydingin, XX əsrin böyük klassikinə yaradıcılığına bənzər cəhətlər tapmaq olar. Təhsilinə görə həkim olan, istedadlarına, təhsil üsullarına, peşə sahələrinə görə psixoloq kimi şöhrətlənmiş hər iki alim dünya psixoloji fikrində bənzərsiz rol oynamışlar. F.Ə.İbrahimbəyov fenomeni, onun çoxsahəli bənzərsiz yaradıcılıq axtarışları Azərbaycan mədəniyyəti hadisəsidir və bu kontekstdə də təhlil olunmuş əsərlərini xatırlasaq fikrimiz aydın olar. F.Ə.İbrahimbəyov “Məcnunluq” psixologiyasının köklərinə psixanalitik üsullarla nüfuz etsə də, onun xüsusiyyətlərini Nizami və Füzuli dühasının işığında məharətlə təhlil etmişdir.

Bu illərdə Fuad müəllimin psixiatr və psixoloq kimi fəaliyyəti son dərəcə əlamətdar idi. Onun müasirləri, humanistik psixologiyanın klassikləri A.Maslou və K.Rocers şəxsiyyət problemlərini psixoterapiya parametrləri ilə açıqlayanda Fuad müəllim problemin köklərini nevropatologiya və psixiatriyada axtarırdı və psixologiyanı yeni boyalarla zənginləşdirir, psixologiyanın nevropatologiya və psixiatriya qovşağında inkişaf etməsində həlledici rol oynayırdı. Bu təcrübə ən yaxın illərdə psixologiyanın inkişaf perspektivləri üçün şübhəsiz ki, əlamətdar idi.

F.Ə.İbrahimbəyov 50-ci illərin ortalarında birdən-birə psixolinqvistika problemlərini öyrənməyə başladı. Həkim-psixoloqun rus dilinin psixodidaktikası məsələlərini araşdırması bəlkə də ilk baxışda təəccüblü görünürdü. Əslində isə rus dilinin mənimsənilməsi problemi onun üçün təsadüfi deyildi. Dil, fundamental elmi problem kimi həmişə diqqəti cəlb edib. Onun öyrənilməsi həm psixiatriya, həm də psixologiya baxımından necə də aktual idi?! F.Ə.İbrahimbəyovun yaradıcılığında bu məsələlərin uzun müddət xüsusi yer tutmasını bu axarda asanlıqla izah etmək olar. Ancaq təkcə bu yozum onun müasirləri üçün əsaslı görünməzdi. Bizim fikrimizcə, F.Ə.İbrahimbəyovun “rus dilinin mənimsənilməsi” məsələlərini öyrənməyə başlaması onun bilavasitə həyat yolunun xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Repressiyanın ağrı və acısını öz ailəsi ilə birlikdə yaşamış görkəmli psixoloq özünün bənzərsiz axtarışlarında özünəməxsus bir elmi problemə gəlib çıxmışdı. Problemin ideologiyadan törənmə olduğunu desək, səhv etmərik. Bir tərəfdən əhali repressiya illərində ingilis, alman, ərəb, fars, türk dili bilməyin bəlalərini görmüşdü. Digər tərəfdən, dövlət rus dilini geniş təbliğ edir, rus məktəblərinin sayını artırır. Azərbaycan məktəblərində rus dili fənninə geniş yer verilir. F.Ə.İbrahimbəyov həm də o zaman Azərbaycan Dillər Universitetinin görkəmli müəllimlərindən biri idi və Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili müəllimlərinin hazırlanmasında yaxından çalışırdı. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, F.Ə.İbrahimbəyov institutda bəlkə də

yeganə mütəfəkkir alim idi ki, hamı onun şirin söz-söhbətindən doymur, ona müxtəlif suallarla müraciət edir və özlərinin, necə deyərlər “kiçik” suallarına da “böyük” cavablar arayırdılar.

60-cı illər F.Ə.İbrahimbəyov yaradıcılığının məhsuldar dövrüdür. O, elmi təşkilatçı kimi respublika psixoloji fikrin inkişafında xüsusilə mühüm rol oynayır. Respublikanın psixoloqları, bir tərəfdən, böyük elmi məclislərdə çıxış edirlər, eyni zamanda, respublikamızda elmi məclislər keçirilir və bu məclislərdə ölkənin görkəmli psixoloqları bilavasitə iştirak edirlər.

Fuad müəllim Dünya psixoloqlarının XVIII konqressində (Moskva, 1966), müxtəlif psixoloji qurultaylarda (Moskva, 1959), (Sankt-Peterburq, 1963), (Kiyev, 1968) və s. Fuad müəllim köklü psixoloji problemlərin həllində önəmli rol oynamışdır. Onun Zaqafqaziya psixoloqlarının konfranslarındakı (Tbilisi, 1959, 1960; Bakı, 1962, 1974, 1983) və b. çıxışları necə də əlamətdar idi.

F.Ə.İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığında şəxsiyyət problemi xüsusi yer tutmağa başlayır. O, bu aktual problemi tarixi-nəzəri kontekstdə öyrənirdi. Müxtəlif elmlərin qovşağında təhlil edirdi. Bu dövrdə F.Ə.İbrahimbəyov hətta bir elm kimi ilk kövrək addımlarını atan kibernetikanı belə mükəmməl öyrənmişdi və öz tədqiqatlarında ondan məharətlə faydalanırdı. Onun şəxsiyyət psixologiyası sahəsindəki tədqiqatlarında maraqlı elmi nəticələr var idi. O, əsaslı surətdə göstərirdi ki, şəxsiyyət özünün hüquq konsepsiyasını daha geniş mənada başa düşür. Bu nəticə psixologiyada yeni istiqamət açırdı. Onu nəzərə almadan şəxsiyyətin özünüqiymətləndirmə ölçülərini, rol gözləmələrini, iddia səviyyəsini, özünün statusu və roluna münasibətini araşdırmaq əslində mümkün deyil. Şəxsiyyət problemi F.Ə.İbrahimbəyov üçün həm də mədəniyyət məsələsi idi. O, şəxsiyyətin təkamülünü mahiyyətcə məhz mədəniyyətlə əlaqələndirirdi. Görkəmli alimin bu sahədə apardığı tədqiqatlar Azərbaycan psixologiya salnaməsində xüsusi yer tutur.

F.Ə.İbrahimbəyov hər hansı elmi problemi rüşeym halında görə bilir və onun proqnozunu verə bilirdi. Onun 20-30 il bundan əvvəl diqqət yetirdiyi problemlər müasir texnologiyanın mühüm məsələlərinə çevrilib.

Fuad müəllim gənc psixoloqların xeyirxah məsləhətçisi, bəlkə də yeganə müəllimi olaraq böyük qayğı ilə yanaşırdı. Müasir psixoloji materialları öyrənmələrinə xüsusi diqqət yetirirdi. F.Ə.İbrahimbəyovun özünün 80-illik yubiley gecəsindəki qısa, lakin məzmunlu nitqində isə Azərbaycan psixologiya elminin inkişaf perspektivləri böyük ustalıqla göstərilmişdi. Təəssüf ki, biz o nitqin paradiqmalarını nəinki təhlil edib öyrənmədik, həm də nəşr etmək haqqında belə düşünmədik. Bizim fikrimizcə, F. Ə. İbrahimbəyovun bütün əsərlərinin kitab şəklində nəşr olunmasının çox böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olardı.

Muxtar Həmzəyev
psixologiya elmləri doktoru, professor

F.Ə. İbrahimbəyovun həyat yolu və yaradıcılığı

Doğma xalqına xidmət etməkdən, özünün hər cür imkanını onun yolunda əsirgəməməkdən, bütün mənalı ömrünü öz xalqının övladlarını maarifləndirməyə sərf etməkdən gözəl nə ola bilər? Bu keyfiyyətlərə əsl insani sifətləri – qayğıkeşliyi, sadəliyi, təvəzökarlığı, yüksək mədəniyyəti, ürəklərə yol tapmağı bacarmağı, eləcə də dərin elmi yaradıcılıq qabiliyyətini əlavə etmiş olsaq, onda həqiqi mənada nəsilərə nümunə olacaq bir insan surətini gözümüzün qabağına gətirmiş oluruq.

Özünün bütün şüurlu həyatını xalqına layiqli xidməti ilə fərqlənmiş və bu gün anadan olmasının 90 illiyini qeyd etməyə topladığımız Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyov məhz bu cür insan olmuşdur. Azərbaycan psixoloqları onu əsl mənada özlərinin müəllimi, ağsaqqalı, məsləhətçisi hesab etmişlər. O daima öz zəngin təcrübəsini, biliyini əsirgəmədən gələcək müəllimləri psixologiya elminin sirləri ilə tanış etmiş, ağıllı məsləhətləri ilə gənclərimizi əsl elmi axtarış yollarına yönəltdir.

Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyov 1901-ci il dekabrın 29-da Azərbaycanın gözəl, füsunkar guşələrindən biri olan Şamaxıda

dünyaya gəlmişdir. Hələ uşaqlıq illərində özünün dərin zəkası, hadisələri təhlil etmək, ümumiləşdirə bilmək qabiliyyəti ilə fərqlənmişdir. O, əmək fəaliyyətinə çox erkən, 15 yaşında başlamışdır. Xalqını sevən bu gənc az sonra pedaqoji işə keçmiş və əsl maarifpərvər kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Elmə olan böyük həvəs onu bir yerdə dayanıb durmağa qoymamışdır. Məktəbdə işləyə-işləyə İbrahimbəyov Azərbaycan Dövlət Universitetində öz təhsilini davam etdirmiş və 1925-ci ildə tibb fakültəsini bitirmişdir.

Tibb elminin müxtəlif əhəlləri ilə yanaşı psixologiya elmi də ilk gündən onun diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də 1926-cı ildən başlayaraq əvvəlcə tibb fakültəsinin nevrologiya kafedrasında çalışmaqla, sonra isə psixiatriya kafedrasında assistent vəzifəsində, eləcə də müalicə-profilaktika müəssisələrində işləməklə yanaşı Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda psixologiya kursunu oxumağa başlamışdır. Ali məktəbdə işlədiyi ilk günlərdən başlayaraq, Fuad müəllim özünün elmə və onun tədrisinə ciddi münasibət bəsləməsini biruzə vermişdir. Psixologiya elmini dərinləndirən öyrənmək və onu yüksək elmi-metodik səviyyədə tədris etmək məqsədilə o, 1926-cı ildə respublikada ilk eksperimental psixoloji laboratoriyayı yaratmış və burada özünün dərin elmi axtarışlarına başlamışdır. Beləliklə də gənc müəllim ali məktəbdə elmi-pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən normal və patoloji psixiatriyanı bircə öyrənmişdir ki, bu da onun tədqiqatlarının məhsuldarlığına təsir göstərmişdir. Gərgin əmək, inadkar axtarışlar öz bəhrəsini vermiş və ona görə də artıq 1930-cu ildən o, psixologiya elminin bacarıqlı tədqiqatçıları sırasına daxil olmuşdur. Məhz buna görə də 1931-ci ildə Fuad müəllimə VII Beynəlxalq psixotexnika konfransının tribunasından çıxış etmək nəsis olmuşdur.

Sonrakı illərdə Fuad müəllim yorulmadan ciddi elmi-tədqiqat işləri aparmış pedaqoji kadrlar hazırlanmasında iştirak etmişdir. Onun gərgin əməyi bəhrəsiz qalmamışdır. 1933-cü ildə ona psixologiya

üzrə pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsi və psixologiya kafedrası üzrə dosent elmi adı, 1939-cu ildə isə tibb elmləri namizədi elmi dərəcəsi və psixiatriya kafedrasının dosenti elmi adı verilmişdir.

Ali məktəbdəki elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı Fuad İbrahimbəyov insanların sağlamlığını qorumaq işini də davam etdirmişdir. Böyük Vətən müharibəsi illərində o, psixiatrik ekspert komissiyasının sədri və Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinin baş psixiatri vəzifəsində çalışmışdır. Ömrünün axırlarına qədər Bakının psixiatriya müəssisələrində məsləhətçi olmuşdur. 60 illik elmi axtarış dövründə F.Ə.İbrahimbəyov psixologiya elminə 80-dən artıq orijinal əsər bəxş etmişdir ki, bunların 50-dən çoxu Azərbaycan, rus, fransız və ingilis dillərində çap olunmuşdur. Hər bir elmin yayılmasında, tələbələrin və geniş oxucu kütləsinin malı olmasında dərslik və dərs vəsaitlərinin əvəzolunmaz rolu vardır. Bu cəhəti nəzərə alan F.Ə.İbrahimbəyov respublikanın ali məktəblərinin tələbələri üçün Azərbaycan dilində dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasının da qayğısına qalmışdır.

O, hələ 1935-ci ildə K.H.Kornilovun “Psixologiya” dərsliyinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin, sonra psixopatologiya üzrə dərs vəsaitinin elmi redaktoru olmuşdur. 1964-cü ildə ümumi psixologiya üzrə nəşr olunmuş və hal-hazırda qədər respublikamızın pedaqoji institutlarında istifadə olunan dərsliyin ən çətin, mürəkkəb fəsiləri olan “Psixikanın inkişafı” və “Temperament” fəsiləri onun tərəfindən yazılmışdır.

F.Ə.İbrahimbəyovun elmi fəaliyyəti çoxsahəlidir, geniş diapazonla malikdir. Bu genişlik onun böyük erudisiyaya malik olmasından irəli gəlir. Onun elmi axtarış dairəsi psixoloji tədqiqat metodikasını, şüurun, şəxsiyyətin, təfəkkürün və nitqin, bilinçsizliyin, əmək psixologiyasının, psixologiya tarixinin, psixolinqvistikanın bir sıra problemlərini, eləcə də psixoloji terminologiya məsələlərini əhatə edir.

F.Ə.İbrahimbəyovun işləyib hazırladığı “Hiperemosiyanın motor-ifadəli tədqiqi metodikası”, “Əqli funksiyaların tədqiqi me-

todları” və “Milli respublikalarda psixotexniki tədqiqat aparan praktik işçilər üçün qurğu” 1930-cu ildə Leninqradda keçirilən insan davranışı üzrə I Ümumittifaq qurultayında və VII Beynəlxalq psixotexniki konfransda müzakirə olunmuş və yüksək elmi dəyərə malik olan işlər kimi məsləhət görülmüşdür. Onun “Milli testlər problemi haqqında” əsəri ölkənin sənayeləşdirilməsi illərində peşə orientasiyası və peşəseçmə məsələlərinin həllində böyük rol oynamışdır.

F.Ə.İbrahimbəyovun tarixi psixologiya sahəsində apardığı tədqiqatlar onun sosial psixologiya, şüurun inkişafı və şəxsiyyətin təkamülü üzrə öyrəndiyi problemlərlə əlaqələnmişdir. Arxeoloji, etnoqrafik faktları, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatı əsərlərini tarixi psixologiyanın və psixologiya tarixinin mənbəyi kimi nəzərdən keçirməklə, o, eyni zamanda şüurun genişlənməsi, şəxsiyyətin sonrakı təkamülünün onun tarixən dəyişməsi əsasında öyrənilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Onun sosial psixologiya ilə tarixi psixologiyayı birgə öyrənmək sahəsindəki tədqiqatları “Multikultural çarpazlaşma və psixikanın inkişafı” adlandırdığı problemə gətirib çıxarmışdır.

Bu qocaman alimin elmi yaradıcılığında əsas yerlərdən birini institutumuz üçün əsas problem olan bilinçvizm psixologiyası problemi olmuşdur. Psixoloji və linqvistik nəzəriyyə, eləcə də rus dili və xarici dillərin tədrisi metodikası üçün zəruri olan bu problemə onun 20-ə qədər əsəri, elmi məruzəsi və məlumatı həsr olunmuşdur.

1931-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca onun Bakıda, Moskvada, Leninqradda, Tbilisidə, Yerevanda, Alma-Atada, Daşkənddə, Amsterdamda, Londonda, Tokioda əsərləri çap olunmağa başlayır. Bunlardan “Fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı təsiri haqqında”, “İkidillik, onun strukturu və fərdi tipologiyası”, “Bilinçvizm və poliqlosiya zamanı ikinci siqnal sistemində qarşılıqlı təsir haqqında”, “Dili hiss etmə haqqında”, “Bilinçvizm zamanı nitqin qavranılması” və başqalarını göstərmək olar.

F.Ə.İbrahimbəyovun bütün bu tədqiqatları psixologiyasında mühüm bir cəhətə - bilinçvizmin fərdi şüurunda formalaşması və fəa-

liyyət göstərməsinin psixoloji mexanizmləri barədə əsaslı nəzəriyyənin hazırlanmasına kömək etməyə yönəlmişdir. Onun tədqiqatları mühüm nəzəri müddəalarla zəngin olması ilə yanaşı böyük praktik əhəmiyyət də daşımışdır. Bacarıqlı alimin əsərlərində rus dili və xarici dillərin tədrisinin səmərəliliyini artırmağa kömək edən sanballı təklif və mülahizələr irəli sürülmüş və buna görə də bu sahədə çalışan müəllim və metodistlərin fəaliyyətində öz əksini tapmışdır.

F.Ə.İbrahimbəyovu təkcə respublikamızın deyil, keçmiş ittifaqın respublikalarının mütəxəssisləri görkəmli psixoloq kimi tanıyır və onu yüksək qiymətləndirirlər. Buna o, özünün qələmi, zəkası, insanlara qarşı münasibəti, qayğıkeşliyi ilə nail olmuşdur. Onunla bir dəfə görüşən adam ayrılmaq istəmir, onu dinləməkdən həzz alırdı. Ayrıldıqda isə bir daha, bir daha görüşmək istəyir, buna can atırdı. Ona görə də Fuad müəllimi bütün elmi məclislərdə dinləmək istəyirdilər. O, psixologiya üzrə bütün ümumittifaq, respublikalararası simpoziumların, konfransların, qurultayların fəal iştirakçısı olmuş, burada maraqlı və dərin məzmunlu məruzələrlə yanaşı ayrı-ayrı bölmələrə rəhbərlik etmiş, plenar iclasları aparmışdır. Azərbaycan psixoloqları fəxr edirlər ki, görkəmli psixoloqlar sırasında son illərdə F.Ə.İbrahimbəyov Amsterdamba keçirilən XVI, Moskvada keçirilən XVIII, Londonda keçirilən XIX Beynəlxalq psixoloji konqreslərdə respublikamızın psixologiya elmini təmsil etmişdir. Tokioda keçirilən XX Beynəlxalq psixoloji konqresdə onun məruzə tezisləri çap olunmuşdur. F.Ə.İbrahimbəyovun elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında da xidməti böyük olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında onlarla aspirant çalışmış, öz işlərini müvəffəqiyyətlə başa çatdıraraq müdafiə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Fuad müəllim təkcə rəsmi olaraq, ona tapşırılmış elmi kadrların hazırlanması ilə kifayətlənməmişdir. O, respublikamızın hazırkı elmi-psixoloji kadrlarının demək olar ki, hamısının məsləhətçisi olmuş, onlara özünün ağıllı məsləhətləri ilə köməklik göstərmişdir.

F. Ə. İbrahimbəyov 20 ilə yaxın psixologiya kafedrasına müdirlik etmiş, 15 ildən artıq Psixoloqlar Cəmiyyəti Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik etmiş, Cəmiyyətin Mərkəzi Sovetinin üzvü seçilmiş, demək olar ki, psixoloqların Zaqafqaziya konfranslarının hamısının təşkilat komitəsinin üzvü olmuşdur.

F.Ə.İbrahimbəyovun xidmətləri hökumət səviyyəsində qiymətləndirilmiş, o, “Şərəf nişanı” ordeni, üç medal, “Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəxri fərmanı” ilə təltif olunmuş, “Respublikanın əməkdar həkimi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Hazırda Fuad müəllim cismən yanımızda olmasa da, onu ruhən bizimlə hiss edir, onun zəkası önündə baş əyir, bizim üçün məsləhət gördüyü, arzuladığı yolla addımlamağa çalışırıq. Əziz müəllimimiz Fuad İbrahimbəyovun xatirəsi qəlbimizdə əbədi yaşayacaqdır.

*Ağabəy Sultanov
tibb elmləri doktoru,
professor*

İlk azərbaycanlı-psixiatr

Xoşbəxt o kəsdir ki, onu xatırlayırlar. Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyovu xatırlamamaq mümkün deyil. O, həmişə birinci olub. O, psixiatriyadan müdafiə edən ilk azərbaycanlıdır. O, Psixiatriya kafedrasının ilk dosentidir. Azərbaycan Tibb İnstitutunda psixiatriyadan azərbaycan dilində ilk mühazirəni də o, oxumuşdur. Onu nə heç kimlə müqayisə etmək, nə də heç kimlə səhv salmaq olmaz. F.Ə.İbrahimbəyovun elmi işləri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmiş, özünün kliniki qoxusunu qoruyub saxlamışdır.

Onun “manikal-depressiv psixoz” adlı monoqrafiyası endogen psixoza həsr olunmuş ilk monumental tədqiqat işi olmuşdur. Bu xəstəliyə həsr olunan sonrakı işlər, müəyyən dərəcədə ilk dəfə F.Ə.İbrahimbəyovun təsvir etdiyi orjinal kliniki qanunauyğunluqları təkrarlayır. Hərbi xidmətlə bağlı postravmatik psixi pozuntular da ilk dəfə Fuad İbrahimbəyov tərəfindən öyrənilmişdir. O, Bakı şəhəri 2 sayılı Kliniki psixiatrik xəstəxanasının ilk azərbaycanlı baş həkimi olmuşdur. Bu gün də onun maraqlı, əla mühazirələri dərslər dediyi tələbələrin yaddaşında qalır. Fuad İbrahimbəyov psixiatriyaya sevrək

gəlmişdir. Çox paradoksal olan odur ki, insan ruhunu qorumağa borclu olan psixiatriya, ona qəlbən vurulan, sevən bir insanı, xalis ziyalını, böyük mütəxəssisi yaraladı. Günahı nə idi? Qədim yunanların dediyi kimi: həqiqəti vaxtından əvvəl söylədiyinə görə...! Fuad İbrahimbəyov psixiatriyadan həmişəlik getdi və bir daha geri qayıtmadı!.. Bu insan çox əzab-əziyyət çəkdi. Ona sadıq olan şəxs onun ömür gün yoldaşı Leyla xanım idi. Leyla xanım Fuad İbrahimbəyovu Həcər Nəbini, Nigar Koroğlunu sevən kimi sevirdi və onun ağır günlərində üç övladının anası daima yanında olurdu. Bu gün biz sevincli-kədərli halda ilk azərbaycanlı psixiatrın, əsl ziyalının, çox maraqlı insanı Fuad Əhəmd oğlu İbrahimbəyovun acı taleyini xatırlayarkən yada Buninin sözləri düşür:

**“həsrətlə demə ki, onlar yoxdur,
minnətdarlıqla - xatırla ki, yaşayıblar...”**

***А. А. Абаскулиев,
заслуженный деятель науки,
профессор***

***İсмаил Сейдов
кандидат психологических
наук, доцент***

**К столетию со дня рождения профессора
Ибрагимбекова Фуада Ахмедовича**

Выдающийся азербайджанский ученый психолог-психиатр Фуад Ахмедович Ибрагимбеков, родился 29 декабря 1901 г. Шемахе Азербайджана. Окончив медицинский факультете Бакинского Государственного Университета в 1925 году, молодой врач Фуад Ибрагимбеков с философской склонностью мышление с самого начала своего научного становления увлекся психологией и в 1926 году при высшем педагогическом институте организовал первую экспериментально-психологическую лабораторию в Азербайджане для объективного исследе-

дования закономерностей психических процессов. Лаборатория усилиями Ф. А. Ибрагимбекова была оснащена самыми совершенными психологическими аппаратами и приборами того времени.

Увлеченность молодого ученого-врача проблемами психологии, вовсе не являющейся медицинской дисциплиной, вполне может быть сравнима с огромным интересом к клинической психиатрии великого физиолога И.П. Павлова, который, как известно, по средам с позиции физиологии и патологии высшей нервной деятельности анализировал психологические симптомы и синдромы у душевнобольных. Известный американский ученый Говард С. Линдель на научной конференции в США, посвященной памяти И. П. Павлова, назвал великого физиолога И. П. Павлова психиатром будущего.

Ф. А. Ибрагимбеков, хорошо освоив основы психологии, особенно объективных экспериментально психологических исследований, закономерностей психических функций, защитил кандидатскую диссертацию. В 1931 году Ф. А. Ибрагимбеков на 7-ом Всемирном Конгрессе Психологов выступил с оригинальной методикой объективного исследования интеллекта, который получил большое одобрение со стороны участников Конгресса.

На следующем этапе своего научного становления Ф. А. Ибрагимбеков свои взоры направил к психиатрии, изучающей закономерности патологии деятельности мозга.

За короткое время Фуад Ахмедович зарекомендовал себя талантливым организатором, в связи, с чем Министерством здравоохранения Республики был выдвинут на должность главного врача психиатрической клинической больницы № 2 г. Баку, на базе которой функционировала кафедра психиатрии медицинского института. В связи с финансовыми трудностями в

республике, необходимость расширения коечного состава клиники Ф.А. Ибрагимбековым была разрешена весьма оригинальным способом. За счет внутренних ресурсов и реконструкции здания клинической больницы в течение одного года в клинике был построен третий этаж, в связи, с чем коечный состав клиники почти удвоился, с 80 до 150 коек. Минздрав Республики Ф.А.Ибрагимбекова одновременно назначил главным психиатром республики, в этот период по его инициативе и при его активном участии во втором промышленном центре республики городе Гяндже была организована городская психиатрическая больница на 100 коек. В 30-е годы в Азербайджанском Медицинском Институте возникла необходимость открытия азербайджанского сектора для обучения студентов на родном языке и в этом деле под руководством Ф.А.Ибрагимбекова с участием ассистентов кафедры А. С. Аскерова и Т. Меликасланова была разработана азербайджанская психиатрическая терминология, которая создала необходимые условия для преподавания психиатрии на азербайджанском языке.

В научном аспекте в области психиатрии Ф.А.Ибрагимбекова очень интересовали образы душевнобольных в произведениях классиков азербайджанской поэзии. В частности, им до тончайших штрихов проанализирован образ Меджнуна в поэме “Лейли и Меджнун” великого азербайджанского поэта XII века Низами Гянджеви.

Ф.А.Ибрагимбеков упорно занимался выполнением докторской диссертации по проблеме “Атипичные варианты маниакально-депрессивного психоза (МДП)”. Доцент Ф.А. Ибрагимбеков был высоко эрудированным с тонким клиническим чутьем врачом-психиатром. В республике много тысяч больных, благодаря его врачебной деятельности, получили избавление от тяжелой душевной болезни и бесконечно благодарны ему.

В 1948 году в самом зените творческой деятельности Ф.А. Ибрагимбеков оказался жертвой политической репрессии. В 1953 году Ф.А.Ибрагимбеков был реабилитирован, вернулся в Баку, начал активную творческую деятельность в области психологии. Ему было присвоено ученое звание профессора, и он был избран заведующим кафедрой психологии Азербайджанского педагогического института иностранных языков. За короткое время проф, Ибрагимбеков завоевал большой авторитет среди психологов Азербайджана и был избран Президентом Психологической Ассоциации Азербайджана. Можно с уверенностью сказать, что развитие важнейших разделов современной психологии: экспериментальная психология, социальная психология, психология личности, темперамента, проблема билингвизма связана с именем Ф. А. Ибрагимбекова.

Профессор Ф.А. Ибрагимбеков в формировании личности большое значение придавал общему уровню культуры общества и народа. Он выдвинул весьма одобренный научным сообществом лозунг “Развитие общей культуры народов и наций спасет человечество”. В связи с тем, что Ф.А.Ибрагимбеков возглавлял кафедру психологии в педагогических институтах иностранного и русского языков, он в своей творческой научной деятельности особое внимание обращал на проблему билингвизма с позиции взаимодействия изучаемых языков и участия в этих процессах сознания индивида.

Другой не менее важной проблемой, которой занимался проф. Ибрагимбеков, является проблема научно-обоснованного определения профессиональных склонностей растущей молодежи и юношества при помощи объективных экспериментально-психологических исследований.

Можно с уверенностью сказать, что в области психологии человека в мировой практике проблему разработки “нацио-

нальных психологических тестов” впервые поднял профессор Ф.А.Ибрагимбеков.

Научная деятельность Ф.А.Ибрагимбекова в широком диапазоне охватывает все важнейшие разделы современной психологии: объективных экспериментально-психологических исследований сложных психических функций: сознания, мышления, речи. Профессор Ф.А.Ибрагимбеков своими интересными докладами представлял азербайджанскую психологическую науку на международных конгрессах в г. Амстердаме на XVI, в г. Москве на XVIII, в г. Лондоне на XIX и в Токио на XX. На этих Конгрессах Ф.А.Ибрагимбекову было доверено председательство в ряде пленарных и секционных заседаний, где обсуждались самые сложные проблемы современного психологии. Важное значение Ф.А.Ибрагимбеков придавал делу преподавания психологии в высших учебных заведениях республики. Он является одним из авторов фундаментального учебника по психологии на азербайджанском языке. Большое научное наследие, которое оставил проф. Ф.А. Ибрагимбеков в области психологии, в настоящее время успешно продолжается дочерью, доцентом Р.Ф.Ибрагимбековой и его многочисленными учениками в республике и за ее пределами.

Профессор Ф.А.Ибрагимбеков происходит из древней династии известных шемахинских аристократических семей Ибрагимбековых. Аристократическая династия Ибрагимбековых дала республике множество ярких талантливых ученых, писателей, драматургов, деятелей кинематографии, которые прославляют азербайджанскую культуру и науку, поднимая их на высокий международный уровень.

В день 100-летнего юбилея со дня рождения профессора Ф.А.Ибрагимбекова еще раз подчеркивается, что он своими яркими, содержательными докладами на Всемирных Конгрессах, симпозиумах в области психологии заслужил всеобщее призна-

ние его, как одного из выдающихся психологов XX века, в связи, с чем Азербайджанская научная общественность имеет право гордиться своим всемирно известным ученым профессором Ф. А. Ибрагимбековым.

Из статьи в журнале “Психиатрия” № 1, 2000г.

***Рашид Расулов**
кандидат психологических наук,
доцент*

**Ф. А. Ибрагимбеков – ведущий исследователь
актуальных проблем психологии**

29 декабря 1991 года исполнилось 90 лет со дня рождения старейшины азербайджанских психологов, видного советского психолога Ибрагимбекова Фуада Ахмедовича.

С первых дней трудовой деятельности жизнь Ф. А. Ибрагимбекова была связана с азербайджанской советской школой заботы, о перспективе которой привели его к неутомимым научным изысканиям в области психологии человека. Еще в 1926 году для обеспечения условий развития психологии в Азербайджане и высокого уровня его преподавания в Азербайджанском педагогическом институте Ф. А. Ибрагимбековым была создана первая психологическая лаборатория в республике, где и были начаты первые экспериментальные исследования. Напряженная организационная и творческая работа уже в начале 30-х годов привела Ф. А. Ибрагимбекова в ряды первых исследователей советской психологии. В эти годы ученый выступал с научными докладами на всесоюзной арене, а в 1931 году на VII Международной Психотехнической конференции.

Разработанные и предложенные Ф. А. Ибрагимбековым методы психологических исследований после широкого обсуждения на I Всесоюзном съезде психологов и на VII Международной психотехнической конференции (в Ленинграде и Москве) были изданы. «Рекомендации специалистам, ведущим психотехнические исследования в национальных республиках», Ф. А. Ибрагимбеков составил на основе своей работы «К проблеме национальных тестов» (1930).

Научная деятельность Ф. А. Ибрагимбекова с самого начала характеризовалась широтой диапазона. Он охватывал методы психологии, проблемы сознания личности, мышления и речи, билингвизма, социальной психологии, истории психологии, вопросы терминологии и т. д.

Доклады и лекции Фуада Ахмедовича по проблемам билингвизма, прочитанные в Москве, Амстердаме, Ленинграде, Баку, Тбилиси, Алма-Ате, Ташкенте, привлекали внимание специалистов и научной общественности своей актуальностью, оригинальностью постановки, новизной и обоснованностью выдвигаемых положений.

Ф. А. Ибрагимбеков являлся активным участником подавляющего большинства межреспубликанских, всесоюзных симпозиумов, конференций и съездов психологов, на многих из которых председательствовал секциями и заседаниями. Как видный ученый Фуад Ахмедович представлял советскую психологию на XVI (Амстердам), XVIII (Москва), XIX (Лондон), XX (Токио) международных психологических конгрессах. В программу токийского конгресса был включен доклад ученого «Межкультурные скрещивания и изменение психики».

Наряду с большой творческой плодовитостью для Ф. А. Ибрагимбекова была характерна особая чуткость и заботливость к росту научной зрелости молодых психологов не только в Азербайджане, но и за его пределами. Талантливый ученый

руководил более 20 аспирантами и диссертантами, являлся консультантом многих исследователей.

За 60 лет непрерывных научных исканий Ф. А. Ибрагимбеков в психологическую науку внес более 75 научных трудов, 50 из которых были опубликованы на русском, азербайджанском, английском и французском языках. Много времени уделял ученый и вопросам усовершенствования преподавания психологии в вузах, подготовке учебников и учебных пособий, является одним из авторов учебника «Психология», изданного на азербайджанском языке для студентов вузов республики, научным редактором ряда изданий по психологии и парапсихологии.

Ф. А. Ибрагимбеков – неумолимый пропагандист психологической науки, часто выступал с лекциями по актуальным проблемам психологии перед руководящими партийными, советскими работниками, преподавателями технических вузов, юристами и работниками просвещения.

Ф. А. Ибрагимбеков вел большую общественную работу, он был одним из учредителей Общества психологов СССР, более 15 лет руководил Азербайджанским отделением Общества, был членом и председателем оргкомитета I-V Закавказских конференций психологов, членом ученого совета по защите диссертаций по педагогике и психологии АПИ им. В. И. Ленина. Преподавательскую работу Фуад Ахмедович начал еще в 1926 году, в 1938-39 г. Защитил кандидатские диссертации по психологии, более 15 лет бессменно руководил кафедрой психологии АПИ им. М. Ф. Ахундова и АПИ им. 50-летия СССР, вел активную творческую работу, читал курс лекций, руководил научной работой студентов, консультировал молодых исследователей.

Описав в общих чертах прекрасную жизнь и плодотворную научно-практическую работу Ф. А. Ибрагимбекова, не могу не затронуть те трудности, которые ему пришлось преодолеть.

В период процветания творческих сил Ф. А. Ибрагимбеков за свой яркий талант подвергался притеснениям со стороны инородных деятелей науки, захвативших ключевые позиции на спецкафедрах, которые во избежание достойной конкуренции выдвигали, поддерживали, опекали бездарностей из числа студентов и сотрудников коренной национальности.

Это обернулось двойным тормозом в развитии научной мысли и подготовке высококвалифицированных специалистов: яркие таланты вытеснялись, а бездарные занимали их место. Наконец, эти приобретения были доведены до репрессивных мер, которые на продолжительное время оторвали Фуада Ахмедовича от ведения научных исследований.

Все же, вернувшись после столь длительного перерыва, Фуад Ахмедович нашел в себе достаточно сил и неотвратимое желание приступить к интенсивным исследованиям актуальных проблем психологии и вовлечь в эти исследования молодых специалистов подающих надежды.

Все это заметно сказалось в возрождении психологической науки в Азербайджане и способствовало выходу азербайджанских психологов на международную арену. За свою научную и педагогическую деятельность Ф. А. Ибрагимбеков был награжден орденом «Знак почета», медалями, почетной грамотой Верховного Совета Азербайджанской ССР, ему присвоено почетное звание заслуженного врача Азербайджанской ССР.

***Г. Н. Кечхуашвили
доктор психологических
наук, профессор***

Письмо из Грузии

Глубокоуважаемый Фуад Ахмедович!

Как в сладком сне промелькнули чудесные дни проведенные с Вами. Я счастлив, что мог хоть краткое время находиться в Вашем обществе. Только в общении с Вами мне открылось, как в одном лице совмещаются глубокая мудрость, чарующая поэтичность Востока и высокая европейская культура. Я и мои товарищи долго еще будем находиться под этими прекрасными впечатлениями. Примете еще раз от всех нас самую искреннюю благодарность за радушие и гостеприимство. Будем счастливы, видеть Вас, Ваших близких, всех дорогих азербайджанских коллег у нас в Тбилиси.

**Искренне Ваш,
Г. Н. Кечхуашвили
Тбилиси 6/ II 1974**

*Səməd Seyidov
psixologiya elmləri doktoru,
professor*

Azərbaycanda eksperimental yaradıcılıq psixologiyasının banisi Fuad İbrahimbəyov

Azərbaycanda yaradıcılıq psixologiyasının növbəti inkişaf mərhələsinin başlanması F.Ə. İbrahimbəyovun adı ilə bağlıdır. Bizim üçün bir fakt xüsusilə önəmlidir ki, intellektin tədqiqi və milli testlərin hazırlanması üzrə alimin gördüyü işlər ölkəmizdə eksperimental yaradıcılıq psixologiyasının bünövrəsini qoyub.

Əlbəttə, bunu nəzərə almaq lazımdır ki, onun intellekt anlayışının formalaşmasına Vürsburq məktəbi nümayəndələrinin, eləcə də geştalt – psixoloqların tədqiqatları köklü təsir göstərib. F. İbrahimbəyov öz tədqiqatlarında onların təfəkkürün işini determinasiya edən tendensiyalar haqqında, eləcə də, insanın intellektual fəaliyyətini öyrənməyin mexanizm və üsulu kimi vəzifə haqqında ideyaları üzərində yenidən işləyib, bu ideyalardan yaradıcı şəkildə bəhrələnib. Məsələn, o yazırdı: “Şübhə doğurmur ki, intellektual fəaliyyətin başlıca xarakterik cəhəti müxtəlif məsələlərin maksimal qənaətlə həll edilməsidir”. Görkəmli psixoloq çox gözəl anlayırdı ki, elə biz də bu məsələdə onunla tam razıyıq ki, vəzifə özünəməxsus bir vasitədir,

ondan istifadə etməklə insanın intellektual fəaliyyətinin hansısa xarakterik cəhətini almaq olar. Bununla yanaşı, “insanın öz intellektinin iştirakı ilə gördüyü iş bir sıra əlamətlərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur ki, onların da arasında başlıcası aşağıdakılardır.

1. Təcrübənin bir sahədən başqa sahəyə daşınması;
2. Fəaliyyətin təzahürünə qədər prosesin gizli şəkildə getməsi;
3. İntellektin iştirakı ilə yerinə yetirilən vəzifə sonradan xeyli asan və tez həll olunur”.

Əgər intellektual fəaliyyətin F.İbrahimbəyovun vurğuladığı ikinci və üçüncü cəhətləri bilavasitə insan intellektinə aiddirsə, təcrübənin bir sahədən başqa sahəyə daşınması kimi ifadə etdiyi birinci bənd, daha çox, yaradıcı prosesi səciyyələndirən xüsusiyyətdir. Xeyli sonralar görkəmli amerika psixoloqları E.Torrans, T.Ameybl və başqalarının apardığı tədqiqatlar zamanı yaradıcı fəallığın oyanmasında məhz bu xüsusiyyətin rolu eksperimental qaydada sübuta yetiriləcək. Beləliklə, F. İbrahimbəyovun intellektual funksiyaların sözsüz öyrənilməsi metodu üzrə apardığı araşdırmalar haqlı olaraq yalnız intellektin yox, həm də insanın yaradıcı qabiliyyətlərinin tədqiqi sayılmalıdır.

Bundan əlavə, onun istifadə etdiyi metodikalarla C.Gilfordun xeyli sonra işləyib hazırladığı yaradıcı qabiliyyət üzrə testlər arasında heyrətamiz bir bənzərlik var. Məsələn, F.İbrahimbəyovun tərtib etdiyi “fiqurların identifikasiyası”, “strukturların tutulması”, “fiqurların kombinasiyası” testləri mücərrəddən konkretin yaradılmasına istiqamətlənmişdi. Yalnız 20 ildən sonra, 1950-ci illərdə amerikalı psixoloq C.Gilford, onun öz təbirincə desək, “divergent” təfəkkürlə birlikdə yaradıcı prosesdə xüsusi iştirakı olan “konvergent” təfəkkür üçün nəzərdə tutulmuş testlər vasitəsilə mücərrəddən konkretin yaradılmasını öyrənməyə yönəlmiş metodikanı elan etdi.

İnsanın yaradıcı aktivliyinin şəxsi aspektinin öyrənilməsində də F.İbrahimbəyovun xidməti böyükdür. Mövcud ideologiya çərçi-

vəsində intuitiv yaradıcılığın rolundan danışmaq alimdən həm elmi, həm də insani cəsarət istəyirdi. F. İbrahimbəyov isə bu addımı atır, hələ üstəlik yazırdı ki, “...intuisiya spontandır və hər zaman dərk etmə aktıdır, intuisiya bəşər mədəniyyətinin yaratdığı formalarda idrakin ifadəsidir....., insanlığın bir çox uğurları intuisiya ilə bağlıdır; o bizim sabahımızdır”. Beləliklə, F.İbrahimbəyova görə, intuisiya intellektlə əlbir olub elmi və bədii əsərlərin yaranmasına, yaradıcılığa təkan verir.

F. İbrahimbəyovun tədqiqatları yaradıcılıq prosesini öyrənən milli psixologiyamızın inkişafında irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi, ancaq 1937 – 1947-ci illərin növbəti repressiya dalğası, stalinizmin cəhalət girdabı bu inkişafın ayağında qandal oldu.

*S. Seyidov “Yaradıcılığın fenomenologiyası”
əsarindən*

*Светлана Меджидова
доктор психологических наук*

Сложно все в этом мире. Все мы ищем смысл жизни, не раз задавал себе вопрос о том, как нужно прожить, чтобы не жалеть о прожитой жизни.

Я вам немного завидую, что прожив 80 лет вы не растеряли себя, реализовали себя до завидного “Я”, а это по моему главное, а именно: полностью использовать свои природные данные и социальное возмoжность и никогда не останавливаться на достигнутом, т.к человек неисчерпаем.

Вам 80-ть! Это самый зрелый возраст для научной деятельности, творческого подъема. Для науки не существует определенной границы биологического возраста. Увлеченный и влюбленный в науку всегда остается в юношеском возрасте, т.к. любовь и молодость неотделимы.

Желаю вам всегда быть юношей в науке.

Зульфия Вейсова
кандидат психологических наук,
доцент

Проблема эволюции личности в трудах Ф. А. Ибрагимбекова

Проблема эволюции личности в советской психологии долгое время отождествлялась с эволюцией сознания в общественной психологии и рассматривалась в общеметодологическом ключе диалектического материализма. В те годы, когда Ф.А. Ибрагимбеков впервые высказал свои мысли по этому вопросу, эволюция личности понималась как более или менее устойчивые для определенных исторических интервалов изменения ее проявлений. Однако сами эти проявления не рассматривались. В психологической литературе тех лет доминировали исследования онтогенетического развития личности и практически не встречались работы, посвященные филогенетическому аспекту эволюции личности. Сам термин «эволюция» был редкоупотребимым, сменившись понятиями «развитие», «формирование».

Новизна подхода Ф. А. Ибрагимбекова к проблеме эволюции личности заключалась не только в том, что он рассматривал эту проблему с точки зрения **филогенетической эволю-**

ции, но прежде всего в том, что он остановил свой взгляд на самом сложном аспекте этой проблемы – **динамике и конкретных путях этой эволюции**. Сухая схема марксистской методологии о связи личности и общества наполняется им живым смыслом, конкретными фактами и закономерностями.

Ф. А. Ибрагимбеков строит свои представления о динамике эволюции личности на основе **феномена полярности психических явлений как одновременной противоположной направленности протекающих психических процессов**. Он прослеживает эволюцию личности в филогенезе начиная с тропизмов, которые определяет как форму полярной ориентировки организма в сторону источника раздражения или от него. При этом роль тропизмов, как считает автор, не ограничивается лишь рамками простейших организмов; она имеет место и у последующих видов, вплоть до высших. **Процесс эволюции личности, начинающийся с тропизмов, дихотомизируется** (в результате появления у организма индивидуального времени), **приобретая два направления – эволюцию инстинктов и эволюцию навыков**.

Следующий этап эволюции личности, в свою очередь, связан с дальнейшей дихотомизацией этих психологических образований. Условные индивидуально приобретенные рефлексy (унитарные реакции) породили исследовательский инстинкт, под влиянием которого у человека появились, с одной стороны, механизмы сдерживания, затормозившие инстинкты, а с другой стороны, **инстинкты**, освободившиеся от своей жесткости и однообразия, пополнившиеся новыми, присущими интеллекту свойствами динамизма и последовательности, переросли в **интуицию**. Оценивая роль этих двух психологических образований в эволюции личности, Ф.А. Ибрагимбеков считает, что инстинкт – это вчерашний день личности, а мно-

гие успехи человечества связаны с интуицией и она – ее завтрашний день.

В ходе эволюции личности процесс накопления опыта также дихотомизировался как в направлении совершенствования навыков и умений, так и в направлении формирования интеллекта. Дальнейший ход эволюционного процесса личности, продолжающийся и на современном этапе развития человечества, заключается, по мнению Ф.А. Ибрагимбекова, в процессе слияния интуиции и мысли, выливающегося в формы научной и художественной интуиции. Таким образом, динамика и ход эволюции личности у Ф. А. Ибрагимбекова приобретают форму поляризованного, дихотомизированного процесса.

Мысль этого замечательного психолога идет дальше, определяя механизмы формирования новых личностных поведенческих структур в процессе филогенеза. И тут заслуживает внимания оригинальность методики, которой пользуется Ф.А.Ибрагимбеков при исследовании эволюции личности в конкретный исторический период: адекватной методикой, по его мнению, является **изучение форм реакций личности**. При этом имеются в виду **изменения отношения личности к определенным устойчивым явлениям в общественной психологии**, а отнюдь не болезненные формы таких реакций, как они обычно трактуются в психологической литературе. Примеры этих форм реакций личности черпаются Ф. А. Ибрагимбековым из обширных источников – археологических, этнографических и социологических материалов, из мифологии, фольклора, художественной литературы и других видов творчества.

Из числа этих реакций он подробно раскрывает следующие:

1) **отчуждение**, выражающееся в основном в самообезличивании, и реакция на отчуждение – как протест на обезличивающие условия;

2) **ссмирение** – в форме утрированных проявлений снижения чувства собственного достоинства, непротивления злу – и реакция напряжения как протеста на подобные требования;

3) **аутизация**, выражающаяся в самопогружении, и экспликация – объяснения, мимолетные переживания, brutальные акты;

4) **рреакция типа аномии** выражающаяся в моральном опустошении, - и рассентимента, как реакция слабого против засилия сильных;

5) **рреакция депривации** – при ущемлении прав личности.

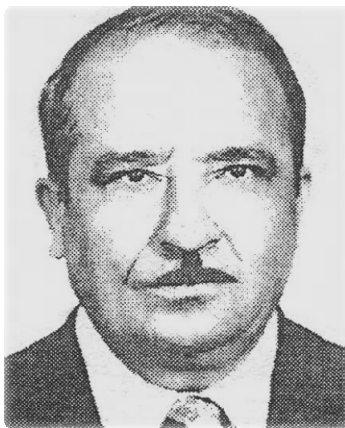
Рассматривая различные общественно-исторические периоды развития человечества, Ф. А. Ибрагимбеков обнаружил, что каждому из этих периодов были присущи определенные устойчивые явления в общественной психологии, которые закономерно вызывали у личности соответствующие формы реакций. Сущность этих форм реакций в том смысле, в котором их определяет автор, можно было бы охарактеризовать как своеобразные **механизмы психологической защиты личности**. Вместе с тем в основе этих форм реакций, по мысли Ф. А. Ибрагимбекова, лежит соотношение роли **инстинктивных, интуитивных и интеллектуальных** компонентов психики. Это соотношение и представляет собой исследуемый им **механизм формирования новых личностных поведенческих структур в процессе эволюции личности**.

Таким образом, суть подхода Ф. А. Ибрагимбекова к проблеме эволюции заключается в том, что в основе всех сменявшихся в историческом периоде и больших интервалах времени изменений личности, проявляющихся в определенных формах реакций, лежали закономерности **поляжности психики**. Предпосылками этого процесса являются изменения в обществе. Ход же революции определяется усилением или ослаблением в

соответствующие периоды действия **инстинктов, интуиции и интеллекта.**

Оценивая такой подход, хочется отметить не только новизну его, свежесть взгляда на эту сложнейшую проблему, но и оригинальность мысли, которая определяется огромной эрудицией Ф. А. Ибрагимбекова. Эристичность и прогностичность данного подхода может быть проиллюстрирована таким существенным моментом этой концепции, как понятие **«видение развития»**. Это понятие, вплетенное в стройную систему представлений о механизме эволюции личности – полярности, дает нам уникальную возможность **заглянуть не только в прошлое человечества, но и в его будущее.** Новая особенность сознания, появившаяся в результате научно-технического прогресса, заключается в способности быстро осознавать «зримые изменения» исходя из знания основных тенденций развития общества. **Новые формы реакции на основе «видения развития»**, считает Ф. А. Ибрагимбеков, и **являются новым этапом в эволюции личности.**

В заключение хочется отметить, что, к сожалению, ни одна из перечисленных оригинальных идей Ф. А. Ибрагимбекова до сих пор не получила ни достойного освещения в психологической литературе, ни дальнейшей разработки.

*Allahverdi Tağıyev
pedaqoji elmlər namizədi,
dosent*

LOĞMANA BƏRABƏR

Ey bayramı min şöhrətə, min şana bərabər,
 Ağı, zəkası, fikri bir ümmana bərabər!
 Lazım idi ki, biz sənə dastan yaradaydıq,
 Ey, hər sözü, hər söhbəti dastana bərabər!
 Sən bir təmiz ad saxlamısan dostlar içində,
 Dünyada nə vardır təmiz ad-sana bərabər?!
 Səndən hələ feyz almaqda idrakımız hər an,
 Bir xoş baxışın min ədəb-ərkana bərabər.
 Arıflar önündə deyilən hər təzə fikrin,
 Məna dolu bir qamusa, divana bərabər.
 İllər səni gözlər, demə yetmiş yaşa çatdın,
 Özün ki, məşallah cavan oğlana bərabər.
 Ömür ulduzunun səmti əcəb dövrana düşdü,
 Varmı elə dövrən ki, bu dövrana bərabər?!
 Qoy, el deməsin Loğmanı, Əflatunu yoxdur,
 Tək bir Fuadı gör neçə Loğmana bərabər.
 Allahverənəm, çatsa da, lap yüz ilə ömrüm,
 Olmaz sənin ömründəki bir ana bərabər.

*Karrar Əbilov
psixologiya elmləri namizədi,
dosent*

*F.Ə.İbrahimbəyovun 80 illik
yubileyi münasibətilə yazılmışdır.*

İllər keçir, ötür zaman
Yaşa dolur hər qız, oğlan
Sabah ata, baba olur
Dünən körpə uşaq olan.

Karvanını çəkir dövran
İnsan ömrü sığallanır,
Tərəvətdən, sədaqətdən,
Sənin hüsnün hillalanır.

Gənclik ətri gəlir səndən
Bizə nəfis bir atasın.
Hamımızın əzizisən,
Ağsaqqalsan, həm ağasan.

Nümunəsən bizim üçün
Əmələndə, kamalında,
Müdrilikdə, ləyaqətdə,
Nur mənbəi amalında.

Ancaq qoca deməyirik
Sənə illər ötüşsə də
Bıgı burma bir cavansan
Səksən yaşın yetişsə də

Надежда Исмаилова
Заслуженный журналист
Азербайджана

Он сказал правду раньше времени

Его называют корифеем современной психологии и психиатрии, считают, что его личность сопоставима с такими учеными как Иван Павлов, Зигмунд Фрейд, Вильгельм Вундт. В своих научных предвидениях он опережал время. Сегодня научная общественность страны отмечает 110 летие со дня рождения выдающегося азербайджанского психолога и психиатра ФУАДА АХМЕД оглы ИБРАГИМБЕКОВА.

Особняк на Губанова

Когда-то этот открытый, хлебосольный, шумный дом на перекрестке Губанова и Гамалея* был своего рода сосредоточием Баку. Такой своеобразный интеллектуальный салон, где переплетались наука, медицина, культура. Образчик бакинского житейского обихода интеллигенции первой половины 20 века. Есть люди, без которых трудно представить себе существование общества и науки. Это как бы бродильные дрожжи, живительный винный ток. Не важно, какие награды и регалии они получили при жизни, какие посты занимали.

Важно, что они жили, что вокруг них кипела научная мысль. Важно, что они определяли собой свое время. Таким был Фуад Ахмед оглы Ибрагимбеков.

Мы часто говорим «времена начала или середины 20 века», но вкладываем в это понятие кинематографическое или книжное представление. Мы не можем ощутить это «начало века», как нечто целое и понятное: это время уже уходит от нас. Но вот, вдруг под Новый год я переступаю порог дома, где жил Фуад Ибрагимбеков. Меня встречают три его дочери, три настоящие ханум – Изида, Земфира и Рена. Водят по старинному особняку, комментируют, уточняют даты и события, спорят, перебивая друг друга, показывают, читают документы, письма, работы ученого... Быть втянутым в мир ушедшего человека – это как бы раздвигает представления о нем. Это выход в какое-то другое пространство, настрой на нечто совсем осязаемое. И постепенно с тобой происходит что-то очень волнующее: словно, оживает воздух того времени, его окраска, его характер, встают неисчислимые детали той прошлой жизни. Все-таки ничто не может дать такого живого представления о человеке, как встреча с его современниками, особенно с такими своеобразными, как его родные люди, и их живые воспоминания.

*Земфира-ханум Джафарова,
средняя дочь ученого,
биолог, ученый секретарь института физиологии НАНА*

- Да, в нашем доме бывали врачи, психологи, математики, писатели, музыканты. Весь цвет научной мысли Баку того времени. К отцу приходило много народу: днем - пациенты за советом и консультацией, а вечером друзья, друзья друзей, коллеги, родные: дискутировали, играли в различные игры, музицировали. Здесь стоял огромный императорский рояль, - показала

на центр просторной гостиной, - друзья-композиторы исполняли свои новые вещи или аккомпанировали оперным певцам, родители любили хорошую музыку. Особенно шумно было под Новый год, в день рождения папы. В этой гостиной собирался весь город.

*Изида-хунум Мамедъярова,
старшая дочь ученого,
доцент, химик, автор 43 патентов
на изобретения в области коррозии
металла.*

Папа родом из Шемахи, его семья переехала в Баку в 1920 году после армянских погромов. Семья – это отец, мать, три брата и три сестры – поселилась на Полухина. Большая дружная семья, где все уважительно относились друг к другу. Папа женился первым, и переехал на эту квартиру на Губанова. И сюда как бы переместился центр рода, одновременно став центром встреч передовых людей того времени.

*Рена-ханум Ибрагимбекова,
младшая дочь ученого,
зав.кафедрой психологии
Бакинского Государственного Университета:*

- В нашем доме часто звучали имена Азиза Алиева, Топчибашева, Миркасимова, они вместе поднимали азербайджанскую медицину. Папа был выпускником первого набора медицинского факультета Бакинского университета, видимо, с очень ярким исследовательским дарованием. Потому что ему сразу открыли лабораторию по психологии. Занимался он и психиатрией, которую любил, и тоже очень успешно ею занимался. Уже в 1931 году он выступил на 7 Международном фо-

руме по проблемам психотехники (так называлась тогда самая действенная часть психологической науки) с сенсационным заявлением, которое вошло в резолюцию конференции. Нет тестов, независимых от культуры. То есть, тесты, предлагаемые для обследования, должны быть адаптированы к тем условиям, в которых вырос и сформировался обследуемый человек. Они должны соответствовать психологической матрице культуры конкретного народа. Иначе результаты их будут неадекватными. К этой проблеме американские психологи подступят только через 30 лет.

В эти же годы он разработает методiku конвергентного мышления, которая увидит свет тоже 30 лет спустя, но уже как «концепция Гилфорда». Такая же трагическая судьба постигнет все его работы, включая докторскую диссертацию по психиатрии. Папу остановили на взлете, на пике его карьеры.

Трагическая пауза

В жизни каждого ученого бывают годы спокойной работы, но бывают годы, похожие на ослепительный взрыв. Одним из таких подъемов в жизни Фуада Ибрагимбекова были 30-40 -е годы. То были годы напряженной работы, шумных споров, его ученой молодости, наибольших экспериментальных дерзаний. И вдруг – обрыв. Нелепая история, и он оказывается на скамье подсудимых, «как враг народа». Сегодня мы знаем, как работала в то время репрессивная машина, как выстраивалась сложно-подчиненная система лжи, в которой каждый мог стать очередной жертвой. Как уходили из жизни великие поэты, артисты, режиссеры, как отлучали от дела и даже уничтожали людей только за то, что они жили лучше своих соседей, или были талантливее своих коллег. История репрессий такая сложная,

глобальная тема, что однозначные определения здесь «не работают».

- Папа считал, что правильный диагноз можно поставить, если врач и пациент говорят на одном языке, - изредка включается в беседу Изида ханум, - и он ратовал за обучение студентов-медиков на азербайджанском языке.

- Кому-то не давала покоя его блестящая карьера ученого и организатора медицинской науки, - считает Рена ханум, - Он ведь был главным психиатром республики, создал сеть больниц для психически больных, составил научную терминологию по психологии и психиатрии, а это дало возможность открыть в мединституте азербайджанский сектор и т.д.

«Мне кажется, - объясняет зять Фуада Ибрагимбекова академик *Магерам Мамедъяров*, - его независимый характер, а это свойственно великим талантливым людям, его блестящий ум вызывали зависть окружающих его коллег. И его объявили националистом, что каралось тогда очень строго».

- За что конкретно осудили папу? – спрашиваю у его дочерей.

- В общем, ни за что! – восклицает Земфира ханум, - папе поручили написать историческую справку о развитии азербайджанской психиатрии. Копаясь в архиве, он наткнулся на имя азербайджанского психиатра Абдулхалька Ахундова, который первым в Азербайджане поставил койки для психически больных в 4-й клинической больнице. Папа посоветовался с руководителем проекта: стоит ли упомянуть имя «дореволюционного» ученого. Тот сказал, конечно, стоит, и добавил: «в списках врагов народа не значится». А потом кто-то «наступал» Багирову, что Фуад Ибрагимбеков «восхваляет» мусаватистов. И пошло-поехало. Но об этом мы узнали гораздо позже.

Они пришли в полночь

- Никогда не забуду день ареста отца, - тихо сказала Изида ханум, - это было в 1948 году. Мне 17 лет. Они пришли ночью, с обыском. Все перевернули, выстукивали эти стены, потрошили книги, альбомы, фотографии. «Кто это, члены партии мусават?! – грозно спросил у папы оперативник, тыча в портреты Блока и Моцарта.

- А меня разбудила взволнованная мама, - вспомнила Земфира Фуадовна, и, сунув две крупные царские монеты червонного золота, оставшихся со старых времен (тогда их иметь запрещалось), прошептала: «Глотай!» «Не могу!» - возмутилась я, но мама уже исчезла. Было раннее утро, я вскочила, спрятала монеты под стельку туфли, собрала портфель и прошла мимо чекистов.

- И вас пропустили?

- Я сказала, что иду в школу. Я училась в восьмом классе, и в этот день у нас была контрольная.

- А на деревянной тахте, покрытой тоненьким матрасом, вон там в углу, - вспоминает Изида ханум, - сидела бледная наша бабушка Ханум, мама отца, теребя угол келагаи, сворачивая его в тугую ленту, видимо нервничала.

- Еще бы! – это снова Земфира Фуадовна, - она закручивала пряжку с алмазом в 10 карат – единственную ее драгоценность.

- О, это я расскажу, - вклинилась Рена, - когда бабушка с семьей в спешке бежали из Шемаха, она успела взять с собой только маленький сундучок с украшениями. Они ведь были очень состоятельные люди. Там лежал золотой пояс невесты с пряж-

кой, в которой и был этот алмаз. Бабушка была мудрая женщина. Она сэкономила на всем, на еде, одежде, развлечениях, она же сама поднимала детей, дедушка рано ушел из жизни. Но на золото этого пояса дала хорошее образование всем своим шестерым детям. Отрежет кусочек – год обучения в Москве, Ленинграде или Баку. Так весь пояс изрезала. И на день ареста папы у нее осталась всего одна пряжка, самый дорогой фрагмент пояса.

- Наконец, бабушкины манипуляции заметил один из оперативников, - сказала Изида ханум, - взял у нее келагаи, стал разворачивать. Она плохо говорила по-русски: «НКВД - обратилась к нему сбивчиво, но с достоинством, - *ölehdə, kəgdə umereť budu, na poxoron*», - повторила она несколько раз. И представьте, под ее укоризненным взглядом он отступил.

- Папу забрали, - сказала Земфира ханум, - мы остались одни, знакомые исчезли, в наш дом, кроме наших дядей, никто уже не приходил.

- А бабушка Ханум, осталась с нами, - улыбнулась Рена, - хранительница нашего очага в самые суровые дни жизни семьи.

... Его сослали «во глубину сибирских руд», в Красноярск на станцию Тайшет. С этого момента судьбу талантливого врача и ученого Фуада Ибрагимбекова можно разделить на три периода: до Тайшета, Тайшет и после Тайшета.

Воспитание чувств: Фуад и Лейла

Это была любовь с первого взгляда. Он увидел ее в университете на медфаке. Красивая девушка из Владикавказа с гордой осанкой оказалась сестрой его друга. Молодые люди

познакомились. Но, ни о каких встречах без разрешения отца и речи быть не могло. В семье Лейлы царили суровые нравы. Фуад Ибрагимбеков отправился в Владикавказ. Один. Постучал в дом девушки. «Юноша, откуда вы знаете наш адрес?» «Лейла дала». Отец нахмурился, но в дом пригласил. Они проговорили несколько часов. О чем? Фуад Ахмедович никогда не рассказывал. Но в Баку он вернулся с благословлением ее родителя. Свадьбу сыграли 3 марта 1929 года. С тех пор 3 марта стал самым главным семейным праздником. В 30-м родилась Изида, через 2 года – Земфира, еще через 14 лет снова девочка. Рена. Они были счастливы, Фуад и Лейла. Они были влюблены друг в друга до самого конца, пока смерть их не разлучила. «Я так безумно любила вашего отца», - признавалась она своим дочерям много позже. «И папа в маме души не чаял», - говорит Изида ханум, осторожно раскладывая передо мной ветхие, осыпающиеся на сгибах, пожелтевшие листки. Письма из Тайшета.

Пробегаю глазами неровные строчки... и не могу избавиться от мысли, что Лейла ханум, читая слова, адресованные ей мужем, плакала. Я невольно ишу на страницах следы ее слез. Но прошло больше 60 лет, слезы выветрились, но благоговение перед этой любовью осталось. Только подумать, Тайшет. Голод. Холод - 50 мороза. Лесоповал. Режим Гулага, где жестоко каралось малейшее неповиновение или проявление живой мысли, человек пишет вот такие слова:

«Здравствуй, моя мечта Лили! Сегодня 3 марта и именно сегодня я получил твое письмо, где ты шлешь свои поздравления по поводу этой нашей даты. Трижды за 22 года в этот день мы разлучены с тобой, но в все три раза в этот день я получаю письмо от тебя. Таким образом, эта случайность приобрела характер закономерности. Поистине поразительно, несмотря на не рассчитываемую даль, в этот

день мы становимся как бы вместе. Не является ли это знаменем глубины и искренности зажженной почти четверть века тому назад наших чувств друг к другу. Поэтому ни ты, ни я не можем считать себя (каковы бы ни были условия нашей жизни) несчастными. Пусть горестен средний период нашей жизни. Пусть безмерно велики тяготы и заботы, навалившиеся на твои плечи. Пусть безмерно мучительна разлука, пусть неимоверно обиден нелепый случай, случившийся со мной. Но все же там, где рука Провидения объявляет искрами радость, а я так радостен сегодня, у нас не должно быть места мыслям и чувствам, что мы несчастны. Моя лучезарная, ведь и ты думаешь так, если упомянула слово Провидение».

У меня нет комментария. Это не поддается описанию словами.

- Удивительно, - говорит Рена Фуадовна, - папа никогда не роптал на жизнь, хотя валить лес было не его делом, уверял в письмах, что здоров, хотя там, на Тайшете заработал целый букет болезней, включая гипатит, желтуху, пневмонию. Только забота о маме, о нас, о бабушке.

- Но и мама тоже вынесла немало, - говорит Земфира ханум, - она работала на трех работах, чтобы нас всех прокормить. Это притом, что ее не брали на работу как жену врага народа. Даже когда какие-то сердобольные знакомые (имена их нельзя было даже упомянуть) устроили ее в 3 поликлинику, она была хорошим невропатологом, но она не должна была сидеть в кабинете, только ходить по вызовам, как участковый врач. Она постоянно подавала в суды, отстаивая невиновность папы, ездила в Москву, попала в приемную Сталина. Как это ей удавалось, не знаю, но в Баку шли депеши о пересмотре дела. К сожалению, попадали они в руки тех, кто с ним расправился. И ничего не менялось.

«Врач – он и в тюрьме врач»

- Интересно, - говорит Изида Фуадовна, - ни в письмах, ни потом, когда вернулся, папа ничего не рассказывал нам о жизни в лагере. Никогда. Это была закрытая тема. Вся история его ссылки была закрытой темой. Кто донес, кто предал, как он к этому относится. Никогда это не обсуждалось. Но много лет спустя, какие-то отголоски из его скупых бесед с племянником Максудом и внуком Эльмаром до нас все-таки дошли.

*Эльмар Мамедъяров,
внук ученого,
Министр иностранных дел
Азербайджанской Республики*

Быть рядом с дедом было не только приятно, но это создавало какое-то внутреннее спокойствие, уравновешенность. Мне импонировало его отношение к жизни, его характер, стиль общения. Он всегда был настроен на что-то чистое, что-то высшее, незамутненное ни мезью, ни бытом, ни мелочными обидами. О жизни в лагере он говорил: «Это были лучшие встречи в моей жизни, с самыми интересными людьми я познакомился в ссылке». Это ведь был лагерь политзаключенных, там сидели видные политические деятели эпохи, дипломаты, писатели, руководители европейских стран.

- Кто конкретно?

- Имен он не называл. Но для меня было важным, что в самых невероятных условиях он находил положительные моменты. Как ни странно это бы ни звучало, но Духовную свободу можно обрести и в тюрьме. Когда наступило время определяться с профессией, я пришел к деду посоветоваться. Сказал, что меня привлекает работа дипломата, что я прочел много литературы

по теме, посмотрел много фильмов, давно готовлюсь к поступлению на соответствующий факультет Киевского университета. Он слушал очень внимательно, кивал, поощряя к откровенности. А потом, когда я исчерпал все доводы и аргументы, сказал: «А может, все-таки, выберешь медицину?» «Почему?! - недоумевал я, - у меня другие интересы». «Знаешь, врач и в тюрьме врач». Я понял, что он хотел сказать. Он считал, что профессия врача спасла ему жизнь.

- Как это?

- У начальника тайшетского ГУЛАГа заболела жена. Постлеродовой психоз, она потеряла ребенка. Начальник просмотрел личные дела всех заключенных и нашел только одного врача-психиатра. Фуад Ахмедович вернул молодую женщину к нормальной жизни. А его перевели в тюремную больницу - по сравнению с лесоповалом он попал в «райские» условия.

И еще одно косвенное свидетельство его отношения к лагерной жизни. Не знаю, рассказывали ли вам мои тетушки. Сразу после возвращения из Тайшета он тихо никому ничего не объясняя снял решетки со всех окон дома, которые сам же устанавливал когда-то до того. Конечно, это была реакция на Тайшет.

ПОСЛЕ ТАЙШЕТА

***Максуд Ибрагимбеков,
сын старшего брата
Фуада Ахмедовича, Народный
писатель Азербайджана.***

Фуад Ибрагимбеков был несправедливо осужден по 58 статье. Это десять лет лишения свободы. В 1953 году после смерти вождя всемирного пролетариата тов. Сталина он был освобожден.

ден. Наказание он отбывал в одном из лагерей Сибири. Мне известно из рассказов заключенных, какой тяжелой была жизнь в тайшетском лагере. Он на свою жизнь в лагере никогда не жаловался. Считал это занятие бессмысленным и утомительным для собеседника. Рассказывал много интересного о других обитателях лагеря, восхищался их мужеством, очень интересно описывал лагерный быт и правила. Спустя несколько лет после освобождения его пригласили в органы КГБ и ознакомили с материалами дела следователя, который вел его дело. Бывшему заключенному объяснили, что его пятилетнее пребывание в лагере, это результат неправильных действий его следователя, который за свою противозаконную деятельность должен понести справедливое наказание. Бывшему зеку предложили написать жалобу, которая могла стать неопровержимым доказательством виновности его мучителя. Фуад Ибрагимбеков в своем коротком заявлении написал, что у него претензий нет, так как бывший следователь действовал в соответствии с законами и правилами того периода, когда шло следствие. Поэтому оснований обвинять конкретного человека, будь то следователь, судья или начальник лагеря у него нет.

Мне он объяснил, что с его стороны было бы глупостью обвинять в своих бедах следователя, то есть рядового исполнителя воли Системы. Такие люди, как его следователь, на всех этапах формирования Системы готовы беззаветно служить и исполнять ее пожелания. Но политическая ситуация периодически меняется, и при этом очень часто исполнители становятся жертвами. Бывшая жертва Системы Фуад Ибрагимбеков не захотел стать очередным исполнителем, он отказался жаловаться на бывшего исполнителя при Системе, потому что всегда знал, как важно не быть в этой жизни ни жертвой, ни исполнителем. Фуад Ибрагимбеков был ярким замечательным человеком и

прожил полноценную, интересную и, я надеюсь, счастливую жизнь.

- Папа, - говорит Рена, - твердо знал, кто донес, кто предал. Но никаких разговоров о грехах, мести, раскаянии он не допускал. Однажды к нему подошел главный доносчик, человек, сломавший ему жизнь, сказал: «В молодости все бывает... Неужели нельзя простить?» Папа простил его, мы – нет. Папа всех простил. Рассказывают, что когда вернулся Фуад Ибрагимбеков, его встречал пол-Баку. А жители Кубинки и ее окрестностей несли его на руках до самого дома. Потом началось паломничество, приходили знакомые и незнакомые люди, чтобы выразить ему свое почтение. Так велик был авторитет этого мягкого, интеллигентного человека с застенчивой улыбкой.

- Вынужденный, отойти от психиатрии, - вспоминает академик М.Мамедъяров, - он полностью переключился на психологию, посвятив себя таким важным проблемам, как психология билингвизма, психология личности.

Ему было присвоено ученое звание профессора, он был избран заведующим кафедрой психологии Азербайджанского педагогического института иностранных языков. Ушел он по собственному желанию в возрасте 82 лет. Ему настойчиво предлагали не делать этого. «Нужно уходить тогда, когда ты чувствуешь сам, что надо уходить. А не тогда, когда это почувствуют окружающие», - ответил Фуад Ахмедович. Он был человеком с хорошим юмором.

- И с достоинством, - говорит его внук *Эльмар Мамедъяров*, - он объяснил, что у него «ослаб слух, и он не может требовать у студентов говорить громче или повторить сказанное». Поучительный факт.

- Вы помните, как уходил ваш дедушка? – спрашиваю я.

- Естественно. Он тяжело болел, тайшетские болезни дали о себе знать, и каждый из нас дежурил у его постели. Но все равно оставался сдержанным, не паниковал. Как врач, он все про себя понимал. И когда врачи поставили ему диагноз – это был краткосрочный смертельный прогноз... он не пал духом. Он сам выстраивал себе оставшуюся жизнь, зная, что скоро уйдет. Он был поразительным человеком.

Закончить свои заметки хочу эмоциональным эссе покойного психиатра *Агабека Султанова*:

- Счастлив тот, кого помнят! Не помнить Фуада Ахмед оглы Ибрагимбекова невозможно. Он был первым. Он – первый азербайджанец, защитивший диссертацию по психиатрии. Он первый, кто прочел лекции по психиатрии на азербайджанском языке в Азербайджанском мед.институте. Высочайшая культура его личности, широкая эрудиция, высокий интеллект сделали его звездой со своей атмосферой. Его нельзя ни с кем сравнить, нельзя ни с кем перепутать. Его научные работы не потеряли своей научной значимости и клинического аромата. Он пришел в психиатрию, влюбленный в нее, и как ни парадоксально, именно психиатрия, предназначенная для охраны души, ранила этого удивительного специалиста. Вина?

Как говорили древние греки: **«Он сказал правду раньше времени»**.

Газета «Зеркало», Баку, декабрь 2011 год.

*Губанова (сейчас улица Зивербека Ахмедбекова),
Гамалея (сейчас - Фуада Ибрагимбекова).

IV BÖLMƏ

F. Ə. İBRAHİMBƏYOVUN SÜRGÜN HƏYATI (1948-1953)

ZÜLMƏTDƏN İŞİĞA MƏKTUBLAR VƏ KÖVRƏK ÖVLAD XATİRƏLƏRİ

- ❖ *İzida xanım Məmmədyarova*
- ❖ *Zəmfira xanım Cəfərova*
- ❖ *Rəna xanım İbrahimbəyova*

ÇƏTİN GÜNLƏRİN DOSTLUĞU

- ❖ *Çətin günlərin dostu (İsmixan Rəhimov)*
- ❖ *Bayram hədiyyəsi (Gülhüseyn Hüseynoğlu)*

ZÜLMƏTDƏN İŞİĞA MƏKTUBLAR

Əzizim Zemfira! Səni on illiyi bitirməyin münasibətilə təbrik edirəm. Ali məktəbə qəbul olunmağın və ad gününü ürəkdən təbrik edirəm. Arzu edirəm ki, neçə belə onilliklər keçirib sevinəsən. Sevimli atan. 01. IX. 1950.

***

Salam əziz Lili, Anam, İzida, Zemfira və Rəna!

Sizi yeni il münasibətilə təbrik edir, sizə sağlamlıq, uğur, ümidlərinizin həyata keçməsinə və xoşbəxtlik arzulayıram. Mənim əziz dostum Lili, hər şeydən əvvəl, sənə sonsuz təşəkkürümü bildirmək istəyirəm, çünki sən öz məktublarınla mənə hədsiz sevinc bəxş edirsən. Mən onları-məktubları 12-20 günə alıram. Bir neçə gün əvvəl mən 7 sentyabrda yolladığın məktubu almışam. Sonuncu məktub 25 noyabrda göndərilib.

Mənim əziz Lilim, əgər, tez-tez məktub yazmaq səni bezdirərsə, gec-gec də yaza bilərsən. Bu, mənim xətrimə dəyməz. Bütün bağlamaları aldım. Oktyabrın 3-də və noyabrın 11-də göndərdiklərini. Sənə minnətdaram. Amma, istəmirəm ki, özünün və uşaqların yeməyindən kəsib mənə göndərəsən. Xahiş edirəm bağlamaları gec-gec göndər. Mürəbbələr gec gəlib çatdığına görə xarrayib.

Mənim əziz Lilim, yazırsan ki, mənə gilənar və heyva mürəbbəsi göndərmisən. Mən səni çox sevirəm. Özün və uşaqlar haqqında yaz. Tez-tez britva göndərmək lazım deyil. Həftədə iki dəfə üzümü qırırıram, bir dəfə çimirəm. Mən tamamilə sağlamam. Xüsusi ambulatoriyada həkim işləyirəm. Vəd etdiyin fotoları göndər.

Anamı, İzidanı, Zemfiranı və Rənanı öp. Tanışların əlini sıx. Sənin Fuadın.

Adresim həminkidir. İrkutsk vilayəti, Tayşet şəhəri, İbrahimbəyov F. Ə.

10 dekabr 1950.

Salam, mənim əzizlərim. 18-20 fevralda yazdığınız məktubu dekabrda şəkillərlə birlikdə almışam. Amma, bu günədək pul almamışam. Burada belə şeylər adi haldır. Göndərdiyiniz təbriklərinizi almışam. Mən sağlam və gümrəham. Əvvəlki kimi işləyirəm. Fikrim sizin yanınızdadır.

Əzizim, qızın haraya daxil olub oxuması haqqında heç bir söz deyə bilmərəm. Tibb institutuna daxil olması ideyasının mənim işimə heç bir daxli yoxdur. Vəkilə məktub göndərmək mənasız və artıq bir xərcdir.

Məndən nigaran qalmayın. Mənə ağcaqanada qarşı başıma keçirməyə tül dən kisə tik göndər. Mənim yaxalılıq köhnə köynəyimi də göndər. Başqa geyim və ayaqqabı lazım deyil. Sənin səhhətin məni daha çox narahat edir. Özi haqqında tam təfsialtı ilə yaz. Öpürəm anamı, böyük və ortancıl qızlarımı, balacanın qayğısına qal. Sənin dostun səni bərk-bərk öpür. Cavab yazmaq üçün kağız göndərə bilsəydin yaxşı olardı.

Həmişə sizinlə olan Fuad.

01.03.51 ci il.

Salam mənim istəklim Lili, sevimli anam, əziz uşaqlarım İzida, Zemfira və Rəna!

Bundan əvvəlki məktubumdan çox vaxt keçib. Tez-tez məktub yazmaq da mümkün deyil. İstəkli dostum, tez-tez, ayda iki-üç, dörd məktub alıram. Onlara görə həmişə sənə sonsuz təşəkkürümü bildirirəm. Bu günlərdə iyunun 11-də göndərdiyin bağlamamı aldım. Əgər, bağlamamı poçt bildirişi ilə göndərsən, mənə çatacağına tam əmin ola bilərsən. Mənim əzizim, bir daha səndən xahiş edirəm ki, bağlamaları belə tez-tez göndərmə. Sənin göndərdiyin bağlamalar həmişəki kimi bütövlükdə mənə çatıb. Sənin mənə lazım olan şeyləri göndərməyin də, fikrimcə, hisslərimizin eyniliyindən irəli gəlir. Güman edirəm ki, indi Zemfira universitetin II kurs tələbəsidir. İstəkli qızımızı təbrik edirəm, ona can sağlığı, müvəfəqiyyət, xoşbəxtlik arzu edirəm. Balaca Rəna! Validəyinləri onunla necə fəxr

etməsinlər! Onun hələ 8 yaşı yoxdur, amma artıq 2-ci sinif şagirdidir. Balaca, ağıllı qız! Oyna, şənlan, dərslərini oxu və ananı şad elə! Ad gününə 2 aydan çox qalmasına baxmayaraq, onu vaxtından əvvəl təbrik edirəm. Uşaqların bütün şəkillərini aldım, necə də heyranedicı və sevimlidirlər. Əziz dostum, bəs sən niyə fotosəkilini mənə göndərmirsən? Məgər, sənın boynu bükük, ürək titrədən şəraitdə çəkildiyin tutqun fotosəkilin mənım üçün yetərli ola bilərmı?! Anam! Çox sağ ol ki, sən məktublarında onun barəsində yazırsan. Allah ona uzun ömür və cansağlığı versin. İnanıram ki, mən onunla hələ görüşəcəyəm. Mənım mehribanım, sənə uşaqlarımızın sakit xoşbəxtliyini həmişə görmək üçün can sağlığı, ancaq can sağlığı arzu edirəm. Mənım ağıllım, sağlam olmaq üçün özünü qorumağı və vaxtında istirahətə fikir verməyi yaddan çıxarma. Mənə gəldikdə isə tamamilə sağlamam. Çox uzun sürməyən yüngül soyuqdəyməni nəzərə almasaq, heç xəstələnmişəm.

Əzizim, "İzvestiya" qəzetinə ikinci yarımilliyə abunə yazılmışam. Vaxtaşırı Azərbaycan musiqisi verlişinə qulaq asıram. Bağlama ilə göndərdiyin "Nevropatologiya" və "Psixiatriya" jurnalı və "Medrabotnik" və b. qəzetlərə görə sənə minnətdaram. Əgər, imkanın olsa, mənə E. Karmanovanın yeni müalicə metodununun nədən ibarət olduğunu yaz. Bu əsər "Nevropatologiya" və "Psixiatriya" jurnalının 5-ci nömrəsində (1950) çap olunmuşdur. Psixiatriya üzrə yeni nəşrlər, Pavlovun kitabını, endokrinologiyaya aid kitab və Nizaminin rus dilində bir-iki poemasını göndər. (Bizdə var). Pul göndərmə. Yaxın qohumlarına və onların uşaqlarına salam göndərirəm və onları öpürəm.

Qəlbən həmişə sənınləyəm.

Həmişə səni sevən sənın Fuadın. Mümkünsə mənə daxilə qəbul etmək üçün sulfat turşusu maqnezium göndər. Məktublar üçün ünvanım həmindir: İrkutsk vilayəti, Tayşet şəhəri, p\q 215\oç (A.F.A. tam) Bağlamalar üçün: İrkutsk vilayəti, Tayşet şəh. Nevelskaya poçt bölməsi L poç (A.F.A)

10 iyul 1952-ci il

KÖVRƏK ÖVLAD XATİRƏLƏRİ

Böyük İnsan, psixoloq alim, yaxşı ata olan Fuad İbrahimbəyov ailəsində dünyaya gəlmiş, bu müdrik İnsandan tərbiyə, nəvaziş görmüş böyük qızı İzida xanımın, ortancıl qızı Zemfira xanımın və sonbeşiği Rəna xanımın ataları ilə bağlı kövrək xatirələri.

İzida xanım:

Mənə o xoşbəxtlik nəsib olub ki, bu böyük şəxsiyyətin övladı olmusam. Bizim Qurbanov, 5-ci paralel adlanan yerdə (indi bu küçə atamın şərəfinə Fuad İbrahimbəyov küçəsi adlanır) böyük evimiz vardı. Atamın anası Xanım nənə də bizimlə olurdu. Gözümüzü açandan evimizi qonaqlı-qaralı, səsli-küylü, çal-çağırılı görmüşük. Şahmat oynayan kim, musiqiyə qulaq asan kim, atamın şirin söhbətlərini dinləyən kim, anamın ləziz yeməklərindən dadan kim. Atamla anamın münasibətləri hörmət, qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulmuşdu. İllər keçmiş, çətinliklər arxada qalmış, elə dövr çatmışdı ki, evlənmələrinin 50 illiyi, qızıl toyları da olmuşdu. Amma məhəbbətləri evləndikləri ilk illərdəki kimi idi, tükənməmişdi.

Bir gün bu xoşbəxt keçən ömrümüzə kədər yağışı yağdı. O dəhşətli gecəni heç vaxt unutmaram. Gecənin yarısı qapı döyüldü. Hamımız oyandıq. Gələnlər orderi təqdim edib evdə axtarış aparıldılar. Evi ələk-vələk elədilər. Atamın hələ hazır olmayan dissertasiyasını götürdülər. Kitabxanada çox əlləşdilər. Əllərinə keçəni seçib götürdülər. Hətta Çaykovskinin divara vurulmuş tablosunu da götürdülər. Onların kobud hərəkətləri bizi yaman sarsıtdı. Atam təmkinlə bizə dedi ki, qorxmayın, bu bir anlaşılmazlıqdır, baxıb gedəcəklər. Onlar isə getmək bilmirdilər. Nənəmin kamodunu da diqqətlə yoxladılar. Bu axtarış səhərə qədər davam elədi. Biz səhər saat 8-də onlardan icazə istədik ki, dərəcə getmək olar? Dedilər gedin. Mən Zemfira ilə küçəyə çıxanda küçə boyu iki-iki duran gözətçiləri

gördüm, onlar diqqətlə bizim evə nəzarət edirdilər. Axtarışdan sonra atamı həbs etdilər. 7-8 ay işə baxılmamış qaldı. Atamın üzünü görə bilmədik. Sonra məhkəmə oldu, atamı uzaq Sibirə sürgün etdilər. Çox ağır, dəhşətli günlər idi. Hamı hamıya şübhə ilə baxırdı. Bir çox qohumlarımızın, atamın yaxınlarının ayağı bizdən kəsilmişdi. Ailəmizin qayğılar içərisində sakitliyi pozuldu. Teymur adlı bir oğlan bir məclisdə bacım Zemfiranı görüb vurulmuşdu ona. Bacımı qarabaqara izləyirdi. Sonra öyrəndik ki, oğlan Ali Sovetin sədri Səftər Cəfərovun oğludur. Ailəlikə qərara gəldik ki, Teymuru bu işdən çəkindirək.

Zemfira dəfələrlə Teymura demişdi ki, mən “xalq düməni”nin qızıyam, mənə görə sizin ailənizin başı ağrı çəkər. O isə əl çəkmirdi, gününü bizim məhəllədə keçirirdi. Sonralar bildik ki, oğlunun məhəbbətini qiymətləndirən böyük insan Səftər müəllim özü təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur olmuş, oğlunu öz maşını ilə gətirib bizim evə bir-iki tin qalmış düşürər, vədələşib qayıdanda da bir-iki tin o yanda qarşılayıb apararmış. Bu məhəbbət o dövr üçün qəhrəmanlıq sayılırdı.

Elə atamın bəraət xəbərini də birinci olaraq evimizə çatdıran Teymur oldu. Rəhmətlik nənəmin qızıl kəməri vardı, onu hissə-hissə bölüb çətin illərdə satıb dolanırdıq. Nənəm demişdi ki, kim Fuadın “gəldi” xəbərini birinci gətirsə bu kəmərdən bir hissəni ona bağışlayacağam. Atam qayıdan kimi nənəm vədinə əməl edərək onu Teymura bağışladı. Sonra Teymurla bacımın toyu oldu. Çox mehriban yaşadılar. Rəhmətlik Səftər Cəfərovla atamı qudalaqla bahəm möhkəm dostluq telləri də bir-birinə bağlamışdı. Xeyrimiz-şərimiz bir olurdu. Hələ uzaq Sibirdəki məhbəs günlərində onun məktubları, öyüdləri ümidimizin üzülən vaxtlarında köməyimizə çatırdı.

Atamla bağlı o qədər həzin, kövrək xatirələrim var ki. Mən ailə qurandan sonra təhsillə bağlı bir müddət Moskvada yaşamalı olduq. Qərib yer, ilk illərin çətinliyi, məndə və Məhərrəmdə ruh

düşkünlüyü yaranan vaxtlar atamın xeyirxah, ağsaqqal öyüdü bizim dirçəlməyimizə, əzimkarlığımızı bərpa etməyə kömək etdi.

Çox şükürlər ki, atam sağ-salamat evimizə qayıtdı, bizim intizarlı, çətin günlərimizə son qoyuldu. Ailəmiz öz şən ovqatlı günlərinə qayıtdı. Atam bizimlə dost idi. Mehribançılığını, qayğıkeşliyini, səbirliliyini çətin illər əlindən ala bilmədi. Ömrünün son gününədək olduğu kimi qaldı.

Zemfira xanım:

Bütün ata-analar övladlar üçün əzizdir. Təəssüf ki, bizim istəyimizdən asılı olmayaraq, nə vaxtsa əzizlərimiz bizi tərk edərək haqq dünyaya köç edirlər. İllər dərdlərimizə məlhəm olur. Onlarla bağlı kövrək xatirələrsə ömrümüzün sonuna kimi bizi tərk etmir. Mənim də sevimli atamla bağlı xatırlamalı anlarım çoxdur. O, bizə nadir hallarda irad tutardı. Amma o iradlar bizə ömürlük ibrət dərsi olardı. Hələ o vaxtlar, biz indiki evimizdə deyil, başqa ünvanda yaşayırdıq. Dördotaqlı mənzildən ikisində Maqsudla Rüstəmin atası Məmmədibrahim əmimgil, ikisində isə biz qalırdıq. Uşaq idim. Bir dəfə ağılma nə gəlırsə əmimin arvadı Məşədi Fatma xanımdan kibrit alaraq, onun həyətdə sərdiyi paltar şeridinə od vururam.

Onun alışıb yanmasına çox maraqla tamaşa edirəm. Tezliklə yanğın evə keçir. Qonum-qonşu tökülüb bir zülümnən yanğını söndürürlər. Mən gözdən yayınıb evə keçərək çarpayının altına bükülü qoyulmuş xalçanın arasına girib gizlənirəm. Aradan xeyli vaxt keçir. Mən dərin yuxuya gedirəm. Gecə düşür. Bütün qohum-əqrabadan xəbər tuturlar, öyrənirlər ki, heç birinin evində deyiləm. Məcbur olub, milisə xəbər verirlər. Əlləri üzülən ailə üzvlərimiz, əmimgil, qohum-qonşu oturub nigarançılıq keçirdikləri anda mənim mışılıtımı eşidirlər və məni çarpayının altından çəkib çıxarırlar.

Heç vaxt yadımdan çıxmaz. Mən qorxu içində gözləyirdim ki, atam nəsə sərt bir hərəkət edəcək. Hamı gözünü mənə dikərək atamın məni nə cür tənbeh edəcəyini gözləyirdilər. O, isə birçə

kəlmə ilə -indi sən özün də, sənin kimi hərəkət edənlə necə davranmaq lazımdır? - dedi. Elə bu söz kifayət elədi ki, kimsə o söhbətin üstünə birdə qayıtmadı və mənə də ömürlük dərslər oldu.

Atam olduğuna görə demirəm, elə bil ki, dünyanın ən yaxşı keyfiyyətləri atamda cəmlənmişdi. Onunla bağlı elə əziz xatirələrim, duyğularım var ki...Mən orta məktəbi qurtaranda atam günahsız məhbəs ömrünü uzaq Sibirdə keçirirdi. Sibir buzluğu, məşəqqətli günlər atamın duyğularını, hisslərini azalda bilməmişdi. Onilliyi qurtarmağım münasibətilə mənə çox qərribə bir açıqlama göndərmişdi atam. Sibir çiçəklərini çox incəliklə, zərifliklə kağız üzərində qurutmuş, çox gözəl bənzersiz bir təbriknamə düzəltmişdi. Elə vaxtlar olub ki, mən o təbriknaməyə yüz dəfələrlə baxmışam. Onun hər düzümünə, cizgilərinə baxaraq heyrətimi, heyranlığımı gizlədə bilmirəm. Bu qeyri-adi hədiyyə mənə dünyada hər şeydən əziz və qiymətlidir.

Atam xoşbəxt adam idi. Kədərli anlar da, əzablı-əziyyətli günlər də oldu, 5 illik məhbəs həyatı da keçdi. Amma heç vaxt dəyanətini, mərdliyini itirmədi. Onu ömrü boyu sevən, ona tək-cə ömür-gün yoldaşı yox, dost, arxa olan ləyaqətli anam ilə birgə uzun ömrü sürdü. Balaları tərəfindən sevildi, əzizləndi, qiymətləndirildi. Xatirəsi isə həmişə qəlbimizdədir.

Rəna xanım:

Atası həbs ediləndə evin sonbeşiyi olan Rəna xanım lap kiçik yaşda olub. Söylədiyi xatirələrə qulaq asanda heyrətini gizlədə bilmirsən. İnanırsən ki, bu yaşantılar, anımlar, mühakimələr körpə uşağa məxsusdur. Bir də ki, niyə inanmayasan fidan ömrü çətin günlərə düşmüş, körpə yaşlarından müdrikləşmiş Rəna xanımın yaddaşına. Hansı bir filosofunsa sözüdür: “Uşaqlar valideyinlərindən daha çox zəmanələrinə bənzəyirlər”. Valideyininə də zəmanəsinə də bənzəyən Rəna xanımın o körpə yaddaşına hopmuş ağırlı xatirələr:

Atam tutulandan sonra mənim üçün tək evimiz yox, bütün dünya boşalmışdı. Elə bilirdim ki, hamı ancaq pislik eləməyə qa-

dirdir. Hər gün namaz qılıb, Allaha dua edən, oğlunu ondan istəyən nənəmə qoşulub, onun sözlərini təkrar edərdim ki, atamı sürgündən qurtarsın. Atamdan məktub gələndə ailəmiz üçün həmin gün toy-bayram olardı. Elə bilərdim ki, mən hamıdan çox sevinirəm. Atamla anamın arasında möhkəm, incə tellərlə bağlı, heç də hamıda olmayan məhəbbət, sevgi var idi. Elə anama güc-qüvvət verən də, onu yaşadan da o sevgi, məhəbbət idi.

Anam həkim idi. O, gecə-gündüz çalışırdı. Həkim kimi bütün xəstələrinə vaxtlı-vaxtında baş çəkər, yorulmaq nə olduğunu bilməzdi. Çox möhkəm qadın idi, bir dəfə də gileylənməz, əziyyəət çəkdiyini bildirməzdi. Gecələr bizim paltarlarımızı yuyar, ütüləyər, yenisini tikərdi. Bütün məişət, iş qayğıları ilə birgə döymədiyi qapı, yazmadığı yer qalmamışdı ki, ərinin günahsızlığını sübut etsin. Yadımdadır, hətta Moskvaya da getmişdi, Stalinin qəbuluna. Beriyanın, Voroşilovun da yanında olmuşdu.

Nənəm də bizimlə yaşayırdı. Çox zabitəli, hökmlü qadın idi. Ağzı dualı, boxçası nağıllı idi. Elə hikmətli kəlamlar bilirdi ki. Onun bir sözü kifayət idi ki, biz özümüzü yığışdıraq. Anam ona xüsusi diqqətlə yanaşardı. Sanki atamın iyini alardı ondan. Onun bir sözü iki olmazdı. Çox sonralar, mən onda böyük idim, soruşdum ki, - ay ana, yəni heç bir səbəb yox idi, sizin münasibətləri korlayan, yaxud sənin xətrinə dəyən. –Yox, niyə olmurdu ki, belə şeylər çox olurdu, elə anlar olurdu ki, mən etiraz edə, öz dediyimi yeridə bilərdim. Amma mən, nənəni həmişə yola verirdim, fikirləşirdim ki, biz təsadüfi yol yoldaşı deyilik ki, mən xoşlamadığım şeyi onun üzünə vurum. Biz illər uzununu bir yerdə yaşamaalıyıq. Bir də ki, ən vacibi o idi ki, Fuad var idi arada, axı, o Fuadın anası idi, özgə deyildi ki. Atana olan istəyim yol verməzdi ki, mən onun üzünə ağ olum, - deyə cavab verdi. Çox çətin illər idi. Uşaq olsam da o illərin xofunu, hürküsünü uzun zaman unuda bilmədim. Atamın nahaq həbsi, ailəmizin necə çətinliklərlə üzləşdiyi hafizəmdən silinə bilməz... Bu belə olmuşdu. Atam dissertasiyasında psixiatriya tari-

xindən söz açaraq yazmışdır ki, Avropada bu keçən əsrin ortalarında başlasa da, əsrin əvvəllərində bu məsələ ilə ilk dəfə Azərbaycanda Abdulxaliq Axundov adlı bir şəxs məşğul olb. O vaxt Bakıda dördüncü poliklinikada ruhi xəstəxanada ruhi xəstələr üçün bir oyaq ayrılmışdı. Ona görə ki, o vaxt ruhi xəstəlik, xəstəlik kimi dərk olunmurdu, başa düşülmürdü. Deyirdilər ki, bu adamın xüsusiyyətidir, biri ağıllı olar, biri ağılsız. Bir sözlə, atam da bu məsələni ilk dəfə Abdulxaliq Axundovun irəli sürdüyünü qeyd edir. Abdulxaliq Axundov sonralar necə olursa, bütöv ölkədən küsür və çıxıb gedir İrana. Bu faktı atam da bilirdi. Atam Mərkəzi Komitəyə (Heydər Hüseynova) zəng edir ki, mən bu adam haqda məlumat vermək istəyirəm, bunu etməyə icazə verirsinizmi? Heydər Hüseynov da icazə verir ki, bu adam inqilabdan əvvəl köçüb gedib İrana, inqilabdan sonra olmayıb ki. Atam arxayın olaraq bu faktları açıqlayır. Elə atamın ittihamlarında bir də o idi ki, İrana qaçmış bir adama patriot adını verirsən, yazırsan ki, Azərbaycanda filan-filan məsələlər olub... Bir gün anam səhər saat 7-də işə gedəndə qapını açarkən evimizin kəndarında bir kitab görür. Bilmir ki, bu nə kitabdır. Açarkən görür ki, hansı səhifədəsə kağız qoyublar. Baxır ki, bu atamın A. Axundov haqda yazdığı sözlərdir. Moskvada nəşr olunan hansı bir müəllifinsə farmakologiya adlı kitabıdır. İndiyə kimi bu kitab bizdədir, bu gün də bilmirik ki, bu kitabı kim qoymuşdu ora (Qorxuya bax e). Bu kim imişsə işin içində olan adammış, amma qərībədir ki, dünyanın düz vaxtı da bunu açıqlamayıb.

Atamın psixiatriya elminə bağlılığı, bu sahədə olan uğurlarını, sevinclərini ailə ilə bölüşməyi mənim qəlbimdə dərin izlər qoydu. Bunlardanmı, ya nədənsə mən atamın ömrünü bağışladığı sənəti sevdim, atam kimi sevdim, atamı sevən kimi sevdim.

İsmixan Məmməd oğlu Rəhimov — ingilis dili üzrə görkəmli tərcüməçi, dilçi alim, filologiya elmləri namizədi, dosent. 1948-ci ildə "İldırım" adlı millətçi gənclər təşkilatı yaratdığına görə mühakimə edilmiş və 17 il Sibirə sürgün edilmişdir. İndiki Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi olmuşdur.

Çətin günlərin dostu

Mən həyatımın ən çətin, ağır məqamında, ömrümün ən təlatümlü anında rastlaşdım o, böyük insanla - Fuad İbrahimbəyovla. Səksəkəli günlər idi. Haqsız yerə həbs olunmuşdum. Aspirant idim, hələ çox cavan idim. 1949-cu il idi. MQB-nin həbsxanasında, 64 nömrəli kamerada tək qalırdım. Bir gün kameraya Fuad müəllimi saldılar. Atalar misalıdır “Hər qaranlıq günün bir gündüzü var”. Bu şəxsiyyəti bəlkə Tanrı göndərmişdi bu kameraya. Göndərilmişdi ki, mənə səbir, təpər, güc, bilik öyrətsin. Üzümə gün doğmuşdu. Hər bir insanın çox sevdiyi bir şey var. Mən də mütaliəni çox sevirdim, kitab vurğunu idim. Gələn gündən o, mənim canlı ensiklopediyam, canlı kitabxanam oldu.

Ağıllı məsləhətləri, iti, dərin mühakimələri, dəmir iradəsi, güclü məntiqi, əlxusus səbiri məni heyran eləmişdi. Bu böyük insan, mən deyərdim ki, dahi mənim yaşamaq eşqimi, mübarizə əzmimi artırdı. Həyatdakı bütün uğurlarıma, müvəffəqiyyətlərimə görə iki müəllimimə - professor Əli Sultanlıya və böyük psixoloq alim Fuad İbrahimbəyovaya ömrüm boyu minnətdaram. Altı ay bir yerdə qaldıq. Mənə onun haqsız həbsinin səbəbləri də məlum oldu. Öz təmizliyi, düz-

lüyünə görə heç nə üstə məhbəs ömrü yaşamağa məhkum edilmişdi. Fuad müəllim əsil bəy idi, çətin anlarda da bəylik ləyaqətini, şərəfini qorudu. Çox ailəcanlı idi. Hər gün əziz anasını, sevimli ömür-gün yoldaşını, üç qız balasını anardı, yada salardı, ən çox körpə qızı Rənadan yana danıxardı. Bir dəfə o, mənə bu kiçik qızı ilə bağlı bir xatirə danışdı. Danışdı ki, bir dəfə Moskvadan gələndə Rənaya gözünü açıb yuman qəşəng bir kukla alıb gətirmişdim. Rənanın çox xoşuna gəlmişdi. Elə sevinirdi ki, ona sevinc bəxş elədiyim üçün mən də sevinirdim. Bir gün o, kuklasını oynadarkən sındırdı. Bu qıza o qədər pis təsir elədi ki, bütün günü acı göz yaşları axıtdı. O qədər pis oldum ki, bunu danışarkən Fuad müəllim uşaq kimi qəhərlənib ağlayırdı.

Yaxşı yadımdadır. Ayın əvvəllərində Fuad müəllimə, ayın axırında isə mənə peredaça gəlirdi. Fuad müəllimin həyat yoldaşı Leyla xanım xüsusi zövqlə, səliqə ilə holland pendirindən tutmuş, şirniyyata, mürəbbəyədək hər şey gətirərdi. Bir dəfə martın 3-ü idi. Fuad müəllimə həmin gün peredaça gəlməli idi, çox fikirli, dalğın görünürdü. Birdən dedilər ki, sənə peredaça gəlib. Göndərilən şeyləri kameraya gətirdilər. Gözəl yeməklərlə yanaşı, Leyla xanım üstündə “Semeynoe” yazılan bir əl-üz sabunu da göndərmişdi. Fuad müəllim sabunu mənə göstərüb dedi ki, Leyla xanım bu sabunla bizim evlənməmizin ildönümünü yad edib, təbrik edib. Mən bayaqdan onun məhz bu gün təlaşlı olduğunu başa düşdüm. İnanırsınızmı, o vaxtdan martın 3-ü gələndə mən həmişə Fuad müəllimlə Leyla xanımı xatırlayıram. Çünki sonralar mənə çox illər qismət oldu ki, onların evlənmələrinin yubileyləri günündə iştirak edim. Sonra biz bir-birimizdən ayrıldıq. Tale elə gətirdi ki, mən onunla bir də qarşılaşdım, uzaq Sibirdə xəstəxanada yatırdım. Birdən palataya Fuad müəllim girdi, məni görə kimini tanıdı. O, burda xəstəxanada həkim işləyirdi. O, uzaq Sibirdə də dadıma çatdı. İnsanların qiymətləndirilməsi, imtahanı vaxtı idi.

İşinə məsuliyyətlə yanaşar, hər bir azərbaycanlıya diqqətlə yanaşar, çətin günlərdə köməyini əsirgəməzdi. O vaxt həbs düşərgəsi-

nin rəisi Fuad müəllimi çox yüksək qiymətləndirirdi. Deyirdi ki, mən hələ indiyə qədər başqa millətdən olan adamın rusca Fuad müəllim qədər təmiz, səlis danışdığını görməmişəm.

O vaxt bir gün işdən qalmaq bir ay istirahətə bərabər idi. Belə bir şansını bu mərd insan bizə verirdi. Növbə ilə hər bir həmyerlisinə imkan yaradırdı ki, heç olmasa ayda bir-iki dəfə işdən qalıb istirahət edə bilsin. Onları xəstə adı ilə işdən saxlamaq böyük cəsarət və risk tələb edirdi. Ümidlərimiz üzülən vaxt bizə təskinlik verirdi. Deyirdi ki, dünya belə qalmaz, tezliklə hər şey yaxşı olar. Tarixdə belə şeylər çox olub. Rəhbərlik dəyişiləndə, rejim də dəyişir. Stalin ağır xəstədir, tezliklə ölər, hər şey yoluna qoyular. Həkim idi. Odur ki, Stalinin xəstəliyinin çarəsiz olduğunu bilirdi.

Bəli, onun proqnozları düz çıxdı. Bu diktator öldü, qaniçən rejim süqut etdi, biz sağ və salamat öz vətənimizə qayıtdıq. Fuad müəllim bizdən əvvəl qayıtdı.

Sonra üçüncü dəfə də mənə xoşbəxtlik nəsib oldu ki, bu dahi, ensiklopedik biliyə malik bir şəxsiyyətlə M. F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda uzun illər bir yerdə işlədim. Çətin günlərin dostluğu davam elədi, ailəvi gediş-gəlişimiz oldu. Ömrünün sonuna kimi yüksək keyfiyyətlərini özündə saxladı, mənalı, şərəfli, ömür yaşadı. Onun əziz xatirəsi mənim üçün həmişə əzizdir.

Gülhüseyn Hüseynoğlu yazıçı

1948-ci ildə "İldırım" adlı millətçi gənclər təşkilatı yaratdığına görə mühəkimə edilmişdir və 17 il Sibirə sürgün edilmişdir. İndiki Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi olmuşdur.

Bayram hədiyyəsi

Stalinin qılıncının qabağı da, dalı da kəsdiyi vaxtlarda keçmiş SSRİ-də yeddi siyasi düşərgə yaradılmışdı. Biz "İldırım" təşkilatının 8 nəfər üzvündən yeddisi bu düşərgələrə, bir nəfər isə Bakıdakı koloniyaların birinə göndərilmişdir. 25 il həbs, 5 il səsdən məhrum cəzasına məhkum edilmiş, mən yeddinci düşərgənin 19-cu koloniyasına düşmüşdüm. Yeddinci düşərgə Tayteştlə Bratsk ərazisindəki 300 km məsafəni əhatə edirdi. Əsas iş ağac kəsmək, kəsilən ağaclardan taxta evlər üçün şalbanlar hazırlamaq idi. Əlbəttə, iş çox ağır idi. Buralarda deyirdilər ki, birinci ildən çıxan məhbusa daha zaval yoxdur.

Məhbuslar danışirdilər ki, koloniyanın tibb məntəqəsində qızdırma 37 dərəcədən yuxarı olmayanda heç kəsi işdən azad eləmirlər. Tibb məntəqəsinin rəisi azad vətəndaş, həkimlər və başqa şəxslər isə məhbuslardan idi.

Kolonda olduğum birinci ilimin axırları idi. Məhbus yoldaşlarım mənə dedilər ki, sənin həmyerlilərin həkim işləyir, niyə ora getmirsən. Bəlkə səni heç olmasa bir-iki günə işdən azad edərlər.

Dincələrsən. Getdim. Doğrudan da, gördüm ki, iki nəfər azərbaycanlı həkim burada işləyir. Bunlardan biri Fuad İbrahimbəyov, ikincisi Nağıyev idi. Onlarla tanış oldum. Adımı deyən kimi Fuad İbrahimbəyov məni tanıdı. Dedi ki, mən sizin “İldırım” təşkilatının üzvlərindən İsmixan Rəhimovla MQB-nin həbsxanasında bir kamerada yatmışam. O, bizim təşkilatı çox tərifləməyə başladı. Mənsə ona dedim ki, Fuad müəllim, ancaq biz bir iş görə bilmədik. Bizi beşikdəcə boğdular. O isə mənimlə razılaşmayıb dedi:

– Təvazökarlıq eləmə. Siz “İldırım” təşkilatınızla Azərbaycan xalqının azad olmaq hissini daima yaşadığını, bu xalqın ölməzliyini sübut etdiniz. Bu da bəsdir. Bunun üçün əzab çəkməyə dəyər.

O, hərarətölçəni qoltuğuma qoymaq istəyəndə dedim:

– Fuad müəllim, mənim hərarətim yoxdur, hərarətölçənə ehtiyac yoxdur.

O, təbəssümlə dolu sifətlə məni ötəri süzüb dedi:

– Eybi yoxdur, qoy bilim. Hərarətin olmasa da, bir gün “ev”də qalmağa icazə verərəm.

Hərarətim 36.8 oldu. O dedi:

– Şükür Allaha, yaxşısan, özündən muğayət ol. Darıxanda gəl yanımıza, söhbət eləyək. Bizim yaşadığımız barak ayrıcadı. Yəqin bilirsən; ATP (administrativny texniçeskiy personal) adlanır.

Beləliklə, bizim aramızda səmimiyyət, mehribançılıq yarandı. Budan sonra hərdən bir onların yaşadığı baraka gedərdim. Çox səmimi, ürəkdən söhbətlər edərdik. O, respublikamızın tanınmış psixoloq-alimlərindəndir.

Beləcə il başa çatdı. İkinci il gəldi. İş ağır, insan dözümlü. Ümid çox, əlbəttə, düşərgə əhlini ümid yaşadırdı. Böyük ümid...

Bir gün Fuad müəllim mənə dedi:

– Gülhüseyn, xahiş edirəm, kolonunuzda olan müsəlmanların siyahısını mənim üçün tut.

– Baş üstə, - dedim. Sonra fikir etdim ki, qarşıdan Novruz bayramı gəlir. Fuad İbrahimbəyov onları təbrik eləmək istəyir.

Siyahını tutdum. 18 nəfər oldu. Ertəsi gün axşam onun yaşadığı baraka getdim. Siyahını oxudu, dedi:

– Bəs özünü niyə unutmusan?

Mənim dinmədiyimi görüb siyahının lap başından mənim adımlı yazdı. Sonra da dedi:

– Yadından çıxmasın, martın 19-da axşam mənə dəyərsən. Dediymi kimi də etdim. Gördüm ki, stolun üstündə 19 kağız torba, hər torbada 300 qram manpası və 19 maxorka var.

– Xahiş edirəm, bunları mənim adımdan o şəxslərə ver və onları əziz bayramımız olan - Novruz bayramı münasibəti ilə təbrik elə.

– Baş üstə, - deyib, onun hazırladığı hədiyyələri iri torbaya yığib baraklara yolladım. Bu hədiyyəni alan dustaqların Fuad müəllimə necə dua etdiklərini və sevindiklərini görmək lazım idi.

Mən papiros çəkən deyiləm. Hədiyyələri paylaya-paylaya fikirləşdim ki, mənə düşən maxorkanı ən aludə papiros çəkənə verim. Elə də etdim. Həmin adam dedi:

– Onda mən də sənə öz manpasımı verirəm.

– Sən nə danışırsan?! Heç elə şey olar?

– Onda mən də maxorkanı götürürəm.

Nəhayət güclə onu razı sala bildim. Ona düşən manpasıdan bir ədəd götürüb ağızıma atdım və manpası torbasını ona qaytardım.

Əziz oxucuları inandırmaq istəyirəm ki, mən bu yazını yaza-yaza Fuad müəllim gözlərimin qabağında dururdu. Allah ona rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun.

*Ədəbiyyat qəzeti,
16 mart 2001-ci il*

V BÖLMƏ

F. Ə. İBRAHİMBƏYOV ŞƏKİLLƏRİN DİLİ İLƏ

❖ *Dost və həmkarları ilə*

❖ *Elmi konfrans və ezamiyyətlərdə*

❖ *Ailə və qohumları ilə*

Dost və həmkarları ilə

*F.Ə.İbrahimbəyov və gənclik illərinin dostu
prof. Ağasəlim Əliyev, 1920 ci il*

*Gənc azərbaycanlı alimlər: ayaqda duran: F.İbrahimbəyov;
oturanlar soldan sağa: Mustafə Əlikişibəyov, Ağasəlim Əliyev,
Məlikməmməd Məlikov. 1924 cü il*

*Gənc Azərbaycan alimləri 1926-cı ildə.
Soldan sağa birinci Məhəmməd İbrahim İbrahimbəyov,
üçüncü Fuad İbrahimbəyov,
beşinci Bahadır Sultanov, altıncı Bəylər Ağalarov*

*19412. Занятия по всеобщу преподавателей Азисмед-
института. Командир отделения-Ибрагимбеков
Ф.А. (первый слева)*

Fuad İbrahimbəyov və Surxay Hacıyev 1954 – 1955

Fuad İbrahimbəyov və Şövqi Ağayev

Ön sırada oturanlar. Soldan sağa: Dilarə Hüseynova, Ülviyyə Veysova, Elmira Yüzbaşova, Fuad İbrahimbəyov, Leyla İbrahimbəyova, (Fuad müəlliminin həyat yoldaşı), Raya Əfəndieva. Ayaqda duranlar. Soldan sağa: Karrar Əbilov, Ələddin Qədirov, Edison Quliyev, Tofiq Mustafayev, İbad Fərəcov, Əkbər Bayramov, Rəşid Rəsulov, Məmmədali Məhərrəmov, Muxtar Həməzəyev, Əbdül Əlizadə, Şövqi Ağayev, İsmayıl Seyidov, Muxtar Hacıyev, Arif Məmmədov, Alim Yusifzadə, Cəfər Səməndov, Ofeliya Bünyatova, Nazim Bunyatov. 1971

Fuad İbrahimbəyovun 70 illik yubiley tədbirindən. Soldan sağa Fuad İbrahimbəyov, Alim Yusifzadə, Şövqi Ağayev, Mərdan Muradxanov, İsimxan Rəhimov

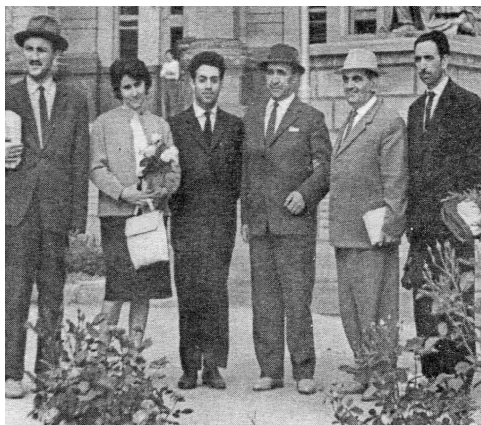
Elmi konfrans və ezamiyyətlərdə

*SSRİ Psixiatrlarının Qurultayı. 1947-1948
F.İbrahimbəyov ön sırada soldan ikinci*

XVIII Beynəlxalq Psixologiya konqresi. Moskva 1966-cı il

*XVIII Moskva Beynəlxalq Psixologiya kongresi:
soldan sağa: Əbdül Əlizadə, Cəmilə Təhmasib,
Əkbər Bayramov, Fuad İbrahimbəyov,
Karrar Əbilov və Muxtar Həmzəyev, 1966-cı il*

*Psixoloqların IV Zaqafqaziya Bakı konfransı, 1974.
Sağdan sola: E.V.Şoroxova, T. Keçxuaşvili,
F. İbrahimbəyov (sədr), M. Mazmanyana, T. Mustafayev*

*Psixologiya üzrə XIX Beynəlxalq Konqresdə.
Böyük Britaniya, London şəhəri, 1969.*

*Soldan sağa: Zeyqarnik B.V., -----, Faraponova E.A.,
İbrahimbəyov F.Ə. , Camqarov T.T.*

*Elmi konfransdan sonra.
Misir ehramlarının qarşısında, 1969-cu il.*

*Estoniya, Tartu şəhəri,
1969 cu il. Elmi konfransdan sonra*

Ailə və qohumları ilə

Əhməd bəy İbrahimbəyov, 1870-1924
(Fuadın atası)

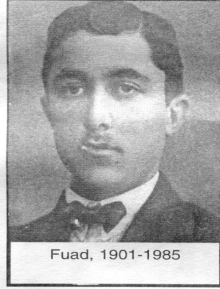
Əhməd bəy
İbrahimbəyovun
ailəsi

Xanım İbrahimbəyova, 1872-1970
(Fuadın anası)

Məhəmməd İbrahim,
1898-1973 (Fuadın qardaşı)

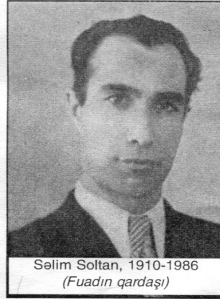
Fuad, 1901-1985

Səltənət xanım 1907-1990
(Fuadın bacısı)

Əminə xanım, 1909-1962
(Fuadın bacısı)

Səlim Soltan, 1910-1986
(Fuadın qardaşı)

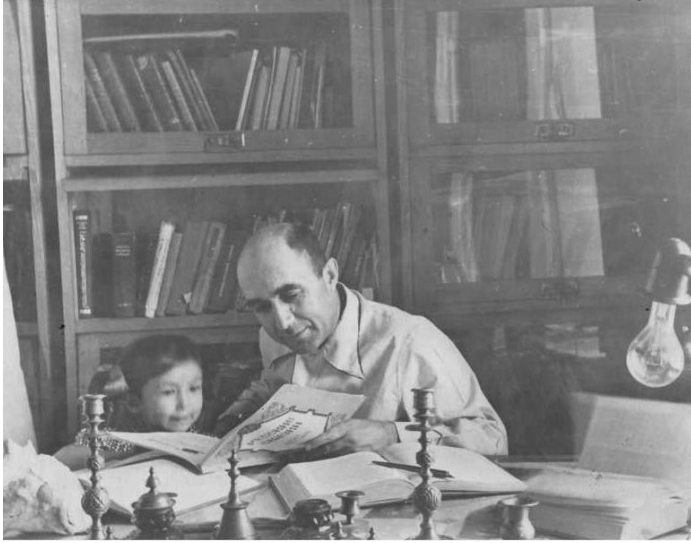
Müşkübiyə xanım, 1915-1980
(Fuadın bacısı)

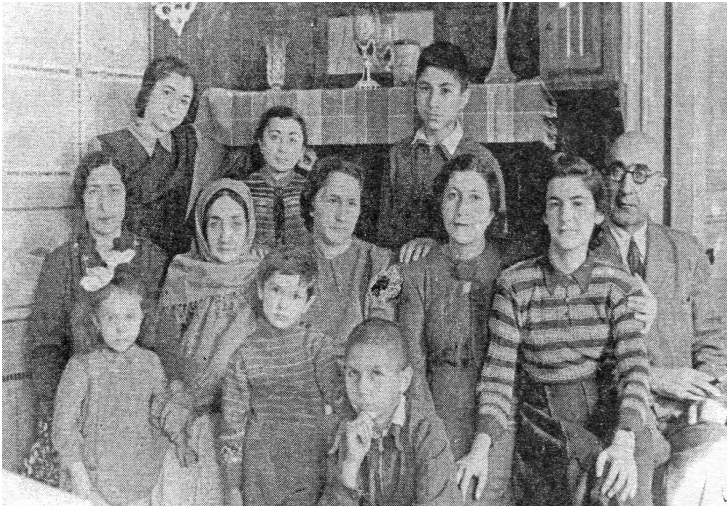
F.Ə. İbrahimbəyovun ata ailəsi Kislovodskidə, 1926. Ayaqda duranlar soldan sağa: qardaşı Səlim Soltan, bacısı Müşkübikə xanım, qardaşı Məhəmməd İbrahim və Fuad İbrahimbəyov özü. Oturanlar, soldan sağa: bacısı Səltənət xanım, anası Xanım və bacısı Əminə xanım

F.Ə.İbrahimbəyov ailəsi ilə istirahətdə. Kislovodsk. 1940

Fuad İbrahimbəyov iş otağında (qızı Rəna ilə)

Doğmalarının Sibirə - Fuad müəllimə göndərdiyi şəkil, 1949.

F.Ə.İbrahimbəyovun qızları. Soldan sağa: Zemfira, Rəna, İzida, 1949-cu ildə çəkilmiş və Sibirə göndərilmiş şəkil

*F. Ə. İbrahimbəyov və həyat yoldaşı Leyla xanım, 1953-cü il.
F. İbrahimbəyovun Sibirdən qayıtdığı il*

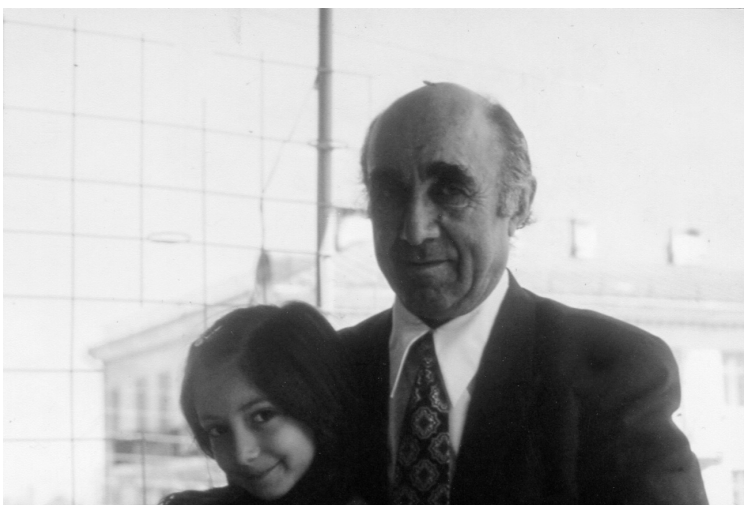
*F.Ə.İbrahimbəyov həyat yoldaşı
Leyla xanımla
Truskavets, 1963.*

*F.Ə.İbrahimbəyov ailəsi ilə,
1967*

Soldan sağa: İzida xanım Məmmədyaraova, Məhərrəm Məmməyarov, Leyla İbrahimbəyova, Fuad İbrahimbəyov, İsgəndər Ağalarov

F.Ə.İbrahimbəyov və nəvəsi Leyla .1975 ci il

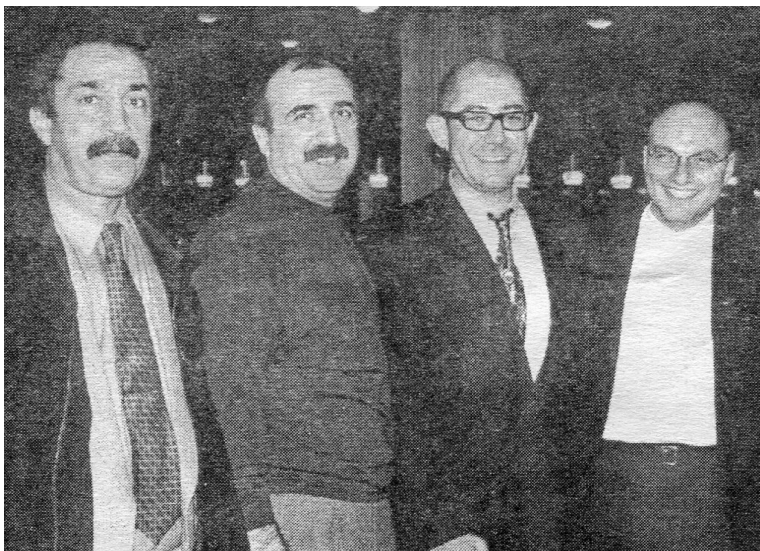
*F. Ə. İbrahimbəyov ailəsi ilə istirahətdə.
Druskinikay, 1980.*

*Soldan sağa: Maqsud İbrahimbəyov, Fuad İbrahimbəyov,
Murad İbrahimbəyov və Tahir Salahov, 1983.*

*F.İbrahimbəyov və qardaşı oğlanları
Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyovlar, 80-ci illər*

*Fuad İbrahimbəyovun nəvələri soldan sağa:
Fərhad, Elmar və qardaşı nəvələri Murad, Fuad*

FUAD İBRAHİMBƏYOVUN ÖVLADLARI

İzida, 1930

Zemfira, 1932

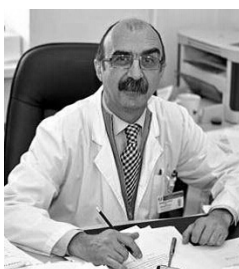

Rəna, 1944

NƏVƏLƏRİ

Fərhad, 1956

Ayaz, 1957

Elmar, 1961

Gülarə, 1958

Səftər, 1965

Zəhra, 1968

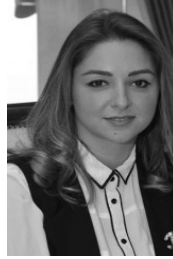
NƏTİCƏLƏRİ

Kamila, 1979

Teymur, 1982

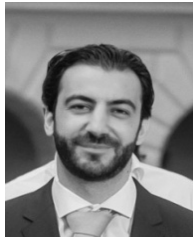
Firəngiz, 1985

Zaur, 1988

Emin, 1988

Cahangir, 1989

Leyla, 1989

Riyad, 1994

Kamran, 1994

Fuad, 2000

Murad, 2008

Suad, 2009

VI BÖLMƏ
ƏLAVƏLƏR

Fuad İbrahimbəyov, 1930 cu illərdə

*Fuad İbrahimbəyovun Sibirdə sürüğündə olarkən
dustaq yoldaşı tərəfindən çəkilmiş rəsmi*

3

Автомобильщик
доцента Ф. И. Ибрагимбекова -
кандидата медицинских и педагогических наук.

Родился в 16-ти 1901 г. в г.р. Шемахе, Давидовской губернии, в семье канцелярского служащего. В 1918 г. окончил Шемахинское реальное училище. С 1920 по 1925 г. обучался на Медицинском факультете Азербайджанского Государственного Университета.

Трудовую деятельность начал в годы учебы в Реальном Училище.

В 1917-18 г.г. работал заводским-наблюдателем сепараторной станции. В годы университетской учебы, с 1920 непрерывно до 1925 г., вел педагогическую работу в школах I и II ступеней. Работу в качестве преподавателя в вузе начал в 1926 году.

До 1933 года преподавал психологию общую и специальную психологию дисциплины в педагогическом институте, где работал до 1936 года и в то время организовал кабинет - психологический и психологический. Специализацию по медицинским дисциплинам начал вли карьеру первого доцента, где в качестве старшего преподавателя работал с 1925 по 1928 г. После этого и до 1933 года работал в психологических лабораториях, дерматологических и психоневрологических кабинетах. С 1933 года до 1935 год работал ассистентом кафедры психиатрии Азербайджанского Медицинского Института. С 1936 года по 1938 год заведовал внебюджетной психиатрической больницей. В 1938 году Наркомпросом Аз.р. С.С.Р. утвержден в звании доцента по психологии и кандидатом педагогических наук (по специальности - психологии). С 1938 до 1948 год работал доцентом по кафедре психиатрии.

В начале 40-х годов и в системе кандидатом медицинских наук.

наша утверждена ВИАК'ом Комитета по делам
Народной Медицины при СММ СССР в 1934 году, с 1934 по 28 и 29
работал в Ленинградском Клиническом Больнице.

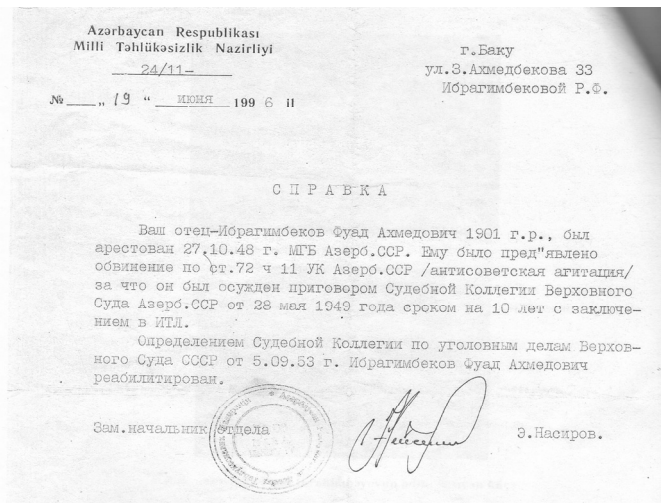
За все время своей работы вышло 21 научная
работы, из которых 15 были опубликованы. Среди этих
работ докладная на Всесоюзном съезде и конгрессе
учех: 1) на I Всесоюзном съезде конгрессе в Москве,
2) на съезде по изучению новейших методов в Ленинграде,
3) на VII Международном Всесоюзном конгрессе в Москве,
4) на расширенном пленуме Ученого Совета Центрального
Исследовательского Судебного Клинического в Москве, 5) на Съезде
ИМС'ов Карла Маркса в Закавказских Республиках в 1937
6) на конгрессе невропатологов и психиатров в
Ленинграде в 1938, 7) на юбилейной научной сессии Ген-
ерального Исполкома Судебного Клинического в Москве,
8) на III Всесоюзном съезде невропатологов и психиатров.

В годы Отечественной войны и в послевоенный
время, до октября 1946 года, состоял председателем
ленинградского военно-врачебной комиссии. Основне-
ленно занимался председательством Сталинградского
Судебно-психиатрического Психиатрического Комиссии, а
также главным психиатром Ленинградского Государствен-
ного Архива в Москве. Привлеклся в качестве консультанта
к работе при лечении двух казахстанских дис-
сертаций. Напечатаны ряд статей в газетах и журналах.
Рядом изданы перевод учебника психиатрии на Архива в Москве
и др.

28 октября 1946 года был избран членом Президиума
Советов 9 округов 1953. Ввиду прекращения работы на работе.
Которо представлено на отставку.

За всю свою работу удостоен наградами: 1) орден
1) Ордена "Знак Почета", 2) медали "За оборону Кавказа", 3) медали
"За доблестную службу в рядах Архива в Москве", 4) медали
"За доблестную службу в рядах Архива в Москве", 5) медали
"За доблестную службу в рядах Архива в Москве".
С 15-го 1953 работая в Ленинградском психиатрическом
клинике в Ленинграде 28-го 1954. Г. Ибрагимов

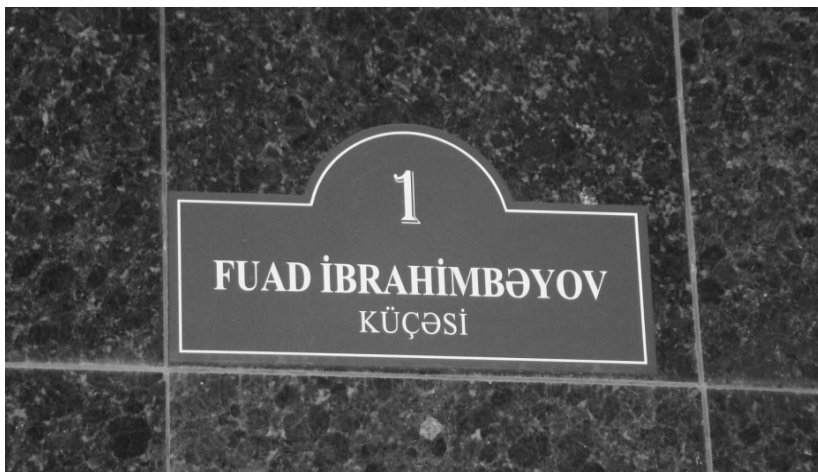
Fuad İbrahimbəyovun yazdığı (faksimile) tərcümeyi-hal

F.Ə. İbrahimbəyovun bəraəti haqqında arayış (1953)

***F.Ə.İbrahimbəyovun yaşadığı bina
(indiki Z.Əhmədbəyov küç.,33)***

*Bakı şəhərində F.Ə.İbrahimbəyovun adına olan küçədəki binaların
birinə vurulmuş lövhə*

Tərtibçidən:

F. İbrahiməyovun elmlər doktorluğu dissertasiya işində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda psixiatriya tarixi ilə bağlı adını qeyd etdiyi alim haqqında qısa məlumat

Əbdülxalıq Hacı Abdulla oğlu Axundov (1863, Şamaxı şəhəri. – 1944) - XX yüzilliyin əvvəllərində Bakıda tanınmış həkim, tərcüməçi və jurnalist olmuşdur. Almaniyanın Erlangen Universitetini bitirmişdir. 1890-cı illərdə Derpt (Estoniyanın Tartu şəhəri) Universitetini bitirib, 1893-cü ildə təbabət (tibb) üzrə magistr alimlik dərəcəsi almışdır. Bakıda Həkimlər Cəmiyyətini təsis edənlərdən biri olmuşdur. 1892 ildə Əbu Mənsur Hərəvinin XI əsrə aid məşhur əcazılıq ensiklopediyasını fars dilindən alman dilinə tərcümə edərək ölkəmizdə tibb tarixinin araşdırılmasının təməlini qoymuşdur. Bakıda nəşr olunan “Zənbur” jurnalının nəşiri olmuşdur. Tibbə dair elmi əsərlər, eləcə də “Əvvəli hənək, sonra dəyənək” adlı komediya yazmışdır. İrana mühacirət etmişdir (6, 626).

Ceyhun Aliyev

F.Ə.İBRAHİMBƏYOVUN ELMİ ƏSƏRLƏRİNİN SİYAHISI

1. Сочетанная методика исследования гиперэмоций. Психоневрологическая наука в СССР. 1930.

2. Məktəblərə yeni daxil olan uşaqlara səviyyəyə eyni qruplara ayırmaq üçün pedaqoqlar necə müayinə etməlidir. Kommunist Təربiyəsi uğrunda. 1930.

3. О синкретической структуре умственно отсталых. Оттиск. 1930.

4. Antropometriya ölçüləri. Оттиск.1931.

5. Метод бессловесного исследования интеллектуальных функций.Тезисы докладов VII Международной Психотехнической конференции. Ленинград, 1931.

6. К проблеме тестов.На психотехническом фронте. 1931.

7. О методе исследования интеллекта. Рукопись. 1934.

8. К вопросу о трудовой терапии шизофрении.Рукопись. 1934.

9. К проблеме психопатии. Рукопись. 1936.

10. О последовательном изучении психозов. Рукопись. 1937.

11. О гипноических реакциях. Невропатология и психиатрия. Журнал №7-8, 1938.

12. Анашизм с военно-психиатрической точки зрения. Рукопись. 1939.

13. Об одном механизме атипичной формы маниакально-депрессивного психоза. Рукопись. 1939.

14. Расстройства сознания в генезе шизофреноподобной симптоматики. Доклады научной конференции АМИ, 1940.

15. Атипичные формы маниакально-депрессивного психоза. Рукопись. 1940.

16. Вопросы судебно-психологической экспертизы при воинских преступлениях, совершенных психопатичными личностями. Рукопись. 1942.

17. О реактивных тенденциях психопатической личности. Сборник трудов Центрального Института Психиатрии. Рукопись. 1943.

18. Психогенные реакции военного времени и экспертизы при них. Рукопись. 1943.

19. Посттравматические шизофреноподобные состояния. Рукопись. Сборник трудов Центрального Института Психиатрии. № 4, 1943.

20. О состоянии психиатрической помощи в Азерб. ССР в годы Отечественной войны. Рукопись. 1944.

21. О симуляции душевных заболеваний в военное время. Рукопись. 1944.

22. Вопросы экспертизы невропсихических отклонений. Рукопись. 1944.

23. О поздних психогениях. Рукопись. 1944.

24. Психические нарушения на основе хронического раневого сепсиса. Рукопись. 1944.

25. Суицидальные попытки и высказывания в свете психиатрической экспертизы. Рукопись. 1944.

26. Психозы при внечерепных ранениях. 1945

27. Отдаленное посттравматическое состояние в свете судебно-психической экспертизы. Рукопись. Доклад на юбилейном сессии Центр. Института Психиатрии. 1945.

28. Развитие психологической помощи в Азербайджане. Рукопись. 1946.

29. Психозы при хронических инфекциях. Рукопись. 1947.

30. Состояние психологической помощи в Азербайджане. Рукопись. 1947.

31. Психолого-психиатрические представления Низами. Рукопись. Доклад на конференции АМИ. 1947.

32. Əyyaşlıq və onunla mübarizə. Azərbaycan. 1947.

33. О “факторах выхода из психоза“. Доклад на III Всесоюзном съезде невропатологов и психиатров. Ученые записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова, №11, 1948.

34. О языковых взаимодействиях в индивидуальном сознании. Ученые записки АПИ языков им. М.Ф.Ахундова. №3. 1956.

35. Fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı münasibətləri. M.F.Axundov adına APRDƏİ-nin elmi əsərləri. 1956, III buraxılış.

36. Некоторые вопросы психологической терминологии на азербайджанском языке. Ученые записки АПИЯ языков им. М.Ф.Ахундова. № 6. 1958.

37. О языковых взаимодействиях. Тезисы докладов I Закавказского совещания психологов. Тбилиси. 1959.

38. Двужычие, его структура и индивидуальная технология. Тезисы докладов I Всесоюзного съезда психологов. Москва. 1959.

39. Идеи психической реактивности в Азербайджанской классической литературе. Тезисы докладов II Закавказского Совещания психологов Ереван. 1960.

40. К вопросу о связях мышления и речи при дву и многоязычии. Ученые записки АПИ языков им. М.Ф.Ахундова. Выпуск IX. 1961.

41. К психологическим основам обучения двум языкам. Тезисы докладов межвузовской конференции. 1961.

42. Некоторые вопросы обучения русскому языку в нерусской школе. Журнал ”Вопросы психологии“ №4. Москва. 1961.

43. Произведения азербайджанской классической литературы как источник по истории психологии. Рукопись. Ученые записки АПИ языков им. М.Ф.Ахундова. №16. 1962.

44. О психологических основах обучения русскому языку в азербайджанской школе. “Русский язык в не русской школе”. Баку, №4, 1962.

45. О психологических основах повышения эффективности обучения русскому языку в национальной школе. Материалы III-Закавказского Конференции психологов. 1962

46. О психологических основах обучения русскому языку в национальной школе. К вопросу о психологических основах обучения русскому языку в национальной школе. Брошюра Баку. 1962.

47. О взаимодействии во второй сигнальной системе при билингвизме и полиглосии. Материалы VIII научной конференции Закавказских педагогических институтов по проблемам физиологии. Баку 1963.

48. “Чувство языка” его возникновение, развитие и методика исследования. Тезисы докладов на II съезде общества психологов. Выпуск №1. Москва 1963.

49. Метод стимулирования развития независимости речи на изучаемом языке от родной речи. Материалы I Республиканской конференции высших учебных заведений по проблемам филологии и педагогики. Баку 1964.

50. Избирательность речевого восприятия и обучение языкам. Материалы III Узбекской Республиканской конференции по вопросам психологии. Ташкент 1964.

51. Развитие независимости речи на изучаемом языке от родной речи – ведущая задача обучения языкам. Тезисы докладов Республиканской конференции по вопросам языкознания и методики преподавания иностранным языкам. Алма-Ата, 1964.

52. Метод исследования явлений билингвизма, основывающийся на теорию селекции и обратной связи. Доклад информация в журнале «Вестник высшей школы» №9, Москва 1964.

53. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. III fəsil: Psixikanın inkişafı. IX fəsil: Nitq. XVIII fəsil: Temperament. Bakı 1964.

54. Развитие психологии в Азербайджане после III Закавказской конференции 1962 года. Материалы Закавказского конференции психологов. Тбилиси 1965.

55. О психологических основах обучения русскому языку в национальной школе. Сборник работ II Межреспубликанского конференции. Ташкент 1965.

56. О “чувстве языка”. Журнал Русский язык в национальной школе №3, Москва 1966.

57. Восприятие речи при билингвизме. XVIII Международный конгресс по психологии. Общие проблемы психологии. Москва 1966.

58. Взаимодействие речевых явлений с эволюцией языка. Всесоюзная конференция по языкознанию “Основные проблемы эволюции языка”. Самарканд 1966.

59. О языковых полях в сознании при билингвизме. Материалы Всесоюзного съезда общества психологов СССР, том 1, 9-12 июля, Москва 1968.

60. Тренировка билингвизма в зоне преодолемых помех. XVI Международный конгресс по прикладной психологии. 18-27 август, Амстердам 1968.

61. Об актуальности исследований в области психологии отношении и исторических изменения личности. Доклад на сессии Центрального Совета Общества Психологов АПН СССР. г. Тарту, 1969.

62. Смещение реакции и расширение сознания. Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. Тбилиси, 1971.

63. Развитие психологии в Азербайджане. «Вопросы психологии» № 6, 1972.

64. Мультикультуральное скрещивание и изменения психики. Тезисы докладов XX Международного Психологического Конгресса. (Токио, 13-19 августа), Москва, 1972.

65. Психологический аспект в творчестве революционно-го демократа М.Ф.Ахундова. В соавторстве с А.С.Байрамовым. Вопросы психологии АПН СССР. - М.:Педагогика,1973 №2.

66. Уровни изменений личности в исторической психологии. VI Закавказская конференция психологов. 29-31 января 1974 г. Тезисы докладов. Баку 1974.

67. Проблема «Восток-Запад» в сфере психологической мысли. VII Закавказская конференция психологов. 1- 4 февраля 1977 г. Тезисы докладов. Тбилиси 1977. Издательство «Мецни-ереба».

68. Мультикультуральное скрещивание и взаимообогащение психологических исканий в различные исторические периоды. В сб. «Этнопсихологические проблемы личности», АГУ, Баку. 1985.

69. Психологический аспект в творчестве революционного демократа М.Ф.Ахундова. В соавторстве с А.С.Байрамовым. В книге «Психологические этюды». – Баку, Азернешр,1989. 219 с.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 25 dekabr, 1981.
2. F.Ə.İbrahimbəyovun arxiv sənədləri. 214 sayılı qovluq. 164 və rəq. Azərbaycan Dillər Universitetinin arxivi.
3. Səməd Seyidov.Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı. 2013, 288 səh.
4. Nərgiz Rüstəmli (Qurbanova) və Telman Alıyev. “Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi” “Yazıçı” nəşriyyatı, 1993.
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, “Pedaqogika” nəşriyyatı, 1998. 432 səh.
6. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985. 653 səh.
7. Fuad İbrahimbəyov (1901-1985). “Səməvi dünyamız” qəzetinin xüsusi buraxılışı. 2001-ci il. 24 səh.
8. Görkəmli tədqiqatçı, alim və psixoloq. "Azərbaycan qəzeti", 2002, 8 yanvar.
9. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 1964.
10. V.İ.Lenin adına API-nin Elmi əsərləri.XI seriya, 1967, 5.
11. Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi.Bakı, 1985. 140 səh.

на русском языке

12. Байрамов А.С. Психологические этюды. - Б.; Азернешр,1989. 219 с.
13. Вопросы Психологии. Материалы Второй Закавказской Конференции Психологов. Ереван, 1960. ст.150-154.
14. Вопросы психологии. Журнал,1961, 4
15. Тезисы докладов. Юбилейная сессия Азербайджанского Государственного Медицинского Института. Баку, 1940. с.62-63.Тезисы докладов. К XX международному психологическому конгрессу. Общество Психологов СССР. АПН СССР. Москва, 1972. с.77-79.

16. Ибрагимбеков Ф. А. 90 лет. Баку-1992, 136 с.
17. Материалы первой Закавказской конференции психиатров. Баку, 1963, 332 с.
18. Материалы всесоюзного IV съезда общества психологов. (Тбилиси, 21-24 июня 1971 г.) Издательство «Мецниереба», Тбилиси – 1971.
19. Общество Психологов при АПН СССР. (Документы и материалы за 1957-1971 г.г.) Москва 1972, 296с.
20. VI Закавказская конференция психологов. 29-31 января 1974 г. Тезисы докладов. Баку 1974.
21. VII Закавказская конференция психологов. 1-4 февраля 1977 г. Тезисы докладов. Тбилиси 1977. Издательство «Мецниереба», Тбилиси – 1977.
22. «Зеркало » газета. 2001, 22 декабря.
23. Русский язык в национальной школе. Журнал,3
24. Невропатология и психиатрия. Журнал, 1938.Т. VII, В.7-8.
25. Ученые записки АПИ языков им.М.Ф.Ахундова. Выпуск III, 1956.
26. Ученые записки. Выпуск IX (серия филологическая) Отдельные оттиски. Баку, 1961,
27. Ученые записки АПИ языков им.М.Ф.Ахундова. Выпуск IX, 1961.
28. Ученые записки АПИ языков им.М.Ф.Ахундова. Выпуск XVI, 1962.

Çара imzalanıb: 10.07.2017.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həsmi: 32 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 77.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az